

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No. sa2VS2/Gob/cha
ACC. No. 14438

D.G.A. 79.

GIPN—S4—2D. G. Arch. N. D./57.—25-9 58—1,00,000.

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA

WITH A

COMMENTARY BY THE EDITOR.

14438

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA
CHANDRA KĀNTA TARKĀLAṆKĀRA

VOL. I.

(Second Edition, revised and enlarged.)

Sa2Ys2
Gob/Cha

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1908.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No.....14438.....

Date5.5.1961.....

Call No.....S.2K.82 f. General Ch.

गृह्यसूचम् ।

गोभिल-प्रणीतम् ।

महामहोपाध्याय

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृत-

भाष्यसहितम् ।

प्रथमभागरूपम् ।

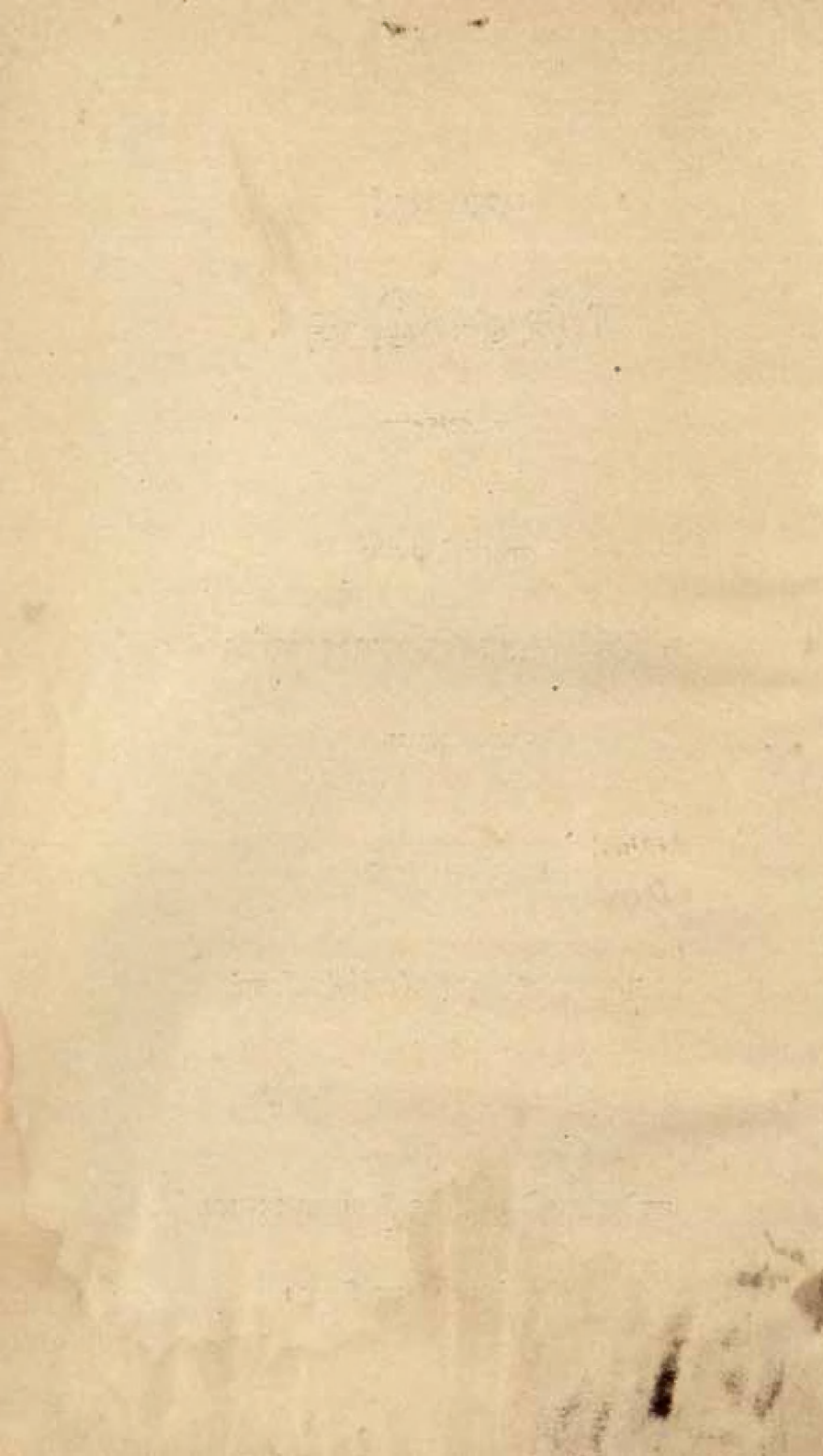
भाष्ये क्वचित् क्वचित् परिवर्तितं परिष्कृतं
परिवर्द्धितम् ।

वङ्गदेशीय श्रील श्रीअस्यातिकसमाजानुमत्या

वासिष्ठ मिशनयन्त्रे पुनर्मुद्रितम् ।

Sa 2 V 52
Gob / Cha

गोभिलीयं

गृह्यसूत्रम् ।

प्रथमप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

ॐ नमो गोभिलाचार्याय ।

वेदान्तप्रतिपाद्यमेकममलं मानैरमेयञ्च यत्
सर्व्वैराश्रमधर्मकर्मनिकरैराराध्य शुद्धान्तराः ।

यस्मात् प्राप्य यथार्थवस्तुनियतामाचार्यवर्यान्मतिं
यत्तत्सत् पदमाप्नुवन्ति मुनयः कस्मैचिदस्मै नमः ॥

वन्दे पितृपदद्वन्द्वमरविन्दमिव श्रितम् ।

मकरन्दमिवादातुं शिष्यैर्मधुकरैरिव ॥

महर्षिं गोभिलाचार्यं प्रणम्य परमादरात् ।

भाष्यन्तद्गृह्यसूत्राणां यथाबुद्धिं विधीयते ॥

रह खलु बुभुक्षितमथं विबोधयिषवः सर्व्व एव प्रेक्षापूर्व्व-
कारिणः परानुग्रहपराः सन्तो वाग्व्यापारं प्रतिपद्यन्ते । बुभुक्षवश्च

तदचनतात्पर्यमवधार्य बुभुक्षितमर्थमवबुध्यन्ते, अवबुध्यमानास्त-
मनुतिष्ठन्ति । अनुतिष्ठन्तश्च श्रेयसा समीहितेन संसृज्यन्ते ।
बुभुक्षितश्चार्थः श्रेयःसाधनमेव सर्वेषां प्राणभृद्भेदानाम् । श्रेयः
पुनः सुखं, दुःखनिवृत्तिश्चेत्याहुः । प्राणिनः खलु सुखमुत्पिपा-
दयिषवः जिह्वासवश्च दुःखमुपलभ्यन्ते पशवोऽपि, किं पुनर्मनुष्या-
विवेकशक्तिमन्तः । तदिदं प्रत्यात्ममभौषितमपि सुखं दुःखहानं
च निरतिशयमेवाभ्यर्हितमित्यपवर्ग एव तावत् परमोऽर्थः । स
खल्वनभिसंहितफलैरौश्वरसमर्पितैर्नित्यनैमित्तिकैः कर्म्मभिः प्रशुद्ध-
चित्तस्थाधिकारिणः तत्त्वावबोधात् सम्पद्यते इत्याचक्षते । भवति
चात्रागमः । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविवदिषन्ति यज्ञेन—”
इति, “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति चैवमादिः । मनुरपि,—

“अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोद्यैः साधयन्तौह तत्पदम्” ॥

इति स्मरति ।

“कषाये कर्म्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” ।

इति च स्मर्यते पुराणेषु । अतएव भगवान् वादरायण आचार्यः
शारौरके—“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” इति सूचयाम्बभूव ।
“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” इति, “समाधि-
भावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च” इति, तथा, “योगाङ्गानुष्ठाना-
दशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः” इति, “यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि” इति, “शौच-
सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” इति च पात-

ज्ञानानि सूत्राणि । “ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात्”—इति च
शाण्डिल्यसूत्रम् ।

तदेवं धर्म एव साधनतया प्रथममाश्रयणीय इति स्फुटतर-
मवगम्यते । येषान्तु, वेदान्ताः कर्तृदेवतादिप्रकाशकतयैव प्रमाण-
मिति दर्शनं, तेषामभ्यर्हितत्वं धर्मस्य सुतरामिति सिध्यते । अर्थ-
कामावपि नान्तरेण धर्ममुत्पद्येते । न खल्वधार्मिकस्यार्थः कामो-
वाऽस्ति कश्चिदिति धर्ममेव तदुपायतया स्मरति भगवान् व्यासः ।

“कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।

न हि धर्मादपेतोऽर्थः कामो वापि कदाचन” ॥

इति । “धर्मादर्थस्य कामश्च” इति च महाभारते । तदेव-
मालोच्य परमकारुणिको गोभिलाचार्यो गृह्यसूत्रधर्मं वृन्दोगाना-
मुपदिदिक्षुर्मन्त्रब्राह्मण-पठितानां “देव सवितः”—इत्यादिमन्त्राणां
विनियोगपरं गृह्यसूत्राख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार । ‘सूत्र’-
मिति हि सूच्यते येनार्थस्तदुच्यते, शास्त्रत्वञ्चास्यानुशासनादिति
सिष्टतरम् ।

तदिदं गृह्यसूत्रं गोभिलाचार्यप्रणीतमिति आचार्यपुत्रकृते
‘गृह्यामंगहे’ स्पष्टम् । स खल्वयमाचार्यो राणायनीयानां सूत्रकार-
इति हेमाद्रिः । कौयुमा अपि राणायनीयप्रभेदा इति तेषा-
मप्येतदेव गृह्यसूत्रम् । तथाच चरणव्यूहपरिशिष्टम् । “तत्र राणा-
यनीया नाम सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः शास्त्रमुयाः कालोपा-
महाकालोपा लाङ्गलायनाः गार्दूल्लाः कौयुमाश्चेति” इति । सामो-
दधौ कौयुमिशाखाया द्विपञ्चाशद्व्यगणनायामपि गोभिलगृह्यं

परिगणितम् । कौथुमराणायनौयादौनामेतत् सूत्रमिति भट्ट-
नारायणोऽप्याह । “गौतमगोभिलौये (गृह्यसूत्रे) कन्दोगैरेव
परिगृहीते” इति चोक्तं तन्त्रवार्त्तिके । तदस्य गृह्यसूत्रस्य विग्र-
हार्था वृत्तिरियमारभ्यते । आचिख्यासितस्य गृह्यसूत्रशास्त्रस्येद-
मादिमं सूत्रम्,—

अथातो गृह्याकर्म्मण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

तत्रायमयशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं प्रतिपादयति । प्रतियोगि-
विशेषापेक्षं खल्वानन्तर्यं विशिष्टं भवति । तच्च वेदाध्ययनं तदर्थ-
विचारस्येत्येवमादिकम् । “वेदमधीत्य स्थायात्” इति, “अथातो-
धर्म्मजिज्ञासा” इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः । तदनेनायशब्देन शास्त्रस्यादौ
मङ्गलमपि कृतं भवति ।

“ॐकारश्चायशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ।

इति गृह्यासंगहोक्तेः । न चायशब्दो मङ्गलार्थः । अर्थान्तरप्रयुक्त-
एव ह्ययशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति । अन्यार्थापनौतमपि
दधिदूल्वादिकमिवावलोकनमात्रेण गन्तुकामस्येति । सोऽयमयशब्दो-
मङ्गलमर्थः प्रयोजनं (न पुनरभिधेयं) यस्येति मङ्गलार्थ उच्यते,
न खलु मङ्गलमप्यस्यार्थाऽभिधेयं वाच्यमित्येतत् । तथा च
ब्रह्मचारिणो यथावेदाध्ययनाद्यनन्तरमित्ययशब्दस्यार्थः ।

अतःशब्दोहेत्वर्थः । यस्मात्—

“अतः परं समावृत्तः कुर्याद्धारपरिपहम्” । इति ।

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

अविभूतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत्” ।

इति चैवमादिस्मरणात्, यथावद्विचारशास्त्राधिगमानन्तरं
गार्हस्थ्यानुसरणं शास्त्रार्थः । यस्माच्च —

“यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्मात् ज्येष्ठो गृहाश्रमी” ।

इत्येवमादिशास्त्रेभ्यस्तदुत्तमत्वमवगम्यते । ‘अतः’ एतस्मात्
कारणात्— इत्यतःशब्दार्थः ।

अयमपरोऽतःशब्दार्थः । यतो वृत्तेन वेदाध्ययनादिना कर्मावि-
बोधात्तस्य कर्त्तव्यत्वमिदानीमापतितम् । तथा चाहुः शास्त्रतात्प-
र्यविदः । “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम” इति ।
स्मरन्ति च ।

“चरितार्यां न यः कुर्यादधीत्य श्रुतिमादितः ।

तस्य तद्धारणं व्यर्थमगन्धाया इव स्रजः” ।

इति । यतश्चाश्रमान्तरेषु गार्हस्थ्यस्य प्राप्त्यर्थं । ‘अतः’ एत-
स्मात् कारणात् ।

स्मृतिश्चेयमविरक्तविषया द्रष्टव्या । नातो “ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजेत्” इति श्रुतिविरोधः । सा हि श्रुतिः— “यदहरेव
विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजेत्” इत्येवमभिधाना विरक्तमेव स्पृशति
नान्वम् । एतेन “वौरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रामयते”
इति, “एकाश्रम्यन्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य” इति
चैवमाद्याः श्रुतिस्मृतयोऽपि व्याख्याताः । इत्यन्यदेतत् ।

अयमप्यपरोऽतःशब्दार्थः । यस्मात् यथोक्तानन्तरं, गृह्यकर्म्म प्रतिपित्सवोऽन्तेवासिनो यथावदुपसन्नाः, 'अतः' एतस्मात् कारणात् —

'गृह्या' क्कान्दसत्वाद्गृह्याणि,—गृहे गृहस्थाग्रमे साधूनि योग्यानि, 'कर्म्माणि' धर्म्मभृतानि, वज्रवचनात् किमप्यन्यत्, 'उपदेक्ष्यामः' कथयिष्यामः ।

अत्र च कर्म्माणामुपदेशकर्म्मत्वं प्रतिजानन्नाचार्यस्तेषां धर्म्मत्वमभिद्योतयति । अभिमतश्रेयःसाधनवस्तुकथनरूपस्योपदेशस्यान्तरेण धर्म्मत्वममौषामसम्भवात् । न खल्वश्रेयःसाधनमुपदिश्यते । न च श्रेयःसाधनं नाम धर्म्मा न भवति चोदनालक्षणोऽपीत्यनुसन्धेयम् । तथा चोक्तम् । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" इति । "यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्म्माणि—" इति च यजतिशब्दवाच्यमेव धर्म्ममाचक्षते । अतएवोक्तम् । उपसन्नस्थान्तेवासिनः स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिमाधकपदार्थकथनमुपदेशः— इति ।

अयमपरो गृह्याकर्म्माणौत्यस्यार्थः । गृहे साध्वी; कुशला, योग्या, हिता वेति गृह्या पत्नी, तथा सचित्तस्य यानि कर्त्तव्यानि कर्म्माणि, तानौमानि गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः । स्मार्त्तोऽग्निर्वा गृह्याशब्देनोच्यते । गृह्याः शास्त्राग्निरावस्य चोपासन इति ह्यनर्थान्तरम् । क्कान्दसं दीर्घत्वम् । तस्मिन् गृह्ये स्मार्त्तोऽग्नौ यानि कर्त्तव्यानि कर्म्माणि तानौत्यादि पूर्ववदर्थः । अथवा गृहस्थस्य व्रतविशेषो गृह्याशब्दार्थः । तथा च आवणविधावुक्तम् । "सामवेदे अष्टौ व्रतानि भवन्ति उपनयनं गोदानं प्रातिक्रमादित्यव्रत-

मौपनिषदं ज्येष्ठशामप्रतं महानाश्विकमिति ब्रह्मचारिणोभौतिकं
सार्वभौतिकमष्टमं गृह्यमिति गृह्यसूत्रम्” इति । तस्मिन् यानि
कर्त्तव्यानि कर्माणीत्यादि समानमन्यत् ।

गृह्येति वा प्रस्तुतायाः सूतेरभिधानम् । गृह्येति खल्विय-
मभिधीयते स्मृतिराचार्य्यप्रणीता । तथा चाचार्य्यपुत्रेण कृतोऽस्या-
एव स्मृतेः संग्रहः “गृह्यासंग्रहः” इत्याख्यायते, न “गृह्यसंग्रहः”
इति । तथाचाचार्य्यपुत्र आह ।

“पत्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याद्यापरे सुताः ।

गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ॥

तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च ।

आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद्गृह्या इति स्थितिः” ॥

इति । तस्यां यानि कर्माण्युपदेष्टव्यानि, तान्युपदेक्ष्याम-
इत्यर्थः । ‘गृह्य आ कर्माणीति त्रीणि पदानि । आ इति शब्दस्योप-
देक्ष्यामइत्यनेन सह संबन्ध इति । आ इति शब्द ईषदर्थः । ईषदुप-
देक्ष्यामः । गन्वगौरवपरिजिहीर्षयाऽल्पैरेवाक्षरैः’ इति भट्टभाष्यम् ।

अन्ये लाङ्गः । ‘अथशब्दो वेदाध्ययनानन्तर्यमभिधत्ते । अतः
शब्दो हेत्वर्थम् । यस्मात्, वेदाध्ययनादर्वाक् न किञ्चिदध्येतव्यम्,—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शुद्रत्वमाप्नु गच्छति मान्यः” ॥

इति स्मरणात् । ‘अतः’ एतस्मात् कारणात्, वेदाध्ययनानन्तरं,
गृह्याकर्माणीत्यादि पूर्व्ववदर्थः । इदानीमधीतवेदस्य गृह्यस्मृते-
रध्ययनसम्भवात्,—इति । “न वेदमनधीत्यान्यां विशामधीयीतान्यत्र

वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” इति हारीतेन त्वनधीतवेदस्यापि स्मृत्यध्ययन-
मनुज्ञातम् ।

स चायमुपदेशः प्रायशः साक्षादेव । कचिदतिदेशादपि ।
यथा “एषोऽत ऊर्ध्वे हविराज्जतिषु न्यायः”—इति । कचिद्व्या-
न्तरापेक्षतया । यथा, “पृथग्वैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति”—
इत्यादौ । कचिच्चाङ्गानादरेण प्रधानोक्त्वा । यथा, “शुचौ देशे
ब्राह्मणाननिन्द्यानयुग्मानुदङ्मुखानुपवेश्य”—इति । वैश्वदेवं चाङ्गत्वा-
न्मोक्तमित्यादिकमनुसन्धेयम् ।

तदनेन सूत्रेणाभिधेयादीन्यपि ग्रिध्यप्रवृत्त्युपयोगौनि प्रति-
पादितानि । तत्राभिधेयं कर्म यथोक्तं, श्रेयः प्रयोजनम् । सम्-
न्धोऽपि यथायथं सुबोधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः । अथ-
शब्देन चानन्तर्यावगमादधिकारी च प्रतिपादित एवेत्यास्तां
विस्तरः ॥ * ॥ १ ॥ * ॥

तत्र तावत् साधारणकर्मशेषभूताः केचन धर्माः परिभाष्यन्ते
सौकर्यार्थम् । प्रतिपदं खल्वमौषामुत्कीर्त्तनेऽनर्थकमेव गन्धगौरव-
मापद्येत, श्रोतारश्च वितुष्येरन्निति । परिभाषितव्येषु खलु कर्म-
शेषभूतेषु धर्मेषु कृतिमाश्रयत्वात् कर्मणां कृतिमतः कर्तुरेव धर्मा-
स्तावत् परिभाषते ॥

यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम् ॥ २ ॥

यज्ञोपवीतं यस्मात्ति सोऽयं यज्ञोपवीतौ । आचान्तं, ‘चमु
भवणे’—इति स्मरणात् भक्षितं, उदकं जलं येन, सोऽयमाचान्तो-

दकः । आशब्दो भक्षणस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति । गृह्याकर्माणीति पूर्वस्मादिहानुषञ्जनौयमेकत्वेन विपरिणमय्य—कर्माणि । तदयमर्थः । सर्वमेव कर्म वक्ष्यमाणं, कर्त्ता यज्ञोपवीतिना, आचान्तोदकेन च, सता, कृत्यं कर्त्तव्यमित्येतत् । तद्वैकमेव कर्त्तारमनूय इयं परिभाष्यते ; यज्ञोपवीतिना,—इति, आचान्तोदकेन,—इति च । कथं पुनरेकेन वाक्येन इयमिह परिभाष्यते ? नैष दोषः । वाक्यानेकलोपपत्तेः । वाक्यद्वयमिह विज्ञायते, यज्ञोपवीतिना कृत्यमाचान्तोदकेन कृत्यमित्यर्थभेदात् । परमिह युगपदेव धर्मद्वयसम्बन्धसम्भवादेकत्वादवबोधस्यैकमिव वाक्यमवभासते इत्येकच सूचितमित्यदोषः ।

अत्र च “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति ।

“वैणवीं धारयेत् यष्टिं शोदकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले” ॥

इति । “दाक्षायणी ब्रह्मसूची” इति चैवमादिशास्त्रान्तरविहितस्य पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपवीतस्य कर्मार्थतामात्रमनुजानात्याचार्यो, न पुनः पुरुषार्थादन्यदिह विदधाति । कस्मादेवमवगम्यते ? यज्ञोपवीतान्तरविधाने गौरवात् । यज्ञोपवीतिनेति सिद्धवदुपदेशाच्च । यज्ञोपवीतीति खलु यज्ञोपवीतं यस्यास्ति सिद्धं, शोऽभिधीयते । यथा स्रग्वीति यस्य स्रगस्ति सिद्धा स एवोच्यते, न यस्य सा विधिस्मितेति । तदा हि स्रग्वी भवेदित्येवमादिकं प्रयुञ्जते लौकिकाः । न खल्वत्र यज्ञोपवीती भवेदिति, यज्ञोपवीतिना भाव्यमिति वा, कात्यायनइवाकथयदाचार्यः । अपि च । न खल्वेत-

दनेन विधीयते; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं ? अर्थभेदात् । पुरुष-
स्त्वावद् यज्ञोपवीती भवेत्, तेन च मता कृत्यमिति,—यदि दाव-
प्यर्थो विधित्सितौ, भिद्येत तर्हि वाक्यम् । अर्थैक्याद्धि वाक्य-
मेकं मन्यन्ते तान्त्रिकाः, न चैवमर्थैक्यं भवति । भिक्षौ खल्विमा-
वर्था भवतः—यस्यापूर्वस्य यज्ञोपवीतस्य विधिः, यस्य तस्य कर्म-
संयोगः,—इति ।

कथमेकस्य यज्ञोपवीतस्योभयार्थता ? इति चेन्न, संयोगभेदो-
पपत्तेः । न स्यादेकस्योभयार्थता; यद्येक एव संयोगः स्यात् ।
संयोगद्वयन्विह दृश्यते । एकस्य यज्ञोपवीतपुरुषसंयोगः—“यज्ञोपवीतं
कुरुते” इत्येवमादिशास्त्रेषु । अपरस्य यज्ञोपवीतकर्मसंयोगः—
“यज्ञोपवीतिना कृत्यम्” इति । तस्मादिह वाक्यद्वयेन संयोग-
भेदात् दध्नद्वयोभयार्थता यज्ञोपवीतस्येति सिद्धम् । अतएव—

“यज्ञोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखोऽप्युपवीतस्य च यत् करोति न तत् कृतम्” ।

इति पूर्वार्द्धप्रक्रान्तं पुरुषार्थमेव यज्ञोपवीतमुत्तरार्द्धं कर्म्मार्थ-
मनुजानानः कात्यायन आचार्यस्यैवमेवाग्रथं स्पष्टयाञ्चकार ।
स खलु—

“अथातो गोभिलोक्तानामन्येषामपि कर्म्मणाम् ।

अस्यष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत्” ।

इति प्रतिज्ञातवान् । अत्राह । उपवीतपदमिदं विशिष्टमेवाभि-
धत्ते—“उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे” इति । नैतदेवम् ।
यज्ञसूत्रमात्राभिधायकत्वादस्य । यज्ञसूत्रमात्रमेव खल्वयमुपवीत-

शब्दोऽवगमयति, न विशिष्टमन्यत् । कस्मात् ? सङ्कोचकारणानुप-
लब्धात् । उपवीत पदन्तावत् यज्ञसूचमाचमभिधत्ते, विशिष्ट-
मप्यभिधत्ते, न पुनर्विशिष्टमेव । “कार्पासमुपवीतं स्यात्” इति,
“यज्ञोपवीतं कुरुते” इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः । यथा मृगपदं—
पशुसामान्यमभिधत्ते, पशुविशेषमप्यभिधत्ते । तथाऽत्रापि । तत्रैवं
सति विशिष्टमेवावगमयिष्यत्युपवीतपदं न सामान्यमित्येतस्मिन्
सङ्कोचे कारणं नास्ति । तस्मादयुक्तमेतत् ।

नन्वाचार्यपरिभाषैव—“एवं यज्ञोपवीती भवति” इति कारण-
मिति चेन्न, उपवीतिपरिभाषाऽभावात् । एवं यज्ञोपवीती
भवतीति खल्वाचार्यः परिवभाषे, न त्वेवमुपवीती भवतीति ।
अर्थैक्यमनयोरिति चेत्, तथापि न सङ्कोचे प्रमाणं भवति ।
उपवीतिपदमेवमभिधत्ते इति परिभाषातोऽवगम्यते चेदवगम्यतां
नाम । परन्तत एव सङ्कोच इति प्रमाणं नास्ति । कर्मांशं खल्वियं
परिभाषा—“एवं यज्ञोपवीती भवति” इति, “एवं प्राचीनावीती
भवति” इति च । पुरुषार्थश्चेदमुपवीतं यज्ञसूचमाचम,—“मदोप-
वीतिना भाव्यम्”—इति । “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति, “दाचा-
यणी ब्रह्मसूची” इति चैवमादिशास्त्रेभ्य इत्यवोचाम ।

अथास्ति यज्ञोपवीतं विन्यासविशेषविशिष्टं पुरुषार्थस्तदि-
हानूयते । उच्यते । नैतदस्ति—विशिष्टं यज्ञोपवीतं पुरुषार्थ-
इति । कस्मात् ? प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति प्रमाणं विशिष्टं
यज्ञोपवीतं पुरुषार्थ इति । यज्ञसूचमाचं पुरुषार्थ इत्यवोचाम ।
अतएव जैमिनिराचार्यः—“अपदेशो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात्”

इति सूत्रयाञ्चकार । व्याख्यातश्चेतदाचार्येण शबरस्वामिना—
 “अपदेश इतिज्ञायमानस्य वचनं । स एव न विधिः— अनुवाद-
 एषः । कुतः ? अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवार्थो यन्निवीतं
 मनुष्याणां, निवीतं हि मनुष्याः प्रायशः स्वायं कुर्वन्ति, तस्मात्
 अनुवादः”— इति । विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वे स्वायं निवीतं
 कुर्वाणाः प्रत्यवेयुः ।

यद्यपि इदं पूर्वपक्षकक्षायामेवाशङ्कासूत्रम्, सिद्धान्ते तु
 निवीतश्रवणस्योपवीतस्युत्तर्यतामेव सूत्रयामास— “अर्थवादोवा
 प्रकरणात्” इति, “विधिना चैकवाक्यत्वात्” इति च । तथापि
 नैतावता वस्तुनोऽप्यन्यथात्वं शक्यते वक्तुम् । यद्ययमर्थ एव
 नास्मास्तत्— नाशङ्क्यताचार्योऽयस्य विद्यमानत्वादिति । न खल्व-
 विद्यमानमपि विद्यमानमुच्यते वादकथायामपि । यदि पूर्वपक्ष-
 इतिक्त्वा अविद्यमानमपि विद्यमानं कदाचिन्माया समाचक्षते,
 किमित्युत्तरकालं न निराक्षेपे— “नायमर्थो विद्यमानः, कथमु-
 च्यतेऽयस्य विद्यमानत्वादिति” । आशङ्कायाः खल्वस्या निराकरण-
 मित्यसूत्रयदाचार्यः— “विधिस्त्वपूर्वत्वात् स्यात्” इति । विवृत-
 श्चेतद्वाच्यकारेण— “विधिरेव भवेत्, तथा प्रयोजनवान्, इतरथा
 वादमात्रमनर्थकं । पूर्ववान् अनुवादो भवति, अथन्वपूर्वा—
 यन्निग्रमेन निव्यातव्यमिति” । न खल्वविद्यमानत्वे निवीतस्य,
 पुरुषार्थत्वे वा विशिष्टस्योपवीतस्य, एतन्निराकरणं सम्भवति—
 नियमेन निव्यातव्यमिति । तदनेनावगम्यते—यज्ञसूत्रमात्रं पुरु-
 षार्थेन निव्यासविशेषविशिष्टमिति ।

यदि पुनरविद्यमानमपि विद्यमानमित्युक्ताऽशङ्कित, तच्चिरा-
करणमित्यमसूचयिष्यत—“नाविद्यमाने विद्यमानत्ववचनात्” इति ।
यथा भगवानक्षपादः—“अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात्”—इत्यस्य
निराकरणमित्यमसूचयत्—“अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात्”—इति ।
यथा वा “वाक्कुलमेवोपचारकृतं तदविशेषात्”—इत्यस्य, “न
तदर्थान्तरभावात्”—इति । जैमिनिरस्याचार्य्यसकपादे—“उत्पत्तौ
वाऽवचनाः स्मुरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्”—इत्यस्योत्तरमित्यमसूचयत्—
“तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्”—इति ।
तस्मान्न विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतमचोपवीतशब्दार्थः ।
आचान्तोदकेन कृत्यमित्यत्र भिद्यते वाक्यमिति चेन्नैष दोषः ।

“उपस्पृश द्विजोनित्यं शुद्धः पूतोभवेन्नरः”—

इति, “चिराचामेत्”—इतिचैवमादिशस्तुविहितस्य पुरु-
षार्थस्येवाचमनस्येहानुवादादिति नास्त्यनुपपत्तिः ।

अपिच—

“चिदुद्धृतं कार्यं तन्नुचयमधोवृतम् ।

चिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोऽग्निरिष्यते ।

पृष्ठवंगे च नाभ्याश्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तद्वार्य्यमुपवीतं स्यान्नातोऽस्रं न चोच्छ्रितम्” ॥

इत्यभिधाय, “मदोपवीतिना भाव्यम्”—इत्यभिधानात्,
यज्ञसूचमाचमेवास्मिन्नुपवीतपदार्थ इत्यवगम्यते । कस्मात् ? उपक्रमे
यज्ञसूचमाच उपवीतशब्ददर्शनात् :—चिवृतञ्चोपवीतं स्यादिति,
तद्वार्य्यमुपवीतं स्यादिति च । अत्र हि चिवृतञ्चोपवीतं स्यादिति

स्वरूपमुपवीतस्याभिधाय, तद्वार्यमुपवीतं स्यादिति च परिमाणं, सदोपवीतिना भाव्यमिति पुरुषसंयोगमस्य विधत्ते । न खल्वन्यत्र प्राचीनावीतित्वादावन्यत् स्वरूपं परिमाणञ्चास्ति । न चोपवीतशब्दस्य सामान्यमर्थं परित्यज्य विशेषमर्थं प्रकल्प्य, तदन्यत्र तयोरेव स्वरूपपरिमाणयोः सादृष्टिकन्यायेन परिकल्पनायां किञ्चित् प्रयोजनं वैदग्ध्यं वोपलभामहे । येनैष प्रथमः सफलो भवति ।

अतएव—सदोपवीतिना भाव्यमिति सदा-श्रुतिरनुगृह्यते । अन्यथा यदा प्राचीनावीतित्वादिना भाव्यते, तदेयं सदा-श्रुतिरुपगृह्येत । न च गोदोहेन चमसस्तेव, फलचमसेन सोमस्तेव च, नैमित्तिकेन नित्यस्य बाधो न दोषाय इति वाच्यम् । वैषम्यात् । न खलु चमसादौ सदा श्रुतिरस्ति इति विषमोद्घटान्तः । अन्यथा चोपपत्तेः । अन्यथा चाचोपपद्यते—यज्ञसूत्रमात्रस्योपवीतशब्दार्थतया । न खल्वविरुद्धं सामान्यमर्थमुत्सृज्य, विरुद्धं विशिष्टमर्थं प्रकल्प्य बाधः कल्पयितुमुचितः । न खल्वविरोधेन सम्भवति वचनार्थं विरोधः कल्पयितुं युक्तः ।

तस्मात् यथा—“प्रैतु होतुश्चमसः”—इति होवा यत्र चम्यते, तेन पात्रेण होमविधानात्—चमने प्राप्ते सोमस्तेव चमनं कल्प्यते,—पवित्रस्य सोमस्य भक्षणेन पात्रस्यानुच्छिष्टत्वात्तेन होमश्च भग्न्यस्यते; शास्त्रान्तरञ्च न विरोक्ष्यते इति । न तु द्रव्यान्तरस्यापि चमनं प्रकल्प्य वचनबलादुच्छिष्टेनापि पात्रेण होम इति शास्त्रान्तरस्य बाधः कल्प्यते । एवमिहापि यज्ञसूत्रमात्रमुपवीतपदार्थः परिगृह्यते,—सदा-श्रुतिः शास्त्रान्तरेण न विरो-

स्थिते इति । शास्त्रे च यज्ञसूत्रमात्रे यज्ञोपवीतपदं वज्रसमुप-
सृज्यते प्रयुक्तम् । चमसादौ तृणायत्या बाधः कल्प्यते । न हि
तत्रान्या गतिरस्ति ।

सदा बद्धशिक्षेन इत्यत्रापि शिक्षायां सत्यां सदा बन्धनं विधीयते
इति यत्र शिक्षाऽप्युच्यते वचनवशात्, न तत्र वैगुण्यम् । विशिखो-
पवीतश्च इति शिक्षाऽभावेऽपि वैगुण्यं दर्शयति इति चेत् । कामं
दर्शयतु वैगुण्यं, न तु सदा बद्धशिक्षेनेति सदा-श्रुतिरुपपद्यते, सत्यां
शिक्षायां सदा बन्धनसम्बन्धात् । अपिच । नैतत् शिक्षाऽभावे वैगुण्यं
दर्शयति । कस्मात् ? वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं ? विहितत्वात् शिक्षा-
बन्धनं—सदा बद्धशिक्षेन,—इति । शिक्षाऽभावेऽपि चेत् वैगुण्यमभि-
प्रेयते, शिक्षाऽपि तर्हि विधातव्येति भिद्येत वाक्यम् । पूर्वशेषत्वा-
च्चोत्तरस्य । पूर्वार्द्धशेषतया खल्विहोत्तरार्द्धमाश्रयते—पूर्वार्द्धविहितस्य
शिक्षाबन्धनस्य कर्मसंयोग इहोच्यते—इति कथं शिक्षाऽभावेऽपि
वैगुण्यमुच्येत । एवं हि उपक्रमोपसंहारयोर्भिन्नार्थतया द्वयमप्य-
नर्थकमापद्येत । तस्मादुपक्रमानुरोधाद्वा उपसंहारोनेतव्यः—
उपसंहारानुरोधादा उपक्रम इत्यवश्यं वक्तव्यम् । तत्र च—“मुख्यं
वा पूर्वं चोदनात् लोकवत्”—इति न्यायादुपक्रम एवानुगृहीतव्यः,
नोपसंहार इति विशिखो विशिखाबन्धन इति लक्षणया कल्प्यते ।
यथा — “प्रजापतिर्वह्मणायाश्चमनयत्” — इत्युपक्रमवशेन — “योऽयं
प्रतिगृह्णाति” — इत्युपसंहारो नैतः—योऽयं प्रतिग्राहयति—प्रत्य-
क्षतीति । पवमिहापीत्यदोषः ।

अपिच । पूर्वार्द्धविहितं शिक्षाबन्धनमुपवीतश्च व्यतिरेक-

निन्दया स्तौतौदमुत्तरार्द्धमिति सुव्यक्तमुपक्रमानुगतत्वमेतस्य ।
 “न हि निन्दा निधं निन्दितं प्रयुज्यते, अपितु निन्दितादितरत्
 प्रसंगितुम्”—इति हि न्यायः । यदि चोपसंहारानुरोधादुपक्रमोऽव
 नौयेत,—बद्धशिखेनेति सशिखेनेत्यर्थः स्यात् । बद्धपदं तर्हि
 प्रमादपाठः स्यात् । न चैतदुचितम् । अपिचैवमवन्धनेऽप्यवैगुण्यं
 स्यात् । शिखावन्धनस्य पुरुषार्थत्वे शिखामात्रस्य कर्मार्थत्वेऽप्येवमेव
 दोषप्रसङ्गः । तस्मादगत्या विशिख इति लक्षणाया विशिखावन्धन-
 इत्यर्थः कल्प्यते । एवमुपक्रमोऽनुग्रहीष्यते इति । लक्षणाऽपि हि
 लौकिकी ।

एतेन, यदुक्तं परिशिष्टप्रकाशकता—“विशिखइत्यनेन चास-
 त्यामपि शिखायां शिखावन्धाभावे कर्मवैगुण्यं, न तु सत्यामेवे-
 त्युक्तं”—इति । तदसङ्गतं वेदितव्यम् । अवश्यञ्च तेनापि शिखावन्धन-
 स्यैव पुरुषार्थस्य कर्मार्थत्वमभ्युपगम्यते, शिखावन्धाभावे इत्यभि-
 धानात् । न चासत्यां शिखायां पुरुषार्थं बन्धनमस्ति । येन तदनुद्य
 कर्मार्थत्वमस्य विधायिष्यते । अतएव सम्बर्तनस्मरणम् ।

“अकृत्वा पादशौचन्तु तिष्ठन्मुक्तशिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ।

इति । यदि चानायत्या तत्रोपरध्येतापि सदावचनं, तर्ह्यन्यत्रापि
 सश्ववन्धामपि गतौ तदुपरोद्धव्यमिति न किञ्चिन्नियामकमस्ति ।
 तस्मान्न किञ्चिदेतत् । अस्यैव च सूत्रस्य खल्वयं परिशेषः—सदोप-
 वीतिना भाव्यम्—इत्येवमादिः । तदनेन कुत एव विशिष्टमभि-
 धीयेत । न खल्वयं परिभाषा दैवकर्ममात्रपरा, गृह्याकर्ममात्र-

परत्वात्—इति पिब्यज्ञादावस्वाभावादौगुणं वाऽऽपद्येत वाधा वा
 अवकल्येत ! तदुभयमप्यनुचितम् । सेयं यज्ञोपवीतश्रुतिर्यज्ञसूच-
 मात्रं परामृशति, “दाचायणौ ब्रह्मसूचौ” इत्येवमादिशास्त्रेभ्यः ।
 तस्मात्,—“एवं यज्ञोपवीतौ भवति” इति, “एवं प्राचीनावीतौ
 भवति” इति चैवमादिकायां सर्वस्वामेवावस्थायां यज्ञोपवीत-
 मस्मात्सूति यज्ञोपवीतौ भवति, इत्यनवद्यम् ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये औतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

द्वतीयश्चोत्तरीयायं वस्त्रालाभे तदिष्यते” ॥

इति च स्मृत्यन्तरं यज्ञसूचमात्रस्य कर्मार्थतामाह । कस्मात् ?
 औतस्मार्त्तेषु सर्व्वेष्वेव कर्मसु यज्ञोपवीतद्वयधारणाभिधानात् ।
 उत्तरार्द्धे च सर्व्वकर्मशेषभूतस्योत्तरीयस्य समाखानात् । तदिदं
 यज्ञसूचद्वयमुत्तरीयञ्च खल्विह कर्ममात्रशेषतया विधित्सितं,
 विन्यासविशेषस्तु—उत्तरीयस्येव यज्ञसूचस्यापि तत्र तत्र तत्तदा-
 क्वादवगन्तव्य इत्यभिप्रायः । अतएव—

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा ।

पिथ्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्भर्षाणिना” ॥

इति कर्माङ्गतया प्राप्तं यज्ञसूचमनूय, तदौयविन्यासविशेषस्य
 प्राचीनावीतिलस्य विधिरूपपद्यते । अन्यथा विशिष्टस्य यज्ञोप-
 वीतस्य कर्मार्थत्वे तस्य च शास्त्रान्तरवत्त्वात् दैवकृत्यमात्रपरतया
 पिथ्ये कर्मण्यपूर्वं विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं विधित्सितं
 भवति—इति भिद्येत वाक्यम् । भिन्नौ खल्विमावर्था—यथापूर्वं
 विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं, यस्यास्य कर्मसंयोग इति ।

“यज्ञोपवीतं त्रिपुष्करं ब्रह्मसूत्रमित्यर्थः । तदस्यास्तीति यज्ञोप-
वीतौ” इति च भट्टभाष्यम् ।

यदि पुनः, ‘एवं यज्ञोपवीतौ भवति’ इत्याचार्यसूत्रादन्त-
रङ्गत्वेन यज्ञोपवीतिनेत्यनेन तस्यैव परामर्शो न्याय्य इति यज्ञो-
पवीतिनेत्यस्य यज्ञसूत्रवत्परत्वे विदुषामपरितोषः । तदा परा-
मृशतां स एव यज्ञोपवीतौ यज्ञोपवीतिनेत्यनेन । “पितृयज्ञे त्वेव
प्राचीनावीतौ भवति” इत्येवमादिकन्तु तदपवादकतया प्रवर्त्ति-
ष्यते । तावताऽपि पुरुषार्थं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रमात्रमेव, पूर्वोक्त-
युक्तेः । वस्तुतस्तु विन्यासविशेषविशिष्टस्य यज्ञोपवीतस्यात्र परामर्शो
कालपरिभाषायामिवाचापि “यथाऽऽदेशश्च”—इति पुनः कुर्व्यात् ।
तदकरणात् प्रतिपाद्यामष्टे नात्र विन्यासविशेषविशिष्टस्य यज्ञो-
पवीतस्य परामर्श इति ।

किमिदं यज्ञोपवीतं ? कथञ्चाचान्तोदको भवति ? इत्येतत्
सर्वमाचार्य एवानुपदं व्युत्पादयिष्यति । अत्र आचार्यानुक्ता अन्ये-
ऽपि कर्तृधर्माः परिशिष्टहृतः कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्याः ।

“यत्र दिङ्मयमो न स्यात्पहोमादिकर्षंसु ।

तिस्रस्तत्र दिशोज्ञेयाः प्राचीमौम्यापराजिताः ॥

तिष्ठन्नासीनः प्रज्ञोवा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रज्ञेन न तिष्ठता” ॥

इत्येवमादयः । एवमन्येऽप्यनुसन्धेयास्तन्त्रान्तरेषु ॥ * ॥ २ ॥ * ॥

इदानीं कर्षाङ्गानि वक्तव्यानि । तत्रासाधारणत्वादादौ तावत्
कालमेव कर्षसाधनं परिभाषते ।

उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादहः कालं
विधात् ॥ ३ ॥

उत्तरस्यां सवितुरयनसम्बन्धात् उदगयनं प्रसिद्धं ज्योतिः-
शान्तेषु । तस्मिन्नुदगयने । पूर्वपक्षे,—

“तत्र पञ्चावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि” ।

इत्याद्युक्तेः, शुक्लपक्षे । पुण्ये, शोभने विश्वादिदोषरहिते
यथोक्ते, अहनि दिवसे । तदनेन रात्रिं नानुजानात्याचार्य-
इत्यवगम्यते । अह्नो वासरस्य, आवर्त्तनात्—ज्ञायायाः परिवर्त्त-
नात् प्राक् पूर्वे, पूर्वाह्ने इत्येतत् । कालं विधात्, जानीयात् ।
गृह्याकर्षणमिति सम्यथ्यते । स्मरन्ति च ।

“आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नोऽपराह्णतः परम्” । इति ।

“अश्वत्थं वन्दयेज्जित्यं पूर्वाह्ने प्रहरद्वये” ।

इति च । न च पूर्वाह्न इत्येव वक्तुमुचितं, अलं यन्मगौरवे-
णेति वाच्यम् । स्मृतन्वेच्छस्य नियन्तुमशक्यतात् । “पूर्वाह्नो वै
देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्” इति श्रुत्युक्त-
त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागात्मकपूर्वाह्नव्यवच्छेदकत्वाच्चेति । यत्तु
आह्नपूर्वकत्वात् कर्षणः आह्नस्य चोदयसन्निधौ प्रतिषेधात्तथाऽभि-
धानमिति भट्टभाष्यम् । तच्चिन्त्यम् । उदयसन्निधौ आह्नप्रतिषेधे-
ऽपि कर्षणः कालपरिभाषायां पूर्वाह्णाभिधाने बाधकाभावात् ।
न खलु पूर्वाह्णाभिधानं यथोक्ताभिधानं वा तत्र किमपि विल-
क्षणमुपलभामहे इति धौमद्विरनुचिन्तनीयम् ।

विषमामकरणेकैकस्थानुगुण्यद्योतनार्थं, समुदितोपलब्धौ महा-
नभ्युदय इति व्याख्यातारः । अतो न कालविशेषनिधत्तेषु गर्भा-
धानादिष्वनुपपत्तिः । एकैकानुगुण्यस्य तत्रापि सुलभत्वात् । यद्य-
प्यत्रोदगयनादौनां कर्माङ्गतैव परमनुज्ञायते, न तु दक्षिणाय-
नादौनान्तदनङ्गताऽपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाप्युपनयनादौ दक्षि-
णायनादेरनङ्गताऽपि प्रत्येतव्या, स्मृत्यन्तरसंवादात् । स्मर्यते च—

“रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम् ।

व्रतवन्धादिकं तस्माच्चूडाकर्षं च वर्जयेत्” ॥

इति—

“निषिद्धं निशि च व्रतम्”—इति चैवमादि । ॥ * ॥ ३ ॥ * ॥

एवन्तर्ह्युदगयनाद्यभावे शास्त्रवक्तादप्यनुष्ठेयमानस्य पिण्डपिह-
यज्ञादेर्वैगुण्यं स्यादित्यत आह ।

यथाऽऽदेशश्च ॥ ४ ॥

आदिशते इत्यादेशस्तस्यातिक्रमाभावोयथादेशम् । यथा
चादेशः शास्त्रस्य, तथा च कालं विधादित्यनुवर्तते । शास्त्रमेव
खल्वेवं विधेस्वर्येषु नः प्रमाणं, यथा चादिशति शास्त्रं तथा च प्रमेयं
प्रमिमौमहे, आदिशति च शास्त्रं किञ्चित् कर्षोदगयनाद्यभावेऽ-
पीति तत्रानङ्गतैवामीषामङ्गता च यथोक्तानामित्यभिप्रायः । तदिदं
“पदार्थान्तराकाङ्क्षविशेषमपहाय तदितरच सामान्यमन्वेति”
इति न्यायमूलमपि सूत्रं सुखप्रतिपिपादयिषया कारुणिक आचार्यः
प्रणिनाय—श्रिय्या न सुहृद्युरिति ।

अथवा । पुनरपौदं सूत्रयन्नाचार्योऽथवादिष्टस्य कालस्य कर्म-
स्यादरातिशयं दर्शयति । तथाच सत्यामपि “यथा शक्नुयात् तथा
कुर्यात्” इति श्रुतौ, सत्यपि च “अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने
ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात्” इति सिद्धान्ते, नित्यानामपि
कर्मणामादिष्टकालव्यतिक्रमेण नानुष्ठानम् । अतएव स्मर्यते ।

“अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ।

कालातीतन्तु यत् कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्” ॥

इति ।

“अङ्गत्वेऽपि च कालस्य न त्यागोऽन्याङ्गवत् कुतः ?

अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म विधीयते” ॥

इति चाभियुक्तानां वचनम् । केषाञ्चित् सायंप्रातर्होमादीना-
मादिष्टेऽपि कालान्तरे प्रायश्चित्तं कर्तव्यवानुष्ठानं भवति ।

“आ सायमाहुतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराहुतेः” ।

इति ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्” ॥

इति चैवमादिवचनात् । येषान्तु कालोनाङ्गमपि तु निमित्त-
मात्रमिति दर्शनम् । तेषामयमपि पक्षोन्यायावगतएव सूत्रेणो-
च्यते । न खल्वन्तरेण निमित्तं नैमित्तिकानामात्मलाभः सम्भवति ।
यथादेशश्चेति वचनात् सामान्यतः परिभाषितानामुदगयनादीना-
मेकैकानुगुण्येन न कर्त्तव्यान्युपनयनादीनौत्यपि ज्ञायते इत्यनु-
सन्धेयम् ॥ ४ ॥

कर्म्मकालमभिधायेदानौमनुष्ठेयानि कर्म्माङ्गान्याह दाभ्याम् ।

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ॥ ५ ॥

अनु, पश्चादाह्रियते यस्मात् प्रकृतं कर्म इति, अनु, पश्चादाह्रियते यत् प्रसृतात् कर्म्मण इति चान्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्धं दक्षिणा चोच्यते । अतएव गृह्यान्तरम् ।

“यत् श्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ।

इति । तदयमर्थः । सर्वाण्येव प्रकृतत्वात् “गृह्याकर्म्माणि” इति सम्बध्यते । “सर्वाण्येव वक्ष्यमाणानि कर्म्माणि” इति चैकादशीतत्त्वे । अन्वाहार्यवन्ति, अन्वाहार्यमुक्तं, तद्विद्यते येषां तानौमान्यन्वाहार्यवन्ति, भवन्तीति वाक्यशेषः, विद्यादिति वा वर्त्तते । एवमन्वाधारणार्थः । सर्वाणि गृह्याकर्म्माण्यन्वाहार्यवन्त्येवेत्यवधियते । न त्वन्यचान्वाहार्यं निषिध्यते । अतो गृह्याकर्म्माणामन्यथापि तत्र तत्र शास्त्रान्तरात् श्राद्धं दक्षिणा च न विरुध्यते । तथा श्रौतेष्वपि ज्योतिष्टोमादिषु ।

अथवा । सर्वाण्येव—आधानमायंप्रातर्होमादीनि, न तु कानि चिदेव विवाहप्रसृतीनि—(येषु स्मृत्यन्तरेण माचादन्वाहार्यं विहितम्)—गृह्याकर्म्माणि इति यथाश्रुत एवार्थः । “अनेकस्याशेषता सर्वशब्दार्थः”—इति हि तान्त्रिका मन्यन्ते ।

किमर्थमिदम् ?—इति चेत्, अनेकस्याशेषताऽवगतये, इति गृहाण । यथा,—“सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव

समुत्पद्यन्ते”—इत्यस्यां श्रुतौ इमानौति समाम्नायापि सर्वाण्यौ-
 त्यास्मात् । यथा वा,—“खादिरपालाग्न्यालाभे, विभीतकतिस्वक-
 बाधकनौवनिम्बराजवृक्षगाल्म्यरलुदधित्वकोविदारश्लेष्मातकवर्जः
 सर्व्ववनस्पतीनामिभ्यो यथार्थः स्यात्”—इत्यत्र सर्व्ववनस्पतीना-
 मित्युक्तम् । एवमिहापीत्यदोषः । स्लेखगैलौ खल्विथमाचार्य्यस्य ।
 “आर्षेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न
 चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते,” इत्यत्र—न चतुरो वृणीते न
 पञ्चातिवृणीते, इतिवन्नित्यानुवादो वा भविष्यति—सर्वाण्येवेति ।

वाक्यगौरवम् ?—इति चेन्नाल्पत्वात् । इति चेद्भवान् पश्यति,—
 सर्व्ववचनेन वाक्यगौरवमापद्यते इति । तदुच्यते । नैष दोषः ।
 अल्पत्वात् वाक्यस्य । यस्मादेवमपि अल्पमेवेदं वाक्यं भवति,—
 सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति—इति । यद्येवं—किमतो भवति ? एतदतो-
 भवति,—सर्व्वकर्म्मण्येवभूतस्य आद्वयस्य दक्षिणायास्यान्वीयसा सूत्रेणा-
 भिधानात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानः खल्वाचार्य्याऽन्यदाक्यलाघव-
 मनाद्वियमाणः सर्वाण्यौत्याह । यथा भगवानक्षपादः—“अथ तत्-
 पूर्व्वकमनुमानं तत् त्रिविधं पूर्व्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्च”
 इति, ‘तत् त्रिविधम्’—इति सूचयाञ्चकार । तदुक्तं भगवता
 वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये—“विभागवचनादेतत् त्रिविधमिति सिद्धे
 त्रिविधवचनं, महतोमहाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोप-
 देशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽना-
 दरः”—इति । विधुद्देशेनापि स्मर्यते इति च नये, सर्व्वशब्दोऽय-
 मन्वाहार्य्यस्तुत्यर्थोऽपि भवति । कथम् ? इत्थं नामेदमन्वाहार्य्यं

यदनेन सर्वाण्येव गृह्याकर्माणि—महान्यपि उपकृतानि भवन्तीति ।

सर्वशब्दः श्रौतानामण्युपग्रहार्थः—इति भट्टभाष्यम् । नैतदेवम् । अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्याम इति प्रतिज्ञायैतत्सूचनात् । अन्य-
शास्त्रपरिभाषायाश्चान्यत्रानुपयोगात् । श्रौतसामान्येष्वेव चाविशेषेण प्रसङ्गात् । न च सर्वशब्दोऽपि शक्नोति श्रौतमर्थमभिवदितुम् । कस्मात् ? “सर्वत्वमाधिकारिकम्”—इति सिद्धान्तविरोधात् । गृह्या-
स्मृतिः खल्वियमाचार्येणारब्धेत्येतन्न प्रसक्तव्यम् । सोऽयं सर्वशब्दः सर्वे गृह्याकर्मेवावगमयति, न जातुचिदन्यदैदिकं लौकिकं वा किञ्चिदिति । अनर्थकं सर्ववचनमिति चेत्,—काममनर्थकं भवतु, न तु शक्नोत्यन्यदभिधातुम् । “आस्त्रायस्त्रार्थं वक्तुं प्रभवामो नास्त्रायं पर्यनुयोक्तुम्”—इति हि पदवाक्यप्रमाणकुशलानां समयः । तस्मात्—“पूर्णाङ्गत्वा सर्वान् कामानाप्नोति” इति वदाधिकारि-
कमेव सर्ववचनम् ।

अपिच । न वयमेतद्विचारयामः—सर्ववचनं कर्त्तव्यं, न वा कर्त्तव्यमिति । किन्तर्हि ?—कृते सर्ववचने किमतः प्रतिपत्तव्यम् ;—सर्वाणि श्रौतानि, उत, सर्वाणि गृह्याकर्माण्येवेति । तत्र च सर्वाणि गृह्याकर्माण्येव—इति व्यवस्थापितम् । अन्यच्च पुरस्ता-
दुक्तम् । न च वाक्यमिदं प्रकरणादकवद्भविष्यति—इति वाच्यम् । यतो न खल्वत्र किमप्यस्ति प्रकरणं यस्माद् वाक्यं वस्तवद्भविष्य-
तीति मन्यसे । “कर्त्तव्यस्येति कर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणं, प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः, स एव विध्यादिविध्यन्ता-

पेदः”—इति खल्वाङ्गः प्रकरणलक्षणमाचार्याः श्रवरस्वामिनः पूर्वस्थां मौमांभायाम् । न चेह किञ्चित् कर्त्तव्यं विहितम् । न चाविहितं नामाकाङ्क्षति काञ्चिदितिकर्त्तव्यताम् ! विधौ खल्वियमाकाङ्क्षा भवति । तत्र हि कर्त्तव्यतया चोदनाऽवगम्यते । “यत्र हि कर्त्तव्यतया चोदना—इति गम्यते; तत्र इतिकर्त्तव्यता आकाङ्क्ष्यते”—इति हि तन्त्रस्थितिः । प्रतिज्ञैव खल्वियमाचार्यस्य— “अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः”—इति । न च वाक्यमपि साधारणं, सर्व्वतस्याधिकारिकत्वादित्यवोचाम् ।

अपिच । सर्वाणीति तावद्विशेषणम् । न चात्र किञ्चिद्विशेष्य-सुच्यते । भवितव्यन्तु तेन । अन्यथा विशेष्यसाकाङ्क्षं खल्विदं वाक्यमपर्य्यवसितमेव स्यात् । तस्मादस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये— गृह्याकर्माणीत्यनुषज्यते । तदिदं सर्वाणि गृह्याकर्माणीत्येवं पर्य्य-वस्यति । न खल्वेवं पर्य्यवसितं महाकथं गृह्याकर्माणामन्यद्विषयी-करोति—येन वाक्यमिदं प्रकरणादलवदिति कथमसि ! स खल्वय-मस्यान एवोपास्तम्भो—वाक्यमिदं प्रकरणादलवद्भविष्यति—इति ।

आह । व्यवेतत्वान्नास्वनुषङ्गो गृह्याकर्माणीति । नैतदेवम् । वाक्यस्यास्य साकाङ्क्षत्वात्, वाक्यशेषस्य चान्यस्यानुपलम्भात्, गृह्या-कर्माणीत्यस्य च वाक्यशेषोभवितुं योग्यत्वात् । उपक्रमश्चैवमनु-गृहीतो भवति । इतरथाऽत्र सम्भवन्नप्ययमर्थोऽन्यथापि नीयेत ! कल्पयितव्येऽपि कस्मिंश्चिदाक्यशेषे—गृह्याकर्माणि इत्येतदेव कल्प-यितुमुचितम् । कस्मात् ? उपक्रमानुपहात् । “प्रकृतप्रत्ययस्य न्यायः”—इति हि तन्त्रयुक्तिः ।

अपिच । न खलु व्यवेतमनुषज्यते—गृह्याकर्षाणौति । कस्मात् ?
 प्रतिसूचं तत्सम्बन्धावगमादलुप्तसंस्कारत्वात् । प्रतिसूचं खल्वचौयते
 गृह्याकर्षं, तत्र तत्र यथायथं विपरिणाम एव परं विशेषः । न
 चैतावता किञ्चित् हीयते । बुद्धारोहमेव खल्वस्माकं गृह्याकर्षं ।
 तस्मादलुप्तसंस्कारत्वादिहापि तदेव संबन्धुमर्हति । अथातो गृह्या-
 कर्षाण्युपदेक्ष्यामः,—इति च प्रतिज्ञानात् । प्रतिज्ञा खल्वियमिद-
 मर्थेवाचार्यस्य— यद् वक्ष्यमाणाः सर्वाः परिभाषा गृह्याकर्षपरा-
 भवेयुरिति ।

यदि च—भिन्नविभक्तिवचनतया निर्देशादनन्तरेष्वपि योगेषु
 गृह्याकर्षं नानुषज्येत,—नानुषज्येत चात्रापि व्यवेतत्वात् । तथापि
 निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये वचनानामवश्यमेषु वाक्यशेषः कल्पयितव्यो-
 भवति,—इति गृह्याकर्षैव वाक्यशेषतया कल्पयितुमुचितम् ।
 आचार्यप्रतिज्ञानात् खल्वागतमेव हृदयं—तत्,—न युज्यते विना
 कारणमुत्सृष्टम् । कल्पयितव्ये हि कस्मिंश्चित् कस्यचिन्निराकाङ्क्ष
 प्रतिपत्तये, बुद्धारोहमेव तावत् कल्पयितुमुचितं—तेन चेन्निरा-
 काङ्क्षं क्रियते । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वात् । अन्यच्च पुरस्तादुक्तम् ।

दृश्यते खल्वाचार्याणामेवमपि सम्बन्धोऽनुमतः प्रसूतेन पदा-
 र्थेन सूत्रेषु—“अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्” इति, “अनुवा-
 दोपपत्तेश्च” इति चैवमादिषु । अतएव व्याख्यातं भगवता वाक्या-
 यनेन, “न व्याघातो हवने इत्यनुवर्त्तते”—इति पूर्वस्मिन्, “पुन-
 र्दोषोऽभ्यासे नेतिप्रकृतम्”—इति चोत्तरस्मिन् सूत्रे । “तद-
 प्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” “न कर्मकर्तृमाधनवैगुण्यात्”

“अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्” “अनुवादोपपत्तेश्च” इति ह्याच-
रणानि सूत्राणि । तस्मात् तथा “समस्ययोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां
बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं”—इति धर्म एवानिमित्तमिति
कल्प्यते—“आमनं वा सर्व्वचैवभूत” इति च सूत्रास्त्रोक्त एव
व्यवतिष्ठते । एवमिहापि सर्व्वानि गृह्याकर्माणि इत्येवार्थः
सम्यक्षते ।

न खलु श्रौतानीत्यस्य वाक्यशेषतया किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।
न खल्वेवं गृह्याकर्मास्त्रचाहार्य्यं प्राप्नोति । न चैवमाचार्य्यस्य सम्यग्
वादित्वं भवति । स खल्वेवमन्यत् प्रतिजानानोऽन्यथाभिदधानः
प्रेचावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत ! न चैवं प्रति कात्यायनस्य वचनानि—
गृह्याकर्माविशेषेष्वेव आहुनिषेधकानि—

“नाष्टकासु भवेत् आहुं न आहुः आहुमिष्यते ।

न सोऽन्यन्तीजातकर्माप्रोषितागतकर्मासु” ॥

इत्येवमादीन्युपपद्यन्ते । नापि कर्मासामान्यमेव वाक्यशेषतया
कल्पयितुं शक्यते । कस्मात् ? सन्ध्यास्नानदानादिषु, लौकिकेषु
चाविशेषेण प्रसङ्गात् ।

तदेवं सिद्धे गृह्याकर्माभिः समन्धेऽप्यस्य वाक्यस्य, सर्व्वशब्दश्चेत्
श्रौतसंग्रहार्थं कल्पयामि—भेदस्यमि तर्हि वाक्यम् ! —कल्पयिष्यमि
चान्यदिशेयं सर्वाणीत्यस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये । कथम् ? गृह्या-
कर्माण्यन्वाहार्य्यवन्ति,—सर्वाणि श्रौतान्यन्वाहार्य्यवन्ति,—इति वचन-
व्यक्तिभेदात् । तस्मादस्मादुक्त एवार्थं धीमद्विष्यन्न आख्येयः ।

तदिदं आहुं मातृपूजादिपूर्व्वकमेव भवति । कस्मात् ?

“अनिष्टा तु पितृन् आहुः कर्म कुर्वाञ्च वैदिकम् ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः” ।

इत्येवमादिकर्मप्रदीपदर्शनात् ।

अत्र प्रत्यवस्थीयते । नन्विदमेव कात्यायनवचनं वैदिकेषु आहुं दर्शयति । अत्रोच्यते । यदि नामेदं वचनं वैदिकेषु आहुं दर्शयति, तत् किमस्माकमपचीयते ? न खल्वैदिकानि गृह्या-
कर्माणि आचार्यः समुपदिदेश । ननु न ब्रूमोऽवैदिकानि गृह्या-
कर्माणाचार्यः समुपदिदेश—इति । सत्यं वैदिकान्येवैतानि ।
परमेभ्योऽप्यन्यानि सन्ति वैदिकानि कर्माणि । सन्तु नाम,
किमतो भविष्यति ? यद्येवम्, एतदतो भविष्यति,—सर्वशब्दस्य
सामान्यार्थतामनेन वचनेन कात्यायनः स्पष्ट्याञ्चकार—इति

उच्यते । नैतावता मिषेण वैदिकसामान्यपरता सर्वशब्दस्य
शक्यतेऽध्यवसातुम् । कस्मात् ? कमपरत्वादचनस्य । कात्यायन-
वचनं खल्विदमनूद्य आहुं, वैदिकञ्च कर्म, कममनयोर्विधत्ते, न
वैदिकेषु आहुम् । कस्मादवगम्यते ? साक्षादेव समास्त्रानात् ।
पितृन् आहुँरनिष्टा वैदिकं कर्म न कुर्वात्—इति आहुं सिद्ध-
वदनूद्य वैदिकञ्च, कममात्रमेव साक्षादिह समास्त्रायते । तत्रैवं
सति यथाप्राप्तमेवानूद्यते इति न किञ्चिदनुचितम् । अन्यैव वचन-
व्यक्तिराचार्यस्य—सर्वाणि आहुवन्तीति । अन्यैव च वचनव्यक्तिः
कात्यायनस्य—आहुँः पितृनिष्टा वैदिकं कुर्वादिति । तदत्र विधी-
यते आहुमेकस्याम्, अनूद्य च तत्, कममात्रमन्यस्याम् । दर्शित-
श्चास्माभिरन्यथा वैदिकसामान्येषु आहुप्रसक्तिरिति, तदपि न

प्रकर्त्तव्यम् । वैदिकपदस्य साक्षात् श्रुत्युक्तकर्मपरतायामपि प्राचीन-
एव दोषः परावर्त्तते इत्यास्तां विस्तरः ।

आहुच्छेदं केषुचित् प्रथमप्रयोग एव, केषुचित् प्रतिप्रयोगमेव,
केषुचिच्च नैव कर्त्तव्यमित्याचक्षते । तदेतत् सर्वं परिशिष्टकृत-
कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्यम् ॥ ५ ॥ * ॥

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

क्रियायाः परिभ्रमाप्तिरपवर्गं इत्युच्यते । तस्मिन्नपवर्गे । अभि-
रूपो विद्वान् कृतबुद्धिरनुष्ठाता चेत्याहुः ।

“यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्मः शमोदमः ।

अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे यो व्यवस्थितः” ॥

इति गृह्यासंपन्नोक्तस्य शास्त्रः । तदस्याभिरूपस्याभिरूपयोरभि-
रूपाणां वा, भोजनमशनं, यथाशक्ति; यथा शक्यते तथैव न
पुनर्वित्तशास्त्रेनेत्येतत् । कारयितव्यमिति वाक्यशेषः । गृह्याकर्म्मसु
विद्यादिति वा सम्बध्यते । यथा शक्यते, तथाऽभिरूपभोजनं गृह्या-
कर्म्माणामङ्गं जानीयादिति तच्चार्यः । यथाशक्तौति सूत्रयज्ञाचार्यः
शक्त्यपेक्षयाऽभिरूपभोजनं कर्माङ्गमिति दर्शयति । तेन सत्यामपि
शक्तौ यथाभिरूपस्य भोजनं—तत्र वैगुण्यमवगम्यते । स्मरति च
भगवान् मनुः,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥

इति ॥ ६ ॥ * ॥

मेयं संक्षेपेणाभिहिता सर्वकर्मसाधारणौ परिभाषा । इदानी-
नानि कर्माणि वक्तव्यानि । तत्र प्रायेणाग्निसाध्यत्वात् कर्मणा-
मग्न्याधानकालन्तावदाह ।

ब्रह्मचारौ वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म वेदः, तच्चरति प्राप्नोति यथोक्तव्रतादिभिरिति ब्रह्मचारौ
प्रथमाश्रमीत्याचक्षते । स चोपकुर्वाणक एवार्थात् । इतरस्यामरण-
मेव गुरुकुलावस्थानाभ्यनुष्ठानात् । स खल्वयं ब्रह्मचारौ,—

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्” ।

इति स्मरणात्—वेदान्, वेदौ, वेदं, वा अधीत्य यथावदधि-
गम्येत्यर्थः । तद्वानुपादेयतया “ग्रहं सम्पार्ष्टि” इतिवत् सङ्ख्या न
विवक्षिता । “सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम्”—इति
सिद्धान्तात् । न खल्वत्र “पशुना यजेत” इत्यादाविव वेदसाध्य-
यनं विधित्सितम्, किन्वनूदितम्, अनुवादश्च प्राप्तस्यैव भवति,—
इति यथाप्राप्तमेवानूद्यते इत्यदोषः । तदयमर्थः । सायम्प्रातर्विहित-
समिदाधानो ब्रह्मचारौ, वेदमधीत्य ब्रह्मचर्यपरिसमाप्तिप्रसंगे
अन्त्यां—अन्ते अवसाने भवां—पश्चिमाम्,

“आचार्य्येणाभ्यनुज्ञात आचार्य्याग्नौ विधिर्यथा ।

प्रणीतेऽग्नौ समिद्धादग्न्या सा ब्रह्मचारिणाम्” ॥

इति गृह्यसंग्रहपरिभाषिताम् । समिधम्,—

“नाहुष्ठादधिका पाद्मा समित् स्थूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न मकौटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विज्ञानता” ॥

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणात् । अग्निमाधायन्, अभिमुख्येन प्रातराधास्यन्—अग्नौ प्रक्षेप्यन्,—“अग्निममाधानं कुर्वीत”—इति परस्मात् सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते । तथा च ब्रह्मचर्य-परिममाग्निसमये, ब्रह्मचारिणा गृहस्थाश्रमं प्रविविचुणा या पश्चिमा समिदाधेया, सा तु,—

“न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्थान्मुक्तेकां समिदाहुतिम् ।

स्वगर्भसंस्क्रियार्थांश्च यावन्नामौ प्रजायते” ॥

इति कर्मप्रदीपदर्शनात्,—सत्यप्यन्यस्मिन् होमसाधने पिचा-चार्यसमाहितेऽग्नौ, तदानीमेव वक्ष्यमाणवैश्वकुलादियोनिमन्य-मग्निमाधाय, तस्मिन्नाधातव्या,—इति । सत्यप्यन्यस्मिन्नग्निविदानी-मन्यस्याग्रेराधानफलानूपरिष्टादुपदर्शयिष्यत्याचार्यः— “स एवास्य गृह्णोऽग्निर्भवति” इति । अत्र च,—

“अनाश्रमौ न तिष्ठेत्तु लणमेकमपि द्विजः” ।

इत्यादिस्मरणात् स एवादधीत—यस्मै पूर्वमेव काचित् कन्या केनचिदादत्ताऽऽसीदित्येतत् स्पष्टयति कात्यायनः ।

“यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्त्यां समिधमाधास्त्वन्नादधीतैव नान्यथा” ॥

इति ॥ ७ । ” ॥

आधानकालान्तरमाह ।

जायाया वा पार्णिं जिष्टस्यन् ॥ ८ ॥

यस्यामात्मा जायते सेयं पाणियहणादिसंस्कारसंस्कृता नारी
जायेत्युच्यते । तस्या जायायाः । भाविनि भूतवदुपचारेण जायाया-
इत्याह । पाणिं हस्तं, जिह्वन्—यथाविधि गृहीतुमिच्छन्नित्येतत् ।
“अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति सम्बध्यते । वागब्दः पूर्वकल्पा-
पेक्षया विकल्पार्थः । तदत्र “भार्यादिरग्निः” इति शास्त्रान्तर-
दर्शनात् भार्यासम्बन्ध एक एव निमित्तमाधानस्य । तस्य च काल-
दयमुक्तं—अभ्याधास्यन्निति, जिह्वन्निति च ॥ ८ ॥ * ॥

अत्र चाधानं लक्षणपूर्वकं समन्त्रकमग्नेः स्थापनमुच्यते । आङ्-
पूर्वस्य दधातेरारोपणवाचित्वात् । तथा प्रसिद्धेऽपि । तत्, किं नाम
लक्षणं?—कथञ्चाग्नेः स्थापनम्?—इतीदमिदानीं त्रिभिः सूत्रैराह ।—

अनुगुप्ता अप आहत्य, प्रागुदक्प्रवणं देशं समं
वा परिसमूहोपलिप्य, मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्यो-
दौचौच्च संहतां पश्चात्, मध्ये प्राचीस्तिष्ठ उल्लिख्या-
भ्युक्षेत् ॥ ९ ॥

अनुगुप्ता अनुरचिताः—आच्छादिताः, पतितादिभिरदृष्टा इत्ये-
तत् । अप उदकं, आहत्य—अनिषिद्धजलाशयादानीं च, “ताभिः
प्रक्षालितपाणिपादवदन आचम्य”—इति भट्टभाष्यम् । प्रागुदक्प्रव-
णम्—प्राग्वा, उदग्वा, क्रमनिष्ठम्, देशं भूमिभागम् । समं,
प्राङ्पश्चादिरहितमित्येतत् । वागब्दो विकल्पार्थः । तत्फलवादमाह
गृह्यासंग्रहः ।

“प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्गीचं यशोत्तमम् ।

पिच्यं दक्षिणतो नौचं प्रतिष्ठालम्बकं समम्” ।

इति । परिसमृद्ध, परि—परितः सर्वत इत्यर्थः । समृद्ध—
“कुशैः सवार्ज्येद्भूमिम्”—इति दर्शनात्—कुशैः पांश्यादिकं सम्य-
गुत्सार्य, उपलिप्य, “गोमयेन समन्तं पर्युपलिप्यति”—इति
दर्शनात्—

“भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च” ।

इति च गृह्यामंघहस्तरणात्, योग्यत्वाच्च, गोमयोदकेनेति
वाक्यशेषः । देशमिति सम्बध्यते । मध्यतः,—स्थण्डिलाभ्यन्तरे, दक्षि-
णांश एव, न तु मध्यांश एवेत्यर्थः । कस्मात् ? हस्तमात्रस्थण्डिले-
ऽप्युदगतैकविंशत्यङ्गुलरेखाऽनुरोधात् । सप्तसप्ताङ्गुलान्तरितप्राग्गत-
रेखात्रयस्योदगतरेखाऽनुषक्तस्यानुरोधाच्च । पठन्ति च ।

“अङ्गुष्ठमात्रं भूभागं त्यक्त्वा दक्षिणतः सुधीः ।

उत्तरे द्वाङ्गुलं त्यक्त्वा पश्चिमेऽप्यङ्गुलद्वयम्” ।

इति ।—प्राचीं, प्राग्गतां, रेखां द्वादशाङ्गुलप्रमाणां दक्षिण-
हस्तेन—कुशेन,—उपलिप्य । उदौचीच्च, उदग्गताच्च रेखामेक-
विंशत्यङ्गुलप्रमाणामुल्लिख्य ।—चकारो रेखामुल्लिख्येत्यनुषङ्गार्थः ।
तामिमामुदौचीं रेखां विग्निरष्टि । संज्ञतां, संज्ञां प्राग्गताया-
इत्येतत् । पश्चात्, पश्चिमायां । ‘मध्ये’—उदग्गतायाः, तल्लग्रा—
इति यावत् । ‘प्राचीः,—प्राग्गताः, ‘तिस्रः’ रेखाः प्रादेशप्रमाणाः
सप्तसप्ताङ्गुलान्तरिताः—दक्षिणत उपक्रमदर्शनादुत्तरोत्तराः, उल्लिख्ये-
त्यन्वयः । तदाह कात्यायनः ।

“लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् ।

तन्मूललघ्ना योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ।

उदग्गतायाः संलघ्नाः श्रेयाः प्रादेशमात्रिकाः ।

सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत्” ।

इति । प्रकारान्तरमाह गृह्यासंग्रहः ।

“लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतञ्च यत्” ।

इत्युपक्रमानतिदूरे,

“प्राक्कृता पार्थिवी रेखा आग्नेयी चाष्टदक् सृता ।

प्राजापत्या च ऐन्द्री च सौमी च प्राक्कृता सृता ।”

इति । तथा,

“पार्थिवी चैव सौमी च रेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ।

एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्यते ।

षडङ्गुलान्तराः कार्य्या आग्नेयीसंहितास्तु ताः ।

पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः ।

पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ।

प्राजापत्या भवेत् हृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्तिता ।

श्वेतवर्णा च सौमी स्याद्रेखानां वर्षलक्षणम् ।

एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्म्मसु मर्मसु ।

सूक्तान्ता अजवः कार्य्या लेखान्ताः सुममाहिताः ।

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्म्माणि कारयेत्” ।

इति । तदनयोः प्रकारयोर्विवक्ष्य । दयोऽेव स्वशास्त्रोक्तत्वात् ।

रेखादैवतवर्णयोर्मह्यसंग्रहोक्तप्रकार एवाभिनवग्रन्थेव तदभि-

धानात् । न कात्यायनोक्तकल्पेऽपि, प्रमाणाभावात् । न चैवं मन्त्रयं,
गृह्याकर्म्मणि गृह्यासंगोक्तः प्रकारोऽन्यत्र तु कर्म्मप्रदौषोक्तः,—इति ।
गृह्याकर्म्मण्येव लक्षणोपदेशादुभयत्र तस्यैव स्पष्टीकरणाच्च । तस्मा-
दिकल्प एवानयोरादरण्यैः । यद्यपि आधान एव लक्षणमुपदिष्ट-
माचार्य्येण तदेव च स्पष्टीकृतं कात्यायनेन, तथापि “लक्षणावृद्धेया
सर्व्वत्र”—इत्यनुपदमेवाचार्य्येण सर्व्वत्र तदतिदिष्टमिति यथोक्त-
एवार्थः ।

अत्र चाङ्गुलिमानादिकं यजमानस्येत्याह कर्म्मप्रदौषः ।

“मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकत्वं यजमानः स्याद् विदुषामेष निर्णयः” ।

इति । एतच्च रेखोल्लेखनम्,—यावदग्निस्थापनं सव्यहस्तं भूमौ
निधाय कर्त्तव्यमित्याह गृह्यासंगः ।

“सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्वक्षिणेन तु ।

तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्” ।

इति । तदेवं यथोक्ता रेखा वक्षिण्य,—

“उत्तरं गृह्य रेखाभ्योऽरन्निमात्रे निधापयेत् ।

द्वारमेतत् पदार्थानां प्रागुद्दीच्यां दिशि स्मृतम्” ।

इति गृह्यासंगवचनात्,—रेखाभ्योऽष्टदमुत्कीर्णमुद्धृत्य प्रागु-
द्दीच्यां दिग्ग्वरन्निमात्रे निधाप्य, ‘अभ्युक्षेत्’—“उत्तमेक्षने” इति
स्मरणादाभिमुख्येन—

“उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।

न्यक्षताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरस्त्रावोक्षणं मतम्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण, सिद्धेदङ्गिरिति सामर्थ्यात्, यथोक्ता-
रेखा इत्यर्थः ।

अथैवमुक्तेखात् परत उत्करग्रहणतन्निधापनकरणे उल्लिख्या-
भ्युचेदिति श्रूयमाणमानन्तर्यमतिक्रम्यते । शास्त्रं खल्विदम्—उल्लि-
ख्याभ्युचेत्—इति । न च शास्त्रं नामातिक्रमितव्यम् । नैष दोषः ।
आनन्तर्यश्रवणाभावात् । न खल्वानन्तर्यमिहोक्तेखाभ्युक्षणयोः श्रूयते—
किन्तर्हि?—पूर्वापरौभावमात्रम् । कस्मात् ? उल्लिख्याभ्युचेदिति
क्लाश्रवणात् । पूर्वकालतायां हि क्लाप्रत्ययं स्मरन्ति शाब्दिकाः—
“एककर्त्तकयोः पूर्वकाले क्ला”—इति, न त्वानन्तर्यम् । न खल्वेवम-
प्युक्तेखस्य पूर्वकालतायामस्ति कश्चिद्विवादः । येनोल्लिख्याभ्युचेदिति
क्लाश्रवणमतिक्रम्येत । यथा खल्वधीत्य वेदमधीत्य च विचारशास्त्रं
स्वाताऽपि, नातिक्रामति—“वेदमधीत्य स्थायात्”—इति शास्त्रं,
तथेहापीत्यदोषः । अतएव—“वेदमधीत्य स्थायादिति शास्त्रस्त्वध्य-
यनममावर्त्तनयोः पूर्वापरौभावसमानकर्त्तकत्वे एवाचष्टे, न त्वानन्त-
र्यम्”—इति माधवाचार्याः ।

अपिच । वाक्यबलात् खल्वत्र सृदुद्धरणादिकं क्रियते, कम-
श्चाश्रित्य प्रत्यवतिष्ठते भवान् । तच्चैतदनुचितम् । दर्शलोहि
क्रमः—वलवत्तरश्च वाक्यम् । तदुक्तम् । “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-
स्थानममाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्”—इति ।
तस्मादाक्यानुरोधात् क्रमं बाधेमहि—न क्रमानुरोधात् वाक्यम् ।
अपिच । सृदुद्धरणादिकं पदार्थः, क्रमश्च पदार्थानामुपकारकोट्युणः ।
न खलु गुणानुरोधेन पदार्थ एव न कर्त्तव्यो भवतीति युक्तम् ।

प्राप्तानां पदार्थानां उत्तरकालं हि कमश्चापतति । यदा च पदार्थः
प्राप्नोति, तदाकम एव नास्ति । न खलु पूर्वमिदुः पदार्थः पश्चिम-
मिदुः क्रमेण विरोधादकर्तव्यो भवति ।

नन्वाचार्यानुक्तमपि मृदुद्वरणदिकं कथमस्माकमप्यभिधीयते—
(यतोऽयं विचारः—श्रवणमतिक्रम्यते वा, न वा अतिक्रम्यते इति)—
परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वियमुच्यते । तदाह कात्यायनः ।—

“अक्रिया चिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चाशयाक्रिया ।

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्बोधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्” ।

इति । उच्यते । नेदं मृदुद्वरणदिकं परोक्तमाश्रीयते ।
किन्वाचार्यपुत्रेणोक्तमित्यनुशीयते । न खलु स्वशाखायां ग्रन्थान्तरोक्तं
परोक्तं भवति । आचार्योक्तं लक्षणं ह्याचार्यपुत्रेण व्याख्यातमिति
केयमस्याने परोक्तत्वाशङ्का ।

अन्ये तु मन्यन्ते । शाखान्तराधिकरणन्यायेनेकमेवेदं कर्म ।
अतएव जैमिनिराचार्यस्तस्मिन्नेवाधिकरणे— “एकं वा संयोगरूप-
चोदनाऽऽख्याऽविशेषात्”—इति सिद्धान्तयाञ्चकार । एकत्वे च
कर्मणोयच्च क्वचित् किञ्चिदङ्गमामनन्ति, अन्यत्रापि तदुपसंहर्तु-
मुचितम् । किमन्यत् कुर्यादियं चिन्ता—स्यते गुणोपसंहारात् ?
फलशेदमेवाभिहितमस्याश्चिन्ताया भगवता भाष्यकारेणाचार्येण च
भङ्गान्तरेण । वादरायणस्त्वाचार्योऽस्येदमेव प्रयोजनं साक्षादसूच-
यत् शारीरके । “उपसंहारोऽर्थाभेदात् विधिगेष्ववत् समाने
च”—इति । अतएव स्मरति भगवान् कात्यायनोऽपि ।

“यन्नास्मात् स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विदङ्क्षितदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्षवत्” ।

इति । या पुनरुपदर्शिता पुरस्तात् परोक्तनिन्दा—‘परोक्ता च’—इति । सा खलु, विरोधिनौमनाकाङ्क्षिताञ्च परोक्तां क्रियां निन्दतीत्यवगम्यते । कस्मात् ? ‘स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य’—इति, ‘परोक्तमविरोधि च’—इति च समास्मानात्,—इति ।

वस्तुतस्तु गृह्योक्तप्रयोगे पारशाखिकगुणो नोपमं हर्त्तव्यं । प्रयोगशास्त्रं खल्वेतद्गृह्यशास्त्रम् । तच्चापि परोक्तगुणोपसंहारे प्रयोगवैकल्यापत्तेः प्रयोगशास्त्रतैवास्य होयते । तथाच आहुभाष्ये गृह्यपरिशिष्टम् ।

प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्यते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानेरनारम्भविधानतः ।

वङ्गत्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्षं प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्” ।

इति । तदनेन गृह्यादि प्रयोगशास्त्रमनारम्भविधानतः परैर्न समुच्यते इत्युक्तम् । तथाचाहुः ।

“प्रयोगः सूत्रकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः” ।

इति । तदनेन स्वगृह्ये यदुच्यते, तदन्त्यं वा भवतु वङ्ग वा भवतु, तावदेव कर्त्तव्यं न तत्र परोक्तगुणोपसंहारः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । यत् पुनः स्वशाखायां नैवास्मायते, तदेव लपेक्षितं परोक्तं करणौघमिति, “यन्नास्मात् स्वशाखायां”—इत्यादिनोक्तं कात्यायनेन । इन्द्रोपशाखायां खल्वग्निहोत्रं नास्मायते, किन्तु इन्द्रोऽगैरप्यध्वर्यु-

शाखापठितं तदनुष्ठौयते । स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा
परोक्तस्य कस्यचित् कस्यचित् पदार्थस्याभिनिवेशस्तदङ्गतएव ।
तदेतत् गृह्यासंपदभाष्ये निपुणतरमुपपादयिष्यते ॥ ८ ॥ ० ॥

लक्षणावृद्धेः सर्व्वच ॥ १० ॥

परिममृहनाद्यभ्युचणान्तं कर्ष्यं लक्षणमुच्यते । तस्य खलस्य
लक्षणस्य, आद्युत्परिपाटी, एषा अनन्तरोक्ता न तु विपरीता, सर्व्वच
यच्च यत्राग्निः प्रणौयते तच्च तच्चेत्यर्थः ।

अत्र यद्यपि 'प्रागुदक्प्रवणं देशेभ्यः समं वा परिममृह्य'—इति
श्रुत्या लक्षणमिदं साचाद्भूमेरुपकारकं, तथापि भूमिंस्कारदारैव
प्रणाल्या अग्न्याधानस्याप्युपकारकं प्रकरणादित्यवगन्तव्यम् । 'अग्नि-
समाधानं कुर्वीत'—इति हि प्रकरणम् । यथा ब्रौह्मैववहन्ती-
त्यवघातस्य द्वितीयाश्रुत्या साचाद्ब्रौह्मोपकारकत्वेऽपि, प्रणाल्या
कतूपकारकत्वमपि प्रकरणादिष्यते, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । वाक्येन
वा लक्षणमग्निप्रणयनाङ्गं भवति । 'लक्षणावृद्धेः सर्व्वच'—इति
ह्युक्तम् । वक्ष्यति च । "भूर्भुवःस्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति",—
इति । अतएव तच्च तत्राग्निप्रणयने लक्षणं वक्ष्यत्याचार्य्यः—'उत्तरार्द्धं
परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति । 'पूर्व्वस्याः कर्त्वाः
पुरस्तात्तल्लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति च ।

तदिदं लक्षणमाधानाङ्गमग्निप्रणयनाङ्गं वा भूमिंस्कारदारैति
संस्कृतायामपि भूमावाधानाद्यङ्गतया प्राप्तं लक्षणं कर्त्तव्यमेव । न
चावघातस्य कृष्णलव, संस्कृते देशे लक्षणस्य बाध एव, दारवाधा-
दिति वाच्यम् । शास्त्रार्थावधारणवेत्तायां प्रयोजनवत्त्वाल्लक्षणस्य,

इदानीमनुष्ठानवेलायामेव हि कश्चित् प्रयोजनाभावोऽवगम्यते ।
 कृष्णले त्वघातस्य शास्त्रार्थावधारणवेलायामेव प्रयोजनभावनियय-
 इति वैषम्यात् । तथाह्युक्तमभियुक्तेः । 'शास्त्रार्थावधारणवेलायां यत्र
 प्रयोजनाभावनिययस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः शास्त्रार्थः । यथा
 कृष्णले अवघातादिलोपः । यत्र त्वनुष्ठानवेलायामेवालक्ष्यादिना
 पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते, तत्र प्राक् प्रापितः पदार्थो-
 नियमापूर्वमाचार्योऽनुष्ठेय एव'—इति । याज्ञिकाश्च खल्वनुष्ठानवेला-
 यामालक्ष्यादिदोषवशाद्गोह्यादिस्थाने गृहीतमपि तण्डुलाद्यवहन्ति
 वितुषीकृतमपि । विहिताविहितत्वमन्देहे च विहिताकरणाद-
 विहितकरणमेव न्याय्यमित्याचक्षते ।

यत्र लाहित एवाग्निर्नीयतेऽन्यस्मिन् प्रदेशे, कारणवशात्, तत्र
 यद्यपि निष्पन्नत्वादाधानस्य तदङ्गं लक्षणमपि न युज्यते कर्तुम्,
 तथापि प्रदेशस्य तस्य संस्कारार्थं तत्रापि लक्षणं कर्त्तव्यमेव ।
 स्थापनमात्रस्य तत्राप्यविशेषाच्च । 'लक्षणावृद्धेवा सर्वत्र' इति ह्यनु-
 शासनम् । 'लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति च दर्शनम् । तत्र-
 कृद्भिरपि,—“यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृष्ट्यादिशङ्कया संस्तुता-
 ग्निरन्यत्र नीयते तदा पुनर्भूतसंस्कारः कर्त्तव्यः”—इत्युक्तम् ।

न तु लक्षणमग्रेरपि संस्कारः, प्रामाण्याभावात् । न खल्वस्ति
 किञ्चित् प्रमाणमग्रेरपि संस्कारोलक्षणमिति । शब्दप्रमाणकः
 खल्वयमर्थोऽयं कर्त्तव्योऽयञ्च न कर्त्तव्य—इति, अयमस्योपकरोति
 नास्ति—इति चैवमादिः । न खल्वस्ति कश्चिच्छब्दोलक्षणमग्रेरुप-
 करोतीति । श्रुत्या तावन्नलक्षणं भूमेरुपकारकं, प्रकरणाच्चाङ्गमाध-

नस्य, वाक्यादा प्रणयनस्येत्यवोचाम । न खल्वग्निना लक्षणस्य सम्बन्धोऽस्ति । 'लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इत्यादौ हि श्रुत्या प्रणयनेनाग्नेः सम्बन्धोऽवगम्यते, वाक्येन च लक्षणकरणस्य । न तु लक्षणाभ्योरन्वयोऽस्ति ।

“जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च” ।

इति कर्मप्रदौपेऽपि जातस्येति व्यत्यायात् षष्ठी द्रष्टव्या । जाते सतीत्यर्थः । “मन्येदग्निं निकामतः”—इति ह्यभिधाय 'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इत्यभिहितवान् कात्यायनः । न हि लक्षणेन समं जातस्य सम्बन्धोऽस्तीत्यवोचाम । न खलु 'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इति विधीयते, किन्वनूद्यते । न चाप्राप्तं किञ्चिदनूद्यते । विधीयते इति चेन्न वाक्यभेदप्रसङ्गात् । विधानपक्षे खल्वनूद्य लक्षणं जातसम्बन्धस्य विधातव्यः, कृत्वेति च क्रम इति भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् क्रम-विधिरेवायं—'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इत्येवमादिः । परस्परया वा जातसम्बन्धोलक्षणस्य वर्णनीय इति न किञ्चिदनुचितम् ।

ननु “समूहोपलिख्योक्लिख्योद्धृत्याभ्युच्चेदेव संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः”,—इति गृह्यान्तरे संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कार-विधानादग्निसंस्कारोलक्षणमिति चेन्न, अनुगतेऽग्नौ संस्कारो भूयः—इत्यभिधानात् । सोऽयमग्नौ स्थापयितव्ये संस्कारो भूमेर्न तन्नेरेव । शब्दप्रमाणकः खल्वयमर्थः—इत्यवोचाम । न च संस्कृतायामपि भूमावग्निप्रणयनाङ्गं लक्षणमनुचितं भवतीति ध्येयम् ।

अथानुगतोविनष्टः—इत्यनर्थान्तरम् । अस्त्येतत्, किमतो भविष्यति? एतदतो भविष्यति;—स्थापितेऽग्नौ विनष्टे पुनरपि लक्षणं कृत्वा

तच्चैवान्योऽग्निः स्थापनीयः—इति । किमतोऽपि भवति ? एतदतो-
भवति । यदि नामाग्निर्नष्टो न तावता संस्कृताऽपि भूमिरसंस्कृता
भवितुमर्हति । येन भूयः संस्कारोऽर्थवान् । आम्नायते च संस्कारः ।
तस्मादनुमीयते,—अग्नेरेवैष संस्कारः—इति । उच्यते । नैतदस्ति—
अग्नेरेवैष संस्कारः—इति । कस्मात् ? प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति
प्रमाणम्—अग्नेरेष संस्कारः—इति । नन्वेवमनुमीयते इत्युक्तम् ।
सत्यमुक्तम् । प्रमाणन्तु तत्र किमिति पृच्छामः ।

पुनर्वचनमिति चेन्नाविशेषात् । इति चेद्वान् पश्यति—
पुनर्वचनमेव प्रमाणमग्निसंस्कारोलक्षणमित्यत्र । अन्यथा खल्विद-
मनर्थकं स्यादिति । तत्रोच्यते । नैतदस्ति—पुनर्वचनमग्निसंस्कारो-
लक्षणमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति । कस्मात् ? अविशेषात् । विशेषा-
भावादित्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति,—भवेदपि
पुनर्वचनं प्रमाणं नाम ; यदि पुनरुच्यमानस्यास्य काचिदन्या
वचनव्यक्तिः सम्भवेत् । न तु सम्भवति । कस्मात् ? अविशेषादेव ।
यदिधा वचनव्यक्तिरस्याम्यर्थतायां प्रमाणम्, तदिधा खल्विह
वचनव्यक्तिर्नास्ति । सक्तदुश्चरितेऽप्यस्य यावानर्थः, शतशतोऽप्युच्चारणे
तावानेवार्थः प्रतीयते, न ततोऽधिक इति । तदेवमत्यल्पमिदमुच्यते—
पुनर्वचनम्—इति । पुनः पुनरपि वचनं नैतदवगमयितुमर्हति ।
तस्माद् भूमेरेवैष संस्कारः पुनराप्नायते नाग्निरित्यवगम्यते । भूयः
संस्कारवचनञ्चैवमाप्नोत्येनोपपत्त्यते इति । कथं नाम ? भूयः पुन-
रिति खल्वेकोऽर्थः । तदनेनावगम्यते,—यत् किल पूर्वं संस्कृतं तदेव
पुनरपि संस्कृत्यते इति । अथेदानीमग्निः संस्कृत्यते ? तर्हि पूर्वं

भूमिरिदानीञ्चाग्निः संस्क्रियते इति विषयभेदात् भूयोवचनम-
यमञ्चसमापद्येत । न चैतदुचितम् ।

अथापि स्यात्—अस्मादेव कारणात् पूर्वमप्यग्निरनेन संस्कृत-
इत्यनुमास्यामहे । ततो नैष दोषो भविष्यति—इति । अचोष्यते ।
नाविमोक्षात् । न खल्वेवमपि दोषादिमोक्षः सम्भवति । कस्मात् ?
अन्यत्वाविशेषात् । पूर्वमन्योऽग्निरिदानीञ्चान्योऽग्निः संस्क्रियते—
इत्यभ्युपगच्छतोऽपि अन्यत्वाविशेषात् स एव दोषोऽनुवर्त्तते—इत्य-
विमोक्षोदोषादित्यर्थः । इतश्च । अप्रमाणत्वात् । न खल्वेवमनुमाने
किञ्चिदपि प्रमाणमुपलभ्यते । सेयमप्रामाणिकी पुरुषबुद्ध्युपेक्षा-
मूला कल्पना प्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति । अन्यथा चोपपत्तेः ।
भवेदपि कदाचिदियं कल्पना ; यदि नामान्यथा शास्त्रमिदं नोप-
पद्येत, न तु नोपपद्यते । अन्यथा खल्वस्मदुक्तरीत्या शास्त्रमर्थवत्
कथमप्रमाणमनुमानमनुगृह्णातीति शक्यमध्यवसातुम् । प्रमाणविरो-
धाच्च । प्रमाणेन च खल्वेषा कल्पना विरुध्यते । श्रुत्या तावन्नचर्षं
भूमेरुपकारकं, प्रकरणादाऽऽधानस्य, वाक्यादा प्रणयनस्येत्यवोचाम ।
तदिदमागमबाधितमनुमानमप्रमाणमित्यनादरणीयम् ।

संस्कृताया भूमेः पुनः संस्कारोऽनर्थकः ?—इति चेत्—काम-
मनर्थको भवतु । नैवान्या वचनव्यक्तिः सम्भवति । अपि च ।
असंस्कृताया अपि भूमेः संस्कारे कमथे भवान् पश्यति ? न
खल्वचापि लक्षणैर्भूमेर्दृष्टः कश्चिदुपकारः कियते । वचनबलाद्-
दृष्टमव किञ्चिदनुमास्यामहे ?—इति चेदथमपि वचनबलादेवादृष्टं
किञ्चिदनुमास्यामहे । वचनबलात् खल्वेवं कुर्वाणाः किमित्युपा-

लभ्येमहि—किमिति क्रियते ?—इति । तस्मात् स्वतः शुद्धप्रदेशे गङ्गापुलिनादाविवाचापि वचनबलादेव लक्षणं कर्त्तव्यम् । तस्माद् विनष्टेऽग्नौ पुनरन्यस्याग्नेः प्रणयनाङ्गतया प्राप्तं लक्षणं संस्कृतायामपि भूमौ कर्त्तव्यमिति न किञ्चिदनुचितम् । दर्शितश्चास्माभिः,— लक्षणेन सममग्नेः सम्बन्धो नास्ति, अस्ति च प्रणयनस्येति । “तस्मादग्न्यर्थाः परिसमूहनादयः”—इति कर्कभाष्यप्रमाणम् । “परिसमूहोपलियोक्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय”—इति वचनादरमग्निपमाधानार्था भवन्तु परिसमूहनादयः, न जातुचिदग्न्यर्थाभवितुमर्हन्ति ।

प्रणाल्या लक्षणमग्न्यर्थमुच्यते चेदुच्यतां नाम । लक्षणं स्वस्वेतत् श्रुत्या भूमेः प्रकरणादाधानस्य वाक्यादा प्रणयनस्योपकरोतीत्यवोचाम । प्रणयनमाधानञ्च द्वयमपि श्रुत्याऽग्निरूपकरोतीति पारमर्त्येणाग्न्यर्थतायां न विवादः । तदनेन प्रबन्धेनैतदप्यवगम्यते,—यदि स्वस्थानस्थित एवाग्नौ किञ्चित् द्रव्यते, न तत्र लक्षणं कर्त्तव्यमिति । भट्टनारायणस्त्वाह—“यत्र यत्राग्निप्रणयनं क्रियते, तत्र तत्र भुवः संस्कारविधानात् भूमसंस्कारः । अनुगतेऽग्नौ संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कारविधानात् अग्निसंस्कार इति । तथाच गृहान्तरम् । “समूहोपलियोक्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षेदेव संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः—इति । तस्मादभयसंस्कारः इति सिद्धम्” इति ॥ १० ॥ ”

भूभुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

“ऽभं पाचन्तु कांसं स्वात्तेनाग्निं प्रणयेदुधः ।

तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखश्च तम्” ।

इति गृह्यासंगहवचनात् वक्ष्यमाणयोनिमग्निं कांस्यादिपाचस्त्वं कृत्वा, ‘अभिमुखं’ यथा भवत्यात्मन इत्यर्थात्, तथा, भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण ‘प्रणयन्ति’ स्थापयन्ति रेखोपरौत्यर्थः । यत्पुनः—

“शरावे भिक्षपात्रे वा कपाले वोल्मुकेऽपि वा ।

नाग्निप्रणयनं कुर्याद्वाधिहानिभयावहम्” ।

इति स्मृत्यन्तरम् । तदुदाहृतगृह्यासंगहवचनविरोधात् राणाय-
नीयकौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् । कांस्यादिपाचसद्भावे शराव-
निषेधकमिति राघवभट्टप्रसृतयः ॥ ११ ॥

स्रवणादिकमभिधायायेदानीमन्यानप्याधानकालानुपदिशति
त्रिभिः सूत्रैः—

प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रेते इति कर्त्तरि निष्ठा । प्रकर्षेण इते गते—अस्मास्रोकादि-
त्यर्थात् । मृत इत्येतत् । वाशब्दाद्वैकाल्यकोऽयमाधानकाल इति
दर्शयति । गृहपतौ गृहस्वामिनि । तथाच गौतमः । “भार्यादि-
रग्निर्दायादिवा”—इति । “दायायकाल एकेषाम्”—इति च गृह्या-
न्तरम् । परेते खलु गृहस्वामिनि दायसम्बन्धः पुत्राणामिष्यते ।
अतएव स्मर्यते ।

“ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैलकं चक्षुमनौशास्ते हि जीवतोः” ।

इति !

“पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।

इति चैवमादि । कर्कोपाध्यायास्त्राङ्गः—“व्यवस्थितेऽयं विकल्पः, अभातकस्य दारकालः, भ्रातृमतोदायायकालः”—इति । तेषाम-
यमाशयः । विभागमन्तरेण साधारणधनस्य परित्यागसम्भवादन-
धिकार एवाविभक्तानां धनमाधेस्वाधानादिषु । अतो भ्रातृमतो-
विभागकाल एवाधिकारः । स एव कालोदायायकाल इत्युच्यते—
इति । आचार्यस्य ‘प्रेते वा गृहपतौ’—इति सूत्रयज्ञेन दनुजानातीत्यव-
गम्यते । न चाविभक्तधनस्य कथं परित्यागसम्भव इति वाच्यं,
स्वत्वस्य तथाप्यविशेषात् । निर्दोषे पितरि स्थिते पुत्राणामस्वाम्यम्—
इति स्मरन्मुनिः परते पितरि स्वाम्यमेवामनुमन्यते । नारदोऽपि
स्मरति ।—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्माङ्गुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्यक्ताः ।

स्वभागानथ दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्य्येष्वेष्टं तत् सर्वमौघासौ स्वधनस्य वै” ।

इति । परते पितरि दायमन्मन्वात् स एव कालोदायाय-
काल इत्युच्यते इति न किञ्चिदनुचितम् । आचार्यपुत्रोऽप्यस्मा-
द्धेदेनैव विभागकालस्याधानकालत्वमाह । तथाच गृहामण्डहः ।

“अधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् ।

अन्या समिदिवाहस्य विभागः परमेष्ठिनः” ।

इति । परमेष्ठिन इत्यनेनैतत्सूत्रोक्त आधानकालोऽभिहितः ।

तदेवं प्रेते गृहपतौ, 'परमेष्ठिकरणम्' परमे श्रेष्ठे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी अग्निरित्याचक्षते । तस्य परमेष्ठिनोऽग्नेः, करणम्—यद्योक्तेन विधिना स्त्रीकरणम्, समाधानमित्येतत् । कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः । “तच्चैकादशेऽङ्गि स्यात्, प्रागनधिकारात्”—इति भट्टभाष्यम् ।
कात्यायनस्तु—

“एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽङ्गि ।

प्रागेवैकादशात् श्रद्धात् सद्यो जागरणादिकम्” ।

इत्यभिधायाह—

“ज्येष्ठः कुर्यात्तथाऽऽधानं कनीषांश्च विवर्जयेत् ।

मैकादशेऽङ्गि कुर्वीत द्वादशे वा विचक्षणः” ।

इति । तद्वच वृद्धिश्राद्धं न भवति । कस्मात् ?

“न तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः कश्चित् ।

वृद्धिश्राद्धस्य लोपः स्यादुभयोरपि पक्षयोः” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् ॥ १२ ॥ * ॥

तथा तिथिनक्षत्रपर्वसमवाये ॥ १३ ॥

तथति वैकल्पिकत्वं दर्शयति । नक्षत्रशब्दैको लुप्तवत् द्रष्टव्यः ।

“नक्षत्रशब्दः काकाचिगोलकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते”—इति भट्ट-

नारायणोपाध्यायः । तिथिश्च नक्षत्रञ्च तिथिनक्षत्रे, नक्षत्रञ्च पर्व-

च नक्षत्रपर्वणौ, तयोस्तयोश्च सम्वायस्तस्मिन्निति । तिथिः,—

पर्वेतिपुनः करणात्—“पौर्वापर्यं सति पूर्वदौर्बल्यम्”—इति च

सिद्धान्तात्—पर्वंतरा शोभना ज्योतिःप्राप्तानुमता, नक्षत्रमपि

शोभनं ज्योतिःशास्त्रानुमतमेव । तथोक्तिथिनक्षत्रयोः समवाये संयोगे, “अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति सम्बध्यते ।

तथा, नक्षत्रं माससंज्ञानिमित्तं चित्रादिकम्, पूर्वं पौर्णमासम्, तयोः समवाये संयोगे, अग्निसमाधानं कुर्वीत । तथेत्यनुषज्यते वैकल्पिकत्वावेदकम् । तिथिनक्षत्रपर्वणां वा समवाये—युगपदसम्भवात्, तिथिनक्षत्रसमवाये, नक्षत्रपर्वसमवाये चेत्यर्थः ।

अथ वा । तिथिनक्षत्रयोर्योतिःशास्त्रोक्तयोः समवाये इति यथोक्त एवार्थः । नक्षत्रपर्वणोश्च “या वैशाखस्यामावस्या रोहिण्या सम्बध्यते, तस्यामादधीत”—इति श्रुत्याशुक्रयोः समवाये इत्यर्थः । तदत्र, नक्षत्रशब्दस्यार्थद्वयम्—ज्योतिःशास्त्रोक्तं श्रुत्युक्तञ्च नक्षत्रम् प्रामाणिकमित्यादरणीयम् । तदिदमाधानकालद्वयम्,—यश्च तिथि-नक्षत्रसमवायो, यश्च नक्षत्रपर्वसमवायः—इति ।

इयमप्यपरा सूचयोजना भट्टभाष्ये दर्शिता—“तिथिना पौर्णमास्या घानि नक्षत्राणि समाख्यायन्ते, तानि नक्षत्राणि सघादीनि दादग, तेषामन्यतमस्य पर्वणा पौर्णमासेन समवायः संयोगस्तिथि-नक्षत्रपर्वसमवायस्तस्मिन्”—इत्यन्तेन मन्दर्भेण । अस्मिंश्च नये, अनेन सूत्रेणैक एवाधानकालोऽभिहितः—इत्यवगन्तव्यम् ॥ १३ ॥”

दर्शं वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत ॥ १४ ॥

दर्शोऽमावस्या सूर्य्यन्दुसङ्गम इत्यनर्थान्तरम् । पौर्णमासः पौर्णमासौत्युच्यते । तदेतस्मिन् दर्शं वा पौर्णमासे वा ; यस्मिन् कस्मिन्नपि—केवल एव—न तु नक्षत्रमप्यपेक्ष्य इत्यर्थः । अग्निसमाधानं

कुर्वीत । वाग्वन्दइत्यन्तुल्लवदिकल्पार्थम् । नक्षत्रयोगापेक्षायां काल-
विलम्बो भवेदित्यविलम्बार्थं दर्शं वा पौर्णमासे वेत्याह । श्रेयस्य-
विलम्बो ह्यनुमतः प्रामाणिकानाम् । श्रूयते हि । “न श्वः
समुपामीत को हि मनुष्यस्य श्वेवेद” — इति । स्मरन्ति च ।

“श्वःकार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीचते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम्” ।

इति । समेत्य — आधानं समाधानम् । समेत्य — मिलित्वा ।

केन ?

“नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वा नान्वारभन्ति यत्” ।

इति कर्मप्रदीपवाक्यात् — भार्ययेति वाक्यशेषः । अग्नेः समा-
धानम्, — ‘अग्निमसाधानम्’ । अत्र च, कया भार्यया कयन्भूतया
च सेलनम्, कया च न, — इत्येतत् सर्वमप्याह कात्यायनः ।

“वर्णज्यैष्ठ्येन वङ्गौभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।

कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वौभिर्मथनं पृथक् ।

नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहदेषकारिणौम् ।

नाशासनस्थां नान्येन पुंसा च सह मङ्गताम् ।

ततः शक्तिवरा पश्चादामामन्यतमेव या ।

उपेतानाञ्चान्यतमा मन्येदग्निं निकामतः” ।

इति । इदञ्चाधानमनग्नावयजे सति न कर्त्तव्यम्, — कर्त्तव्यञ्चा-
नग्नावययजे क्लीवादौ सत्यपि, निर्दोषेऽपि तस्मिंस्तदनुमत्या, —
इत्यप्याह स एव ।

“आधानकाला ये उक्तास्तथा याश्चाग्निधोनयः ।

तदाश्रित्याग्निमादध्यादग्निमानयजो यदि ।

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादयजाग्निमः ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ।

परिवित्तिः परिवेत्ता च नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

अचीर्णप्रायश्चित्तौ तौ पादोनफलभागिनौ ।

देशान्तरस्थकौवैकवृषणानमश्चोदरान् ।

वेष्ट्याऽतिसक्तपतितशृङ्गद्रुत्यातिरोगिणः ।

जड़मूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ।

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ।

धनवार्द्धपिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितश्च प्रतौचेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।

प्रोषितं यद्यष्टखानमन्दादूर्द्ध्वं समाचरेत् ।

आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्ध्यै चरेत्” ।

इति ।

“अयजः स्याद्यदाऽनग्निरधिकार्यनुजः कथम् ?

अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि” ।

इति ।

“ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा

नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।

दारेण पारिविन्दं स्यात् पृथग्धर्मा हि ब्राह्मणाः ।

नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।

न च आहुं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका” ।

इति च । पितरि चानग्नौपि पुत्रस्थाधानाधिकारो न व्याह-
न्यते । तदथाह म एव ।

“पितुर्यस्य च नाधानं कथं पुत्रस्य कारयेत् ?

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति गृह्यस्य वचनं यथा” ।

इति । आधानपरिपाटौ चाचार्यैरनुक्ताऽपि—

“परिधायाहृतं वासः प्रावृत्त्य च यथाविधि” ।

इत्येवमादिकर्म्मप्रदीपवचनेभ्य एवावगन्तव्या । न त्वध्वर्युभ्यो-
यहीतव्या । परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वसावस्माकमिति ॥ १४ ॥ * ॥

उक्ता आधानकालाः । अथेदानीमग्नियोनयोवक्तव्याः । तास्त्रिभिः
सूत्रैरभिधीयन्ते ।

वैश्यकुलाद्वाऽम्बरौषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् ॥ १५ ॥

वैश्यसृतौद्योवर्णः शुद्ध एवाभिमतः । तस्यास्य वैश्यस्य कुलात्—
गृहात्, वा, अम्बरौषात्; भाद्रात्—यवादिभर्जनपात्रात्, वा,
अग्निमाहृत्य आनीय, अभ्यादध्यात् अभिमर्षतोभावेनादध्यादित्यर्थः ।
व्याख्यातौ वागद्भौ । म खल्वथमग्निर्जतोच्छिष्टः संस्मृतो वा
गृह्यतेऽविशेषादिति कर्कोपाध्यायाः ॥ १५ ॥ * ॥

अपि वा बहुयाजिन एवागाराद्वाह्यणस्य वा, राज-
न्यस्य वा, वैश्यस्य वा ॥ १६ ॥

अपि वा—इत्यम्बरौषात् पक्षान्तरमुपदिशति । वज्रभिः
 मोमेयेनेष्टं स वज्रयाजीत्याचचते । तस्यामुष्य वज्रयाजिन एव ।
 एवकारस्तदितरं व्यवच्छिनन्ति । ‘अगारात्’ गृहात् । ‘अग्निमाह-
 त्याभ्यादध्यात्’—इति सम्बध्यते । कस्य वज्रयाजिनः?—इत्येतदाह ।
 ‘ब्राह्मणस्य वा’ ‘राजन्यस्य’—चविथस्य ‘वा’, ‘वैश्यस्य वा’ । वाग्व-
 चयन्तुल्यवदिकल्पार्थम् । वैश्यकुलात्—इति सामान्यतोऽभिहितं,
 तमेव वैश्यमिदानीं वज्रयाजितया विशिष्टिचुराचार्यः पुनर्वैश्य-
 ग्रहणञ्चकार । नात्र पुनरुक्तिः शङ्कनीया,—सामान्यप्राप्तस्य पुन-
 र्विशेषकथनं खल्वपुनरुक्तमेवेत्याहुः । भवतु वा पुनरुक्तिराग्नेय-
 द्विरुक्तिवदादरार्था । पुनरुक्तिः खल्वाचार्यस्यानुमतैवेति नैवात्र
 किमपि चोदनीयं भवति । तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलम्” ।

इति ।—अन्यैवाग्निधोनिर्वैश्यकुलमवज्रयाजित्वेऽपीत्येवमर्थं पूर्वंच
 वैश्यकुलग्रहणमित्यप्याहुः ॥ १६ ॥ * ॥

अपिवाऽन्यं* मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

अपि वा,—अथवा । अन्यम्—

“अथत्योचः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु । भट्टभाष्यब्राह्मणसर्वस्वयोरपि
 इत्यमेवेदं सूत्रमधारि । परिशिष्टप्रकाशे तु—‘अपि वाऽरगिम्’—इति
 लिखितम् ।

तस्य या प्राङ्मुखौ शाखा वोदीची वोर्द्धगाऽपि वा” ।

इत्येवमादिकर्मप्रदौपोक्तं मन्थनयन्त्रम्—(पुंस्त्वं कान्दसम्)—
अरणिं वा ।

“परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

विमृश्यात् प्राङ्मुखोयन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया” ।

इत्येवमादिकया कर्मप्रदौपोक्तयैवावृता मथित्वा, अभ्यादध्या-
दग्निमिति वाक्यशेषः । मथित्वा अरणिं, अन्यम्—परिकीर्त्तिता-
दपरमग्निमारणेयमिति वाऽर्थः । “अरणिप्रदानमेके”—इति ।
“आरणेयमुरुपुण्यकोषकामः”—इति च मृच्छान्तरदर्शनात् ॥ १७ ॥ * ॥

पुण्यस्त्वेवानर्हुकोभवतीति ॥ १८ ॥

पुण्यः, पुण्यजनक एव, प्रकृतत्वादयमारणेयोऽग्निर्भवति । न तु
अद्विजनकोऽपीत्याह—अनर्हुकः,—इति । अद्विरिति ब्रह्मवर्चसा-
दिकमुच्यते । तामृद्धिं न जनयतीत्यनर्हुकः । तुग्रब्धो वैशेष्यमव-
गमयत्यारणेयस्य । ब्राह्मणकुलादियोनयः खल्वग्नयो जनयन्ति
ब्रह्मवर्चसादिकम्, अयन्त्वारणयोन तथेत्यनर्हुक इत्याह । तथा च
मृच्छान्तरम् । “ब्राह्मणकुलाद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाचक्ष्यादधौत, राज-
न्यादोजोवैर्यकामः, वैश्यात् पुत्रपशुकामः, अम्बरीषाद्भुजधान्य-
कामः, आरणेयमुरुपुण्यकोषकामः”—इति । कथन्तद्धारणेयोऽग्नि-
र्विशिष्यतेऽनर्हुकत्वात् । नैष दोषः । उरुपुण्यकोषकारित्वादारणेयस्य ।
उरुपुण्यकोषकारी खल्वारणेय एव भवतीति स एव विशिष्यते ।
स खल्वारणेयोऽग्निरुरुपुण्यकोषं कुर्वाणस्तेनैव ब्रह्मवर्चसादिकमपि
कर्तुमर्हति । तदधीनत्वात्तेषाम् । अत एव स्मर्यते ।

“न हि पुण्यकृतः किञ्चित्त्रिषु लोकेषु दुर्लभम्

दुष्प्रापमपि येनाप्तं ब्राह्मणं गाधिसूनुना” ।

इति । स्वाधीना चेयमन्या योनिः पराधीना चान्वा । देवाच्च पुनराधातव्येऽग्नौ पूर्वैव योनिराश्रयितव्या भवति ।

“पूर्वैव योनिः पूर्वाऽऽवृत्पुनराधानकर्म्मणि” ।

इति कात्यायनस्मरणात् । “पूर्वैवानुगतेऽग्नौ योनिः”—इति च मृद्धान्नरात् । तत्र च स्वाधीनत्वादेवान्या योनिः सुलभा भवति । पराधीनानाञ्च योनीनां सुतरां दुर्लभत्वमिति पराधीनां पूर्वैः योनिमल्लभमानः पुनराधाता प्रत्यवेद्यादिति चारण्योविशिष्यते । इतरेऽपि खल्वग्नयः कर्म्मणैवाधानेन ऋद्धिमाधनमित्ययमारण्योऽपि काम्यैः स्तनिष्ठऋद्धिमाधनहोमैः शक्नोति प्रणत्या ऋद्धिं माधयितु-मित्यदोषः । अत एव कर्म्मप्रदीपे स्मरति भगवान् कात्यायनः ।

“पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनर्द्धकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तस्मैयते शमम्” ।

इति । इतिरेतावत्य एवाग्निशोभय इति दर्शयति ॥ १८ ॥ * ॥

यथाकामयेत, तथा कुर्यात् ॥ १९ ॥

सत्त्वैतेषु आधानकालेषु,—सतीषु चेतास्त्रिषु योनिषु, यथाकामयेतेच्छेदाधानकर्त्ता, तथा कुर्यादाधानमिति वाक्यशेषः ॥ १९ ॥ * ॥

स, यदेवान्यां समिधमभ्यादधाति, जायाया वा पाणिं जिष्टश्च जुहोति, तमभिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

स यथोक्तः कर्त्ता, यदेव यस्मिन्नेवाग्नौ । एवकारादितिकर्त्तव्य-
तान्तरव्यवच्छेदः । ‘अन्धां समिधमभ्यादधाति’—यस्मिन्नेव वा
‘जायायाः पाणिं जिह्वन् जुहोति’—लाजादिकमर्थात् ; तमग्नि-
मभिसंयच्छेत्, अभिमुख्येन धारयेत्, रचेदित्येतत् ।

अथैवमुत्तरसूत्रे ‘सएव’—इत्यस्यैवाग्नेः परामर्शात् ‘प्रेते वा
गृहपतौ’—इत्यादिकालाहितानामग्नीनां गृह्यत्वं न प्राप्नोति ?
नेष दोषः । यतः प्राधान्यात् खल्वाचार्यः ‘सएव’ इत्याह । तत-
एवारभ्य खल्वसौ गृहस्थोभवति । अन्यस्याथग्रेगृह्यत्वं वास्तवमिति-
न शक्यं निवारयितुम् । स्मार्त्तः खल्वग्निरेवमभिधीयते ।

परतरेण वा सूत्रेणैतत्संभक्ष्यते । कथं कृत्वा ? यदेवान्धां
समिधमभ्यादधाति, यदेव च जायायाः पाणिं जिह्वन् जुहोति,
तं होममभिसंयच्छेत्—अभिमुख्येन सम्यक् कुर्यात्, तेन चैव
होमेनास्य प्रातराहुतिर्द्धता भवतीति । सोऽयमित्यं परतरेण-
स्याभिसंवन्धः । अस्याश्च वर्णनायामुत्तरसूत्रे ‘सएव’—इति पूर्वं-
प्रकृतः सर्वोऽप्यग्निः परामर्ष्टव्यो भवति । कथं पुनरतिक्रम्य परसूत्रं
परतरेण सूत्रेण संभक्ष्यते ? “पानव्यापच्च तदत्” —इत्यादिवत्
अतिक्रान्तसंवन्धस्याचार्यानुमतत्वादित्याह । कथं ज्ञायते ?

“पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्यन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलम्” ।

इति—गृह्यासङ्गहवचनात् । उत्तरसूत्रेण वा ‘सएव’—इति
व्यवहितोऽपि सर्वोऽप्यग्निः परामृश्यतामिति न किञ्चिदनु-
चितम् ॥ १० ॥ * ॥

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥ २१ ॥

स यथोक्त एव न पुनरन्य इत्यन्यस्मिन्नग्रावस्य होमप्रतिषेधो-
गृह्याग्निमन्वाद्यकर्षस्वन्याहिते गृह्येऽपौति विज्ञायते । ‘अस्य’—
आधातुः, गृह्यो गृह्यार्थो गृह्यनामा वाऽग्निर्भवति । सोऽयमग्नि-
रस्याधातुरेव गृह्यो भवति न पुनरन्यस्य इति वा सूत्रार्थः ।
तदेतत् सर्वमाह कात्यायनः ।

“न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते” ।

इति ।

“यस्याग्रावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदैवतम् ।

चरुं निरूप्य जुहुयात् प्रायश्चित्तन्तु तस्य तत्” ।

इति ।

“परेणाग्नौ जुते स्वायं परस्याग्नौ जुते स्वयम्” ।

इति चैवमादि । अस्य चापवादः पुरस्तादेवोक्तः—ब्रह्मचारी
वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्नित्यत्र ॥ ११ ॥ • ॥

तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति ॥ २२ ॥

तेनान्यसमिदाधानेनैव, न त्वन्येन । ‘पाणिं जिह्वन्’—इत्ये-
तस्मिंश्च कल्पे, तेनैव लाजादिहोमेनेत्येतत् । चस्त्वर्थः,—

“वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत मायस्मातस्त्वतन्द्रितः ।

चतुर्थीकर्म्म कृतैतदेतच्छायायनेर्मतम्” ।

इत्यस्मादपरोऽयं कल्पः—इति दर्शयति । चैवेति वा निपात-
समुदायः । गृह्यपरिभाषाकृद्भिरप्युक्तम्—“यदा अग्निं विवाहहोमः,

तदा सायङ्काले होमारम्भः । यदा रात्रौ विवाहहोमः, तदा उत्तरेणः सायङ्काले होमारम्भः”—इति ।

“यस्मिन्नङ्गि विवाहः स्यात् सायमारम्भ तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः ।

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उत्पन्नस्योत्तरस्याङ्गः सायं परिचरेदमुम्” ।

इति च सत्यन्तरम् ।—“पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्”—
इति च गृह्यान्तरम् । अस्याग्नेराधातुर्वा प्रातराहुतिर्ज्ञता भवति ।
इतिराधानप्रकरणपरिममाग्निं द्योतयति ॥ १२ ॥ ० ॥

सायमाहुत्यपक्रम एवात ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो-
विधीयते ॥ २३ ॥

सायं ह्वयते इति सायमाहुतिः, सायमाहुत्या उपक्रम्यते
आरम्भते यः, सोऽयं सायमाहुत्यपक्रमः । केषाञ्चिच्छाखिनामग्नि-
होचं यथा प्रातराहुत्या प्रातरारम्भते, सायमाहुत्या च निष्क्रियते,
न तथा कौयुमराणयनौषादौनामित्येतदेवकारेण दर्शयत्याचार्यः ।
तद्वच सायमाहुत्यपक्रमं प्रातराहुत्यन्तमेकमिदं कर्मेति विज्ञायते ।
तदाह कात्यायनः ।

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते” ।

इति । ततश्च येनैव हविषा—कृतेन वाऽकृतेन वा, दध्ना वा
पयसा वा, सायं होमः कृतः, तेनैव प्रातर्होमोऽपि समापनौयः ।

अपचारे खन्वहतस्य हतस्य वोपात्तस्य हविषस्तदनुकारिणाऽपरेणैव
हविषा प्रातर्होमः कर्त्तव्यो न पुनर्वैकल्पिकं मुख्यमपि हविरुपा-
देयम् । “सामान्यं तच्चिकीर्षां हि”—इति, “निर्देशान्तु विकल्पे
यत् प्रवृत्तम्”—इति च सिद्धान्तात् । कर्मप्रदीपे कात्यायनोऽप्याह ।

“यथोक्तवस्त्वममाप्तौ पाद्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव शालयः” ।

इति । अपवर्गविहितमप्यभिरूपभोजनम् प्रातराहुत्यनन्तर-
मेवेत्यवगन्तव्यम् । सोऽयं सायमाहुत्युपक्रम एव—‘अतः’ अस्मादा-
धानकालात्, ‘ऊहे’—परतो, ‘गृह्येऽग्नौ’ यथोक्ते, हव्यते इति
‘होमः’—“तद्युक्ते श्रवणात् जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्”—इत्युक्त-
लक्षणः, ‘विधीयते’ क्रियते । अत्र विशेषमाह गृह्यासंग्रहः ।

“परमेष्ठौ विभक्तश्च जुह्यादचतान् सक्तम् ।

प्रातस्तृष्णीं घृतं वाऽपि प्रातराहुत्युपक्रमः” ।

इति ॥ २३ ॥ * ॥

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायं प्रातरनुगुप्ता अप-
आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

‘पुरा’ पूर्वम् । कस्मात् ? ‘प्रादुष्करणवेलायाः’—“पुराऽस्तम-
यादग्निं प्रादुष्कृत्य”—इत्यादिना वक्ष्यमाणायाः । ‘सायं प्रातः’—
चशब्दः समुच्चयार्थोलुपवद् द्रष्टव्यः । सायं प्रातश्चेत्यर्थः । ‘अनुगुप्ता-
अप आहरेत्’ । हतभाष्यमेतत् । ‘परिचरणीयाः’ परिचर्यन्ते
निर्वाह्यन्ते आचमनादीनि याभिरिति—“हृत्यकुटोवज्जलम्”—

इति वचनादनौयः करणे वेदितव्यः । याभिरङ्गिराचमनपर्यु-
क्षणादि परिचर्यन्ते; ता इमाः परिचरणीया अपः,—इति
सम्बन्धः ॥ २४ ॥ * ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

‘अपि वा’ अथवा । ‘सायं’ (पूर्वचाप्येतदुपादानात्)—सायमेव ।
‘अप आहरेत् परिचरणीयाः’—इति संबध्यते । सायमाहृताभि-
रेवाङ्गिः सायं प्रातश्च परिचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥ २६ ॥

अपि वेत्याहरेदित्यपेक्षया विकल्पार्थः । अपि वा गृह्णीया-
दिति । कुम्भात् घटात् वा, मणिरेव मणिकः—तस्मान्मणिका-
दलिङ्गरात्, महतोजलभाण्डात् वा । वागब्दद्वयं तुल्यवदनयो-
र्विकल्पार्थम् । ‘गृह्णीयात्’—प्रकृतत्वादपः परिचरणीयाः । “निर्निष्क-
करचरणमुखी पत्नी शिष्यो वाऽऽचम्य, कुम्भादेव अप उद्धृत्य दद्यात्,
ताभिः परिचरेत्”—इति भट्टभाष्यम् ॥ २६ ॥ * ॥

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरा, पूर्वस्मिन् काले । कस्मात् ? ‘अस्तमयात्’, सवितुरयात् ।
कात्यायनोऽप्याह ।

“सूर्योऽस्तगैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विरथाऽङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नौनां प्रातर्भासाच्च दर्शनात्” ।

इति । तस्मिन्नेतस्मिन् काले । ‘अग्निं’ आहितं, ‘प्रादुष्कृत्य’—
प्रकटीकृत्य, प्रज्वालयेत्येतत् । ‘अस्तमिते’—मवितरि ।

“यावत् सम्यङ् न भास्यन्ते नभसृचाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमापैति तावत् सायञ्च ह्यथे” ।

इति कर्मप्रदौपपरिदर्शिते काले । ‘सायमाहुतिं’ ‘जुहु-
यात्’ ॥ २७ ॥ * ॥

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रात-
राहुतिं जुहुयात् ॥ २८ ॥

‘पुरा’—‘उदयात्’, मवितुः । तस्मिन् सामान्येनाभिहितं कालं
विशिष्टं ‘प्रातर’—इति ।

“चतस्रोघटिकाप्रातररुणोदय उच्यते” ।

इति स्मृत्युक्तलक्षणे—इत्यर्थः । अतएव कात्यायनोऽपि—“प्रात-
र्भासाञ्च दर्शनात्”—इत्याह । तस्मिन्नेव खलु काले प्राची दिग्गुण-
किरणारुणीकृता सम्यथते । तदेतस्मिन् काले—‘प्रादुष्कृत्य’—
प्रकान्तत्वादग्निम् । ‘उदिते’—उद्गते रवौ ।

“हस्तादूर्ध्वं रविर्धावद्भिरिं हित्वा न गच्छति ।

तावद्भोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्” ।

इति कर्मप्रदौपस्यष्टौकृतकाले इत्येतत् । अत्र, “अभ्युदित—इति
अभिगच्छत्य सर्व्वतोभार्यस्योपादानात् सम्पूर्णसूर्य्यमण्डलदर्शने
उदितहोमो न लब्धोदितादावित्यवगन्तव्यम्”—इति परिशिष्ट-
प्रकाशः । मैवम् । ऐदमर्थान्नियमात् । न खल्वभाभेरिदमर्थत्वे

किञ्चिन्नियामकमवगम्यते । अनेकार्थाः खल्वेवमादयः शब्दा लोके
वङ्गलमुपलभ्यन्ते, तान्त्रिकैश्चानुमन्यन्ते । उपादानस्य चान्यार्थत्वात् ।
अत्र खल्वभ्युदितहोमिनामित्येतदन्यार्थमुपादौयते । किमर्थम् ?
तदुच्यते । तावदेव होमकालः पुण्योन पुनरन्य इत्येतत् खल्विह
विधिक्षितम् । तस्मात्तदर्थमिदमुपादानं नान्यद्दिदधाति । यदि
पुनरन्यदपि प्रतिपिपादयिषितमिहाभ्युपगम्यते, तर्ह्यर्थभेदादाक्यं
भिद्येत । अन्या खल्वस्य वाक्यस्य वचनव्यक्तिरनूद्यमानस्य, अन्यैव
विधीयमानस्य । तस्मात् प्राप्तिरहितमन्यार्थमुपादानमिदमसाधक-
मस्यार्थस्य—सम्पूर्णसूर्य्यमण्डलदर्शने उदितहोमः—इति ।

तस्माद् यावदादित्योगिरिं हित्वा हस्तादूर्द्ध्वं न गच्छति,
उदितहोमिनां तावदेव होमकालः पुण्योन पुनरितोऽप्यधिकं
गच्छति.—इत्यमुमर्थं सूचयितुं कात्यायनोऽभ्युदितहोमिनामित्याह ।
स खल्वयम्, उदितहोमिनां नान्यः कालः—इति वक्तव्येऽन्यस्य
कालस्यात्यन्तमननुज्ञानार्थमभ्युदितहोमिनामित्याह । कथञ्नाम ? ये
तावदभ्युदितहोमिनस्तेषामपि यदा यावदादित्योहस्तादूर्द्ध्वं न
गच्छति, तावानेव होमकालो न परस्तादपि, तदा किमु वक्तव्य-
मुदितहोमिनाम् ?—इति । सोऽयमभिगच्छोऽस्यार्थस्योपोदलको-
भवति । स खल्वयमभ्युदितहोमोऽमन्त्रयेवमर्थं सिद्धुवन्निर्दिश्यते ।
मन्त्रेव वाऽनूद्यते । उदितहोमिन एव वा एवं निर्दिश्यन्ते—इति
न किञ्चिदनुचितम् । तथाचोक्तम् ।

“धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते ।

तमेव विगिनश्चान्य उपसर्गगतिस्त्रिधा” ।

इति । अतएवाचार्य्यपुत्रेण रविविम्बस्य रेखामाचदर्शन एवो-
दितहोमः कर्त्तव्यतयोपदिष्टः । तथा च गृह्यसंग्रहः ।

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ।

रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

अनुदयं विजानीयाद्भोमं तत्र प्रकल्पयेत् ।

ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविविम्बं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम् ।

रेखामाचन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयाद्भोमं कुर्याद्विचक्षणः” ।

इति । स खल्वयमाचार्य्यपुत्रः “उदिते जुहोति अनुदिते
जुहोति समयाध्युषिते जुहोति” इति श्रुतिमनुसरन् प्रातर्होमस्य
कालत्रयमुक्तवान् । आचार्य्येण तु समयाध्युषितकालस्यानुदितकाल-
एवान्तर्भावं पश्यता कालद्वयमुक्तम् । अतो नानयोः पितापुत्रवचसो-
र्विरोधः शङ्कनीयः । एवञ्चास्माकमुदितहोमो यदा रश्मिसमन्वितं
रविविम्बं रेखामाचं दृश्यते तदैवोपक्रम्य रविद्वयगिरिं हित्वा
यावद्भस्मादूर्ध्वं न गच्छति, तावति काले समापनीय इत्याचार्य्य-
पुत्रकाव्यायनवचनाभ्यां सिध्यतीति परिशिष्टप्रकाशव्याख्यानमस्म-
च्छास्त्रविरुद्धमेवेति सुधीभिरवधेयम् । पांशुतुषारादिभिरन्तरिते
रवौ यत् कर्त्तव्यं, तदप्याह कात्यायनः ।

“रजोनौहारधूमाभ्रदृचायान्तरिते रवौ ।

मन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयात् व्रतमस्य न लुप्यते” ।

इति । 'अनुदिते'—उदयमप्राप्ते, 'वा', रवौ, 'प्रातराहुतिं' 'जुहुयात्' । वाग्ब्रह्मादुदितानुदितहोमयोर्वैकल्पिकत्वं दर्शयति । एकस्याच वाग्ब्रह्मः श्रूयते—अनुदिते वा—इति । सोऽयमनुदितहोमो-
नोदितहोमेन तुल्यवदिकल्प्यते । कस्मात् ? वाग्ब्रह्मद्वयाश्रवणात् ।
न खलु 'दर्शं वा पौर्णमासे वा—इत्येवमादिवदिह तथात्वावबोधकं
वाग्ब्रह्मद्वयमस्ति । स खल्वयमुदितहोमोऽन्यस्मात् प्रशस्यते राणा-
यनीयकौथुमादीनामित्यवगम्यते ।

यस्यानुदिते जुहोति, स चेन्न शक्नोत्यनुदिते होतुं ; जातुचित्
कुतश्चित् प्रतिबन्धात्,—अतिपात एवास्य प्रातराहुतेर्भवति, न
शक्नोऽनुदिते जुहुयात् । कस्मात् ? 'उदितेऽनुदिते वा'—इति
विकल्पश्रवणात् । विकल्पे च नोभयः शास्त्रार्थः—इति तन्त्रस्थितिः ।
श्रुतिश्चास्यामेव दशाद्यामुदितहोमं निन्दति । "श्वावोऽस्याहुति-
मभ्यवहरति य उदिते जुहोति"—इति । "यथाऽतिथये प्रदुताया-
न्महारेयुस्तादृक् तत्, यदि उदिते जुहुति"—इति चैवमादिका ।
आह च भगवानक्षपादः—“अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्”—इति ।
जैमिनिरपि—“प्रकमाद्वा नियोगेन”—इति । यस्य च प्रातराहुतेरति-
पातो भवति, स प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तां जुहुयात् ॥ २८ ॥ ”

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमः खण्डः ॥ ० ॥

गोभिलीयपृच्छसूत्रे

प्रथमप्रपाठके द्वितीयः खण्डः ।

यज्ञोपवीतमाचमनञ्च खल्वङ्गं कर्मणामित्येतदवगतं—‘यज्ञोप-
वीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम्’—इत्यत्र । अथेदानीं तदुभयमपि
क्रमेण व्याचिख्यासुः शिष्यानुजिह्वत्वा, यज्ञोपवीतन्तावदाह ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जु-
मेव ॥ १ ॥

यज्ञोपवीतं कुरुते, कुर्वीत—धारयेदित्येत् । विध्यर्थे कट् ।
कौटुशन्तात् ?— इत्याह—‘सूत्रम्’ सूत्रनिर्मितम् ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतान्तवम्” ।

इति ।

“त्रिष्टुर्द्धृतं कार्यं तन्तुचयमधोवृतम् ।

त्रिष्टुप्सोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते” ।

इति च गृह्यसंग्रहकर्मप्रदीपोक्तलक्षणमित्यर्थः । अत्र च—

“शृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातोन्मन् न चोच्छ्रितम्” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् ।

“गोभिर्वालपविचण धार्यमाणेन नत्यशः ।

न स्पृशन्तौह पापानि अथं गात्रेषु तिष्ठति” ।

तथा,

“स्तनादूर्द्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन ।

स्तनादूर्द्ध्वं श्रियं हन्ति नाभ्यधस्ताद्भुवनचयः” ॥

इति गृह्यसंयहवचनात् ।

“कार्पासमुपवीतं स्यादिप्रस्योर्द्ध्वतं चितृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकसौचिकम्” ॥

इत्येवमादिस्मृत्यन्तरेभ्यश्च विशेषोऽवगन्तव्यः । मुख्यं श्रायं पचः,
इह वाग्ब्रह्माभावात् उत्तरं च वाग्ब्रह्मास्त्रानात्—इति भट्टनारायण-
प्रभृतयः । यच्च—“वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते, तदभावे चितृता
सूत्रेण”—इति निगमपरिशिष्टवाक्यम् । तत्र यज्ञोपवीतपदमुत्त-
रौचपरं तद्वर्ष्मविन्यासविशेषलाभार्थम् । यथा “उपसङ्गिश्चरित्वा
मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति”—इति कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रपद-
मग्निहोत्रधर्मप्राप्तये गौणम् । एवमिहापीत्यदोषः । एवं बह्वनि
वचनान्याश्चस्येनोपपत्त्यन्ते । अन्यथा अस्मादेव वाक्यान्तानि वस्त्रा-
लाभविषयाणि वक्तव्यानि । न चैतदुचितम् ! कस्मात् ?

“विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम्” ।

इति स्मरणात् । अतएव स्मर्यते ।

“यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तथा सन्धार्यते यत्रादुत्तराञ्चादनं परम् ॥

इति ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्षसु ।

द्वितीयञ्चोत्तरीयायै वस्त्रालाभे तदिष्यते” ॥

इति चैवमादि । परिशिष्टप्रकाशेऽप्युक्तम्—“यज्ञोपवीतानी-
त्युत्तरौघे गौणं तद्धर्मविन्यासविशेषप्राप्त्यर्थम्”—इति । अथवा ।
अस्माकं सूत्रं मुख्यं वस्त्रमनुकल्पः, वैपरौत्यमन्येषामित्यदोषः ।

‘वस्त्रं वा’—अरण्यादावुपवीतनाशे सूत्रलाभासम्भवात्, यज्ञोपवीतं
कुरुते । अन्यथा व्युपवीतस्य मेहनादावनर्थः स्यात् ।

“पिवतोमेहतद्यापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामत्रिकं षट्कं नवकञ्च यथाकमम्” ।

इति स्मरणात् । न खलु समुद्भूतवेगानामभीषां विमर्गे क्षणमपि
विलम्बः सम्भवति, वेगप्रतिघातप्रतिषेधाच्च,—इत्यन्यदेतत् ।

‘अपि वा’—अथवा—(चौरादिभिर्वस्त्रस्याप्यपहारेऽरण्यादौ)
‘कुशरज्जुमेव’ यज्ञोपवीतं कुरुते । एव-शब्दोयज्ञोपवीतकरणं
निषमति । कर्माङ्गमेव यज्ञोपवीतं मन्यमानः, तस्मादन्यत्रायज्ञोप-
वीतौ प्रत्यवैतौत्यर्थः । तदत्र यज्ञोपवीतं विहितं पुरुषार्थं, यस्य
कर्मसंयोगः पुरस्तादुक्तः । तदेतत् कात्यायनेनाप्युक्तम् ।

“सदोपवीतिना भावं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम्” ।

इति । वक्ष्यमाणसूत्रपरिभाषितस्य यज्ञोपवीतिनः कर्मार्थत्वे
त्वेतत् पुरुषार्थमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १ ॥ १ ॥

तस्यैव खल्लिदानौ यज्ञोपवीतस्य विन्यासविशेषः परिभाष्यते
दाभ्यां, विनियोगविशेषविवक्षया ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽङ्गुले प्रति

ष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववल्ग्वं भवत्येवं यज्ञोपवीती
भवति ॥ २ ॥

दक्षिणं मध्येतरं बाहुं भुजमुद्धृत्योत्थिष्य, शिरोमुद्धानिमवधाय
वेष्टयित्वा, 'मध्ये' दक्षिणेतरं—वामे, अंसे स्कन्धे इत्यर्थः । प्रतिष्ठा-
पयति स्थापयति,—यज्ञोपवीतम् । (तथा सति) दक्षिणं कक्षं
बाहुमूलकोटरप्रदेशं, अनु-अधः, अवल्ग्वं लम्बमानं भवति—
यज्ञोपवीतमर्थात् । पुरुषस्त्वेवमनेन प्रकारेण यज्ञोपवीती भवति ।

मेयं परिभाषा कक्षार्था । न खल्वयमपूर्वस्य यज्ञोपवीतित्वस्य
विधिः,—अपि तु संज्ञाविधिरेव 'एवं यज्ञोपवीती भवति'-इति ।
कक्षात् ? पक्षान्तरे वाक्यभेदात् । अपूर्वस्य यज्ञोपवीतित्वस्यार्थं
विधिरित्येतस्मिन् पक्षे भिद्येत वाक्यम् । कथम् ? यज्ञोपवीती भवेत्,
स चैवं भवति—इति वचनव्यक्तिभेदात् । न च विशिष्टो विधिः
सम्भवति, प्राप्तत्वात् यज्ञोपवीतस्य, अप्राप्तत्वाच्च विन्यामविशेषस्य
विध्यनुवादवैषम्यापत्तेः । श्रुत्या चैवमवगमात् । श्रुत्या च
खल्वेवमवगम्यते—संज्ञाविधिरेवैषः— इति । एवं यज्ञोपवीती
भवतीति वचनमेवं खल्वस्त्वन्येनोपपद्यते । न ह्यत्र यज्ञोपवीती
भवेदित्याह्वयते, किन्तर्हि ?—एवम्—अनया रीत्या यज्ञोपवीती
भवति—इति ।

ननु यज्ञोपवीतं कुरुते इति पुरुषार्थं यज्ञोपवीतमनूद्य तस्य
विन्यामविशेषः परिभाष्यते—'एवं यज्ञोपवीती भवति'-इति । 'एवं
प्राचीनावीती भवति'-इति च । एवन्तर्हि मन्त्रतमेवानुजानाति

भवान् ।—यज्ञसूचमात्रं पुरुषार्थः, विन्यासविशेषस्तु कर्मार्यः—इति ।
परमार्थतोऽपि, 'यज्ञोपवीतं कुरुते'—इति सूचयित्वा, 'एवं यज्ञोप-
वीतौ भवति'—इति, 'एवं प्राचीनावीतौ भवति'—इति च
सूचयत आचार्यस्यास्मदुक्त एवार्थं स्वरसोऽवगम्यते । तदिद-
मभिहितमस्माभिः— "यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम्"—
इत्यत्र ॥ २ ॥ * ॥

सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽङ्गुले प्रतिष्ठाप-
यति, सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीतौ
भवति ॥ ३ ॥

सव्यं वामम् । व्याख्यातमन्यत् । यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतत्
व्याचिख्यासुराचार्यः प्रथमं यज्ञोपवीतमुपदिश्य तस्यैव विन्यासविशे-
षेण यज्ञोपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्चाभिदधानो यज्ञोपवीतमस्या-
स्तौत्यमुमेवार्थं तत्रावगमयति । भाष्यकल्पः खल्वयं खण्डो यज्ञोप-
वीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यमित्यस्य सूचय ॥ २ ॥ * ॥

यदर्थं विन्यासविशेषः परिभाषितः स विनियोगविशेष इदानी-
मभिधीयते ।

पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीतौ भवति ॥ ४ ॥

पितृभ्यः, पितॄणां वा, यज्ञः—“यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं
समुदाये कृतार्थत्वात्”—इत्युक्तलक्षणः, तस्मिन् पितृयज्ञे पितृ-
कर्मणौत्येतत् । तुशब्दश्चग्रन्थार्थोऽन्यदपि समुच्चिनोति । तदाह
कात्यायनः ।

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्नपि” ।

इति । अथवा । तुशब्दः पितृयज्ञादन्यत् व्यवच्छिनत्ति ।
तेनान्यत्र विशेषास्मात् सर्वत्र यज्ञोपवीतौ भवतीति गम्यते ।
पितृयज्ञमात्रे प्राचीनावीतित्वमभिदधानः खल्वार्थाऽप्यर्थादन्यत्र
यज्ञोपवीतित्वं दर्शयति । एकः शाब्दोऽपरः खल्वार्थाऽप्यर्थो भवति ।
कर्त्तव्यं विन्यासविशेषः पितृयज्ञेऽवकाशमलभमानोऽन्यत्र निवि-
शते । अर्थापत्तिरपि पञ्चमी प्रमाणानामिति हि तन्वस्थितिः ।
अन्यच्च पुरस्तादुक्तम् । एवमशब्दश्च पितृ कर्मणि प्राचीनावीतित्वं
नियमयति । स्मरति च भगवान् मनुः ।

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पितृयज्ञानिधनात् कार्यं विधिवद्भर्तृपाणिना” ।

इति ॥ ४ ॥ * ॥

यज्ञोपवीतिना हृत्यमित्येतद्वाखातम् । आचान्तोदकेन हृत्य-
मित्येतदिदानीं व्याख्यायते ।

उदगग्रेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणौ पादौ चोपविश्य
चिराचामेत् द्विः परिमृजौत ॥ ५ ॥

अग्निमाध्यस्य सायंप्रातर्होमस्य प्रकृतत्वात्—गृह्याकर्मणाञ्च प्राथे-
णाग्निमाध्यत्वात्, उदगग्रेरित्याह । उदगुत्तरतः । कस्य ? अग्नेः ।
उत्सृप्योक्तस्य । सर्पतिर्गच्छतिकर्मा । गत्येतत् । प्रक्षाल्याद्विः, पाणौ
हस्तौ, पादौ चरणौ च । देवलस्य च विशेषं स्मरति ।

“प्रथमं प्राप्नुवः स्थिता पादौ प्रचालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैलके दक्षिणामुखः” ।

इति । आपस्तम्बस्त्वाह । “प्रत्यक् पादावसेचनम्”—इति ।

क्रमस्य पादप्रचालने—“सव्यं पादमवनेनिजे इति मव्यं प्रचालयेत्, दक्षिणं पादमवनेनिजे इति दक्षिणं प्रचालयेत्”—इति लिङ्गदर्शनादवगन्तव्यः । “सव्यं प्रचाल्य दक्षिणं प्रचालयति”—इति च गृह्यान्तरम् ।—‘उपविष्ट’—

“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तौर्येन द्विजोनित्यमुपसृशेत्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । गृह्यासंग्रहोऽप्याह,

“होमः प्रतिग्रहोदानं भोजनाचमनानि च ।

अवहिर्जानु कार्याणि माङ्गुष्ठान्येवमाचरेत्” ।

इति । ‘चिः’—चिवारं, ‘आचामेत्’—‘आचान्तोदकेन हृत्यम्’—

इत्यस्य परिदर्शकतया—‘अप’ इति वाक्यशेषः । “चिः पिवदम्बु

वौक्षितम्”—इति च स्मृत्यन्तरम् । अथ चिराचामेदित्यभिदधान-

आचार्यः—चिरश्चक्षणमाचमनमन्यदितिकर्त्तव्यतेति दर्शयति । मन्वर्थ-

शुकावल्यामप्येवम् । ‘दिः’ वारद्वयम्, ‘परिमृजौत’—

“मंहृत्याङ्गुष्ठमूलेन दिः प्रमृज्यात्ततोमुखम्” ।

इति स्मरणान्मुखमङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ * ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अङ्घ्रिरिति सामर्थ्यात् । अज्वन्यत् । विषमासकरणं पादाभ्युक्षणशेषेण शिरोऽभ्युक्षणनिषेधार्थमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि, इन्द्रियानाममूर्त्तत्वात् इन्द्रियायतनानि गोलकानि,
अद्भिः करणभूताभिः, उदकाद्रिण हस्तेनेत्येतत् । प्रतीन्द्रियमित्यर्थः ।
‘संस्पृशेत्’—सम्यक् स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण स्पृशेत् ॥ ७ ॥ * ॥

कानि तानि इन्द्रियाणि?—इत्यत आह ।

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

अक्षिणी, चक्षुषी । नासिके, नासाच्छिद्रे । कर्णौ, श्रोत्रे ।
‘संस्पृशेत्’ इति सम्यगर्थः । इतिरन्यदपि स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ।
उपन्यासमात्रमेवेदम् । कमस्य शास्त्रान्तरीय एव भवति ।
तदाह दक्षः ।

“प्रक्षान्त्य पाणौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रक्षान्त्योत्ततो मुखम् ।

संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेगिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाह्यं चाग्नेण संस्पृशेत्” ।

इति । नन्वाचार्येण कमस्यानुकृत्वात् पाठकमेणैवानुष्ठानं
कुतो स्यादिति चेत् । उच्यते ।

दक्षसंहिता किल परिशिष्टकल्पा मूल्यन्तरौयधन्यानामिति
तदुक्तक्रमग्रहणं न दोषाय । तथाचोक्तं तेनैव,

“उक्तं कर्म क्रमोनोक्तो न कल्पो मुनिभिः स्मृतः ।

दिजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्” ।

इति । अतएव सर्वमेतत् स्पष्टयति कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“चिः प्राग्वापोदिरन्मृज्य सुखमेतानुपस्पृशेत् ।

आस्यनामाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽङ्गकान् ।

महताभिर्यज्जुलौभिरास्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणञ्चैवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चतुः ओचं पुनः पुनः ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै” ।

इति ॥ ८ ॥ * ॥

यद्यन्यमौमांस्यं स्यात्तत्तदङ्घ्रिः संस्पृशेत् ॥ ९ ॥

यत् यत्, इन्द्रियमन्यद्वाङ्गं, ‘मौमांस्यं’—मौमांसाविचारः इदं
शङ्कं जातं न वेति सन्देहनिरामाय, विचार्य्यं—विचाराहं भवति,
तत्तदङ्घ्रिरुदकेन, संस्पृशेत्—प्रचालयेत्, न तु संशयनिरामाय विचारं
कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ * ॥

तच्चैतदाहुः ॥ १० ॥

तच्च तस्मिन्नाचमने, एतत् वक्ष्यमाणमाहुर्ब्राह्मणवाक्या-
नीति वाक्यशेषः । सूत्रेदमाभासान्तं शिष्याणां सुखावबोधार्थं
भवति ॥ १० ॥ * ॥

नोपसृशेद्वज्रन् ॥ ११ ॥

न उपसृशेदाचामेत्, व्रजन् । व्रजतिर्गच्छतिकर्मा । गच्छन्नि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥ * ॥

न तिष्ठन् ॥ १२ ॥

न—“उपसृशेत्”—इति सम्बध्यते प्रतिवाक्यमितः प्रभृति ।
‘तिष्ठन्’— ऊर्द्धः मन् ॥ १२ ॥ * ॥

न हसन् ॥ १३ ॥

न, स्मयमानः—इति बहुभाष्यम् । न हास्यं कुर्वन्निति
फलितार्थः ॥ १३ ॥ * ॥

न विलोकयन् ॥ १४ ॥

इतस्ततः किञ्चन विलोकयन्नोपसृशेत् ॥ १४ ॥ * ॥

नाप्रणतः ॥ १५ ॥

उपविष्टोऽथप्रणतोऽनवनतपूर्वकाद्योनोपसृशेत्, उच्छिष्टानामपा-
मङ्गेषु पातसम्भवादित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ * ॥

नाङ्गुलीभिः ॥ १६ ॥

न उपसृशेदङ्गुलीभिर्ऊर्द्धमुदकमुत्क्षिपेत्यर्थः ॥ १६ ॥ * ॥

नातीर्थेन ॥ १७ ॥

तीर्थादाचमनार्थं ग्राह्यविहिताद् यदन्यत्तदतीर्थमित्युच्यते ।
पशुदामार्थः खल्वयं निपातः । तेनातीर्थेन पित्र्येण नोपसृशेत् ।
स्मरति च भगवान् मनुः ।

“ब्राह्मणे विप्रस्तीर्येन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायचैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन” ।

इति । तान्येतानि तीर्थानि—

“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्” ।

इति स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यानि ॥ १७ ॥ ० ॥

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

सशब्दं यथा भवति, न तथोपस्पृशेत् ॥ १८ ॥ ० ॥

नानवेक्षितम् ॥ १९ ॥

अनवेक्षितमद्दृष्टमुदकं नोपस्पृशेत् ।

“राचाववौचितेनापि शुद्धिरुक्ता मनोषिभिः” ।

इति स्मरणाच्च राचावेतन्नियम इति वदन्ति ॥ १९ ॥ ० ॥

न वाङ्मांसः ॥ २० ॥

जानुभ्यां वाङ्मांसौ— वहिष्कृतावंशौ— “अनरुर्वोररजौ कृत्वा
चिरपोद्गर्हीः पिबेत्”—इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—हस्तौ यस्य, सोऽयं
वाङ्मांसो नोपस्पृशेत् ॥ २० ॥ ० ॥

नान्तरौयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरौयताम् ॥ २१ ॥

अधःपरिधानमन्तरौयमित्याचक्षते । तस्यान्तरौयस्य,—एकदेश-
स्वावयवस्य, उत्तरौयतां कल्पयित्वा । एकवासा इत्येतत् ॥ २१ ॥ ० ॥

नोष्णाभिः ॥ २२ ॥

न, उपसृजेत्—उष्णाभिः, वज्रितप्राभिरङ्गिर्न पुनर्घञ्जितप्राभिरपीत्यर्थः ।

“उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्” ।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनादनातुरः पुरुष इति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

अङ्गिरित्येव ॥ २३ ॥ ० ॥

न च सोपानत्कः क्वचित् ॥ २४ ॥

चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमो द्रष्टव्यः । उपानहौ प्रसिद्धे, ताभ्यां सहितः पुरुषः सोपानत्क इत्युच्यते । सोऽयं सोपानत्कः, क्वचित्—कस्याञ्चिदप्यवस्थायाम् ।

“राज्ञां गृह्णाणां देवानां न दुष्येदन्तिके चरन् ।

आजानुपत्नचरणस्तथाऽऽचमनकर्षणि” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तायामपि । नोपसृजेत् । सोऽयं कौयुमादीनां विशेषविधिः । भट्टभाष्ये त्विदं स्मृत्यन्तरमस्थापवादतया वर्णितम् ॥ २४ ॥ ० ॥

कासत्तिकः ॥ २५ ॥

“शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यङ्गुलिर्भवेत्” ।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—‘के,’ शिरमि, आसत्तिका आवैष्टिका

कृता येन, सोऽयं कामक्तिकः कृतशिरोवेष्टनः । 'नोपस्पृशेत्' इति
सम्बध्यते । बद्धपरिकरः कङ्कुकी चैवमुच्यते इत्यप्याहुः ॥ २५ ॥ ० ॥

गले बद्धः ॥ २६ ॥

गलावलम्बितवासाः, प्राकृतोत्तरामङ्ग इत्येतत् । 'नोपस्पृशेत्'—
इत्यनुवर्त्तते ॥ २६ ॥ ० ॥

चरणौ न प्रसार्य च ॥ २७ ॥

चरणौ पादौ, प्रसार्य वितत्य । चशब्दः—

“नामनारूढचरण आचामेन जपेत् कचित्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । तेन, तथाविधश्च, न,
उपस्पृशेत् ॥ २७ ॥ ० ॥

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

अन्ततोदयोक्ताचमनात् परतः, प्रत्युपस्पृश्य स्पृष्टोदकं पाणिना,
शुचिर्भवति पुरुष इत्यर्थः । अन्ततोमध्यत इन्द्रियायतनान्युपस्पृश्य
शुचिर्भवति, न पार्श्वत इत्यन्ये ॥ २८ ॥ ० ॥

हृदयस्पृशस्त्वेवाप आचामेत् ॥ २९ ॥

हृदयं याः स्पृशन्ति, ता इमा हृदयस्पृश एवाप आचामेदिति
हृदयस्पृश आपोनिधमन्ते । तुशब्दश्चशब्दार्थः—

“हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्वोऽङ्घ्रिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ॥ २९ ॥ ० ॥

उच्छिष्टोद्देवातोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

उच्छिष्टोद्देव किल इत्येतिद्वार्यकोऽनर्थको वा निपातः । उच्छिष्ट-
एव न शुद्ध इत्यर्थः । अतोऽस्मात् यथोक्तात् विधेरन्यथाऽन्येन प्रकारे-
णाचान्तोऽपि भवति । इतिर्ब्राह्मणवाक्यमस्मात्प्रिं द्योतयति । ३० ॥ ० ॥

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

अथोपस्पर्शनान्तरं प्रति पुनरुपस्पर्शन्ते येषु निमित्तेषु, तानी-
मानि प्रत्युपस्पर्शनानि—द्विराचमननिमित्तानीत्येतत् । वक्ष्यन्ते इति
वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥ ० ॥

सुप्ता, भुक्ता, क्षुत्वा, स्नात्वा, पौत्वा, विपरिधाय च,
रथ्यामाक्रम्य, श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ॥ ३२ ॥

सुप्ता—निद्रामासेव्य, भुक्ता—भक्षयित्वा,—किञ्चिद्भक्ष्यमित्यर्थात्,
क्षुत्वा—क्षुतं कृत्वा, स्नात्वा—आश्रुत्य, पौत्वा—पेयमुदकादि,
विपरिधाय—वासः । चः ममुच्चये ।

“होमे भोजनकाले च मन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च” ।

इत्येवमादिसूत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । रथ्या प्रतोलौ
विशिखेत्यनर्थान्तरम् । तामाक्रम्य, श्मशानं श्मशानम्,
चकारादाक्रम्येत्यनुषज्यते । आचान्तः कृताचमनः सन् पुनर्भूय-
आचामेदिति द्विराचमनमेषु निमित्तेषु कर्त्तव्यमन्वच कर्मकालात् ।
तथाच सूत्यन्तरम् ।

“क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽनुपातने ।

कर्म्मस्य एषु नाचामेद्विचिण्णश्रवणं स्पृशेत्” ।

इति । अतएव,

“क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानाञ्च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ।

इति गृह्यसंग्रहवाक्यमपि सङ्गच्छते ॥ ३२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौघगृह्यसूचभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य द्वितीयः खण्डः ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके द्वितीयः खण्डः ।

उक्तौ सायंप्रातर्होमकालौ, अथेदानीमावृत्तनयोर्वक्तव्या—कथं
होतव्यमिति । तामाह ।

अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षि-
णेनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १ ॥

प्रादुष्कृतमग्निमुप समीपे होमकालस्य, समाधायैन्धनेन
सम्यगाधाय प्रज्वाल्य, परि सर्वतोभावेन समूह्य विचिप्रानम्यवयवा-
नेकौकृत्य, मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमित्यभिप्रायः । यत् पुनराचार्य-
एव समन्त्रकं परिसमूहनं वक्ष्यति—“इमं सोममिति श्रुचेन परि-
समूहेत्”—इति । तदत्र न भवति । इह मन्त्रानुपदेशात् । चिप्र-
होमत्वाच्चास्य । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“न कुर्यात् चिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ।

इति । चिप्रं ये ह्वयन्ते त इमे चिप्रहोमाः सायंप्रातर्होमादय-
उच्यन्ते । तदनेन परिसमूहनस्य निषेधादाचार्येण परिसमूहेति
करणाच्चा मन्त्रकमेव परिसमूहनमत्र करणीयं, न तु इमं सोममिति
श्रुचेनेति स्मिष्यते । न च,

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत्” ।

इति गृह्यसंग्रहोक्तो व्याहृतिप्रयोगः कथं न भवतीति वाच्यम् ।

“मायं प्रातर्वैश्वदेवे पितृयज्ञे तथैव च ।

कम्बूके गोमये नित्यं व्रतानां समिधासु च ।

चैत्ये यूपे ब्रौह्मिवे भूमावप्सु च याज्ञिकैः ।

व्याहृतीर्न प्रयोज्यया यज्ञवास्तुक्रिया तथा” ।

इति तत्रैवास्मिन् कर्मणि तन्निषेधात् । एवं स्तरणमप्यत्र न कर्तव्यम् । कस्मात् ? इतः परं स्तरणास्त्रानात् । इतः परं खल्वा-
चार्यः स्तरणमभिदधानः नास्त्रेषु स्तरणमिति दर्शयति । तदप्याह
कर्मप्रदौप एव ।

“यान्यधः स्तरणास्त्रानास्त्र तेषु स्तरणं भवेत् ।

एककार्यार्थमाध्यत्वात् परिधौनपि वर्जयेत्” ।

इति । ब्रह्मस्थापनमपि नास्त्रेव । कस्मात् ? तदधः समास्त्रा-
नादेव । अतएव गृह्यान्तरम् ।

“एकसाध्येष्ववर्हिषु न स्त्रात् परिसमूहनम् ।

नोदगमादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः” ।

इति क्षिप्रहोमानामेकसाध्यत्वम्—होदमात्रसाध्यत्वं दर्शयति
गृह्यसंग्रहोऽप्याह ।

“राकाग्रौ पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायंप्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु” ।

इति । न्यञ्चकरणन्तु—इदं भूमेर्भजामह इति—कर्तुमुचितम् ।
कस्मात् ? “पूर्वेषु चैके”—इति तस्य पक्षप्राप्तत्वात् । न खल्वेतत्

प्रतिबिध्यते । परमकरणेऽपि न वैगुण्यं भवति ; पञ्चप्राप्तत्वादेव ।
एतेषां खल्वाचार्याणां मतम्—कर्त्तव्यमिति, न कर्त्तव्यमिति चाप-
रेषाम् । तस्मात् करणेऽभ्युदयः, अकरणे चावैगुण्यमिति सिद्धम् ।
तत्प्रकारस्य कर्मप्रदीपे दर्शितः ।

“दक्षिणं वामतोवाह्यमात्माभिमुखमेव तु ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः” ।

इति । दक्षिणजान्वक्तः,—दक्षिणं जानु अकम्—(अञ्चतिर्गञ्चति-
कक्षा) गतं, भूमिमित्यर्थात् यस्य, स दक्षिणजान्वक्तः भूमिगतदक्षिण-
जानुकदत्यर्थः । स खल्वयं दक्षिणजान्वक्तः, ‘दक्षिणेनाग्निं’ दक्षिणस्या-
मदूरवर्त्तिन्यान्दिश्यग्नेः, अदितेऽनुमन्यस्वेत्यनेन मन्त्रेण करणभूतेन
मन्त्रं पठित्वेत्यर्थः । “मन्त्रान्ते कक्षादिमन्त्रिपातः”—इति न्यायात् ।
‘उदकाञ्चलिं’ विन्यासविशेषविशिष्टहस्तावञ्चलिरित्याचक्षते । ‘उदक-
पूरितोऽञ्चलिः’ अञ्चलेर्वा उदकमित्युदकाञ्चलिः । तमिममुद-
काञ्चलिं प्रसिञ्चेत् प्रागद्यमित्यर्थः । अग्नेः खलु दक्षिणस्यामदूर-
वर्त्तिन्यां दिश्ययं प्रसेकः पूर्वाभिमुखश्च होता भवति । “प्राञ्चि
उदक्षि वा कक्षांश्चनुतिष्ठेरन्”—इति च ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ * ॥

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥ २ ॥

पश्चात् पश्चिमायां दिश्यग्नेः—उदकाञ्चलिं प्रसिञ्चेदित्यनुवर्त्तते ।
उदगद्यमित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥ * ॥

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

उत्तरत उत्तरस्यां दिश्यग्नेरुदकाञ्चलिं प्रसिञ्चेत् पूर्वाद्यम् ।
क्षिष्टमन्यत् ॥ ३ ॥ * ॥

देव सवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेत् सकृदा
चिर्वा ॥ ४ ॥

देव सवितः प्रसुवेत्यनेन मन्त्रेण करणभूतेन प्रदक्षिणं यथा
भवत्यग्नेस्तथाऽग्निं पर्युक्षेत् परिषिञ्चेदेष्टयेदुदकाञ्जलिधारयेत्यर्थः ।
सकृदेकवारं वा चिर्वारचयं वा यथा भवति तथा पर्युक्षेदिति
क्रियाविशेषणमेतत् । पर्युक्षणश्चेदावर्त्तते मन्त्रोऽप्यावर्त्तनीयः ।
करणत्वादस्य । प्रधानस्य खल्वावृत्तौ तदनुयायिनोगुणा अप्यावर्त्तन्ते ।
वागश्चौ तुल्यवदिकल्पार्थौ । तदच चिरावृत्तिपक्षे फलभूमा
कल्पनीयः । इतरथा सप्तप्रयत्नमाधे सकृत् पर्युक्षणे यावानर्थ-
स्तावानेव चेत् गुरुप्रयत्नमाधे पचान्तरेऽपि स्यात् ;—स्यात्तर्ह्य-
प्रामाण्यमेवाननुष्ठानलक्षणमस्य । कः खल्वनुष्मत्तः मत्पृथग्यथ-
सुपाये तावन्तमेवार्थमुत्पिपादयिषुर्गरीयांसमुपायमुपादत्ते । अत-
एवाह कात्यायनः ।

“यत्र स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनौषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कच्छात् श्रेयोह्यवाप्यते” ॥

इति ॥ ४ ॥ • ॥

पर्युक्षणप्रकारमाह ।

पर्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्युक्षन् होमौयम् ॥ ५ ॥

दण्डरज्जुदकधारादिस्वादिरप्यन्तशब्दो भवतीत्याहुः । वज्र-
वचनश्रुतिस्तिर्वेतिपक्षाभिप्राया । तदयमर्थः । पर्युक्षणानां पर्यु-
क्षणोदकधाराणामन्तान् व्यतिहरन् अभ्यन्तरतः कुर्वन्मित्यर्थः ।

अनेनैतदुक्तं भवति । पर्युत्तणारम्भकोटिमभ्यन्तरतोऽवसानकोटिश्च
वहिः कुर्यादिति । व्यतिहरन् व्यतियोजयन् मिश्रीकुर्वन्ञिति वा ।
अन्ये त्वाहुः—व्यतिहारोविकर्षः व्यतिहरन् विहृष्टान्तरालान् कुर्वन्
ञित्यर्थः—इति । होमौघं होमार्थमुपकृतं त्रीन्नादि, अभिपर्युत्तन्
धारया अभ्यन्तरतः कुर्वन्ञित्यर्थः । अथवा । अभिपर्युत्तन् आभि-
मुख्येन मिञ्चन् स्पर्शञ्चित्येतत् । ‘अग्निं पर्युत्तेत्’—इति पूर्वसूत्रस्य
सम्बध्यते ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृ-
तस्य वा ॥ ६ ॥

अथेत्यानन्तर्याम्योविशिष्टमानन्तर्यमभिद्योतयति ।

“समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्धवेत्” ॥

इति कर्मप्रदौपदर्शनात् पर्युत्तणानन्तरं तृष्णौ समिधमाधा-
येत्यर्थः । आचार्य्यपुत्रोऽप्याह ।

“सर्वेषामेव होमानां समिदादौ विधीयते ।

कर्मान्ते चैवमेव स्यात् स्नाहं तत्र न कारयेत्” ॥

इति । समिच्च प्रोचितैवाधातव्येत्याहापस्तम्भः । “नाप्रोचित-
मिन्धनमग्नावादध्यात्”—इति । हविष्यस्य हविषि साधोः—

“हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ग्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादौन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत्” ॥

इति कर्मप्रदौपोक्तस्य माषकोद्रवादिवर्ज्यस्य यवादेः । अक्षस्य

अदनेवस्य कोटाद्यदृष्टतया भक्षणयोग्यस्येत्येतत् । पशौ चेयं
 सम्बन्धात् । हविष्येनाग्नेनाग्नौ जुहुयात् होममभिनिर्व्वर्त्तयेदित्यर्थः ।
 अथवा । अवयवार्थेवेयं पशौ द्रष्टव्या । हविष्यस्यान्नस्यावयवेन होम-
 मभिनिर्व्वर्त्तयेत्—इति । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति ।
 न सर्व्वमिह हविष्यमन्नं होतव्यम् । किन्तुर्हि ? अवयवस्य
 होतव्यः—यथाऽवशिष्यते तथा होतव्यम्—इति । स खल्वयं होमः—

“होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिरेवेतरस्मिन्सु सूचा चात्र न ह्ययते” ॥

इति ।

“पाण्याज्जतिर्दादशपर्व्वंपूरिका

कंभादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तौर्येन च ह्ययते हवि—

व्यङ्गारिणि स्तुर्चिषि तच्च पावके” ॥

इति च कर्मप्रदीपदर्शनात् ।

“उत्तानेनेव हस्तेन ह्यङ्गुष्ठायेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः” ॥

इति गोभिलपरिशिष्टवचनाच्च, यथोक्तप्रमाणं यथोक्तं हवि-
 र्यहोत्वा यथोक्तेन प्रकारेण दक्षिणेन पाणिना कर्त्तव्यः । अत्र च
 पुनः—“अग्नौ”—इति सूत्रयन्त्राचार्य्यः—समिद्धे वज्रौ होतव्यमिति
 होतयति । सूचितं खन्वाचार्य्येण पुरस्तादेव—“गृह्येऽग्नौ होमो-
 विधीयते”—इति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते ॥

तस्मात् समिद्धे होतव्यं नाममिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च त्रियमात्यन्तिकौन्तिषा” ॥

इति । समिन्धनश्चाग्नेर्व्यजनादिना कर्त्तव्यमित्यप्याह स एव ।

“जुह्वंश्च हुते चैव पाणिमूर्पस्पर्शदारुभिः ।

न कुर्व्यादग्निधमनं कुर्व्यादा व्यजनादिना ॥

मुखेनैके धमन्वग्निं सुखाद्द्वेषोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति च यत्तौकिके योजयन्ति तत्” ॥

इति । गृह्यासंग्रहः ।

“न वस्त्रेण धमेदग्निं न सूर्पेण न पाणिना ।

मुखेनोपाधमेदग्निं सुखाद्द्वेषोऽध्यजायत” ॥

इति । होमे च कर्त्तव्ये यत्र यदभिधानोऽग्निस्तत्र तमाह्वय
संपूज्य होतव्यम् ।

“सम्पूजयेत्ततो वज्रिं दद्याच्चैवाहुतौः क्रमात्” ।

इति स्मरणात् ।

“आह्वय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । यत्र चाग्निर्यदभिधानो भवति
तदाह गृह्यासंग्रहः ।

“तौकिकः पावकोह्यग्निः प्रथमः परिकौर्त्तितः ।

अग्निस्तु मातुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥

पुंसवने चन्द्रनामा शुक्लाकर्षणि शोभनः ।

सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्षणि ॥

नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राग्ने च शुचिस्तथा ।

सभ्यनामाऽयं चूडे तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥

गोदाने सूर्य्यनामा स्यात् केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।

वैश्वानरोविमर्गे च विवाहे योजकः स्मृतः ॥

चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथाऽपरे ।

आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः ।

ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादीश्वरो दक्षिणे तथा ।

विष्णुराहवनीये तु अग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥

लक्षहोमे च वज्रिः स्यात् कोटिहोमे ऊताग्नेः ।

प्रायश्चित्ते विधिस्यैव पाकयज्ञे च साहसः ॥

देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः ।

पूर्णाहुत्यां मृदोनाम शान्तिके वरदस्तथा ॥

पौष्टिके बलदस्यैव कोधोऽग्निश्चाभिचारिके ।

वश्यार्थं कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥

कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादोऽमृतभक्षणे ।

समुद्रे वाङ्मो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत्” ॥

इति । विशेषनामासम्भवे च विश्वरूपो नामाग्निः सर्व्वेभ्यो भवति ।

“सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिगिरोमुखः ।

विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु” ॥

इति गृह्यसंयहवचनात् । हविष्यस्यान्नस्येत्येतदिग्निगृह्यः—

‘कृतस्य’ शोदनादेर्वा, ‘अकृतस्य’ प्रीक्षादेर्वा । तदाह कात्यायनः ।

“कृतमोदनमक्कादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ब्रौह्मादि चाकृतं प्रोक्तमिति ह्ययं त्रिधा मतम्” ॥

इति । व्याख्यातौ वाग्नद्वौ ॥ ६ ॥ * ॥

अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा ॥ ७ ॥

अकृतं ब्रौह्मादि, चेत् यदि, जुहुयात्,—तर्हि पूर्वमेव तत् प्रक्षाल्य— “चिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुः”— इति लिङ्गदर्शनात् देवार्थत्वाच्चास्य वारचयमिति वाक्यशेषः । प्रगतमुदकं यस्मात्तदिदं प्रोदकम्—प्रगतोदकं कृत्वा जुहुयात् । तदयमर्थः । पूर्वमेव ब्रौह्मादि प्रक्षाल्य प्रगतोदकञ्च कृत्वा संस्थापयेत् शुचौ भाजने । आगते च होमकाले तस्मादेवोद्धृत्योद्धृत्य जुहुयात् । न तु होमकाले प्रक्षालयेत् । अप्रगतोदकतयाऽग्रेरपचधापत्तेरित्यभिप्रायः । शब्दप्रमाण-कत्वादस्यार्थस्य न किमपि शङ्कितव्यम् । तस्मादेव च नास्ति कृतस्य प्रक्षालनापेक्षा । न खल्वस्ति शब्दः—कृतं प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥ * ॥

अथ यदि दधिपयोयवागूं वा, कर्सेन वा चरु-
स्थाल्या वा सुवेण वै वा ॥ ८ ॥

अथ ब्रौह्मिवयोरभावे, यदि—दधि, पयो, यवागूं वा जुहु-
यात् । यवागूर्यवसृष्टकः । स खल्वयं दध्यादिहोमानुवादो दध्यादि-
होमविधिमनुमापयति—ब्रौह्मिवयोरभावे दध्यादि जुहुयादिति ।
कस्मात् ? प्राप्यनुसारित्वादनुवादस्य । यथा चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा
जुहोतीति होमानुवादो होमविधिम् । यथा वा—

“असंस्कृतप्रमौतानां त्याग्निनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरय यः” ॥

इति दर्भेषु विकिरानुवादो दर्भेषु विकिरविधिम् । तथा चोक्तम् ।

“ल्लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

इति । यथा वा—“यद्युवा उभयं चिकीर्षद्वैचक्षैव ब्रह्मत्वक्षैव”—
इत्युभयचिकीर्षाऽनुवादस्तदुभयचिकीर्षाविधिमिति । इदृश्यते च—
“यदि ब्राह्मणो यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽतिमाऽऽतिं
ऽऽत्ताऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्”—
इति मयदिकादप्याम्नानात् ब्राह्मणादीनां क्रतोर्विधानमिति ।
तथाच गृह्यान्तरम् ।

“अभावे ब्रौहिथवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ।

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा” ।

इति । तदयमर्थः । यदि ब्रौहिथवयोरभावे दधि पयो जुहु-
यात्—“खादिरे बध्नाति, पासाग्रे बध्नाति, रोहितके बध्नाति”—
इतिवदनयोरपि दधिपयमोर्विकल्पः । वाग्न्याभावस्य तुल्यवद्वि-
कल्पार्थः । तयोरप्यभावे यदि यवागूं वा जुहुयात्—तर्हि कसेन
कांस्यभाजनेन वा जुहुयात् । ‘चरुस्याख्या’ चरुयं च अयते, सा
चरुस्यालीत्युच्यते । तथा चरुस्याख्या—

“तिर्य्यगूर्द्धं समिन्मात्रा इडा नातिदृहन्मुखी ।

मृन्मय्यौडुम्वरी वापि चरुस्याली प्रशम्यते” ।

इति कर्षप्रदीपोक्तलक्षणया वा जुहुयात् । ‘सुवेण’, सुवः
खलु होमपाचमुच्यते—

“खादिरो वाय पासाग्रे द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।

सुम्वाऽऽमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रयश्नयोः ।

सुवाये प्राणवत् स्वातं द्वाङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।

जुहुः शराववत् स्वातं मनिर्वाहं षडङ्गुलम्” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणः । तेन सुवेण वा जुहुयात् । ‘वै’—इति प्रसिद्धार्थकोनिपातः सुवस्त्वैवविधेषु होमेषु प्रसिद्धिं द्योतयति । कात्यायनोऽप्याह ।

“होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः” ।

इति । ततश्चाभावविकल्पोऽयम् ‘कंसेन वा चरुस्याख्या वा’—इति । तस्मात् सुवेणेति प्रथमः कल्पः । तस्य खल्वभावे कंसचरु-स्याख्योर्विकल्प इति सिद्धम् ।

केचिदत्र सूचदयं कल्पयन्ति । तत्र—“अथ यदि दधि पयो-यवागूं वा”—इत्येकं, “कंसेन वा चरुस्याख्या वा सुवेण वै वा”—इति चैकं सूचमिति मन्यन्ते । विवरणहेत्यं कुर्वन्ति । अथ यदि-शब्दौ प्रश्नाध्याहाराचौ । अथ यदि त्रीहियवयोरभावः स्यात् किं जुहुयात् ?—इति प्रश्नोऽध्याहार्यः । एवं पृष्ट आह—दधि जुहु-यात्, पयो जुहुयात्, तयोरप्यभावे यवागूं वा जुहुयात् । त्रीक्षादि-स्त्वावत् पाणिना होमः सिद्धः, दध्यादि केन जुहुयात् ?—इत्यत-आह । “कंसेन वा चरुस्याख्या वा सुवेण वै वा” । उक्तार्थमन्यत् । यथाश्रुतसूत्रपाठेनैवोपपत्तौ किमर्थमयं प्रथम इति न खल्वधि-गच्छामि ॥ ८ ॥ * ॥

अग्नये स्वाहेति पूर्वां तृष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवा-पराजितायाञ्चैव दिशौति सायम् ॥ ९ ॥

अग्नये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पठितेन पूर्वां प्रथमां यथोक्त-

हविराहुतिं जुहुयात् । ताश्चेमां पूर्वामाहुतिं मध्य एवाग्नेर्जुहुयात्—
न तु दध्यादिहोमपक्षेऽप्यग्नेरपचयाशङ्कां कुर्यादित्येवकारार्थः ।
तृष्णोमेवेत्येवकारो वाग्व्यापारप्रतिषेधं नियमयत्युत्तरस्यामाहुतौ ।
सेयमुत्तराऽऽहुतिर्मन्त्रदैवतथोरनादेशात्, प्रधानाहुतितया चामन्त्र-
दैवतताया अनुचितत्वात्,—“तद्युक्ते अवणाञ्जुहोतिरासेचनाधिकः
स्यात्”—इति च देवतानियमात्, प्रजापतये स्वाहेति मनमेवोच्चार्य
मन्त्रं होतव्या । कस्मात् पुनः कारणात् प्रजापतये स्वाहेत्ययमत्र
मन्त्रो भवति ?

“आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति कात्यायनस्मरणात् । न खलु वाग्व्यापारप्रतिषेधनियमे-
ऽपि मनसोव्यापारः प्रतिषिद्धो भवति । तस्मात् प्रजापतये
स्वाहेत्ययं मन्त्रः मनमेवोच्चारणीयो होमार्थम् । “यदग्नये च
प्रजापतये च मायं जुहोति”—इति । “तस्मात् प्राजापत्यां मनसा
जुहोति मनो हि प्रजापतिः”—इति च ब्राह्मणम् । “अग्नये स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा इति मायं, सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा
इति प्रातः,—इति च गृह्यान्तरम् । ताश्चेमामुत्तराहुतिमपरा-
जितायां दिग्शग्नेर्जुहुयात् । अपराजिता, प्रागुत्तरा ऐशानीत्य-
नर्यान्तरम् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“प्रक्रमणे तथोदाहे होमे स्विष्टकृते तथा ।

यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुतरपराजिताम्” ।

इति । ‘इति’ अनेन प्रकारेण मायं जुहुयात् ॥ ८ ॥ *

अथ प्रातः,—सूर्याय स्वाहेतिपूर्वां, तूष्णीमेवोत्तरां
मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि ॥ १० ॥

अथेतिपूर्वप्रकृतार्थम् । येनैव हविषा मायं होमः कृतः,—
कृतेन वा, अकृतेन वा, दध्ना वा, पयसा वा ;—तेनैव प्रातरपि
होतव्यमन्यत्र प्रतिनिधेरिति खल्वोचाम— “मायमाहुत्युपक्रम-
एवातऊर्द्धे गृह्येऽग्नौ होमोविधीयते”—इत्यत्र । ‘प्रातर’—यथोक्त-
लक्षणे । कृतभाव्यमन्यत् । आह । निर्देशक्रमादेवाहुत्योः पूर्वोत्तरत्व
मिद्वे पूर्वासुत्तरामित्यवाच्यम् । अथोच्यते, कारणं वक्तव्यम् ।
उच्यते । नियमार्थं वचनमिदम् । कथं नाम ? इयमेव पूर्वा
नान्या, तथेयमेवोत्तरा नान्येति । किं भवति प्रयोजनम् ? हरित-
गोमयहोमस्य कम्बूकहोमस्य च समानकालत्वात् व्यतिकरोन भविष्य-
तीति । ‘प्राक् स्विष्टकृत आवापः’—इति वचनात् स्विष्टकृतहोम-
इहापि प्राप्नोति । सोऽपि न भवतीति प्रवेदनार्थञ्चोत्तरत्ववचनम् ।
पुनरुक्तिश्च गौभिले न पर्यनुयोज्येत्येतदपि न प्रसक्तव्यम् ॥ १० ॥ ” ॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन् प्रसिञ्चे-
दन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥

समिधं मन्त्रदैवतर्जितां प्रकृतहोमापवर्गविहितामिन्धनार्था-
माधाय निःक्षिप्याग्नौ, अनुपर्युक्ष्याग्निं ‘देव सवितः प्रसुव’—इत्यनेन
मन्त्रेणेत्यर्थः । तथैव तेनैव प्रकारेण, पूर्वोक्तयैवावृता उदकाञ्जलीन्
प्रसिञ्चेत्—‘अदिते’—इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । ‘अनुमन्यस्व’—इत्येतस्मिंश्च

स्थानचये, 'अन्वमंस्थाः—इति मन्त्रविशेषः मन्त्रस्य विशेषः कर्त्तव्य-
इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥ * ॥

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां श्रेष्ठं निनीय पूरयित्वा
चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथाऽग्निं परिक्रम्यापां परिचरणीयानां
श्रेष्ठमवशिष्टं परिचरणकर्त्तव्यम्. निनीय संस्थाप्य. संस्थापितानामप्यपां
पुनः संस्थापनवचनं तासामपरित्याज्यत्वं दर्शयति. अथवा. निनीय
मिश्रयित्वा, अन्याभिरङ्गिः, पूरयित्वा चमसं पात्रविशेषम्. आच-
मनमिति पाठेऽपि, आचम्यतेऽनेनेत्याचमनं पात्रमेवार्थः. तच्च पात्रं
प्रतिष्ठाप्य, आत्मनोऽन्तिके स्थापयित्वा, यथार्थं यथाप्रयोजनं
कर्त्तव्यं पवर्गविहितं वामदेव्यगानादिकं, प्रातराहुतिपश्चाद्विहितं ब्रह्म-
यज्ञं वा कुर्यादिति वाक्यशेषः. तच्च प्रमाणं वक्ष्यामः. प्रातराहु-
त्यनन्तरहेतुब्रह्मयज्ञः क्रियते, तदा वामदेव्यगानमपि तदन्त एव
कर्त्तव्यम्. न त्विदानीमेव प्रातराहुत्यन्ते. 'वामदेव्यं गणेश्वन्ते'—
इति कात्यायनस्मरणात्. तदिदं पुनरुदकपात्रपरिपूरणमुदका-
लम्बनार्थमेव भवति. न तदुद्दृष्टार्थम्.

“यस्य दृष्टं न लभेत तस्यादृष्टं प्रकल्पते” ।

इति ह्यभियुक्ताः स्मरन्ति. विहितं लभेतदुदकालम्बनं कर्त्तव्यं
कुर्वन्तो निमित्तविशेषेषु. तदाह कर्त्तव्यप्रदीपः.

“पिच्यमन्त्रानुहरणे आत्मालम्बे अवेक्षणे ।

अधोवायुमसुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

माञ्ज्वारमुषिकसर्पे आक्रुष्टे क्रोधमश्ववे ।

निमिन्नेष्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्” ।

इति ।

“रौद्रञ्च राक्षसं पित्र्यमासुरश्चाभिचारिकम् ।

उक्त्वा मन्त्रं स्पृशेदाप आलभ्यात्मानमेवच” ।

इति च गृह्यान्तरम् ॥ १२ ॥ * ॥

एवमत ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ जुहुयाद्वा हावयेद्वाऽऽजोवि-
तावभृथात् ॥ १३ ॥

एवमनेन प्रकारेणातोऽस्मात् पूर्वोक्ताहोमदयादूर्द्धं परतः,
गृह्येऽग्नौ—पुनरुपादानात्—अन्यान्यपि यानि नित्यनैमित्तिकानि
कर्माणि गृह्येऽग्नौ विधीयन्ते, तेष्वपि, न पुनः सायंप्रातर्होममाच-
एवेत्यर्थः । जुहुयाद्वा स्त्र्यं, सम्भवयेत्, हावयेद्वा पुत्रादिभिरसम्भव-
येत् । असम्भवकारणञ्चोक्तं कात्यायनेन कर्मप्रदीपे ।

“सूतके च प्रवासे च अग्नौ आहुभोजने ।

एवमादिनिमिन्नेषु हावयेदिति योजयेत्” ।

इति । यदा पुनरसमर्थो व्याधादिना हावयति, तदा यत्
कर्त्तव्यं तदप्याह स एव ।

“स्त्र्यं होमाममर्थस्य समौपमुपसर्पणम् ।

तत्राप्यग्नौ सतः शयनाच्चोपवेशनम्” ।

इति । तदनेन, नायं तुल्यवदिकल्पः—जुहुयाद्वा हावयेद्वा—

इति । किन्तर्हि ? कात्यायनवचनात् व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।

कथं नाम ?—सम्भवे जुहुयात्, असम्भवे हावयेदिति यथोक्तैव व्यवस्था ।

“मन्धाकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते” ।

इति च सत्यन्तरम् । तदवाद्यं सायंप्रातर्होमद्वयं स्वयमेव कर्तव्यम् । कस्मात् ? अत ऊर्ध्वम्—इत्यभिधानात् । अत-ऊर्ध्वमिति खल्वभिदधान आचार्य्य आद्ये होमद्वये नाथं विकल्पः—जुहुयादा हावयेदेति—इति दर्शयति । तस्मादाद्यं होमद्वयं स्वयमेव कुर्यात् ऊर्ध्वन्वस्मात् जुहुयादा हावयेदेति सिद्धम् ।

तस्य खल्वेतस्य होमस्यावधिरुच्यते—‘आ जीवितावभृथात्’—इति । अवभृथोयज्ञान्त इत्यनर्थान्तरम् । इह त्वन्तमात्रमर्थः । जीवितस्यावभृथोऽन्तोविनाशः स्वय इत्येकोऽर्थः । तस्मात् जीवितावभृथात् आ । पदद्वयज्ञेदम् । जीवितत्रयपर्यन्तमित्यर्थः । तथाच श्रूयते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति । “एतदे जरामर्थ्यं सचं यदग्निहोत्रं, जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च”—इति । “जरामर्थ्यं वा एतत् सचं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा एताभ्यां निर्मुच्यते, मृत्युना च”—इति चैवमादि ॥ १३ ॥ * ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ यत् प्रकृतं—हावयेदेति, तदस्यार्थस्य द्रष्टृष्वे ब्राह्मणवाक्यमप्युदाहरन्ति श्रिष्टा इत्याभासान्नं सूत्रम् ॥ १४ ॥ * ॥

कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्होमौ, गृहाः
पत्नी, गृह्यण्योऽग्निर्भवतीति ॥ १५ ॥

काममित्यनुमत्यर्थको निपातः । असामर्थ्यं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहु-
यात् सायंप्रातर्होमौ । गृह्येऽग्नौ खल्वयं होम इति पत्नी जुहुयात् ।
कस्मात् ? तदुच्यते । गृहाः पत्नी, एष चाग्निर्गृह्यो भवति । एतं
खल्वग्निं गृह्य इत्याचक्षते । तथाच—एतस्मात् समाख्यानात् पत्नी
जुहुयात् । तथाच स्मर्यते ।

“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते” ।

इति । ततश्च यावता होमनिष्पत्तिर्भवति, तावन्मात्रं पत्नी-
मध्यापयेत् । कस्मात् ? पत्नी जुहुयादिति वचनात् । न खल्वनधीत्य
शक्नोति पत्नी होतुम् । न च त्वष्णीमित्याह वचनम् । किमिव हि
वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः—इति हि तन्वस्थितिः ।
सा खल्वियं पत्नी होतुरन्यस्याभाव एव जुहुयात् । कस्मात् ?

“निचिष्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तया ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रोदृष्यैव न चिरं कश्चित्” ।

इति कर्मप्रदीपवाक्ये ऋत्विक्परिकल्पनस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः ।

“असमचन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमचन्तु भवेद्भुतमनर्थकम्” ।

इति च तस्याः समचमेवर्त्विगादिना होमानुष्ठानात् । यदपि
स्मरणम्—

“पत्नी पुत्रः कुमारी वा शिष्योवापि यथाक्रमम् ।

पूर्वपूर्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरोत्तरः” ।

इति । तदपि नास्माकं सम्भवति । कुमारीश्रवणात् । न खल्वस्माकं स्वशास्त्रे कुमार्या होतव्यमिति श्रूयते । इतश्च । स्वशास्त्रविरोधाद् । स्वशास्त्रे खल्वस्माकं पत्न्याः समवमेवर्त्विगादिना होमोऽनुज्ञाचते इत्यवोचाम । न च पत्न्या अण्यशक्तौ तदिति वाच्यं, मानाभावात् । न खल्वस्मिन् सङ्कोचे प्रमाणमस्ति । न च सामान्यमपि वचनमृते कारणादिशेषपरं कल्पयितुमुचितम् । इतश्च । अतिकृपरिकल्पनवैधर्ष्यात् । अतिकृपरिकल्पनं खल्वेवमनर्थकं स्यात् । पत्न्याः खल्वशक्तौ अतिजा होतव्यमिति स परिचिकल्पयितः । सा खल्वियमनर्थिका कल्पना स्यात् । कस्मात् ? तथैव तत्सम्भवात् । यदि नामाशक्ता पत्नी भवेत्, तर्हि सैव तदानौ-मृत्विजं परिकल्पयिष्यति, किमिदानीमेव तत्परिकल्पनेन ? तदशक्तौ चान्यपरिकल्पनाऽविशेषात् । परिकल्पितस्यापि अतिजोऽशक्तौ अन्योऽपि अतिकृ पत्न्या परिकल्पयितव्य एव—इति इदानीं अतिकृपरिकल्पने, न कश्चिदिशेषोऽस्ति ।

ननु—“जातिन्तु वादरायणोऽविशेषात्, तस्मात् स्थपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्”—इति सिद्धान्तात् पत्न्यधिकारिणौ कथमिवादिनो न जुहुयात् ? उच्यते । नैतदस्ति—केवलायाः पत्न्या-अधिकार इति । किन्तुर्हि ? दम्पत्योः महाधिकार इति सिद्धान्तः । तथा चोक्तम् । “स्वतःस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्”—इति । “धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्या”—इति, “मह धर्मश्चरितव्यः”—इति चैवमादि खल्वभियुक्ताः स्मरन्ति । तस्मान्नास्ति पत्न्याः केव-

ज्ञायाः पृथग्धिकारः । महाधिकारेऽपि यावदुक्तमेव साऽधिकारोति
इति तदन्यत्रानधिकार एव तस्याः स्मियते । “तस्या यावदुक्त-
माशौर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात्”—इति सिद्धान्तात् । वचनबलादेवानया
होतव्यमिति यथावचनमेवाधिक्रियते । दर्शितश्चास्माभिर्वचनस्य
तात्पर्यम्—होतुरन्यस्याभावे पत्नी जुहुयात्—इति । “सा चान्य-
होतुरभावे जुहुयात्”—इति च भट्टभाष्यम् । तस्मादन्येषामेवैष
नियमः पत्नी प्रथमं जुहुयात्,—इति । परग्रास्त्रोक्तं स्मन्तेतदिति
नास्माकं भवति । तथा चाश्वलायनगृह्यम् । “पाणियहणादि
गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासौ वा”—ति ।
इतिब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः, सायंप्रातर्होमप्रकरणपरिसमाप्त्यर्था-
वा ॥ १५ ॥ * ॥

उपदिष्टौ सायंप्रातर्होमौ, सूचितश्च प्रातर्होमानन्तरं ब्रह्मयज्ञः,—
‘प्रदक्षिणमग्निं’ परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा चमसं प्रति-
ष्ठाप्य यथार्थम्—इत्यत्र । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञः पञ्चानां महायज्ञा-
नामादिभूतः । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुकमात् ।

महामवाणि जानीयान्त एव हि महामखाः ।

अधापनं ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदैवो, बलिर्भौतो, नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्” ।

इति । अनुकमादक्ष्यमाणानौत्यर्थ इति परिशिष्टप्रकाशः । ते
खल्विमे पञ्च महायज्ञाः पञ्चसूनापापापनुत्तये गृहमेधिना प्रत्यहं
कर्त्तव्याः । अतएव स्मरति भगवान्मनुः ।

‘पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न ज्ञापयति शक्तिः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न क्षिप्यते ।

इति ।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेवण्युपस्करः ।

कण्डूनी चोदकुम्भश्च बध्यते याज्ञ वाहयन्” ।

इति च । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं श्रुतिजपश्च । तदप्याह
कर्माप्रदीपः । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः”—इति ।

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्” ।

इति ।

“यस्य श्रुतिजपः प्रोक्तः ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते” ।

इति च । अत्र शक्तिरित्युपादानादशक्तौ कियानपि श्रुति-
जपोब्रह्मयज्ञो भवतीत्यवगम्यते । “एकामृचं एकं वा यजुरेकं वा
सामाभिव्याहरेत्”—इति च सत्यन्तरम् । तदेवं कन्दोगानां
स्वशाखापरिभाषितोदिविधो ब्रह्मयज्ञो भवतीति परिशिष्टप्रकाश-
प्रसृतयः । भट्टभाष्ये तु—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्तपः परमुच्यते” ।

इति स्मरणात् गुरोर्यदध्ययनं सोऽपि ब्रह्मयज्ञ इत्यभिहितम् ।
तस्य खल्वस्य ब्रह्मयज्ञस्य विकल्पेन त्रयः काला भवन्ति । तथाच
‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः,’—इति । ‘यस्य श्रुतिजपः प्रोक्तः ब्रह्मयज्ञः स
वोच्यते,’—इति चाभिधायाह कात्यायनः ।

‘स चार्वाङ्गं तर्पणात्कार्यं पश्चादा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात्” ।

इति । तर्पणादर्वाक् श्रुतिजपात्मको ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्येकः
काक्षः । न चायं ब्रह्मयज्ञः सवितुरूपस्थानरूप इति वाच्यम् । तस्य
ब्रह्मयज्ञत्वे प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति प्रमाणं—सवितुरूपस्थानं
ब्रह्मयज्ञ इति । कात्यायनः खल्वदितः सन्ध्योपासनमुक्त्वा
उक्त्वा च तदतिक्रमदोषम्,—“वेदमादित आरभ्य”—इत्यादित-
आरभ्य यथाशक्ति वेदाध्ययनं विद्धौ । न चेदं सवितुरूपस्थान-
रूपं सम्भवति । आदित आरभ्येत्यभिधानात् । न च सवितुरूप-
स्थाने आदित आरभ्य वेदो जप्यते । तस्मात् सवितुरूपस्थानादन्य-
एव कश्चित् श्रुतिजपो वचनार्थः । यश्च श्रुतिजप इत्यादिना च
तस्यैव ब्रह्मयज्ञसंज्ञामभिधाय,—“स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः”—इति
तस्यैव तर्पणादर्वाक् कर्त्तव्यतां कात्यायनः प्राह स्म । अतएव
स्मरति बृहस्पतिः ।

“ब्रह्मयज्ञार्थमिद्वयं विद्यामाध्यात्मिकौ जपेत् ।

जप्त्वाऽथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्” ।

इति । तथा च सन्ध्योपासनमभिधाय ब्रह्मपुराणे ।

“कृत्वा प्रदक्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च ।

स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा तर्पयेद्देवतामृषीन् ।

इति । स्वाध्यायब्राह्मणेऽपि, “रक्षांसि वा पुरोनुवाके तपोयम-
तिष्ठन्त तान् प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत”—इत्येवमादिना तृतीये-
नानुवाकेन सन्ध्योपासनमभिधाय, “अजान् ह वै पृश्नीक्षपस्मानान्
ब्रह्म स्वयम्भुव्यानर्षत्”—इति, “यत् स्वाध्यायमधीयौतैकामष्टुचं

यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति चैवमादिभिरष्टा-
भिरनुवाकैः सविस्तरं पृथगेव ब्रह्मयज्ञः समास्त्रायते । तस्मात्
सवितुरुपस्थानरूपोऽयं ब्रह्मयज्ञ इत्यप्रमाणं वचनम् ।

अथैवमाचार्येण स्नानग्रन्थे—“अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत
उदुत्यं चित्रम्”—इत्युपक्रम्य,—“आभिर्चन्मिः सवितुरुपस्थानम्”—
इत्यभिधाय,—“नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्तेनाग्निस्पृष्टत्विति
च सर्व्वत्र सव्येनैतांस्तर्पयेत्”—इत्येवमादिना तर्पणमभिधाय,—
“गायत्र्यष्टगतमादौ कृत्वा भासं दशस्तोभम्”—इत्यादिना,—
“अहरहर्ब्रह्मयज्ञाय”—इत्येवमन्तेन तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञोऽभि-
हितः कथं सङ्गच्छते ?

उच्यते । नैष दोषः । श्रुतिसामान्येऽप्यर्थभेदात् । समानायाम-
प्युभयत्र तर्पणश्रुतावनयोरर्थभेदो भवति । भिद्यते खल्वनयोरर्थ-
इत्यदोषः । आचार्यः किल सूर्य्यापस्थानादनन्तरं स्नानाङ्गमेव
तर्पणमभिदधौ न त्वन्यत् प्रधानभूतम् —‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इति ।
स्नानप्रकरणे खल्वाचार्यस्तर्पणं सूर्य्यापस्थानादनुपदमाह स्म । तदस्य
तर्पणस्य स्नानाङ्गतायामस्ति प्रमाणं प्रकरणम्, न तु प्रधानतायां
किञ्चिदपि प्रमाणं पश्यामः । कात्यायनवाक्यस्वरसादप्येवमेवा-
चार्यस्याभिप्रायोऽवधार्यते । कात्यायनोऽपि खल्वाचार्यस्याभिप्रायस्य
प्रकाशयितेत्यवोचाम । स च ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं पितृयज्ञमभि-
दधानः सूर्य्यापस्थानादनन्तरं तर्पणं स्नानाङ्गमेवाचार्येणाभिहितमिति
दर्शयति । अन्यथा कथमिव खोपजीव्यस्यैवाचार्यस्य विरुद्धमयम-
भिदधीत ! एवं खल्वस्यैव वचस्यनाश्यासो लोकानां प्रसज्येत !

तस्मादाचार्येण—“अथातः स्नानविधिं व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाय, “पुनः शन्नोदेव्यादिभिर्मार्जनञ्च”—इत्येवमन्तेन स्नान-मभिधाय, तदङ्गस्य तर्पणस्याभिधाने प्राप्ते, “अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत”—इति, “आभिर्च्चर्गभिः सवितुरुपस्थानम्”—इति चानूद्य क्रमार्थं, तर्पणमभिहितम् । तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं सवि-तुरुपस्थानात्परं पित्र्यज्जन्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञात्परमित्यविरोधः ।

आह । ननु ‘स चार्षाकृ तर्पणात् कार्यः’—इति कात्यायन-वाक्यस्य पित्र्यज्जरूपतर्पणपरत्वे किं मानम् ? उच्यते ।

“पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः” ।

इत्युपक्रम्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे खल्वेवमभिहितं कात्यायनेन । तदत्र तर्पणपदस्योपक्रमोपस्थितं पित्र्यज्ज एव तर्पणमर्थः । “सन्नि-हिते बुद्धिरन्तरङ्गा”—इति न्यायात् । “प्रकृतप्रत्ययश्च न्यायः”—इति चाभियुक्तवचनात् । शक्तिवचनानाश्चामीषाम् आग्नेयीवत् सन्निहितव्यक्तिपरताया न्याय्यत्वात् । अतएव, ‘पित्र्यज्जन्तु तर्प-णम्’—इत्यत्रापि श्लोक्तमेव तर्पणमर्थः ।

तस्माद् यथा “आग्नेया अग्नौध्रमुपतिष्ठते”—इत्याग्नेयीपदेन प्रकृतो ज्योतिष्टोमसमाश्नातोऽन्यत्र विनियुक्तोऽपि मन्त्रोऽगच्छते, न पुनर्दाशतया लिङ्गवन्तोऽपि मन्त्रा नापि तदुभयम्—इति द्वतौ-याध्याये निरूपितम् । एवमिहापि प्रकृतं पित्र्यज्जरूपमेव तर्पणं परास्मृश्यते, न स्नानाङ्गं नाप्युभयमिति । कात्यायनो हि कर्षप्रदौघे दशमे खण्डे स्नानमुपदिशन्, एकादशं खण्डे गायत्रीजपान्तं सन्ध्योपासनं,—

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्” ।

इति जपयज्ञस्याभिधाय, द्वादशे खण्डे,

“यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाङ्गिः पितृनपि” ।

इत्यादिना स्नानसूत्रोपदिष्टात् स्नानाङ्गतर्पणादिलक्षणमेव
सपरिकरं तर्पणमभिधाय,—

“कायां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालोजनिचौ जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषस्य योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयलङ्घि सः ।

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्त्ति हि” ।

इत्युपसंस्तुतवान् । तदत्राकरणे दोषस्य करणे चाभ्युदयस्योप-
देशात् प्रधानमेवैतत् तर्पणमिति प्रतिपत्तव्यम् । न ह्यत्र तर्पण-
स्याङ्गत्वे छिन्नादिकं किमपि प्रमाणमुपलभामहे ; येन स्नानाङ्ग-
मिदं तर्पणमिति प्रतिपद्येमहि । ब्रह्मयज्ञसाहचर्यादपि पितृयज्ञ-
स्तर्पणं प्रधानमेवावगम्यते । साहचर्यमपि खल्वर्थस्य नियामक-
मिष्यते । अतएव कर्म्मप्रदीपे, ‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इतिस्नान-
प्रकरणनैरपेक्ष्येणास्नातम् । मनुस्मृतावपि, ‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—
इत्युक्तम् । स्नानस्य तदङ्गतर्पणस्य वा नामापि तत्र न श्रूयते ।
प्रकरणान्तरे खल्विदमास्नानं प्रकरणाधिकरणन्यायेन कर्म्मन्तर-

मवगमयति । तथा चोक्तम् : “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्”—
इति । तुल्यञ्च समाख्यानम्—अथापनं ब्रह्मयज्ञस्तर्पणं पित्र्यज्ञो-
होमो देवयज्ञ इत्येवमादि न च खानाङ्गतर्पणादर्वाक् कन्दो-
गानां ब्रह्मयज्ञो भवति । खानाङ्गतर्पणात् परत एवाचार्येण
ब्रह्मयज्ञस्योपदेशात् । कन्दोगानां विहितस्यैव ब्रह्मयज्ञस्य खल्वेष
कालविधिः—‘स चार्वार्वाक् तर्पणात् कार्यः’—इत्येवमादिः । न
चान्यविषयमेतदाक्यम् । न खल्वस्यैव पूर्वस्मिन् परस्मिन् वाक्य-
प्रवाहे कन्दोगविषये सति मध्यपठितमिदं वाक्यमकस्मादेवान्येषां
भवितुमर्हति । न चार्द्धजरतौयमुचितम् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।
खानाङ्गञ्च तर्पणमन्तरेण खानं न भवति, भवति चेदं तर्पणमन्त-
रेणापि खानं रोगाद्युपद्रवेषु ।

“तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाकमम्” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तदेवं सिद्धे तर्पणद्वैते, खानाङ्गतर्पणं
भवितुरूपखानात् परं पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञादिति न किञ्चि-
दनुचितम् । अतएव कात्यायनेन श्रुतिजपात् परं तर्पणमुक्तम् ।

यच्च तर्पणद्वैतमभ्युपगच्छताऽपि तत्त्वकारेण, खानाङ्गतर्पणन्तु
प्रधानतर्पणस्य प्रकृतिभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सचाग्निहोत्रस्य ।
तच्च खानाङ्गतर्पणस्य सन्ध्योत्तरत्वं साचादुक्तं विकृतावपि सम्भवे
प्राप्तम् । यथा ज्योतिष्टोमस्य दक्ष्युत्तरकालत्वं विकृतिभोमेऽप्यति-
देशप्राप्तम्—इत्युक्तम् । तच्च ब्रूमः । स्मृत्यन्तरोक्तं प्रधानतर्पणं
खानाङ्गतर्पणस्य विकृतिर्भवेत् भवतु नाम । कात्यायनोक्तन्तु प्रधान-

तर्पणं न स्नानाङ्गतर्पणेन विक्रियते । कस्मात् ? सपरिकराभिहित-
त्वान्तस्य । सपरिकराभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या,—इति हि
मिद्धान्तः । तत्र कुत्र कस्य धर्मः प्रदिश्यताम् ।

अथापि भवतः अह्मामनुरुध्य प्रधानतर्पणं स्नानाङ्गतर्पणस्य
विकृतिरिति सामान्येन प्रतिपद्येमहि, तथापि ‘म चार्वाक् तर्पणात्
कार्यः’—इति कात्यायनादिभिस्तस्य कालविशेषोपदेशात् नैव चोद-
केन तत्र कालः प्रापयितव्यो भवति । वैकृतेन विशेषोपदेशेन
प्राकृतस्य चोदकप्रापयितव्यस्य कालस्य बाधात् । चोदकेन हि
विप्रकृष्टाधीतः कालः संबन्धयितव्यः, मन्त्रिकृष्टन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं
मिति शीघ्रमुपस्थितेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन विलम्बोपस्थितं सन्ध्योत्तरत्वं
बाध्यते । गरमयेनेव वर्हिषा कुशमयं वर्हिः । अपिच । यदि
विकृतावानुमानिकं चोदकप्राप्तं सामिधेनीनां पाञ्चदशं बाधित्वा,
“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्”—इत्यनारम्भाधीतेनापि वाक्येन
साप्तदशं सामिधेनीनामिष्यते, तर्हि, ‘म चार्वाक् तर्पणात्
कार्यः’—इति, ‘ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थम्’—इति चैवमादिभिर्वाक्यैः साक्षा-
देव पितृयज्ञविषयैः चोदकप्राप्तं सन्ध्योत्तरत्वं बाधित्वा पितृयज्ञस्य
तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं सुतरामेष्टव्यम् ।

अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्वणि—“अग्नयेऽनीक-
वते प्रातरष्टाकपालो, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुः, मरुद्भ्यो-
गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्”—इति प्रातर्मध्यन्दिने
सायमित्यङ्गः कालेषु दृष्टौनां समाखानात्,—यथा देवदत्तः प्रातर-
पूर्णं भक्षयति, मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति, अपराह्णे मोदकान्

भवत्यति,—इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते, तथाऽत्रापि गम्यते—
इत्येकस्मिन्नहनि दृष्टौनामवगमात् मद्यस्कालता विकृतौनाममूषा-
मिष्टौनामिति चोदकप्राप्तमानुमानिकं द्वाहकालत्वं बाध्यत इति
पञ्चधाये मिद्वान्तितम् । तथा चोक्तम् । “अपि वा क्रमकालसंयुक्ता-
मद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्म्मलोपः स्यात्”—इति ।
एवमिहापि भविष्यति ।

ननु नास्त्यत्र शब्दोत्रद्वायज्ञानन्तरन्तर्पणं पित्र्यज्ञः,—इति ।
साकमेधेऽपि तर्हि नास्ति शब्दः—मद्यस्काला इमा इष्टय इति ।
तत्रार्थादवगम्यते मद्यस्कालता इति चेदिहाप्यर्थादवगम्यते ब्रह्म-
यज्ञोत्तरतेत्यविशेष एव । न खलु वयं शब्दस्याप्रयोगमर्थाभावे
हेतुमभ्युपगच्छामः । मद्यप्यर्थे तदवसराभावाच्च प्रयुज्यते शब्द-
इति ह्यभियुक्ताः कथयन्ति । गम्यते चान्यस्मात् कारणादयमर्थो—
यदुत ब्रह्मयज्ञादनन्तरं पित्र्यज्ञस्तर्पणं कर्त्तव्यमिति । अस्ति चात्र
मात्रादपि ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वावगमकं किञ्चिदचनम् । तच्च पुरस्ता-
देवोदाहृतमस्माभिः ।

यदि पुनः सामान्यत एव तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमास्त्रायेतापि
तर्हि तत् प्रकृत्या वा गृह्येत विकृत्या वा,—इति भवतां द्वयौ
गतिः स्यात् । तत्र यदि प्रकृत्या गृह्येत, तर्ह्युभयोः कालयोरन्यतरः
कालः पक्षे परित्यज्येत । यदि विकृत्या गृह्येत, तत्रापि चोदकेन
प्राकृतस्य कालस्य प्रापितत्वादन्यतरः कालः परित्यज्येतैव । तदेव-
सुभयथाऽप्यन्यतरकालपरित्यागस्यावश्यकत्वे समानेऽपि यतरः पक्षो-
न्यायेनानुगृह्यते, ततरः पक्ष इहाश्रयितव्योभवति । तत्र विकृतौ

चोदकप्राप्तः काल आनुमानिक इति स त्यज्यताम् । प्रकृतौ तु मन्थोत्तरत्वकालः साक्षादास्मात् इति न युज्यते त्यक्तमित्यस्मात्-पक्षो न्यायेनानुगृह्यते ।

अतएव, “य इच्छा पशुना सोमेन आपयणेन वा यज्यमाणः स पौर्णमास्यामावस्थायां वा यजेत”—इति मामान्यवचनेन साङ्गस्य यागस्यामावस्थायां पौर्णमास्यां वा करणास्मानात् तस्य च प्रकृतिपरत्वे तत्र प्रत्यक्षममावस्थातस्य पूर्वैश्वर्यं गृह्णाति उत्तर-महर्देवतां यजेत—इति कालस्य पक्षे परित्यागप्रसङ्गात् मामान्य-वचनं विकृतिपरमिति तत्र चोदकप्राप्तमानुमानिकं द्वैयवकाल्यं-परित्यज्यते इति वैकृतानामैन्द्राग्नादीनां मद्यस्कालत्वमिति पञ्च-माध्याये सिद्धान्तितम् ।

परमार्थतस्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वास्मानं न मामान्यविषयं किन्तु पित्र्ययज्ञरूपतर्पणविषयमेवेति पुरस्तादुपदर्शितमस्माभिः । अतएव गोभिलौयवचनद्वयम् ।

“आश्रवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीन्तु जपेत् पश्चात् स्नाध्यायश्चैव शक्तिः ।

आश्रवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्” ।

इति । तदनेन स्नानाङ्गस्यैव तर्पणस्थायं काल इति स्पष्टमव-गम्यते । कस्मात् ? ‘आश्रवने तु संप्राप्ते’,—इत्युपक्रमात् । ‘स्नानमेव वृथा भवेत्’,—इति शेषसंहारात् । तस्मादियमेवावधारणा,—स्नानाङ्गं तर्पणं जपयज्ञात् पूर्वं कर्त्तव्यं जपयज्ञादनन्तरञ्च तर्पणं पित्र्ययज्ञरूपं

कर्त्तव्यमिति । तदनेन तन्त्रता निरस्ता । कस्मात् ? कालभेदात् । अन्यः कालः पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्यस्य कालः स्नानाङ्गस्य तर्पणस्य सूर्योपस्थानोत्तरत्वमिति भवति कालभेदः । 'स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः'—इति तर्पणादर्वाग्ब्रह्मयज्ञमभिदधानः कात्यायनोऽर्याद् ब्रह्मयज्ञात् परं तर्पणं पितृयज्ञरूपं दर्शयति ।

एतेन यत्परिशिष्टप्रकाशकताऽभिहितम्—'स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः'—इति यजुर्वेदविषयम्, कन्दोगानान्तर्पणात्परं ब्रह्मयज्ञाभिधानादिति, यच्च तत्त्वकारेण—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति । तदसङ्गतम् । पितृयज्ञरूपं खल्विदं तर्पणं—'स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः'—इति, स्नानाङ्गञ्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञादर्वाग्भिहितमिति विभिन्नविषयतया विरोधानवसरात् । शब्दमूलः खल्वयमर्थो-भवति—अनेनेदं कर्त्तव्यमनेनेदमिति । न खल्वस्ति शब्दो—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति । सेयमशब्दौ पुरुषबुद्धिमूला कल्पना प्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति । कस्मात् ?—'धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्'—इति जैमिनिसूत्रात् । लाघवादेवमस्तु, इति चेदुच्यते । न खलु शास्त्रबलादस्तुभिद्धौ लाघवं किमपि कर्तुमर्हति । पुरुषप्रवृत्तौ खल्वेतदुपयुज्यते । अल्पीयस्यदृष्टानुमानकल्पना न्यायेति चेदुच्यते । सत्यं न्याय्या—अल्पीयस्यदृष्टानुमानकल्पना यच्च विशेषहेतुर्नास्ति । इह चास्ति विशेषहेतुः—'स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः'—इति । प्रमाणस्य खल्वभावेऽल्पीयस्यपि अदृष्टानुमानकल्पना न क्रियते,—क्रियते पुनर्गरीयस्यपि सति प्रमाणेति हि प्रमाणपरतन्त्राणां समयः । तथा चाभियुक्तानां वचनम् ।

“प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पानि सुवह्न्यपि ।

अदृष्टशतभागोऽपि न कल्पो निष्प्रमाणकः” ।

इति । अपि च । कन्दोगानां स्वशास्त्रोपदिष्टं प्रधानतर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं कन्दोगेतरेषामिति वदन् प्रष्टव्यः । स्वशास्त्रोपदिष्टं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं कन्दोगैः कुतस्यज्यते ? तेषां मन्थ्योत्तरत्वस्य चोदक-प्राप्तत्वादिति चेत् । न । तेषां ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वस्यापि वाक्येन प्राप्तत्वा-विशेषात् । एवञ्च कतरदिह त्यक्त्यमिति भवति विचारणा । तत्र चोदकप्राप्त एवानुमानिकः कालस्यक्त्यः साक्षादुपदिष्टं ब्रह्मयज्ञो-त्तरत्वं न युज्यते त्यक्त्यमित्यवोचाम ।

ननु उक्तं सामगेतरेषामुपदेशोऽयं भविष्यति,—इति । नैतत् साधूक्तम् । न खल्वत्र सामगेतरे श्रूयन्ते, किन्तर्हि भवता कल्पयितुमभिप्रेयन्ते । सैव कल्पना न सम्भवतीति ब्रूमः । कन्दोगानां प्रधानतर्पणस्य मन्थ्योत्तरत्वं चेत् कुतश्चित् कार-णात् सिध्येत्, विकल्प एव तर्ह्युभयोः कालयोर्भवेत् । न तु कन्दोगपरिशिष्टोपदिष्टकालस्य कन्दोगेतरविषयत्वमिति साध्वी कल्पना । तदपि चोदकेन सिषाधयिषितं, तच्च न सम्भवती-त्युक्तम् ।

इतरेतराश्रयाच्चामिद्धिः । चोदकेन कन्दोगानां प्रधानतर्पणस्य मन्थ्योत्तरत्वमिद्धावेव तद्विरोधाद्ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वावेदकस्य शास्त्रस्य तदन्यपरत्वं सेत्स्यति, सिद्धे च तच्छास्त्रस्य तदन्यपरत्वे प्रधानतर्पणस्य चोदकेन मन्थ्योत्तरत्वमिद्धिरित्येतरेतराश्रयमापद्यते । तस्मादित-रेतराश्रयाच्च न सिध्यति तद्वचनस्य सामगेतरविषयत्वम् । वैकृत-

स्वार्थोऽर्थादण्वगम्यमानचोदकं बाधते चोदकस्य दुर्बलत्वादित्य-
णुपदर्शितमेवाधस्तात् ।

अपि च । कन्दोगपरिशिष्टोपदिष्टं पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्म-
यज्ञोत्तरत्वं कन्दोगानां न भविष्यति, भविष्यति त्वन्येषामिति
कोऽयमसदावेशः परौजकाणामिति न खल्वधिगच्छामि । यावान्
खल्वश्रुतकल्पनायां दोषस्तावानेव श्रुतस्योत्कर्षे इति हि तन्मस्थितिः ।
भवतां मते त्वपहसितैव स्थितिरियं स्यात् । अश्रुतस्य कन्दोगेतर-
विषयत्वस्य कल्पनात् कन्दोगानां श्रुतस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वस्यो-
त्कर्षाच्च । न खल्वन्यशास्त्रोक्तमपि पुरुषबुद्ध्या वलादन्यत्र नौयते
इति युक्तम् । न खल्वेवमयं धर्मा भवति ।

यदपि कन्दोगानां स्नानाङ्गतर्पणस्य मन्थोत्तरत्वमुक्तम् । तद-
ण्ययुक्तम् । सवितुरुपस्थानात् परमेव तेषां स्नानाङ्गतर्पणस्य कर-
णोपदेशात् । न चोपस्थानान्तमेव कन्दोगानां मन्थोपासनम्,
किन्तर्हि ?—गायत्रीजपान्तमेव । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा
ज्ञायते । “अथातः मन्थोपासनविधिं व्याख्यास्यामः”—इति प्रति-
ज्ञाय, “ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोपूर्वां गायत्रीम्”—इति गायत्री-
जपान्तमभिधाय, “अथ य इमां मन्थ्यां नोपास्ते”—इत्युपसंहर-
न्नाचार्या गायत्रीजपान्तमेव मन्थोपासनमिति दर्शयति । अत
एव स्नानप्रकरणे—“अथ नित्यवत् मन्थ्यामुपासीत्”—इत्यभिधाय,
“सवितुरुपस्थानं, नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय च”—इत्यभिहितम् ।
तदच—मन्थ्यामुपासीत्—इति गायत्रीजपान्तमेव मन्थोपासनं
प्राप्नोतीत्यन्तरा तर्पणार्थम्—सवितुरुपस्थानम्—इति वचनं सङ्ग-

च्छते । तदन्तस्य सन्ध्योपासनत्वे तु—सन्ध्यामुपासीत—इत्यनेनेव प्राप्तत्वात्—सवितुरुपस्थानम्—इति पुनर्बचनमाचार्यस्थानर्थकमेव स्यात् । कर्मप्रदीपोऽपि ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः” ॥

इति प्रतिज्ञाय,—

“तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां सध्यामपि शक्तिः ।

आसीतोऽङ्गमाच्चान्यां सन्ध्यां पूर्व्वचिकं जपन्” ॥

इति गायत्रीजपान्तमभिधाय,—

“एतत् सन्ध्याचयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यच्च तिष्ठति ।

यस्य नास्त्यादरस्तच्च न स ब्राह्मण उच्यते” ॥

इत्युपसंज्ञार ।

यत्पुनर्मनुवचनम्—

“यदेव तर्पयत्यङ्घ्रिः पितृन्, स्वात्मा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ॥

इति । तत्स्वात्मेति साङ्गस्य सतर्पणस्य स्नानस्याभिधानात् यदेवेति श्लोक्तमेव—‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इति प्रधानतर्पणं परा-
मृशति । अग्निकावयन्यस्य पितृयज्ञस्य तर्पणादेव सर्व्वं पितृयज्ञफलं दर्शयति । स्वात्मेति तु प्राप्तस्यैव कर्मार्थस्नानस्नानुवादः । यथा स्मृत्यन्तरे—

“यदादौ वेदमारभ्य स्वात्मा भक्त्वा द्विजोत्तमः ।

अध्यापयेत् द्विजान् शिष्यान् सोऽयं ब्रह्ममखः स्मृतः” ॥

इत्येवमादौ । अथवा । अत्यन्ताशक्तः स्नात्वा यदेव तर्पयति स्नानाङ्गमपि, तेनापि पिढयज्ञफलमाप्नोतीत्येवमर्थं मनुवचनं भविष्यतीत्यदोषः । न चास्मादेव मनुवचनात् स्नानाङ्गतर्पणादेव प्रधानतर्पणं तन्त्रात् सेत्स्यति इति वाच्यम् । नैयायिकास्तन्त्र-
तायाः कालभेदेऽसम्भवात् । नैयायिकौ खल्वियं तन्त्रतेष्यते । न च कालभेदे तन्त्रतान्यायोऽस्ति । न च वचनश्रुतेनापि न्याय-
श्चानेतुं शक्यते । तस्मादशक्तविषयं मनुवचनं वाच्यम् । न च वाच्यं—कात्यायनवचनमेव स्नानाशक्तविषयं किमिति न स्नादिति । प्रमाणाभावात् । न हि मनुः स्नानाङ्गतर्पणस्य पिढयज्ञत्वं स्मरति, किन्तर्हि ? तेनैव पिढयज्ञफलप्राप्तिम् । कात्यायनस्तु पिढयज्ञस्य तर्पणस्य जपयज्ञात् पराचीनत्वम् । तदनयोर्विभिन्नविषययो-
र्वाक्ययोर्नास्त्येकविषयत्वम् । विशेषवचनत्वाच्च । विशेषवचनं खल्विदं कात्यायनस्य ह्यन्दोगविषयं, न सामान्येन मनुवचनेनान्येन वा सङ्कोचयितुमुचितम् । विशेषस्य बलवत्त्वात् । “पदार्थान्तरमाकाङ्क्ष-
विशेषमपहाय तदिरत्र सामान्यमन्वेति”—इति हि न्यायः । कथं पुनर्मनोर्दुर्बलत्वमुच्यते ? दृढस्यतिस्त्वस्य प्राधान्यं स्मरति—

“वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः कृतम् ।

मन्वर्थविपरीता या सा कृतिर्न प्रशस्यते” ॥

इति । अत्रोच्यते । सत्यं स्मरति दृढस्यतिरस्य प्राधान्यम्, अस्यैव तत्, तच्च वयमपि नापलपामः । परमेतत्प्राधान्यमवष्टभ्य नात्र निर्णयो युक्त इति ब्रूमः । यच्च खल्वन्यत् विनिगमनाकारणं नास्ति, समानविषयञ्च समास्नानद्वयमुपलभ्यते, तच्च मनोः प्राधान्य-

मवष्टभ्य शास्त्रार्थावधारणा कर्तुंमुचिता । सामान्यविशेषवचनयोस्तु
विशेषवचनं बलवदिति को नाम साहसिकः समुत्सहतेऽपलपितुम् ?
एवं खल्वपक्षस्तितैव शास्त्रमर्यादा स्यात् । सर्व्वाणि दर्शनानि सर्व्वे
च लोकाः व्याकुप्येरन् । अतएव मनोरननुमतमपि वैश्वदेवादिक-
माचार्यानुमतमनुष्ठीयते, मन्वनुमतन्तु काम्यतया क्रियते इति
निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

परमार्थतस्तु 'स्नात्वा यदेव तर्पयति'—इति, 'तेनैव'—इति च
ब्रुवाणो मनुरेवकारादन्यत् तर्पणं विनाऽपि, पित्र्यबलिनेव, स्नानाङ्ग-
तर्पणेनैव पित्र्ययज्ञफलप्राप्तिं दर्शयति इति—तद्वचनमेव पृथक्तर्प-
णाशक्तविषयं भवितुमुचितम् । अपिच । मनुना स्नानाङ्गतर्पणेनैव
पित्र्ययज्ञक्रियाफलप्राप्तिवचनात् तत्कालमनुमान्यथानुपपत्त्या पित्र्य-
यज्ञतर्पणस्य तत्कालत्वमनुमित्तमिति भवान् । अस्मादेव च कारणात्
ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषयमिति प्रतिपद्यते । तच्चैतदनु-
चितम् । कस्मात् ? इतरेतराश्रयात् । सिद्धे हि स्नानाङ्गतर्पण-
कालत्वे प्रधानतर्पणस्य, ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषय-
मवतिष्ठते । सिद्धे च ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनस्य स्नानाशक्तविषयत्वे
प्रधानतर्पणस्य तत्कालत्वानुमानकल्पना—इति इतरेतराश्रयमाप-
द्येत । अपि चार्थविप्रकर्षात् । विप्रकृष्टा खल्वेषा कालकल्पना,
सन्निवृत्त्येन कालेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन बाध्यते । आनुमानिकं
खल्विदं स्नानाङ्गतर्पणकालत्वं प्रत्यक्षन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं प्रत्यक्ष-
श्चानुमानादलौघः । यावत् खल्वनुमातुमुत्सहते भवान्, तावदेव
ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्वीयते—इति प्रत्यक्षविरोधादनुमानमेव बाध्यते—

इति युक्तम् । सदाचारस्य सत्यपेक्षया दुर्बलतायामित्यमेव कारणमभिहितं वार्त्तिककृद्भिः । तथा चोक्तम् ।

“सदाचारः सति यावदनुमातुं समुत्सुकः ।

सतिर्लब्धश्रुतिस्त्वावद्वर्धमेव प्रमापयेत्” ॥

इति । अपि च ।

“तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ।

इत्यवधारयन्मनुरशक्तविषयमिदमिति दर्शयति । शक्तस्य तु श्राद्धादिकरणं दर्शयिष्यामः । यदि पुनः केषाञ्चिदपि शास्त्रिणां तर्पणयोः समानकालत्वं प्रामाणिकम् । तर्हि कामं तत्परमस्तु मनुवचनम् । तावताऽप्यस्माकं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं नापचीयते । तस्मादस्मादुक्त एवार्थः समादरणौयः ।

अथैवमेकस्मिन्नेव दिने स्नानाङ्गं प्रधानमेति तर्पणदयं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । तत् खल्वनुचितमेव । कस्मात् ?

“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।

काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं श्लोकं वासरे” ॥

इत्येवमादिस्मरणात् । उच्यते । इदं हि वाक्यं, ‘एकं श्लोकं वासरे’—इत्युपसंहारादेकस्यैव कर्मणः फलभूमाथितया पुनरावृत्तिं निषेधतीति—सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थस्य हतत्वात् सुतरां नावर्त्तयेत् कर्माति न्यायमूलम् । न पुनर्निमित्तभेदेऽपि नैमित्तिकानामावृत्तिं निषेधति । सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यम्भावात् । अत एवैकस्मिन्नहनि प्रातर्मध्याह्ने च स्नानाङ्गतर्पणमुपपद्यते । ‘काम्य-नैमित्तिके हित्वा’—इति च निमित्तभेदेनावृत्तौ मुनेः स्वरभोऽव-

गम्यते । अतएवेदमपि प्रदर्शनमात्रं न पुनर्निधमार्थम् । न्यायस्यान्य-
चाप्यविशेषात् । अतएव—

“विषुवद्विसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः ।

स्नात्वा मङ्गर्षणं कृत्वा दृष्ट्वा भद्राक्ष भो दिशः” ॥

इत्येकस्मिन्नपि दिने निमित्तभेदेन नैमित्तिकावृत्तिन्यायाव-
गतैव स्मर्यते । तथा ।

“धर्मविस्मात्तरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं न चाचरेत्” ॥

इति । इदमपि वचनं एकस्यैव कर्मण एकदेव पुनराचरणं
निषेधतीति न्यायमुल्लमेव । वैश्वदेवमाहवर्ष्याचैवमवगम्यते । न
खल्वेकस्मिन् दिने भद्रदेव वैश्वदेवः कर्त्तव्यः इति शक्यते वक्तुम् ।
रात्रावपि पुनर्वैश्वदेवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव सामान्यतः
स्मर्यते ।

“यथाब्देनाब्दिकं कर्म मासेनैव तु मासिकम् ।

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं न चैकत्र क्रियाद्वयम्” ॥

इति । एकस्याः क्रियाया एकदा वारद्वयविधानं न युक्तमिति
हलायुधः । तस्मात् तर्पणद्वयमविरुद्धम् । तदेवं ‘म चार्त्वाक्
तर्पणात् कार्यः’—इति ब्रह्मयज्ञस्यैकः कालः । ‘पश्चादा प्रातरा-
ह्नते’—इत्यपरः कालः । अध्यापनं युतिजपस्याच कर्त्तव्यम् । तथा
च स्मर्यते ।

“द्वितीये च तथा भागे वदाभ्यासो विधीयते ।

वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमन्तप उच्यते ।

ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गमहितस्तु सः ।

वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यामथ पञ्चधा” ।

इति । अनया च सत्येदमवगम्यते—यत् गुरोरध्ययनमपि ब्रह्म-
यज्ञोऽचैव कर्त्तव्यमिति । अत्र चाध्यापनं प्रथमः कल्प इति भट्ट-
भाष्यम् । कर्मप्रदौपोऽप्याह ।

“ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते” ।

इति । ‘वैश्वदेवावसाने वा’—इत्यपरः कालः । वैश्वदेवो नाम
होम उच्यते देवयज्ञरूपः । विश्वे देवाः सर्व्वे देवाः, ते यस्य होमस्य
देवताः सोऽयं देवयज्ञात्मको होमो वैश्वदेव इत्युच्यते । तदवसान-
मन्यः कालो ब्रह्मयज्ञस्य । तस्य खल्वस्य वैश्वदेवस्यावसाने विहित-
मपि वामदेव्यगानं बलिकर्मान्त एव कर्त्तव्यम् ।

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके” ।

इति कर्मप्रदौपदर्शनात् । स खल्वयं वामदेव्यगानरूपो ब्रह्मयज्ञो-
वैश्वदेवावसाने बलिकर्म कृत्वा कर्त्तव्यः—इति परिशिष्टप्रकाशः ।
बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको यो जपः स ब्रह्मयज्ञः—इति भट्ट-
भाष्यम् । ते खल्विमे यथो ब्रह्मयज्ञकाला व्यवस्थिता वेदितव्याः ।
कथन्नाम ? तर्पणादूर्वाक् श्रुतिजपः । प्रातराहुतेः पश्चात् स
चाध्यापनञ्चाध्ययनञ्च । वैश्वदेवावसाने स एवेति । सा खल्वियं
व्यवस्था षडङ्गसम्यक्तेत्यादरणीया । अनियमेनैते यथामश्वं ब्रह्म-
यज्ञकाला इत्यपरमतम् । वैश्वदेवावसाने तु व्याख्यातारो विव-

दन्ते । केचिदाहुः—वामदेव्यगानमेवात्र श्रुतिजप इति । अन्ये
 ताहुः—वामदेव्यगानमपि अन्यदप्यध्ययनमत्र श्रुतिजप इति । इदमेव
 तावन्मतमाद्रिचामहे । कस्मात् ? ब्रह्मयज्ञस्यैव कालत्रयविधानात् ।
 व्यवस्थायाञ्च प्रमाणविशेषाभावात् । इयान् परं विशेषः । यदशक्तौ
 कर्मापवर्गविहितेनापि वामदेव्यगानेन तदानीं स हृतो भवति ।
 तमिमं हतौयं महायज्ञं वैश्वदेवमुपदिदिचुराचार्य इदमाह ।

निष्ठिते सायमाशप्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत्

॥ १६ ॥

निष्ठा निष्पत्तिः संज्ञाताऽस्येति निष्ठितः, तस्मिन्निष्ठिते निष्पत्ते
 इत्येतत् । अन्ये ताहुः—निष्ठिते निःशेषेण व्यञ्जनोपमेचनादिप्रहिते
 स्थिते सिद्धे—इति । कस्मिन् ? सायमाशप्रातराशे, सायमाश्वते इति
 सायमाशः, प्रातराश्वते इति प्रातराशः, स च स चेति द्वैक-
 वद्भावस्तस्मिन् सायमाशप्रातराशे । सायंप्रातःशब्दौ खल्विमौ दिवा-
 रात्रिपरौ । कस्मात् ?

“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं

विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां

मार्द्धप्रहरयामान्तः” ।

इति कर्माप्रदीपदर्शनात् । भूतमिति प्रवाचयेत्, प्रकर्षेण
 वाचयेत् । भूतमिति प्रवाचयेदिति सूचयन्नाचार्य्यं—भूतमिति
 ब्रूहीति प्रवाचयितुः प्रश्नोऽर्थादायात इति दर्शयति । कः प्रवाचयेत् ?

ऋद्धपतिः । कस्मात् ? प्रकृतत्वात् । कां प्रवाचयेत् ? पत्नीम् ।
कस्मात् ? अन्नपंक्तां तस्या एवाधिकारात् । कथमन्नपंक्तां तस्या-
एवाधिकारः ? मन्वादिस्मरणात् । तथा च स्मरति भगवान्मनुः ।

“अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मोऽन्नपंक्ताश्च पारिणायस्य रक्षणे” ।

इति । केनचित् प्रतिबन्धेन पत्नी चेदमन्निहिता रसवत्यां,
तर्हि किं कर्त्तव्यम् ? इत्यत्राह कर्मप्रदीपः ।

“भूतप्रवाचने पत्नी यद्यमन्निहिता भवेत् ।

रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याजिकाः ?

महानसेऽन्नं या कुर्यात्सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा” ।

इति ॥ १६ ॥ * ॥

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ॥ १७ ॥

ऋते विना, अभगया अभजनौयया अशोभनया वाचा, तां
विनेति व्यत्ययेनेयं तृतीया द्रष्टव्या । अथवा । ऋते प्रदीप्ते, तत्राप्यस्या-
भिधानकाण्डे पाठात् । कस्मिन् ? प्रकृतत्वाद्ग्रौ, वैश्वदेवार्थमिति
वाक्यशेषः । भट्टभाष्ये तु—“ऋते गते । ऋ गतौ । कस्मिन् ? प्रकृत-
त्वाद्ग्रहोमार्थमग्निविधमासादिते इत्यर्थः । एतस्मिन् काले
प्रवाचयेत्” । इति व्याख्यातम् । तथाच ऋद्धपतिना भगया वाचा
भूतमिति ब्रूवौत्येवमभिहिता पत्नी, शुचिर्भूत्वाऽऽचमनादिना,
भगया वाचा शोभनया विस्मृष्टया भूतमिति ब्रूयादित्यर्थः ।

गृहपतेः स्वत्वाचान्मोदकेन कृत्यमित्यनेनैव शौचं सिद्धमिति
 श्रुचिर्भुज्येतत् पत्नीमसन्धविवर्षणैवाचार्यः सूत्रयाज्ञकारेति
 गम्यते ॥ १७ ॥ * ॥

पत्न्या खल्वेवमुक्ते गृहपतिः—

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु ॥

॥ १८ ॥

ॐ—इत्युच्चैः प्रतिजपति । तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु—

“शनेश्चरयेन्मन्त्रमौषदोष्ठी प्रक्षालयन् ।

किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” ।

इत्युक्तलक्षणं यथा भवति, तथा प्रतिजपतीत्यनुषज्यते

॥ १८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृतीयो गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
 प्रथमप्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका ॥ * ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके चतुर्थौ खण्डिका ।

अथेदानीमुपक्रमेणानेन वैश्वदेववलिकर्षणी कर्त्तव्ये—इत्येतदाह ।

अथ वाग्यतो बलीन् हरेत् ॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । वक्ष्यमाणं वैश्वदेवहोमं निर्वर्त्तयानन्तरं वाग्यतः संयतवाक्, बलीन् वक्ष्यमाणान्, हरेन्निदध्यादित्यर्थः । ननु वक्ष्यति होमानन्तरम्—‘अथ बलीन् हरेत्,’—इति, तत् किमित्यस्मिन्नथेत्युच्यते ? उच्यते । होमानन्तरं बलीन्नेव हरेत्, न त्वन्यत् किञ्चित् कुर्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते । तदनेन वैश्वदेवावसानविहितमपि वामदेव्यगानादिकं बलिहरणान्त एव कर्त्तव्यम् । अत एव कात्यायनोऽपि—

“वामदेव्यं गणेश्वन्ते बह्वन्ते वैश्वदेविके” ।

इति स्मरति । एतेन—

“प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गमक्रमः” ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता वेदितव्या ॥ १ ॥

वाग्यत इत्यस्यापवादमाह—

भाषेतान्नसं० सिद्धिमतिथिभिः कामं० सम्भाषेत ॥ २ ॥

भाषेत वदेत्, अन्नसंसिद्धिमन्नस्य सम्यक्सिद्धिं प्रकृतिमित्येतत् । किमिदमन्नमुपसिक्तं उत न ?— इत्येवमादिकामन्नप्रकृतिं प्रति भाषेत । भाषणञ्चेदं पृच्छारूपम् । अन्नसंसिद्धिमन्नसंसिद्धयै भाषेत—इति भट्टनारायणोपाध्यायः । अतिथिभिः—

“एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मान्नस्मादतिथिरुच्यते” ।

इति मन्वादिस्मरणात् नास्ति द्वितीया तिथिरस्येत्यतिथिरुच्यते । तैरतिथिभिः सह । वज्रवचनात् सम्भवे बहवोऽप्यतिथयो भवन्तीति दर्शयति । काममिच्छया सम्भाषेत बलिहरणकालेऽपि । अतिथिगुणविशेषादिकं ज्ञात्वा इच्छया सम्भाषेत वा, न वा सम्भाषेत— इत्यनियमः ॥ २ ॥ * ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपासित्याग्नौ जुहुयात् तूष्णीं पाणिनैव ॥ ३ ॥

अथेति प्रकृतममन्नकपरिमृष्टनादि समिदाधानान्तं स्मारयति । कर्मप्रदीपोऽप्याह—

“पर्युत्थणञ्च सर्वत्र कर्तव्यमदितेनिति ।

अन्ते च वामदेवस्य गानं कुर्यादृचस्तिथा” ।

इति । हविष्यस्यान्नस्येति षष्ठी सम्बन्धार्था अवयवार्था वा । सावशेषः खल्वेष होमो भवति । न खल्वत्र सर्व्यज्जतत्वे प्रमाणमस्ति ।

एतदवशिष्टेनैवाग्नेन वलिहरणं, गृहमेधिनो भोजनश्चास्यैव इति च वक्ष्यामः । अन्नस्येति च सूत्रयन्नाचार्या नात्र चरोरावृत्तीति दर्शयति । स्थालीपाके—चरौ खलु तामावृतं वक्ष्यति । न खल्वत्र स्थालीपाकः श्रूयते । मनुरपि—

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम्” ॥

इति स्मरति । विश्वे देवाः सर्वे देवास्ते यस्य पाकस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवोऽहरहर्यन्तं पच्यते तदुच्यते । तदयमर्थः । अथ समि-
दाधानान्तकर्मनिर्णयं हविष्यस्यान्नस्य उद्धृत्य गृहीत्वा, हविष्यै-
र्घृतदग्धदद्यादिभिर्व्यञ्जनेकपकरणैरुपमिष्य सचीयाग्नौ जुहुयात् ।
तृष्णीमिति वाग्व्यापारप्रतिषेधान्मनसा मन्त्रमुच्चार्य्यत्यर्थः । वाग्-
यतोवलीन् हरेत्,—इति वलिहरण एव वाग्यतत्वमुक्तमितीह
होमे न प्राप्नोतीति खल्वाचार्य्यस्तृष्णीमित्याह । ‘पाणिनैव’ जुहु-
यान्न सुवादिपाचान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राजापत्या पूर्वाऽऽहुतिर्भवति सौविष्टकृत्यत्तरा ॥ ४ ॥

प्राजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्या प्राजापतिदेवताका पूर्वा प्रथमा
आहुतिर्भवति । ‘सु’ शोभनं ‘दष्टं’ अभिलषितं करोतीति, स्विष्ट-
कृतित्यग्निरुच्यते । कस्मादग्निरुच्यते ? तदुच्यते । ‘अग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वाद्धं जुहुयात्’—इति लिङ्गात् । “देवा वै अग्निं
स्विष्टकृतमब्रुवन्,—इत्थं नोवहेति, सोऽब्रवीत् ; किं मे ततः स्यात् ?
इति, यत् कामयसे इत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीत् ; सर्ववेष्टिषु केवला

सौविष्टकतौति, तथेति, सोऽवहृद्वौषि”—इति च ब्राह्मणं भवति । तस्य खल्वस्य स्विष्टकृत इयं सौविष्टकतौ । सा खल्वित्यं सौविष्टकतौ स्विष्टकृदेवताका उत्तरा द्वितीया आहुतिर्भवतौत्यनुषज्यते ।

अत्र च—प्रजापतये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा—इति होम-मन्त्रः पर्यवस्यति । कस्मात् ?—लिङ्गदर्शनादेव । वक्ष्यति चाचार्यः—“मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”—इति । “नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाअसंवषड्-योगे चतुर्थी”—इति च शाब्दिकाः स्मरन्ति । “अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात्”—इति च गृह्यान्तरम् । “तस्मात् प्राजापत्यां मनसा जुहोति”—इति वचनात् प्राजापत्याऽऽहुतिर्मनसा होतव्या । होमो-दैवः—इति वचनादयन्तावदेवयज्ञो वैश्वदेव इति चोच्यते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । “अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजा-पतिः स्विष्टकृदिति होमाः”—इति गौतमेन पञ्च आहुतयो-दर्शिताः । अन्यैरपि सुनिभिरन्यथैव होमः समाख्यातः । किमेते होमा विकल्परन्, आहोस्वित् ममुचौघेरन् ? यदा ममुचौघेरन्, तदाऽपि किं स्वशाखाहोमानामव्वागन्तरा परतो वा निविशेरन्, अथ वा परत एवेति ? किन्तावत् प्राप्तम् ? विकल्परन्निति । कस्मात् ? एकार्थत्वात् । वैश्वदेवनिर्हृत्यथे खल्विमे होमाः समाखा-यन्ते । ‘एकार्थान् विकल्परन्’—इति खल्वाचार्याणां समयः । अथवा । ममुचौघेरन्निति प्राप्तम् । कस्मात् ? अतुल्यबलत्वात् । अतुल्यबलाः खल्विमे होमा भवन्ति ;—स्वशाखाविहितो होमः स्वस्थैव भवति, अन्यस्तु स्वस्य चान्यस्य च—इत्यतुल्यबलत्वात् ममु-चौघेरन्निति युक्तम् । ते खल्विमे ममुचौघमाना होमाः, स्वशाखा-

होमानाम् आदावन्ने मध्ये वाऽनित्यमेन मन्त्रिविशन्ते नियमकारिणः
शास्त्रस्थाभावादिति तावत् प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते । विकल्पस्तावदमौषां न सम्भवति, अतुल्य-
बलत्वादेव । इतश्च । स्वशास्त्रपरित्यागप्रसङ्गात् । यदा खल्विमे-
विकल्पेरन्, तदा स्वशास्त्रसमाप्तातोऽपि होमः फले परित्यज्येत ।
न चैतदुचितम् । न खलु स्वशास्त्राश्रयमुत्तुज्य परोक्तमुपादीयते ।
तस्माच्च विकल्पः । अथ ममुच्चौयेरन्मौ होमाः ? एतदपि न
सम्भवति । कस्मात् ? एकमिदुवावन्यवैयर्थ्यात् । एकेन स्वशास्त्रोक्त-
होमेन मिद्वे फले न खल्वन्यस्य होमस्य प्रयोजनमुपलभामहे ।
येन तमपि ममुच्चिनुमः ।

अपि च । गौतमेन प्राजापत्याङ्गतेरर्वाङ्गान्यास्तिस्र आङ्गतयः
समासायन्ते । ताः खल्विमास्तिस्र आङ्गतयः कौथुमादीनां प्राजा-
पत्याङ्गतेरर्वाङ्क् न सम्भवन्ति । कस्मात् ? प्राजापत्या पूर्वाऽऽङ्गति-
र्भवतीति समाखानात् । इयमेव पूर्वा नातोऽन्त्येत्यर्थः । अन्यथा
पूर्वेति व्यर्थमापद्येत । एवं 'प्राक् स्निष्टकृत आवापः'—इति वच-
नात् प्राजापत्याङ्गतेः परतः स्निष्टकृताङ्गतेरर्वाङ्गान्यः सामान्याभि-
हितः पौराणिकादिको होमो माभूदित्येतदर्थं सौविष्टकृत्युत्तरे-
त्याह । इयमेवोत्तरा नान्येति तदर्थः । अन्ते मन्त्रिविशन्तामिति
चेन्न, स्वशास्त्राविहितहोमेन मिद्वे फले साधनव्यापारवैयर्थ्यात् ।

नन्वमौ सामान्यहोमाः स्वशास्त्रहोमानामन्ते नित्यतया मा-
मन्त्रिविशन्तां काम्यतयैव मन्त्रिविशन्तामिति चेदोमिति ब्रूमः ।
सामान्येन खल्वभिहितानां सर्वशास्त्रधर्मत्वमुचितम्, तस्मात् सर्वे-

रेव तदिच्छथोपादेयं भवति । यदप्याहुः । शास्त्रान्तराधिकरण-
न्यायेनैकमेवेदं कर्मेति सर्व्वं सर्व्वोपसंहारो भविष्यति,—इति ।
तदप्यनुचितम् । भिन्नशास्त्रसमाख्यानात् । विभिन्नेषु शास्त्रेषु
खल्वाख्यातानां परस्परनिराकाङ्क्षाणामेषां उपसंहारो न सम्भवति ।
अतएव गृह्यपरिशिष्टम् ।

“प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताद्वानादनारम्भविधानतः ॥

वङ्क्यं वा खगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्व्वः कृतोभवेत्” ॥

इति । अपि चागुणत्वात् । उपसंहारः खलु गुणानामेव भवति
न प्रधानानाम् । प्रधानानि चेह सामान्यसमाख्याता होमाः । अपि
च देवताभेदात् । देवताभेदः खल्विहोपलभ्यते । न च देवताभेदे
कर्मेक्यं भवति । अपि च पूर्व्वोत्तरत्वाख्यानात् । ‘प्राजापत्या
पूर्व्वोक्ततिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरा’—इति पूर्व्वोत्तरत्वमाहुत्योर-
भिदधानः खल्वाचार्य्य एतावानेव होम इति दर्शयति—इत्यवो-
चाम । तस्मात्तामीषामैककर्म्यमस्ति । तस्मादादौ मध्ये च सन्नि-
वेशामश्वत्वात् खशास्त्रहोमानामन्त एवेच्छया सामान्यहोमाः सन्नि-
विशन्ते । खशास्त्रोक्तहोमः खल्वावश्यकः सामान्यहोमोऽपि निर्वि-
षयोमाभूदितौच्छया काममन्ते भवतु, न त्वावश्यकः । ततश्च
सामान्यहोमानामकरणे प्रत्यवायो नास्ति । करणे त्वभ्युदयः ।

“यच स्यात् कच्छभ्यस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोषिणः ।

भ्यस्त्वं ब्रुवते तच कच्छात् श्रेयोह्यवाप्यते” ॥

इति स्मरणात् । वलिकर्मण्येष न्यायश्चिन्तनीयः । एतेन—
 “मदा भोजनस्थोपनीतस्याधमग्रौ जुहुयात्, अग्ने विवस्वदुपस इति
 पूर्व्वेण, वलिञ्चोत्तरेण कुर्यात्, वज्रपशुधनधान्यो भवति”—इत्येव-
 मादिश्रुत्यादिसमाध्याते काम्ये होमवलिकर्मणी अपि शाखाते ।
 तदेतत् सर्व्वमाह कात्यायनः ।

“न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिवलिकर्मणी ।

पूर्व्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिवलिकर्मणोः ॥

काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः” ॥

इति । “अग्निहोचदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यां
 इन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो-
 ब्रह्मणे”—इत्येवमादिकस्तु परशास्त्रोक्तो होमोवलिय परैर्न कर्त्तव्य-
 एव । परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वसावन्धेषामित्यवोचाम । येषान्तु
 खशास्त्रे होमोवलिय नैवोपदिश्यते, तैः सामान्याभिहित एव
 कश्चिद्धोमोवलियोपादेयः ।

अनाहिताग्रेर्यत् कर्त्तव्यन्तदप्याह कात्यायनः ।

“अग्न्यादिगौतमेनोक्तो होमः शाकल एवच ।

अनाहिताग्रेरेवैष युज्यते वलिभिः सह” ॥

इति । यः खल्वग्न्यादिहोमो गौतमेनोक्तः, स तदुक्तैरेव
 वलिभिः—“दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं द्वारेषु मरुद्भ्यो गृहदेवताभ्यः
 प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्भ्य उदकुम्भे आकाशायेत्यन्तरीक्षे नक्त-
 चरेभ्यश्च सायम्”—इत्येवंलक्षणैः सहित इत्येकः कल्पः । यश्च

शाकलहोमोदेवकृतस्यैनम—इत्याद्यष्टाऊत्यात्मकः सामवेदपठितः स चाग्निपुराणाद्युक्तवलिभिः सहित इत्यन्यः कल्पः । तथाचाग्निपुराण-योगियाश्रवण्यौ ।

“अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं ऊत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽऽश्रीयान्नग्निमान्” ॥

इति । प्रणवपरिशिष्टम् ।

“अन्नं व्याहृतिभिर्ऊत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा तदाऽऽश्रीयान्नग्निकः” ॥

इति । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“अन्नग्निकस्तु योविप्रोह्यन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

ऊत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्” ॥

इति । तदेवं गौतमोक्तहोमपादुक्तवलिभिः सहेति, शाकल-होमोऽग्निपुराणाद्युक्तवलिभिः सहेति च निरपेक्षौ द्वौ कल्पाविति रघुनन्दनादीनां मतम् । तेषां मते, ‘शाकल एवच’—इत्येवका-रोऽनन्तरोक्तकल्पव्यवच्छेदार्थः, चशब्दश्च वाशब्दार्थः, एष इति च प्रकृतवाचिना सर्वनाम्ना निरपेक्षं कल्पद्वयमुच्यते । पिबदद्याता-कारादिभिस्तु—एकस्मिन् प्रयोगे गौतमोक्तान्धादिहोमशाकल-होमौ समुचितौ लिखितौ । तेषां मते एवचेति निपातसमुदायः समुच्चयवाची । यथा स्मृत्यन्तरे—

“विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एवच ।

कुक्के चैवानुमत्यै च प्रजापतय एवच” ।

इति ।

“दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एवच” ।

इति चैवमादौ । तथा कात्यायनस्यैव ।

“आरोम्यमायुरैश्वर्यं धौर्धृतिः शं बलं यशः ।

श्रोत्रोवर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्रह्मण्यमेवच” ॥

इति ।

“अर्थेऽल्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिरुद्धिः स्थात् खधावाचन एवच” ॥

इति चैवमादिवज्जलम् । एष इति चैकवचनान्तेन प्रकृत-
वाचिना सर्वनाम्ना समुचितं होमद्वयमेकप्रयोगभूतं परामृश्यते ।
एष इति खल्वेकवचनं विधेयविशेषणतया विवक्षितं भवितुमुचितम् ।
न चात्राविवक्षायां कारणमस्ति । न चैष गौतमोक्तहोमः—एष
वा शाकलहोम-इत्यावृत्तिकल्पना प्रामाणिकी । न च साहित्य-
वाचिद्विवचनान्ताद्यनुक्तेर्नैवमिति वाच्यम् । साहित्यवाचिन एवच
शब्दस्योक्तत्वात् ।

न च, ‘अन्नं व्याहृतिभिर्जृत्वा’—इति, ‘अनग्निकस्तु योविप्रः’—इति
चैवमादिभिः केवलशाकलहोमाभिधानाच्च समुच्चय इति वाच्यम् ।
अन्यार्थानामन्यत्रानुपयोगात् । अन्यार्थाः खल्विमाः स्मृतयः—कल्पा-
न्तरपरा नान्यत्रोपयुज्यन्ते इति कात्यायनोक्तकल्पे समुच्चयो न
विरुध्यते । कल्पान्तरपराः खल्विमाः स्मृतयो भवन्ति । कस्मात् ?
अतुल्यार्थत्वात् । कात्यायनेन शाकल एव होमः समाख्यतः, आसु
च स्मृतिषु व्याहृतिहोमः शाकलहोमश्चेति नेमौ तुल्यौ कल्पाविति
शक्यते वक्तुम् । तस्मादिमाः स्मृतयः कात्यायनोक्तकल्पात् कल्पान्तर-

विधाधिन्यो न कात्यायनोक्तकल्पे समुच्चयं बाधितमुत्सहन्ते । तस्मात्
कात्यायनवचने एवचेत्यनेन समुच्चय एवादरणीयः । अन्यत्र तथा
दर्शनात् । पक्षान्तरे कुसृष्टिकल्पनापत्तेः । न च तत्र प्रमाणमस्ति ।
तस्मात् कौयुमादीनां कात्यायनोक्त एव कल्पः । कल्पान्तराणि तेषां
नैव सम्भवन्ति । स्वशाखाश्रयपरित्यागप्रसङ्गात् । यच्च व्यासस्मृतौ—

“व्यस्ताभिर्व्याहृतौभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् ।

षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्विर्यथाक्रमम् ।

प्राजापत्यं स्त्रिष्टुतं ऊर्त्तुं द्वादशाङ्गतैः” ।

इति शाकलहोमे षट्संख्यावचनम् । यच्च स्कन्दपुराणवचनम्—

“वैश्वानरं समभ्यर्च्य साज्यपुष्याचतैरथ ।

भूराद्या व्याहृतौस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः ।

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्यात्तथाऽऽङ्गतिम् ।

तथा देवकृतस्याद्या जुहुयात्तु षडाङ्गतैः ।

यमाय तृष्णीमेकाञ्च तथा स्त्रिष्टुतद्वयम् ।

विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्ततोवलिम् ।

सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे ।

दक्षिणेऽपि पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिकोददेत् ।

निर्नैजकोदकान्नेन ऐशान्यां यज्ञणेऽर्पयेत् ।

ततो ब्रह्मादिदेवेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे ।

निवीतौ मनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यवान्” ।

इति । तदपि कल्पान्तरपरमेव । संख्यान्तरवचनात् । संख्यान्तरं
खल्विहोच्यते—षड्भिरिति, द्वादशाङ्गतैरिति, षडाङ्गतैरिति च ।

अस्माकं खल्वष्टावाहुतयः शकलहोमे भवन्ति । अष्टाहुत्यात्मकः खल्वेष होमस्ताण्ड्राद्वाह्मणे समासातः । तस्मादमूषां सूतीनां कात्यानोक्तकन्यात् कन्यान्तरपरत्वं कौशमादित्यतिरिक्तविषयत्वं च वाच्यम् । अतएव हलायुधेन वाजमनेयिनां देवकृतस्येति षडाहुत-योऽलिखिताः व्याहृतिहोमादयश्च ।

शकलहोमे खल्वेतस्मिन् स्वाहाकारप्रयोगो नास्ति । कथन्तर्हि होतव्यम् ? तदुच्यते । “देवकृतस्यैनमोऽवजनमसि”—इत्येवमादि-भिरसिकारान्तैरेवाष्टाभिर्मन्त्रैरष्टावाहुतयो होतव्याः । कस्मादेव-मुच्यते ? द्राष्ट्रायणसमाख्यानान् । तथाच द्राष्ट्रायणसूत्रम् । “अष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्येत्येतत्प्रभृतिभिरि-कारान्तैः”—इति । लाय्यायनोऽप्याचार्य एवमेव सूत्रयाज्ञकार । अत्र खल्विकारान्तैरिति सूत्रयज्ञाचार्यः स्वाहाकारस्याप्रयोगं दर्श-यति । विपर्यये च स्वाहाकारो मन्त्रान्तः स्यात् न पुनरिकार इति । तस्मादिकारान्तैरित्येतत् स्वाहाकारं परिसङ्गृहे । अत एवाचार्येण मायणेन प्रौढब्राह्मणभाष्ये व्याख्यातम्—“अवयजनममौत्येवमन्त्रैः न तत्र स्वाहाकार इत्यर्थः”—इति । होममन्त्रस्य स्वाहाकारान्तव-मन्तरेणापि दर्शनाच्चैवात्र किमपि शङ्कितव्यं भवति । तथाच सूत्रम् । “आग्निप्रौथे दे आहुतौ जुह्युरपां पुष्यमिति पूर्वां स्वाहाकारेणोत्तराम्”—इति । वाचनिकी खल्वेवमादिका व्यवस्था वचनमेवमनुसरतीति न किञ्चिदनुचितम् ।

आचार्येणाग्निस्वामिना तु लाय्यायनसूत्रमेवं विवृतम्—“इका-रान्तैरिति मन्त्रान्तज्ञापनार्थम्”—इति । तस्यापि पूर्वोक्त एवार्थं

तात्पर्यम् । कथञ्चाम ?—इकार एवान्तोनाच स्वाहाकारोऽस्तीति । अवगम्यत एव खल्वमीषां मन्त्राणामिकारान्तत्वमिति पुनरि-
कारान्तवचनमनर्थकमेव स्यात्—यदि न परिसञ्चक्षीत । न च “उत्त-
रादिः पूर्वान्तलक्षणम्”—इति सूचणान्नाच मन्त्राणामिकारान्त-
त्वमवगम्यते इति वाच्यम् । स्तोमभागमन्त्रादीनामिवामीषामपि
लिङ्गादेवावमानावगमस्य सम्भवात् । “यावद्यजुरनादिष्टान्तान्
मन्त्रान्”—इति सूचणाच्च ।

इदन्विह वक्तव्यम् । “मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”—इति वचनात्
मन्त्रस्यावमाने स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यो भवति । सोऽयं समाप्ते मन्त्रे
तदन्तिके प्रयुज्यते, न त्वमौ मन्त्रस्थान्तोऽवयवो भवति । तस्मात्
प्रयुक्तेऽपि स्वाहाकारे मन्त्रस्वेकारान्तत्वं न व्याह्रियते । समस्तस्य
यजुष एकैकस्यामाहुतौ प्रयोगेऽपि मन्त्रलिङ्गं संगच्छत एव ।
तत्रैवं सति ‘इकारान्तैः’—इत्यवचने, ‘सूर्यामादिव्याभ्योनाद्वाभ्यः
पातु’—इत्यादिवत् समस्तस्य यजुष एकमन्त्रत्वं तेन चैकैका-
आहुतयः किं न भवेयुः । तस्मात्, ‘इकारान्तैः’—इत्यनेन मन्त्रा-
णामन्तप्रज्ञापनमर्थवदेव । तस्यार्थो न परिसंख्यानम् । दोषवयापत्तेः ।
अनन्यगत्या हि तदङ्गीक्रियते । यदेव च न्यायादिभ्योऽवधार्यते,
तदेव मौक्यार्थमाचार्यैः सूच्यते । गौलौ खल्वेषा तत्रभवताम् ।
न चेदेवं “उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणम्”—इत्यपि न सूचयितव्यं
स्यात् । लिङ्गात् तदवगतेः सम्भवात् ।

“यावद्यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान्”—इत्यस्य तु नायं विषयः ।
अनादिष्टान्तान् मन्त्रान् यजुर्जानीयात्, तत्र श्वत् यजतिममर्थं

तावत् प्रयुञ्जीत,—इति हि तस्यार्थः । अतएव व्याख्यातं भगवता
 भाष्यकारेणाग्निस्त्रामिना । “येषां मन्त्राणामन्तोनादिश्यते तानेव
 यजुः प्रतीयात् । तेषु यावदेव यजतिममर्थे तावदेव प्रयोक्तव्यमिति
 धेऽर्थवादा मध्ये पठितास्तेषामुद्धारः”—इति । एवञ्च ‘इकारान्तैः’—
 इत्यवचने समस्तस्य यजुषो यजतिममर्थत्वात् समस्तेन यजुषा
 प्रत्येकमाहुतयः स्युः । तस्मात् परिसंख्याने मानाभावात् इकारान्तैः
 इति मन्त्रान्तप्रज्ञापनार्थमित्यादरणीयम् । किञ्च ‘इकारान्तैः’
 इत्यनेन आदिश्यत एव मन्त्राणामन्तः । भवांसु मन्यते ‘यावद्-
 यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान्’—इत्यनेन मन्त्रान्तस्यावगतिमश्वत्वात्,
 ‘इकारान्तैः’—इति वचनमनर्थकं सत् परिसंख्यानार्थं भवतीति
 किमपि ब्रूमः । तस्मादत्रापि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः ।
 विहिताविहितत्वसन्देहे चाविहितकरणमेव न्याय्यमिति चावोचाम ।
 तथाचाभाणकः ।

“मन्दिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवागुभं नरैः ।

यदि नास्ति तदा किं स्यादस्ति चेन्नास्ति दूषणम्” ।

इति । एवमनाहिताग्नेर्वैश्वदेवहोमो व्याख्यातः । वल्लयस्य तस्यापि
 गृह्योक्ता एव भवन्ति । कथं ज्ञायते ? ‘वल्लिभिः सह’—इत्युक्ते तथा-
 ऽवगतेः । विशेषानुक्तौ हि गृह्योक्तमेवान्तरङ्गत्वात् श्रौधमागच्छति
 हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सष्टम् ।
 विशेषस्य चानुपदेशात् । होमविशेषवत् वल्लिविशेषो नैवानाहि-
 ताग्नेरुपदिश्यते । तस्मादाचार्योक्ता एव वल्लयस्तस्यापि भवन्ति ।
 न चेते तस्य प्रतिषिद्धाः । न चाप्रतिषिद्धस्य स्वशास्त्रोक्तस्य

परित्यागोयुक्तः । तत्परित्यागेन शास्त्रान्तरोक्तवलिपरिग्रहेऽपि न किञ्चित् प्रमाणम् । स्वशास्त्रोक्तान्तु बुद्धारोहमेवेति तदेव ग्रहीतव्यं भवति ।

म खल्वयं वैश्वदेवहोमो लौकिकाम्नौ जलादावपि कर्त्तव्यः ।

“लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये” ।

इति शातातपस्मरणात् ।

“शालाम्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते” ।

इति च कृत्यन्तरम् । जलक्षित्योः पर्युत्थणादिकमपि नास्ति, अग्नौवेव तदाद्यानादिति वाचस्पतिमिश्राः । गौतमोक्ताग्न्यादि-होमशाकलहोमयोर्विकल्पवादिनस्त्वाहुः । गौतमवचने होमादेवाग्नि-प्राप्तेरग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतानिवृत्त्यर्थं, ततश्च शाकलकल्प एव साऽवतिष्ठते—इति । तदनेन समुच्चयपक्षेऽप्यनयोर्जलक्षित्याधारता न युक्ता तत्राप्यग्न्यादिहोमस्याविशेषादिति चेत् । उच्यते । यदि नामाग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतां निवर्त्तयेदपि, तर्हि केवलगौत-मोक्ताग्न्यादिहोम एव निवर्त्तयतु, न तु कात्यायनोक्ते तत्समुच्चिते शाकलहोमेऽपि, तद्वचनस्य तत्राप्रवृत्तेः । सामान्येन च वचनान्तरेण तत्र तत्प्राप्तेः । अपिच । नैतदप्यस्ति,—गौतमवचनेऽग्निपदं जलक्षित्या-धारतानिवृत्त्यर्थम्—इति । न खलु गौतमवचनेऽग्निग्रहणं जल-क्षित्याधारतां निवर्त्तयति, किन्तर्हि, एकदेशोत्कीर्त्तनपरमग्निपदं जलादिकमुपलक्षयति । अतएव—

“कनकालङ्कृतां दत्वा तत्र गामवतारयेत् ।

सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशास्यते” ॥

इति वचनमेकदेशोत्कीर्त्तनपरमिति,—“सचेत्कण्ठां काञ्चन-
शृङ्गैः वृषप्रजां कण्ठचुरां कांश्योपदोहां विप्राय दद्यात्”— इति
मुन्यन्तरोक्तमन्यदपलचयति,— इति वाचस्पतिमिश्रैर्निरूपितम् ।

ननु होमादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणमग्नावेवेत्येवमर्थमेव किमिति
न स्यात् ? इति चेन्नैष दोषः । कस्मात् ? अशब्दत्वात् । अग्ना-
विति वचनं खल्वग्नौ होमं शक्नोति वदितं । न पुनरनग्निं निवर्त्त-
यितुं प्रभवति । तस्मादशब्दोऽयमर्थः—अग्नावेव इति । ननु होमा-
देवाग्नेः प्राप्तत्वादन्याय्यं पुनर्वचनम् ? उच्यते । काममन्याय्यं
भवतु, न तु शक्नोत्यन्यददितुम् । सकृदचरितेऽप्यस्य यावानर्थः,
शतकृत्वोऽप्युचरिते तावानेव प्रतीयते । अपिच । साधुः खल्वय-
माचार्यः कथमस्य वचनमन्याय्यं भवतु । साधोर्वचनं वज्रशोऽप्युच्य-
मानं न्याय्यमेव, असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम् । पुनर्वचनस्य प्रयोजनं
किञ्चिदक्तव्यम् ? एवमर्हं आदरः पुनर्वचनस्य प्रयोजनं भविष्यति ।
आदरेणाग्नौ होमः कर्त्तव्यः—इति । आदरार्थमपि पुनर्वचनमा-
चार्याणां वज्रलसुपलभ्यते । परिमंख्यानार्थमेव कुतो न भवति
पुनर्वचनमिति चेन्न, अन्यथैवोपपत्तेः । न खल्विष्यते परिमंख्या
सम्भवन्त्यामपि गतौ । सा हि दोषव्यदृष्टा भवति । तथा चोक्तम् ।

“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिमंख्या चिदोषिका” ।

इति । परिमंख्यायाञ्च श्रुतिरत्यन्तमुत्सृष्टा भवति । यावच्च भवा-

नग्निपदस्यास्त्रार्थकत्वनथा जलादिकं व्यावर्त्तयितुमुत्सहते, ताव-
द्वाक्यान्तरेण जलाद्याधारताऽन्वयते—इत्युपरिष्ठादुपजायमानोऽपि
परिसंख्यावाक्यार्थः कथमिवान्वितमपि जलादिकं परिसञ्चक्षीत ।
वाक्यान्तरप्राप्तस्य परिसंख्याने वाक्यान्तरस्य सामर्थ्यविरहात् ।
वाक्यभेदस्यैवमापद्येत । कस्मात् ? इति होमाः कर्त्तव्याः, ते चाग्रावेव
न जलादावित्यर्थभेदात् । एकं खल्विदं वाक्यम्—“अग्रावग्निर्ध-
न्वन्तरिविश्वेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदितिहोमाः”—इति । तस्मा-
दग्राविति न नियमार्थं वचनम् । अन्यथा—

“वैश्वानरं समभर्त्तुं मान्यपुण्याक्षतैरथ” ।

इति ।

“अनाहितावसथ्याग्निरादायान्नं हतप्लुतम् ।

शाकलेन विधानेन जुष्टयाज्ञौकिकेऽनले” ।

इति चैवमादिस्मृतौ शाकलहोमेऽप्यग्रेरुपादानान्तचापि जल-
क्षित्याधारता न स्यात् । न स्यादेवेति चेन्नाभ्युपगमात् । अभ्युप-
गम्यते खल्वेतद्भवता—यदुत शाकलकल्पे जलक्षित्याधारतेति ।

अपिच । गौतमः खल्वाचार्यः—“भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा.
तस्मिन् गृह्याणि, देवपितृमनुष्ययज्ञाः”—इत्यभिधाय, “अग्रावग्निः”—
इत्यादिवचनं रचयाञ्चकार । स खल्वयं होमो गृह्य एवाग्नौ मा
भूदित्येवमर्थं पुनरग्रावित्याह । तत्कथमनर्थकमग्निवचनं ?—येन परि-
सञ्चक्षीत । अग्रावित्यवचने खल्वयं होमः प्रकृते गृह्य एवाग्नौ स्यात् ।
होमात् खल्वग्निर्गम्यते, प्रकृतस्य गृह्योऽग्निरिति स एव गम्येत ।
तस्मादग्राविति जात्या द्रव्यमग्निमाहं लक्षयित्वा तत्र होमो-

विधीयते,—लौकिकेऽप्यग्नौ होतव्यमित्येवमर्थे, नान्येषामाधाराणां निवृत्त्यर्थम् । न खल्वग्निपदं व्यक्तिवचनं, येनाग्नेयोन्यायात् सन्निहित-
एवाग्निरर्थः स्यात् । यदि पुनरग्निपदस्यापि प्रकृत एवाग्निरर्थ-
इत्युच्यते । अस्तु तर्हि गौतमीयानां गृह्याग्निसाध्यएवायं होमः, स
एव तु गोभिलौचस्थानाहिताग्नेः कात्यायनेन विहितः,—इति गोभि-
लौचस्थानाहिताग्नेराधारविशेषानुपदेशाच्च तेषामप्यग्नौ होमः
कर्त्तव्य इति शक्यते वक्तुम् । होममात्रं खल्वनाहिताग्नेर्विधीयते, न
तु गृह्याग्निसाध्यत्वविशिष्टमपि । गौरवादसम्भवाच्च । न खल्वना-
हितगृह्याग्नेस्तस्मिन्नग्नौ होमः सम्भवति । तस्माद्गौतमवचनेऽग्निपदं
निरग्नेरप्याधारान्तरं निवर्त्तयतीत्यसङ्गतं वचनम् ॥ ४ ॥ * ॥

अथ बलीन् हरेत् वाह्यतोवाऽन्तर्वा सुभूमिं
कृत्वा ॥ ५ ॥

अयेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेनैवाग्नेन होमावशिष्टे-
नेत्येतत् । कात्यायनोऽपि स्मरति ।

“स्त्रिंशत्पदेना विधिना कृत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्” ।

इति । अपचारे च शेषस्यान्यदप्युपादाय बलीन् हरेत् ।

कस्मात् ?—

“यथोक्तवस्त्वस्यन्तौ पादौ तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहिणामिव शालयः” ॥

इति कर्म्मप्रदीपस्मरणात् । ‘गुणलोपे च मुख्यस्य’—इति च
न्यायात् । मुख्यः खल्वयं बलिर्भवति प्रधानत्वात् । न सख्यं

बलिर्द्रव्यार्थः, किन्तुर्हि ?—पुरुषार्थ इत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यामः ।
पुरुषार्थश्च कर्म प्रयोजयति द्रव्यम् । अर्थकर्मणि च द्रव्यविधिरयं
भवति,—शेषेण बलीन् हरेत्—शेषेण बलिहरणमभिनिर्वर्त्तयेदिति ।

ननु साक्षादत्र शेषः प्रतिपाद्यते ? उच्यते । सत्यं शेषः प्रति-
पाद्यते । तत् खल्विदं प्रतिपादनमर्थकर्मणि कियते—इति शेष-
नाशेऽपि नैतत् परिलुप्यते । कर्मचोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना
द्रव्यमाक्षिपति, विशेषशास्त्रन्तु नियामकम्, तच्चासम्भवात् यदा न
प्रवर्त्तत, तदा मा भून्नियमः, तथापि सामान्याक्षेपस्य वारयितुम-
शक्यत्वात् अस्ति प्रतिनिधिः,—इति खल्वभियुक्ताः कथयन्ति ।
प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तस्मिन्निमित्तमनुमन्यन्ते ।
विहितस्य द्रव्यस्य खल्वपचारे प्रतिनिधिरुपादेय इति च षष्ठाध्याये
सिद्धान्तितम् ।

“चरितार्था श्रुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पशः” ।

इति च स्मरणम् । अस्ति चात्र साक्षादपि द्रव्यान्तरविधायकं
किञ्चिदचनम् । तच्चोदाहरिष्यामः । तस्माच्छेषापचारेऽन्यदुपादाय
बलयोहर्त्तव्या इति सिद्धम् ।

कुच बलयोहर्त्तव्याः ? तदुच्यते । ‘वाह्यतो’ वह्निर्वा, प्रकृत-
त्वादग्न्यगारस्य । तथा चाम्न्यगारान्निष्क्रम्य तस्मिंस्तस्मिन् प्रदेशे
तन्तं बलिं हरेत्, योयोवलिर्षस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे समास्नातः ।
‘अन्तर’ मध्ये वा अग्न्यगारस्य—एकस्मिन्नेव प्रदेशे बलीन् हरेत्
सर्वान् । ‘सुभूमि’ शोभना भूमिं ‘कृत्वा’, यथासम्भवं सम्राज्यो-
पलेपनादिभिरिति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥ * ॥

सकृदपोनिनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् सकृदन्ततः
परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

सकृदेकवारम् । अप उदकं निनीय निषिञ्च्य चतुर्धा चतुर्षु
स्थानेषु बलिं बलिचतुष्टयं निदध्यात् । अथ च—“ममाचारात् प्राप्तं
बलिचतुष्टयमात्रं सकृद्गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, बलिमित्येक-
वचनात्, चतुर्धैतिवचनाच्च”,—इति वसुसोमभट्टनारायणौ । तच्चेदं,
बलिचतुष्टयार्थं सकृदेव सेकः—इत्यस्मिन् पक्षे ज्ञेयम् । यत्र
पुनरपिमसूचानुसारादेकैकवच्यर्थमकैकः परिषेकः पुरस्ताच्चो-
परिष्टाच्च क्रियते, न तच्चैतद्भवति । न खलु शक्यते द्वितीयादि-
वच्यम् दक्षहस्ते कुर्वता तेनैव हस्तेन परिषेक्तुम् । दक्षिणः करः
खलु कर्मापारगोऽङ्गानुष्ठावित्यवोचाम । परिशिष्टप्रकाशोऽप्येवमेवाह ।

तदेवं बलिचतुष्टयं दत्त्वा, सकृदेकवारं अन्तत उपरिष्टात्
परिषिञ्चेदलीन् । प्राक्स्थिताः खल्विमे बलयो भवन्ति । कस्मात् ?
“प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्माण्यनुतिष्ठेरन्”—इति श्रवणात् । एकत्र
निधानपक्षे तथोपदेशाच्च । तच्चोदाहरिष्यामः । बलिपरिमाणमाह
कर्माप्रदौपः ।

“न चावराह्यावलयो भवन्ति

महामाज्यैरश्रवणप्रमाणात् ।

एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति

इतरेतरसंश्रयात्” ॥

इति । तच्च परिमाणमङ्गुष्ठपर्यन्तमात्रमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥

‘एकैकम्’, एकमेकं वा बलिम्, ‘अनुनिधानं’,—निधानमनु-
लक्ष्यौक्त्यानुनिधानं, प्रत्येकं निहितान् बलीन् प्रत्येकमेवोभयतः
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥ * ॥

स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवत्यथ
यत् द्वितीयं स वायव्यो यत् तृतीयं स वैश्वदेवो-
यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः ॥ ८ ॥

स यजमानः प्रथमं यन्निदधाति इति यदर्थोनिधानक्रिया-
विशेषणम् । व्यत्ययादा नपुंसकत्वम् । स यत् यं बलिं प्रथमं
निदधाति, स पार्थिवः,—पृथिवी देवताऽस्येति देवतार्थं तद्धित-
विधानात् पृथिवीदेवताको भवतीत्यर्थः । अनेनैव सूत्रशेषो-
व्याख्यातः । “अनिरुक्तं हि प्राजापत्यम्”,—इति वचनात् मानसः
प्राजापत्यबलिः । तदत्र मन्त्रानुपदेशात् कात्यायनोक्तोबलिमन्त्र
आदरणीयः । तद्यथा ।

“अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतोयतः” ॥

इति । अत्र, इतिः पदद्वयकौत्सनार्थः । एवमिति कमार्थम् ।
भट्टनारायणकुल्लुकभट्टशूलपाणिवाचस्पतिमिश्ररघुनन्दनप्रभृतिभिरपि
नमस्कारान्त एव बलिमन्त्रोऽभिहितः । परिशिष्टप्रकाशे तु,—‘नमो-
ब्रह्मणे’ इति दर्शनात् नमः पृथिव्यै इति बलिहरणमन्त्रोल्लिखितः ।
अमुष्मै नम इति च तत्सूत्रविरोधादेव न कमपरं किन्तु पद-

दयकौर्त्तनाभिप्रायम्—इति चाभिहितम् । नैतदेवम् । शाब्दक्रम-
विरोधात् । इत्येवं बलिदानम्—इति शाब्दः क्रमः खल्विह
कात्यायनेन समासात् । पाठक्रमाच्च बलवत्तरः स इच्छते । तथा-
चोक्तम् । “श्रुतिलक्षणमानुष्यं तत्प्रमाणत्वात्”—इति । “क्रम-
कोयोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च”—इति च ।

कात्यायनवचनं पदद्वयकौर्त्तनाभिप्रायं न क्रमपरमिति चेन्न
विनिगमनाऽभावात् । कात्यायनवचनं पदद्वयकौर्त्तनाभिप्रायमाचा-
र्यसूत्रं वेत्यत्र न काचिद्विनिगमनोपलभ्यते । परमार्थतस्तु—इत्येव-
मितिवचनात् कात्यायनवचनं क्रमपरं भवितुमर्हति । किमाचार्यः
कात्यायनस्य नोपजीव्यः ? क एवमाह—नोपजीव्य इति, मत्सुप-
जीव्य एवाचार्यः कात्यायनस्य, किमतो भविष्यति ? यद्येवमेतदतो-
भविष्यति ;—कात्यायनवचनमुपजीव्यबाधभयादेव न क्रमपरम्—
इति । मैवम् । नित्यबलावाचार्येण मन्वानुपदेशात् । इत्येवं बलि-
दानम्—इति ब्रुवाणः कात्यायन आचार्यस्यैवाभिप्रायं प्रकाश-
याञ्चकारेति सिध्यते । स खलु,—गोभिलोक्तानामस्पष्टानां विधिं
पदीपयत् मस्यदर्शयिष्ये—इति प्रतिज्ञातवानित्यवोचाम । वृत्ति-
कारकत्पः खलु कात्यायन आचार्यस्य । मुन्यन्तरैश्चास्य संवादा-
दुच्यते । इदमप्यनन्यप्रामाण्यकारणं यदुत संवादः—इति । सूत्रार्थ-
मन्देहे च स्मृत्यन्तरसंवादादेवायं निर्णयं निबन्धारोमन्यक्ते ।

यदि पुनः वास्तवलौ—नमो ब्रह्मणे—इत्याचार्यस्य सूत्रं क्रम-
परमिष्यते कामं ब्रह्मबलावेव नमो ब्रह्मणे इत्यस्तु प्रयोगस्तत्रैव
तथास्मानात्, न त्वन्यत्र प्रमाणाभावात् । कल्प्यतामन्यवापीति चेन्न,

नमस्कारान्तबोधकशास्त्रसङ्गात् । न खल्वाचार्यैकैकच नमःपदं
पूर्वमुक्तमिति सर्व्वच तदेव कल्पयितव्यम्,—अनादृत्य नमःपदा-
न्तबोधकानि मुनिवचनानि,—इति युक्तम् । अथ—

“बह्वनामेकधर्माणामेकस्यापि यदच्यते ।

सर्व्वेषामेव तत् कुर्यादिकरूपा हि ते स्मृताः” ॥

इति वचनादस्तु सर्व्वचैव नमःपदादित्वमिति चेदुच्यते । एव-
मपि वास्तुबलावेव तद्ववितुमर्हति, न तु नित्यबलावपि । नित्य-
बलौ क्लृप्तेन नमस्कारान्तबोधकवचनेन कल्पनानवकाशात् । वस्तु-
तस्तु वास्तुबलावपि न तद्वचनात् सर्व्वच नमःपदादित्वं कल्पयितुं
शक्यते । कस्मात् ? ब्रह्मबलावेव तदभिधानात् । अपिच । यत्र
खल्वेकधर्माणां बह्वनामेकं सिद्धवदनूद्य किञ्चिदच्यते, तच्चैव तद्वचनं
प्रवर्त्तते । न चात्र बह्वनामेकं सिद्धवदनूद्य किञ्चिदिधिष्यते ।
किञ्चिद्विधिः ?—किञ्चिदिशिष्टमेवैकं विधीयते । तच्च किञ्चिदिशिष्ट-
मेवैकं विहितं सद्बह्वनाम् एकं भवति—इति नास्त्यत्र तद्वचनस्याव-
काशः । यत्र खल्वेकधर्माणां बह्वनामेकं धर्माणं—लब्धात्मभावमनूद्य
कस्यचिद्धर्मस्य विधानं भवति, भवति तत्र तस्य वचनस्यावसर-
इति धौमद्विरनुचिन्ननीयम् ।

यत्तु—बलिमन्त्राणामन्त्रेषां नमःपदान्तत्वमभ्युपगम्य, ब्रह्मबलौ
नमःपदादित्व-नमःपदान्तत्वयोर्विकल्पम्—आहुः । तत्र प्रमाणं
नास्ति । विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् नैषा साध्वी कल्पना । क्रमपरत्वे
खल्वाचार्यसूत्रस्य, कात्यायनवाक्येन समं तस्य विकल्पायोगाच्चानु-
चितैषा कल्पना । न खल्वष्टदोषदुष्टोविकल्पः सम्भवन्त्यामपि गतौ

समाश्रयितुमुचितः । पक्षेऽपि प्रामाण्यान्नाभूदचनस्य प्रमत्तगौतता
—इति खल्वभावावगत्या समाश्रीयते । तथाचाभियुक्तानां वचनम् ।

“एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्वैहिषवपाकयोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” ॥

इति । अतुल्यबलत्वाच्च । न ह्याचार्यसूत्रस्य क्रमपरत्वमभ्युपेत्य,
पुनः कात्यायनवाक्यात् तद्विरुद्धं नमःपदान्तत्वं ब्रह्मबलौ शक्य-
मभ्युपगन्तुम् । न खल्वनयोस्तुल्यबलत्वमस्ति वचनयोः । सेयं—
निरङ्कुशत्वात् पुरुषबुद्धौनां—कल्पना समुल्लसिता, न शास्त्रबला-
दित्यनादरणीया । अधिकं तु तत्रैव वक्ष्यामः । तस्मादास्तुबला-
वाचार्यनिर्देशबलाद्ब्रह्मबलौ नमःपदादित्वमन्यत्र तु नमःपदान्तत्वं
मन्त्राणामाख्येयम् ॥ ८ ॥ * ॥

अथापरान् बलीन् हरेत् ; उदधानस्य मध्यमस्य
द्वारस्यान्दैवतः प्रथमोबलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो-
द्वितीय, आकाशाय तृतीयः ॥ ९ ॥

अयेति पूर्वविधनुकर्षणार्थम् । पूर्वेषामिवामौषामपि बली-
नामुभयतः परिषेक इत्यर्थः । कर्षणप्रदौपोऽप्याह—“पूर्वेषामुभयतः
परिषेकः”—इति । अपरानन्यान् बलीन् हरेत् । कुत्रेमे बलयो-
हर्त्तव्याः ?—इत्यत्राह ;—‘उदधानस्य’, उदकं धीयते यस्मिन्नुदकं
दधाति य इति बोदधानं मणिक उच्यते । षष्ठी सेयं समीपार्था ।
उदधानस्य मणिकस्य समीपे, नोदधान एवेत्यर्थः । मध्यमस्य
दारस्य,—गृहस्येत्यर्थात् । ‘अन्दैवतः’ आपो देवता यस्य, सोऽयम-

दैवतः, 'प्रथमः' प्रकृतानां बलीनामाद्योबलिर्भवति । स खल्वयं बलिर्दधानसमीपे निधातव्यः । यच्च मध्यमस्य द्वारस्य समीपे निधीयते, सोऽयं द्वितीयोबलिरोषधिवनस्पतिभ्यो भवति । तृतीयः खल्वाकाशाय बलिर्भवति । स खल्वयमाकाशदैवतो बलिरन्तर्रीचे निधातव्यो भवति । कस्मात् ? आकाशदैवतत्वादस्य बलेरनिर्देशाच्च स्थानस्य । आकाशदैवते बलौ खल्वन्तर्रीचमागच्छति हृदयं, तच्चानुचितं परित्यक्तुं विशेषोपदेशविरहात् । स्रुत्यन्तरे चोपदेशात् । स्रुत्यन्तरे खल्वेवमुपदेशोद्गृह्यते, गौतमीये,—“आकाशयेत्यन्तर्रीचे”—इति । भट्टभाष्ये तु—“अयमनिर्दिष्टस्थानो यच्च कुत्रचिन्निधेयः”—इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

अथापरं बलिं हरेत्,—शयनं वाऽधिवर्चोवा,* स कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा ॥ १० ॥

अथापरं बलिं हरेदित्युक्तार्थम् । शयनं शय्येत्यनर्थान्तरम् । अधिवर्चोमूत्रोच्चारप्रदेशः । वाशब्दचतुष्कञ्चशब्दार्थम् । शयनञ्च प्रत्यधिवर्चस्य प्रति बलिं हरेत् । इतश्च स बलिः, कामाय च भवति, मन्यवे च,—इति यथामह्यम् । तदयमर्थः । शयनं प्रति योबलिर्निधीयते स कामदेवताकोभवति, अधिवर्चः प्रति योबलिर्निधीयते स मन्युदेवताकोभवति—इति । अधिवर्चमिति पाठेऽपि यथोक्त एवार्थः । अत्रापि, “बलिमित्येकवचनात् स्थानद्वयनिर्देशाच्च

* ‘अधिवर्चो वा’—इति क्वचित् पाठः । तत्र च ‘सान्ता अप्यदन्ताः’—इति गतिः ।

बलिदयमात्रं सकृद्ब्रूहीत्वा निदध्यात्”—इति भट्टभाष्यम् । तदिदं
प्रत्येकपरिषेकपक्षे न सम्भवतीत्यवाचाम ।

अन्ये त्वाहुर्वाशब्दान् विकल्पार्थान् मन्यमानाः,—“एकएवायं
बलिः शयनं वा प्रति देयोऽधिवर्चो वा, स कामदैवत्यो भवति
मन्युदैवत्यो वा”—इति । नैतदेवम् । “अथ तदिन्यासः”—इत्युपक्रम्य
कर्म्मप्रदीपे, “कामाय, मन्यवे”—इति बलिदयममात्रानात् । “चतु-
र्दश नित्याः”—इति च सङ्ख्यावचनात् । बलेरेकत्वे खल्वित्यं सङ्ख्या
लुप्येत । एतेन, येऽप्याहुः,—“शयनं प्रति कामाय राक्षो, अधि-
वर्चः प्रत्यहनि मन्यवे”—इति, तेऽपि निरस्ताः । प्रमाणविशेषा-
भावाच्च ॥ १० ॥ * ॥

अथ सङ्स्तूपः,* स रक्षोजनेभ्यः ॥ ११ ॥

अथेति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । मन्युबलिदानानन्तरम्,—
इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे—इति बलिवयं दत्त्वाऽथानन्तरमित्यर्थः ।
कस्मादैवमुच्यते ? उच्यते । आचार्य एव वास्तुबलौ दशदिक्षु
इन्द्रादिवलिदशकमभिधायासूचयत्,—“प्राच्यूर्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नि-
त्यप्रयोगः”—इति । प्राच्यूर्ध्वाधोदिक्षु खल्विन्द्रवासुकिब्रह्मदैवत्या-
बलयोवास्तुकर्म्मणि समान्ताताः । तेषां खल्वमीषां बलीनामह-
रहर्नित्यं प्रयोगोभवति—इति सूत्रयन्नाचार्यः, स्पष्टमिदमाह,—
अहरहः इन्द्रवासुकिब्रह्मबलयो भवन्तीति । परिशिष्टप्रकाशेऽप्यु-
क्तम्,—“गृह्यान्तरानुसारेण मन्युबलेरनन्तरम्—इन्द्रवासुकिब्रह्मदै-

वत्या वलयोदेयाः, ततो रचःपिष्टवली"—इति । "चतुर्दश
नित्याः"—इति च कर्षप्रदीपः ।

ते खल्विमे वलयः प्राच्यूर्द्धाधोदिक्षु निधातव्याः । कस्मात् ?
प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः—इति दर्शनात् । क्रमश्च,—
इन्द्राय वासुकथे ब्रह्मणे इति । कस्मात् ? वास्तुबलौ तथादर्शनात् ।
वास्तुबलौ खल्वादित इन्द्रबलिस्ततोवासुकिबलिस्ततोऽपि ब्रह्मबलि-
र्दृश्यते । परन्तु च दशत्वादुल्लीनामन्येऽपि वलयोऽन्तरान्तरा मन्त्रि-
विष्टाः । न चैतावता किञ्चिदपचीयते । अतिदेशागतानां खल्व-
मीषां वलीनां तदवगतमेव पौर्वापर्यं स्थानञ्च कल्पयितुमुचितम् ।
तदाह कर्षप्रदीपः । "मन्यवे इन्द्राय वासुकथे ब्रह्मणे"—इति ।

अत्राह । "एकच प्राक्संस्थास्यैते वलयो भवन्त्येतदचनात्—
इति । नैतदेवम् । "एकच चेत् कृत्स्ना भवन्ति"—इत्यभिधा-
य,—“अथ तदिन्यासः”—इत्युपक्रमादेकच कृत्स्नवलिनिधानपक्ष-
एवैतस्य विन्यासविशेषस्य समाधानात् । कल्प्यतेऽनेकच निधान-
पक्षेऽपीति चेत् । उच्यते । कल्पनीयं तावत् स्थानमिति सत्यं, परन्तु
युग्मदुक्तं वा कल्प्यते, अस्मदुक्तं वा,—इति भवति विचारणा ।
तत्र ये वलयो यत्राचार्य्यं समाधातास्ते तत्रैव दातुमुचिता-
अतिदेशागता अप्यसति विशेषवचने । 'प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहर-
हर्नित्यप्रयोगः"—इति च हृदयमागताः प्राच्यूर्द्धाधोदिक्षोर्न युज्यन्ते
परित्यक्तम् । अधिपतयः खल्विमे आसां दिशामित्येषोऽस्मात्कल्प-
नायां विशेषः । तदेवमिन्ववासुकिब्रह्मबलिदानानन्तरं, संस्तुपं
प्रति, "संस्तुपः सम्यार्जनरेणुपुञ्जादिप्रक्षेपस्थानम्,—उत्करण्डिकेति

लोकैरभिधीयते”—इति भट्टभाष्यम् । तमिमं संस्तूपं प्रति, बलिं हरेत् । स खल्वयं बलिः,—रक्षोजनेभ्यो भवति ॥ ११ ॥ * ॥

अथैतदलिशेषमद्विरभ्यासिच्यावसलवि दक्षिणा
निनयेत्तत्पितृभ्यो भवति ॥ १२ ॥

अथशब्दः प्राचीनावीतिलसव्यजानुपातदक्षिणामुखत्वानि स्मारयति । एतदलिशेषम्, एतदलिदानावशिष्टमन्नम्, अद्विरभ्यासिच्याप्राप्य । तदिदमाप्रावनं, रक्षोवल्गवशिष्टत्वादन्नस्य संस्कारार्थं भवति । शेषं खल्विदमन्नं पितृवल्वर्थं भवति । तस्य च संस्कारो-
नानर्थकः । आप्रावनं रक्षोबलिशेषस्यान्नस्य न किञ्चित् दृष्टमुप-
करोति?—इति चेन्मा करोतु दृष्टमुपकारम्, अदृष्टन्तु करिष्यति ।
यथा, “सुचः संमार्ष्टि”—“अग्निं संमार्ष्टि” “पुरोडाशं पर्य्यग्निं
करोति”—इत्येवमादौ । तथा चोक्तं । “तुल्यश्रुतित्वादा इतरैः
मधर्म्मः स्यात्”—इति । तदेवमद्विरभ्यासिच्य, ‘अवसलवि’ पितृ-
तीर्थनेत्यर्थः । अवसलविशब्दः खल्वयं पितृतीर्थमाह । तथाच
ग्रन्थान्तरम् । “प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अवसलवि अपसव्यं वा, तेन
पितृभ्योददाति”—इति । ‘दक्षिणा’ दक्षिणस्यां दिशि निनयेत् ।
तच्चेदं निनयनं पितृभ्यो भवति । तथाच पितृर्थत्वान्नात्र नमस्कारः
प्रयोक्तव्यः, किन्तु पितृभ्यः खधेति खधाकारेणैव बलिदानं तव्यः ।
तदाह कात्यायनः ।

“स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम् ।

खधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः ।

स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा ।

तदप्येके नमस्कारैः कुर्वन्ते नेति गौतमः” ।

इति । एकत्र चेत् सर्व्वं बलियो निधीयन्ते, तर्हि, यथा निधात-
व्यन्तदाह कर्मप्रदीपः । “अथ तद्विन्यासोऽष्टपिण्डानिवोत्तरो-
त्तरांश्चतुरोबलौचिदध्यात्,—पृथिव्यै, वायवे, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, प्रजा-
पतये—इति । सव्यत एतेषामेकैकस्त्रैकैकम्,—अद्भ्यः, ओषधिवन-
स्पतिभ्यः, आकाशाय, कामाय—इति । एतेषामपि, मन्यवे, इन्द्राय,
वासुकये, ब्रह्मणे—इति । एतेषामपि, रक्षोजनेभ्यः—इति । सर्व्वेषां
दक्षिणतः पित्र्यः—इति, चतुर्दश नित्याः, आग्रस्तुप्रभृतयः काम्याः ।
सर्व्वेषामुभयतः परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः”—इति ।
आधानदिने च वैश्वदेवबलिकर्मणी सायमाहुत्यनन्तरं रात्रावेव
कर्त्तव्ये । तदप्याह कर्मप्रदीपः ।

‘ऊर्द्ध्वं पूर्णाहुतेः कुर्यात् सायं होमादनन्तरम् ।

वैश्वदेवन्तु पाकान्ते बलिकर्मसमन्वितम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादभिरूपान् स्वशक्तिः ।

यजमानस्ततोऽग्नौ यादितिकात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति । सोऽयं भूतयज्ञः,—“बलिर्भौतः”—इति वचनात् । एतद-
नन्तरं वामदेव्यगानं कर्त्तव्यम् । “बल्यन्ते वैश्वदेविके”—इति स्मर-
णात् । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञस्य तृतीयः कालः—इत्यवोचाम ।

अयेदानीं मनुष्ययज्ञः कर्त्तव्यः । तदाह कात्यायनः—“नृयज्ञो-
ऽतिथिभोजनम्”—इति । तथाचोक्तम् । “अतिथिभिः कामं सम्भा-
षेत”—इति । मनुरपि—

“कृत्वैतद्वलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात् यथावद्ब्रह्मचारिणे” ।

इति स्मरति । भोजनोपयुक्तस्य पर्याप्तस्यान्नस्याभावे यथाशक्ति किञ्चिदन्नमुद्धृत्य ब्राह्मणाय दद्यात् । तदाह कर्म्मप्रदीपः ।

“अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिजे ।

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदौरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः” ।

इति । वस्तुतस्तु अतिथिभोजनं तदसम्भवे मनुष्येभ्य इदं हन्तेत्युत्सृज्य किञ्चिदन्नदानं गोभिलौघानां स्वशास्त्रोक्तमावश्यक-
मित्यवगन्तव्यम् । अन्नस्याप्यभावे मूलादिकमपि दद्यात् । तदाह
गौतमः । “अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूलफलशाकेभ्योऽयैवं मनुष्य-
यज्ञं समाप्नोति”—इति । “अहरहर्दद्यादोदपाचादयैवं मनुष्ययज्ञं
समाप्नोति”—इति च शातपथीये ब्राह्मणे । अत्यन्तासम्भवे च
भिक्षादानेनापि कस्याञ्चिदवस्थायां मनुष्ययज्ञोनिर्व्वहति । अतएव
“भोजनं हन्तकारं वा”—इत्येवमादिवचनेषु विकल्प-निर्देशः
सङ्गच्छते । भिक्षुकस्य चाभावेऽयं गोभ्यो दद्यात्, गवामप्यभावेऽग्नौ
क्षिपेत् । “भिक्षुकाभावे चायं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा क्षिपेत्”—इति
विष्णुस्मरणात् । अन्येऽपि नृथञ्जप्रकाराः तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्याः

अथेदानीं पितृयज्ञः वक्तव्यः । स चानेकप्रकारः । तत्र तावत्
पितृदीर्घौर्लौर्लौश्च मातामहादौनुद्दिश्य यथोक्तब्राह्मणभोजनमिति
एकः कल्पः । तदाह कात्यायनः ।

“आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पितृयोवन्निरथापि वा” ।

इति ।

“अथेकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिदृशे ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्योभोक्ता भोज्यमथापि वा” ।

इति च । वायुपुराणे ।

“अथेकं भोजयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही ।

अष्टप्राः प्रहरन्त्यस्मै वज्रेणैते षड्स्त्रिणा” ।

इति । नित्यश्राद्धे तु विशेषोऽभिधीयते । यथा हारौतः ।

“नित्यश्राद्धमद्वैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम्” ।

इति । मनुः ।

“एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्यं पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवाचाशयेत् कश्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम्” ।

इति । मत्स्यपुराणम् ।

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अद्वैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्” ।

इति । लिखितजातृकर्णौ ।

“नित्यश्राद्धमद्वैवं स्यात् पिण्डहोमविवर्जितम्” ।

इति । भविष्यपुराणम् ।

“अग्नौकरणमर्घ्यञ्चावाहनञ्चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहोमे विवर्जयेत् ।

इति । यद्यप्यर्घ्यमत्र निषिद्धं, तथापि प्रकारान्तरेण तदपि गृह्यान्तरे विहितम् । तथाच गृह्यान्तरम् । “नैतिके वर्हिर्दत्तोदकञ्च

पितर एतदोऽर्थमिति पाणिनैवाद्विस्तिलमिश्राभिरर्घ्यं दद्यादन्य-
 देवमाचान्तेषु पितृभ्यः स्वधेति पितृणामव्ययमस्त्विति च । सह
 चेदश्रीयात् पूर्वमेव स्वधाऽव्ययस्त्वसौरभिदध्यात्”—इति । एवञ्च
 पार्वणविहितेति कर्त्तव्यताकमर्घ्यमत्र न भवति, भवति तु ततो-
 ऽन्यादृशमेवेत्यभूतमिति । अस्माच्च गृह्यान्तरादेवं विकल्पोऽवगम्यते,
 सह वाऽश्रीयात् पश्चादेति । मन्वादिभिस्तु पश्चाद्भोजनमेवोपदिष्टम् ।
 तच्च परतोदर्गयिष्यामः । व्यासः ।

“आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमं विश्वान्देवांस्तथैव च ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्वा नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

एकमप्याशयेन्नित्यं पणामप्यन्वहं गृही” ।

इति । स्वधाकारः स्वधावाचनम् । शातातपः ।

“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽच विकिरस्तु न लुप्यते ।

अव्ययदक्षिणास्वस्ति सौमनस्यं तथास्त्विति” ।

इति । एवञ्च—

“नित्यश्राद्धमदैवं स्वादर्थ्यपिण्डविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं ह्येतद्वात्भोक्तृव्रतोर्ज्जितम्” ।

इति दक्षिणानिवेधोऽशक्तविषयः—इति तत्त्वज्ञतः । अतएव
 शक्त्वा दक्षिणादानं व्यासः स्मरति । तदिदं नित्यश्राद्धं सम्भवे
 वज्रब्राह्मणकमसम्भवे त्वेकब्राह्मणकमपि भवति । सोऽयं मुख्यः

कल्पः । आहुकरणेऽशक्तस्तु यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नम् उद्धृत्य पितृभ्य-
 इदं स्त्रधेत्युच्चार्यान्नममौपे उदकं निनयेत् । तच्चान्नं ब्राह्मणाय
 दद्यात् । ‘अप्येकमाशयेदिप्रम्’—इत्यभिधाय,—“अप्युद्धृत्य यथा-
 शक्ति”,—इत्येवमादिकात्यायनस्मरणात् । न चेदं आहुविधायक-
 मिति वाच्यं, प्रमाणाभावात् । आहुश्च पूर्व्वेण वाक्येन विहितम्—
 ‘आहुं वा पितृयज्ञः स्यात्’—इति, ‘अप्येकमाशयेदिप्रम्’—इति
 च । कथमिहापि विधीयेत । तस्मात्—‘अप्येकमाशयेत्’—इति
 बहूनामसम्भवे एकब्राह्मणभोजनम्—एकेनापि ब्राह्मणेन आहुकरण-
 मित्येतत्परम् । ‘अप्युद्धृत्य यथाशक्ति’—इति तु ब्राह्मणभोजनोप-
 युक्तान्नासम्भवेन आहुतासम्भवे—किञ्चिदप्यन्नमुद्धृत्य देयमित्याह ।
 भिक्षौ सन्विमौ कल्पौ भवतः—यच्चैकब्राह्मणकआहुं, यच्चोद्धृत्यान्प-
 मपि देयमिति । तत्त्वकृतोऽप्येवम् । भट्टनारायणस्याप्येष एव
 स्मरसः । एतेन—

“नित्यआहुस्वसामर्थ्यात् चोन् दावेकमथापि वा ।

भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य दुर्ध्वलः” ।

इति ।

“यथाशक्त्यन्नमुद्धृत्य पित्र्येण विधिना सदा ।

आहुय ब्राह्मणं दद्यात्तत्कुले वा ममर्पयेत्” ।

इति चैवमादिपुराणवाक्यमपि व्याख्यातम् । तत्राप्यशक्तस्य
 योऽयं भूतयज्ञे पितृवलिर्दीयते, तेनैव पितृयज्ञः कृतो भवति ।
 ‘पितृवलिर्वापि वा’—इति वचनात् । यदा कस्याश्चिदवस्थायाम्—
 ‘यज्ञादेव निवर्त्तते’—इत्येवमादिकायां न हरति बलौन्, तदा

तर्पणेनैव पितृयज्ञः कृतोभवति । सोऽयं इन्दोगानां स्वाशान्परि-
भाषितश्चतुर्विधः पितृयज्ञः आहुं पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणायाश्चदानं
पितृवल्लिस्तर्पणञ्चेति ।

तदिदं तर्पणं सर्वस्यामेव दद्यायामावश्यकं यथाशक्ति चान्यत् ।
दद्यान् परं विशेषो यदशक्तस्य तर्पणेनापि प्रत्यवायः परिहृतो भवति ।
समुच्चयेन सर्वेषां पक्षाणामुपदेशस्तु शक्ततमस्येति परिशिष्टप्रकाशः ।
तथा गौतमः । “नित्यं स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं, यथोत्साह-
मन्यत्”—इति । अत्र च,—तर्पणब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्य-
मित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञत्रयानुष्ठानाशक्तावङ्गवैकल्येनाप्यनयो-
रवस्थानुष्ठेयत्वार्थम्—इति कल्पतरुप्रभृतयः । अन्ये तेषां पक्षाणां
यथाशक्ति समुच्चयविकल्पावाहुः । यदा पुनर्न शक्नोति पृथक्
तर्पयितुं, तदा स्नानाङ्गेनापि तर्पणेन पितृयज्ञफलमधिगच्छति ।

“यदेव तर्पयत्यङ्घ्रिः पितृन् स्नात्वा दिजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ।

इति मनुवचनात् । सोऽयमुक्तः पितृयज्ञः । उक्ताश्च पञ्चमहा-
यज्ञाः ॥ १२ ॥ ० ॥

अयेदानौमुक्तस्यैव विशेषोऽभिधीयते—

आसीन एवाग्नौ जुहुयात् ॥ १३ ॥

आसीन उपविष्ट एव । नोर्द्धः, न वा प्रङ्गः ॥ १३ ॥ ० ॥

आसीनः पितृभ्यो दद्यात्, यथोपपादमितरान् ॥ १४ ॥

आसीनः पितृभ्यो वलिं दद्यात् हरेत् । आसीनः—इत्येतदवाच्यम् ?—

इति चेन्न, एवं हि आभीन इत्यनुषज्येत । तदेतदमृगज्ञाचार्य-
 आभीन इत्याह । पितृभ्योदद्यात् यथोपपादम्—इत्ययमपि सम्बन्ध-
 आशङ्क्येत, साऽप्याशङ्का माभूदिति च तद्वचनम् । पुनरुक्तञ्च
 गौभिले याज्ञमिति चावोचाम । इतरान्,—अपरान् बलीन् ।
 कस्मादपरान्? पितृबल्लेरिति ब्रूमः । कस्मात्? प्रकृतत्वात् ।
 प्रकृतः खल्वत्र बलिः पितृ एवेति तदपेक्षयैवापरत्ववर्णनमुचितम् ।
 तान् खल्विमान् पितृबल्लेरन्यान् सर्वान् बलीन्, 'यथोपपादं'
 यथोपपद्यते दानं, तथैव दद्यात् न पुनराभीन एवेत्ययमस्ति
 नियम इत्यर्थः । तेनाधिवर्चःप्रदेशस्थाशुचितया दूरस्थ एव प्रक्षिप्य
 दद्याद्दूर्ध्वः सन् । एवमन्यत्रापि कचित् प्रक्षः कश्चिच्चान्यादृश एवेति
 यथायथमूहनीयम् ॥ १४ ॥ ० ॥

स्वयन्त्वेवैतान् यावद्वसेदलीन् हरेत् ॥ १५ ॥

यावद्गृहे वसेत्, तावदेतान् सर्वानेव बलीन्,—न पुनः पितृबल्ले-
 रपरानेवेत्यर्थः । स्वयमेव यजमानो हरेन्निध्यादनलसः सन् । गृहे
 वसन् खल्वसौ यजमानः स्वयमेव बलिहरणं कुर्यान्नान्यद्वारा इति
 सूचयन्नाचार्यः । प्रवसन्नन्यद्वाराऽपि—इत्येतत् सूचयति । तस्मात्
 स्वयमेवेति स्वयं सम्भवाभिप्रायं वचनम् । उपलक्षणञ्चैतद्वलियहणं
 होमादीनामपीति द्रष्टव्यम् । तुगब्दश्च स्वयं करणपक्षे फलविशेषं
 द्योतयति ॥ १५ ॥

अपि वाऽन्यो ब्राह्मणः ॥ १६ ॥

अपिवा, अथवा । अशक्तौ यजमानस्य प्रवासे वेत्यर्थः । अन्यो-

ब्राह्मणो, 'बलीन् हरेत्'—इत्यनुवर्तते । अथवा । अपि वेत्येतत्
चवियविषयमाचार्यस्य पचान्तरम् । स्वयमेवेत्येतन्नियममननुजा-
नन्नाचार्यः—'अन्यः'—इत्याह । स्वस्मादन्योऽपि ब्राह्मणो राज्ञो-
बलिहरणादिकं कुर्यादित्यर्थः । तथाच स्मरति भगवान्मनुः ।

“पुरोहितश्च कुर्वीत, वृणुयादेव चर्त्विजम् ।

तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च” ॥

इति ॥ १६ ॥ ० ॥

दम्पती एव ॥ १७ ॥

जाया च पतिश्च—दम्पती, भार्यापती—गृहपतिस्तत्पत्नी
चोच्येते । ताविमौ दम्पती एव,—बलीन् हरेयाताम्,—इति
सम्बध्यते ॥ १७ ॥

इति गृहमेधिव्रतम् ॥ १८ ॥

इत्येवमहरहः पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानं गृहमेधिव्रतम्, गृहे
यथोर्मधो यज्ञो भवति, ताविमौ गृहमेधिनौ दम्पती—इति ब्रूमः ।
तथोगृहमेधिनोर्दम्पत्योर्व्रतं शास्त्रविहितो नियम इत्यर्थः । तदेवं
पञ्चमहायज्ञावशिष्टमन्नं दम्पती भुञ्जीयाताम् ।

“भुक्तवत्स्वय विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातान्ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती” ॥

इत्येवमादिस्मरणात् । मनुरपि ।

“देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्णात्य देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषमुग्भवेत्” ।

इति । प्रकारान्तरं पूर्वमुक्तम् । अहत्वा च पञ्च महायज्ञान्
भुञ्जतोऽप्यथोर्व्रतलोपोभवतीति विज्ञायते । गृहमेधिनोरेवैतद्भूतं,
तावेव पूर्वं भुञ्जानौ प्रत्यवायभागिनौ भवतः । सुवामिनौ प्रभृतयस्तु
पूर्वमेव भोजनीयाः । तदाह मनुः ।

“सुवामिनौः कुमारंश्च रोगिणोऽगर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽप्य एवैतान् भोजयेदविचारयन्” ।

इति । तथा गौतमः । “भोजयेत् पूर्वमतिथिकुमारव्याधित-
गर्भिणीसुवामिनीस्त्वविरान् जघन्यांश्च”—इति ।

“अदत्त्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वश्रुर्जग्धिमात्मनः” ॥

इति च धर्मशास्त्रम् ॥ १८ ॥

दम्पती एव बलौन् हरेयाताम्—इत्युक्तम्, अयेदानीं कश्चिदिह
विशेषोऽभिधीयते—

स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ॥ १९ ॥

स्त्री पत्नी, ह किल । स खल्वयम्—एतिह्यार्यकोऽनर्थको वा
निपातः । इति होचुर्दृढाः—इति स्त्रीतिह्यमुच्यते । सेयं पत्नी, सायं
रात्रौ, बलौन् हरेत्—अमन्त्रं, तुष्णीम्—इत्यर्थः । कस्मात् पुनः
कारणादमन्त्रमुच्यते पत्न्या बलिहरणम् ? इयमेव तावन्नाचं कुतो-
नाध्याप्यते ? उपदेशादिति ब्रूमः । अमन्त्रमेव खल्वस्या बलिहरण-
मुपदिश्यते—इति नेयमध्याप्यते इत्यदोषः । तथाच मनोः स्मरणम् ।

“सायन्त्रक्ष्य मिद्वक्ष्य पत्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते” ॥

इति । तदनेन रात्रावपि वैश्वदेवबलिकर्माणोरविशेषेण कर्त्तव्यत्वं दर्शितम् । अस्याञ्च सूतौ—मिद्धस्य अन्नस्य—इति पचप्राप्तमनूद्यते गुणभूतं, न तु विधित्सितम् । सायं बलिं हरेत्—इत्ययमत्र सम्बन्धः, न सायं मिद्धस्य अन्नस्य—इति । तस्मात्—“यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेत्”—इतिवत् नित्यानुवादोऽयम्—अन्नस्य मिद्धस्य—इति । ‘अथ हविष्यस्यान्नस्य’—इतिवन्मुख्यकल्पपरिकीर्त्तनाभिप्रायं वा वचनम् ।

तदिदं बलिहरणद्रव्याभिधानपरं शास्त्रं नान्यत् परिसञ्ज्ञे । अभावे खल्वन्नस्य प्रतिनिधिमप्युपादाय बलिहरणं कर्त्तुमुचितम् । कस्मात् ? प्रतिनिधिशास्त्रस्यार्थवत्तोपपत्तेः । प्रतिनिधिशास्त्रस्य खल्वेवमर्थवत्तोपपद्यते । इतरथा प्रतिनिधिशास्त्रमनर्थकं—प्रलापमात्रं स्यात् । तद्योदाहरिष्यामः । न चैतदुचितम् । अहनौति चेन्नाविशेषात् । इति चेत् भवान् पश्यति,—अहनि प्रतिनिधिशास्त्रमर्थवत् कथमनर्थकं प्रलापमात्रम् उच्यते—इति । तत्र ब्रूमः । नैषा कल्पना सम्भवति । कस्मात् ? अविशेषात् । विशेषाभावादित्यर्थः । अहन्यपि, मिद्धस्य इति, अन्नस्य—इति च अवणम्, अविशेषेणोपलभ्यते—इति । तत् यदि रात्रौ प्रतिनिधिशास्त्रं न प्रवर्त्तते, अहन्यपि न प्रवर्त्तिष्यते, हेत्वविशेषात् । अप्रवृत्तिहेतुः खल्वहनि रात्रौ च न विशिष्यते—उभयत्रापि समान इत्यर्थः । तथाचोक्तम् । “अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैव्यञ्जनैरुपमिच्याग्नौ जुज्यात्”—इति । मनुरपि स्मरति ।

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद् देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्” ॥

इति । “वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य जुहोति”—इति च गृह्या-
नारम् । आह च कात्यायनः कर्मप्रदीपे ।

“मायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्” ॥

इति । तदचानश्रतोऽपि वैश्वदेवो बलिकर्म च कर्त्तव्यम्—इत्युक्तम् ।
तस्मात् इयमेवावधारणा—मायं बलिं हरेत्—इति सम्बन्धः, न मायं
सिद्धस्य—इति ।

अथ मन्यसे—अतिथ्यनुरोधेन पाकसम्भव एव अनश्रतोराचौ
करणम्—इति । तत्रोच्यते । नाप्रमाणत्वात् । न खल्वेषा कल्पना
सम्भवति;—अतिथ्यनुरोधेन यदा पच्यते, तदैव राचौ अनश्रता
वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यम्, नापचमानेन—इति । कस्मात् ? अस्मिन्नर्थं
प्रमाणाभावात् । न खलु पाकार्यता वैश्वदेवबलिकर्मणोः शक्यते
वक्तुम् । किं कारणम् ? पुरुषसंस्कारत्वात् । कुतः पुनरनयोः
पुरुषसंस्कारत्वमुच्यते ? “महधर्मचारिणीसंयोगः, पञ्चानां महा-
यज्ञानामनुष्ठानम्”—इति गौतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये पाठात् ।
“तानेतानहरहः कुर्वीत”—इति—

“स्नाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” ॥

इति च पुरुषार्थत्वावगमात् । वैश्वदेवं बलिकर्म च, अकुर्वाणः
पुरुषः किल्बिषी भवति—इति च कात्यायनेन सुव्यक्तमनयोः

पुरुषार्थत्वाभिधानात् । “पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्म-यज्ञः—इति चारण्यके तैत्तिरीये । तदेव खल्वमौषां मूलम्—इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । तस्मात् पुरुषार्थत्वमेवामौषां महायज्ञानां, न पुनर्वैश्वदेवबलिकर्षाणोः पाकार्यत्वम् ।

अथ उच्यते—“पुरुषार्थयोरेव सतोरनयोः पाकार्यतामप्यनु-मन्यामहे”—इति । अत्रोच्यते । काममनुमन्येमहि पाकार्यतामप्य-नयोर्यदि प्रमाणमत्र किञ्चित् उपलभेमहि । न तु प्रमाणमिह किञ्चिदुपलभामहे । तस्मादसङ्गतमनयोः पाकार्यत्वम्—इति । स यदि ब्रूयात्,—अकृत्वा वैश्वदेवादिकमन्नं भुञ्जानस्य दोषश्रवणादन्न-संस्कारत्वमनयोरनुमातव्यम्—इति । तं प्रति ब्रूयात् । ब्रह्मयज्ञा-दिकमप्यकृत्वा भुञ्जानस्य दोषश्रवणादनैकान्तिकमेतत्किञ्च नान्न-संस्कारत्वमनयोरनुमापयितुमर्हति—इति । तदिदं दोषकीर्तनम्, आवश्यकत्वममौषाम् अवगमयति,—इति पुरुषार्थशास्त्रैस्तुल्यवदेव तात्पर्यम् । तत्रापि समाधानाच्च । पुरुषार्थप्राये चाध्यापनादिकर्ष-प्रवाहे वैश्वदेवबलिकर्षाणी समाख्यायेते । तदनयोरपि पुरुषार्थत्व-मवधार्यते । तथाचोक्तम् । “प्राये वचनाच्च”—इति ।

पुरुषार्थयोरनयोरन्नसंस्कारार्थत्वमपि, न साम्प्रतमभ्युपगन्तुम् । पुरुषार्थत्वे हि द्रव्यं वैश्वदेवाद्यर्थं भवति, अन्नसंस्कारार्थत्वे तन्नाथं वैश्वदेवादिकं स्यात् । अस्तु कोदोषः ?—इति चेन्नासम्भवात् । न खल्वेतत् सम्भवति,—अन्नार्थं वैश्वदेवादिकं, वैश्वदेवाद्यर्थञ्चान्नम्,—इति । कस्मात् ? विरोधात् । विरुध्यते खल्वेकस्य गुणभावः प्रधान-

भावश्च । न ह्येकमेव वस्तु एकमेवापेक्ष्य एकदैव प्रधानं गुणभूतञ्च भवितुमर्हति । इतश्च । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं वाक्यभेदप्रसङ्गः ? वचनव्यक्तिभेदात् । वचनव्यक्तिः खल्वनयोर्भिद्यते—इति भिद्येत वाक्यम् । वैश्वदेवेनान्नं संस्क्रयात्—इत्येकस्मिन् पक्षे वचनव्यक्तिर्भवति, अन्नेन वैश्वदेवमभिनिर्वर्त्तयेत्—इति चान्यस्मिन् । एकं खल्विदं वाक्यं—‘हविष्यस्यान्नस्य जुहुयात्’—इति । न च भङ्गा वाक्यम्, उभयार्थत्वं कल्पयितुमुचितम् ।

आह—‘अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरपमिष्याग्नौ जुहुयात्’—इत्यस्मादेवास्मानात् द्रव्यार्थत्वमवगम्यते—इति । न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अर्थकर्मवदास्मानात् । अर्थकर्मण्यपि साद्यं प्रातर्होमे समाधायते—“अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वा अकृतस्य वा”—इति । तत्समानमिदमपि आधायते—“हविष्यस्यान्नस्य”—इति । तस्मात्—“सोमेन यजेत”—इत्येवमादिवदिहापि द्रव्यमुच्यते जुहोतेरूपकारकम् । सेयं द्रव्यबोदना वा स्यात्, विशिष्टकर्मबोदना वा स्यात्, सर्वथाऽपि द्रव्यं कर्मार्यतां नातिशेते । यथा खल्वपचारे सोमस्य पूतिका उपादीयन्ते वचनबलात्, एवमिहाप्यपचारेऽन्नस्य अन्यदण्डुपादेयं वचनबलात्—इति न किञ्चिदनुचितम् ।

न खल्वच द्रव्यस्य ईप्सितभावः अवगम्यते । हविष्यादस्मादुद्धृत्य तेन होममभिनिर्वर्त्तयेत्—इति खल्वच वचनव्यक्तिर्भवति । कस्मात् ? “वैश्वदेवादस्मात् पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्”—इति गृह्यान्तरदर्शनात् । अथ वा । हविष्येनान्नेन होममभिनिर्वर्त्तयेत्—इत्यथम् एव अर्थः । यदाऽप्यवयवार्था षष्ठीयमुच्यते, तदापि हविष्यस्यान्नस्या-

वयवेन जुहुयात्—इति वचनार्थः । सर्वथाऽपि द्रव्यमेव कर्मायं न कर्म द्रव्यार्थमवगम्यते । येषामपि हविष्यस्यान्नस्य अवयवं जुहुयात्—इति वचनव्यक्तिः, तेषामपि न कर्मणः अन्नावयवार्थत्वमवगन्तव्यम् । न खल्वन्नावयवेन संस्क्रुतेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति ! तदर्थञ्चेत् कर्म, तदप्यनर्थकं स्यात् । यः खल्ववयवो जुहोतिना सम्बध्यते, स तेनैवोपचौयते, नावतिष्ठते, यथावतिष्ठते, नासौ जुहोतिना सम्बध्यते । न च वैश्वदेवादिकमन्नस्य किञ्चित् उपकरोति । न खल्वेवम् अन्नार्थता कर्मणः शक्यते वक्तुम् । “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत, तस्य द्रव्यमधानत्वात्”—इति सूत्रणात् ।

अथ वैश्वदेवादिकमन्नस्य मा करोतु दृष्टं कञ्चिदुपकारम्, अदृष्टन्तु करिष्यति । अदृष्टोऽपि उपकारोलोके बह्वलमुपलभ्यते । यामान्तरात् आगतानां पुरुषाणां पर्यग्निकरणेन खल्वदृष्ट उपकारः क्रियते—इत्युच्यते । न—इति ब्रूमः । न करिष्यति अदृष्टमपि उपकारं वैश्वदेवो द्रव्यस्य । कस्मात् ? तस्य शब्दमूलत्वात् । शब्दमूलं खल्वदृष्टमिष्यते । न खल्वस्ति शब्दः,—वैश्वदेवो द्रव्यस्य उपकरोति,—इति । शब्दस्त्वस्य पुरुषार्थतामाह—‘महायज्ञैश्च’—इति, ‘तानेतान्’—इति चैवमादिः । सा खल्वियं कल्पना पुरुषबुद्धिमूला—इत्यनादरणीया । तथाचोक्तम् । “धर्मस्य शब्दमूलत्वाद् शब्दमनपेक्षं स्यात्”—इति । न च एकेनादृष्टेन पुरुषार्थतया चरितार्थं शास्त्रे अन्यदपि अदृष्टं कल्पयितुमुचितम् ! लोकेऽपि नात्यन्तमदृष्ट उपकारोदृश्यते, यत्र चात्यन्तमदृष्ट उपकारः, तत्र प्रमाणमपि न दुर्लभम्—इत्यनुदाहरणम् ।

स खल्वयम्—‘अन्नस्य’—इत्युपदेशोऽन्नस्य होमस्य च सम्बन्धं करोति, सम्बन्धे च सति—“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः”—इति, “भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्याथोपदिश्यते”—इति चानया तन्वयुक्त्वा, द्रव्यं गुणभावेन सम्बध्यते । सेयं ततौयार्यं षष्ठौ विभक्तिः,—इति, “ग्रकून् जुहोति, मारुतं जुहोति, एककपालं जुहोति”—इत्येवमादिवत् इहापि द्रव्यमेव कर्मार्यं, कर्म तु पुरुषार्थम् एव, न द्रव्यार्थम्—इति सिद्धम् । अत एव स्मर्यते । “अहरहः पञ्चय-
ज्ञान्निर्व्वपेत् अपि मूलपत्रोदकशाकेभ्यः”—इति । “अहरहः स्वाहां कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाशात् देवताभ्यः, पितृभ्योमनुष्येभ्यश्चोद-
पाचात्”—इति च गृह्यान्तरम् । “यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः सन्तिष्ठते, यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यपस्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति च तैत्तिरीये ब्राह्मणे ।

“न चेदुत्पद्यतेऽन्नन्तु अङ्गिरेनान् समापयेत्”—

इति च स्मरणम् । तदेवमादिशास्त्रेभ्यः—सुव्यक्तमिदमवगम्यते ; यत् द्रव्यमेव कर्मार्यम्—इति, कर्म प्रधानं पुरुषार्थम्—इति च । न हि द्रव्यार्थकर्मणां द्रव्याभावेऽपि करणमस्ति । पुरुषार्थमेव हि कर्म, अतद्रव्यापचारेऽप्यन्येन केनचित् यथाकथञ्चित् क्रियते, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यार्थत्वे तु कर्मणश्चोदितद्रव्याभावे लोप-
एव स्यात् । न खलु प्रैयङ्गवेऽपि चराववघातः क्रियते, न वा तदर्थं ब्रौह्म उत्पाद्यन्ते । तदिदं प्रतिनिधिविधानपरं शास्त्रम् अन्नाभावेऽप्यन्येन होममुपदिशत् कर्मनिर्व्वर्त्तेरौष्णितमत्वं दर्श-
यति । तस्मात् न कर्मणो द्रव्यार्थता । तदुक्तम् । “यैर्द्रव्यं न

चिकीर्षते, तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्—इति ।
मनुरपि—

“वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत्” ॥

इति पाकान्तरेणाश्वदानपक्षेऽपि, न वलिं हरेत्—इत्याचक्ष्णः
द्रव्यस्यैव कर्म्मार्थतामनुजानाति—इत्यवगम्यते । इतरथा कथमिवा-
संस्कृतस्यान्नस्य भोजनमनुजानीयात् ! आचार्योऽपि वक्ष्यति ।
“यद्येकस्मिन् काले त्रीह्रियवौ प्रक्रियेयाताम्, अन्यतरस्य ऊत्ता
कृतं मन्येत”—इति, “यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्यते
सकृदेवैतद्वलितन्त्रं कुर्वीत”—इति चैवमादि ।

अथ,—“अहुतस्य नाग्नौयान्न चाक्षमाशयेत्”—इति, गृह्या-
न्तरम् अहुतस्य अशनं निषेधति । किमतो भविष्यति ? उच्यते ।
एतदतो भविष्यति,—अहुतस्य अशननिषेधेन होमस्य अन्नसंस्कार-
कत्वमनुमास्यामहे,—होमः खल्वन्नं संस्करोति, तदभावे चासंस्कृत-
मन्नं नात्तव्यम्,—इति । अत्रोच्यते । एवमपि, अन्येषामवेष
होमोऽन्नार्थः स्यात्, न तस्माकम् । अपि च । नैवा कल्पना
मश्ववति—अन्नार्थं वैश्वदेवः—इति । कुतः ? तदुच्यते । पञ्चमहा-
यज्ञानां खलु तैत्तिरीयारण्यकमेव मूलमाचक्षते । तत्र च
पुरुषार्थत्वममीषाम् अवगम्यते । तच्च पुरस्तादुपदर्शितम् । सेयं
निर्मूला कल्पना नादरणीया । तस्मात् होमभोजनयोः क्रमः इह
विधित्तितः—इत्यवगच्छामः । पूर्वं यस्य न ह्रियते, तन्न अत्तव्यम्—
इति, अनया वचनव्यत्या खल्वस्मात्पक्षोऽनुगृह्यते । अथ वा ।

अङ्गतस्य—इति कर्त्तरि निष्ठा । न ऊतं येन—इति वा विग्रहः,
 “अङ्गतस्य प्रायश्चित्तम्”—इत्येवमादिवद्वाक्येयम् । होममकुर्वन्तोऽसं
 नाश्रीयात्, न च आग्रयेत्—इति वचनार्थः । अत एव—‘अङ्गतस्य’—
 इति, ‘अन्नम्’—इति च वैयधिकरणेन पदद्वयमुपादीयते ।
 अन्यथा खलु ‘अङ्गतस्य’—इति षष्ठी वा न स्यात्, ‘अन्नम्’—इति
 वा द्वितीया । तदिदम् एकं वचनं बह्वनामनुरोधान्नेयं, न तु
 एतदवष्टभ्य बह्वनि वचनानि अन्यथा नेधानि—इति युक्तम् ।
 स्मरन्ति च ।

विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् ।

तुल्यप्रमाणमन्ते तु न्याय एव प्रवर्त्तकः” ॥

इति । मुख्यक्रमणस्यार्थत्वस्मरणं यदि कथञ्चिदुपलभ्येतापि,
 तर्हि तदपि क्लृप्तश्रुतिविरोधादनपेक्षणीयमेव प्रेक्षावताम् । किं
 पुनरङ्ग ? सन्दिग्धार्थस्य तदानुगुण्येन वर्णनम् । तस्मात्—वैश्वदेवा-
 दिकमन्त्रार्थम् उभयार्थं वा,—इत्यसङ्गता कल्पना ।

तदेवं सिद्धेऽपि वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वे, अन्नस्य सिद्धस्य—इति
 यद्यनुवादो वा मुख्यकल्पाभिप्रायं वा न स्यात्, नियम्येत तर्ह्य-
 न्नम् । परिसञ्जचीत चान्यत् द्रव्यम् । भिद्येत तर्हि वाक्यम् ।
 कथम् ? रात्रौ वैश्वदेवः कर्त्तव्यः, स च सिद्धेनैव,—इति वचन-
 व्यक्तिभेदात् । न चेत्तदपि सम्भवति, प्रतिनिधिवचनानामनर्थक-
 त्वापत्तेः । तस्मात् पाकाभावेऽपि रात्रौ वैश्वदेवादिकमुदकादि-
 नापि कर्त्तुमुचितम् । न खलु पाकाभावे—‘अन्नश्रताऽपि रात्रौ
 वैश्वदेवः कर्त्तव्यः’—इति शास्त्रं न प्रवर्त्तते । तत् किमिति,

अकारणमेव शास्त्रमिदमतिक्रम्यते ।। न च शास्त्रं नामातिक्रमित-
व्यम् । 'सततम्'—इति चाभिधानात् । अनश्रताऽपि सततं वैश्वदेवो-
बलिकर्म्म च कर्त्तव्यम्,—इति खल्वभिहितं कात्यायनेन । सेयं
'सततं' श्रुतिरेवं सति उपरुध्येत ।। न खल्वेवमियम् अनुगृह्यते ।
तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

यदि पुनर्नियम्यते अश्रं, तर्हि तदर्थवत्तोपपत्तेः, 'अनश्रताऽपि
सततम्,—इति च स्मरणात्, पुरुषार्थलाक्षात्, अनश्रताऽपि वैश्व-
देवार्थमेव पुनः पाकः क्रियताम् । पाकेनैव चेत् वैश्वदेवः कर्त्तव्यः,
तर्हि अथमेव बलादपि पाकमानयिष्यति । तस्मात्—यद्येव-
माग्रहातिशयं करोषि,—मिद्वेनैव वैश्वदेवः कर्त्तव्यः,—इति, तर्हि
अनुमन्यस्व अतिथ्यनुरोधमन्तरेणापि अनश्रतोऽपि पुनः पाकम् ।
किमिति,—अतिथ्यनुरोधेन पाकाभावे वैश्वदेवलोपं कथयसि—इति
न विद्मः । एतेन—

“पुनः पाकमुपादाय सायमण्यवनौपते ।।

वैश्वदेवनिमित्तं वे पव्यमन्त्रं बलिं हरेत्” ॥

इत्येवमादिकं पुराणवचनमपि व्याख्यातम् । इदं हि वचनं
वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति वैश्वदेवनिमित्तं पाकं सुव्यक्तमाह ।
अन्यथा खल्वनश्रतोऽपि रात्रौ पाकाभावे नास्ति वैश्वदेवादिकम्,—
इत्यापतति । न चैवम् इष्यते । तस्मात्,—“स्त्रीयभोजनसम्भवे पाकं
विनाऽपि, तदसम्भवे अतिथ्यनुरोधेन पाकसम्भवे एव, सायं वैश्वदेव-
बलिकर्म्माणौ,—इति रघुनन्दनमतमसङ्गतम् । न च स्त्रीयभोजन-
सम्भवे पाकं विनाऽपि,—इत्यस्यां कल्पनायां प्रमाणमस्ति । न चैवं,

‘पुनः पाकमुपादाय,—इति वचनमुपपद्यते । तस्मात्, पुनः पाक-
मुपादाय,—इत्यनूद्यते, पाकं सिद्धमन्नम् उपादाय, मायमपि,
पुनर्वैश्वदेवं कुर्यात्,—इति वा वचनार्थः । यस्तु पुरुषार्थयोरेव
मतोर्वैश्वदेववल्गिकर्मणोर्द्रव्यार्थत्वं प्रतिजानीते । तस्य रात्रौ
पाकाभावेऽपि पुरुषार्थयोस्तयोर्थयाकथञ्चिदनुष्ठानमावश्यकमित्युक्तः
प्रयासः । तस्मादस्मादुक्तैव व्यवस्था शास्त्रार्थः ॥ १८ ॥ ० ॥

आह । तदिदं बलिहरणमहरह्यत् पच्यते तेनैवाग्नेन कर्त्तव्यं
न पुनरन्यार्थमपि यत् अष्यते, तेनापि कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते ।
कस्मात् ? ‘वैश्वदेवादन्नात् पर्युल्लु जृहोति’—इति, ‘सिद्धस्य वैश्व-
देवस्य अन्वहं होतव्यम्’—इति, ‘होमशेषेण बलयोहर्त्तव्याः’—इति
चैवमादिशास्त्रेभ्यः । नेत्युच्यते । पुरुषार्थं खल्वेवमादिकं कर्म,
यथाकथञ्चित् पुरुषेण निर्वर्त्तनीयम् । अन्यथा खल्वयमधर्मम्
इयात् । तस्मान्नैव नियमः—वैश्वदेवेनैवाग्नेन होतव्यम्—इति ।
तमिममर्थम् आचार्यः सुव्यक्तमुपदिशन्नाह—

सर्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत्,—पितृस्य वा,
स्वस्थयनस्य वा, ऽर्थार्थस्य वा ॥ २० ॥

सर्वस्यैवान्नस्य एतान् बलीन् हरेत् । यत् किञ्चिदन्नं पच्यते
भोजनार्थं वा, अन्यार्थं वा, तेनैव—बलयोहर्त्तव्याः न पुनरन्नस्यास्ति
कश्चिन्नियमोऽनेनैवाग्नेन— इत्येतदर्थमाचार्यः ‘सर्वस्य’— इत्याह ।
“अनेकस्य अशेषता सर्वशब्दस्य अर्थः”—इति ह्यवोचाम । स
खल्वयमर्थोविस्मष्टमुपदिशते,—‘पितृस्य वा’ इति । पितृस्य, पितृ-

कर्मायै गृह्यस्य, अमावस्यादावन्नाद्यायार्थम्—इत्यर्थः । स्वस्वयनस्य, तदर्थं पक्वस्य । स्वस्ति—इति अभिप्रेतार्थमिद्धिमाचक्षते । तस्या-
 अयनं प्रापकं यत्कर्मा, तत् स्वस्वयनम् । किन्तु ? ब्राह्मणभोजना-
 दिकम् । कस्मात् ? “स्नेहवदमांसमन्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति
 हैषां भवति”—इत्येवमादिवचनात् । ‘अर्थार्थस्य’ अर्थो धनम्, अर्थः
 प्रयोजनं, यस्य, पुरुषस्य, सोऽयम् अर्थार्थः—इत्युच्यते । यस्मात्
 पुरुषात् अर्थ आग्रास्यते, तदर्थं पक्वस्य—इत्यर्थः । वैश्वदेवावशिष्टेन
 बलिहरणोपदेशात् वैश्वदेवेऽपि सुतरामेषैव व्यवस्था ।

अथ पित्राद्यर्थे यत् पच्यते, तेनापि चेत् वैश्वदेवादिकं कियते,
 न तर्हि पाकः पित्र्यो भवति । वैश्वदेवाद्यर्थत्वमपि खल्वस्य विद्यत-
 एव । उच्यते । सत्यमस्तौदं, यत् पित्र्ये यत् पच्यते, तेनापि
 वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यम्—इति । नैतावता पाकस्य पित्र्यत्वमपज्ज्ञोतुं
 शक्यते । कुतः ? यतस्तथापि अपणस्य पित्रुद्देशकत्वमस्यैव—इति,
 पाकः पित्र्यः—इत्युच्यते । पितृकर्मा किलोद्दिश्य यत् पच्यते, तत्
 पित्र्यम्—इति प्रतिजानौमहे । सोऽयं पाकविशेषः पितृणाम-
 साधारणः,—इति तथा व्यपदिश्यते । व्यपदेशाः खल्वसाधारणतयैव
 भवन्ति । प्रत्यक्षं खल्वेतदस्माकम्, यत् चित्तिजलपवनबीजादि-
 समवधानजन्माऽप्यङ्कुरो व्यपदिश्यते—शाक्यङ्कुरः—इति । कस्मात् ?
 शास्त्रिबीजानामसाधारणत्वात् । चित्यादिकं खलु साधारणम्—
 इति, न तेन व्यपदिश्यते । तस्मादुपपन्नमेतत्—‘पित्र्यस्य वा
 स्वस्वयनस्य वा अर्थार्थस्य ‘वा’—इति ।

तदेवं यस्य कस्याप्यर्थे पक्वस्य अन्नस्यैतान् बलीन् हरेत्, न

पुनर्वैश्वदेवार्थपक्षस्यैव—इति एव-शब्दार्थः । तु शब्दो बलिहरणस्य कालविशेषं द्योतयति । कः पुनरसौ कालविशेषः ? पूर्वं, पश्चादा—इति ब्रूमः । सोऽयं विभज्य प्रदर्शयते । तत्र तावत् अर्थाय स्वस्थ-यनार्थञ्च यत् पच्यते, तेन पूर्वमेव बलिहरणं भोजनादित्याचक्षते । कस्मात् ? ‘अज्जतस्य नाश्नीयात् न चाक्षमाशयेत्’—इति गृह्यान्तर-वचनात् । तथा दर्शनाच्च । दृश्यते स्वत्वादितो बलिहरणं पश्चात् भोजनं वैश्वदेवस्याक्षस्य । तस्मादिहापि तदेव कल्पयितुमुचितम् । न खलु पुरुषोच्छिष्टेनाग्नेन बलिहरणम्—इति साध्वी कल्पना भवति । यज्ञावशिष्टाक्षभोजनमेव ह्युपदिशन्ति शिष्टाः ।

“यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामसं विधीयते” ।

इति ।

“यज्ञशिष्टाश्नतमुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्” ।

इति चैवमादि । अत एव वैश्वदेवादवाक् यदि भिक्षुकः समायाति, तदाऽपि वैश्वदेवार्णमसमुद्भूत्य,—पृथक् कृत्वा, तस्मै भिक्षा दातव्या,—इति स्मर्यते । न तु भिक्षादानावशेषेण वैश्वदेवः कर्त्तव्यः—इति । तदाह व्यासः ।

“अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवाक्षं भिक्षां दत्त्वा विमर्जयेत्” ॥

इति । अत्राह । “अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्वां चकार तमिन्द्र एत्य परिदेवयाश्चक्रे” इति लिङ्गात् ।

“निरूप्य हविरनाम्ना अन्यस्मै न हि ह्रियते” ।

इति वचनाच्च स्वस्थयनाद्यर्थे यत् पच्यते, तेन बलिहरणमग्रास्व-

मिति । उच्यते । नामौ दोषः । कस्मात् ? निरुप्यहविर्विषयता-
 क्षिप्तवचनयोः । कथं ज्ञायते ? कण्ठत एव तथाऽभिधानात् ।
 तस्मादुक्तैव व्यवस्था । पित्र्यश्चेदन्नं पच्यते, तर्हि पूर्वमेव आहुं,
 पश्चाद्वलिहरणम्—इति ब्रूमः । तत् कस्य हेतोः ? तथैव स्मरणम् ।
 तथा च मनोः स्मरणम् ।

“उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावदिमा विमर्जिताः ।

ततो गृहवलिं कुर्वादिति धर्मा व्यवस्थितः” ।

इति । न चेदं गृहवलिपदम्—

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलीन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे वा लोपो गृहवलिर्भवेत्” ॥

इति गृह्यान्तरदर्शनात् काम्यवलिमात्रपरम्—इति वाच्यम् ।
 तस्माच्चपरत्वे प्रमाणाभावात् । तस्मात् गृहे यो वलिर्दीयते—
 गृहमेधिना यः क्रियते, सोऽयं गृहवलिर्बुध्यते । गृहवलिपदस्य
 काम्यवलिमात्रपरत्वेऽपि, काम्यानां बलीनां आहूतोत्तरकालत्वमिदं
 वचनं शक्नोति विधातुं, न तु नित्यानामेतस्त्रिषेडुमपि । ततश्च
 तेषामपि शास्त्रान्तरात् तथात्वमविरुद्धमेव । तथा च गौतमस्मरणम् ।

“पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते” ।

इति ।

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तथा कार्णाजिनिस्मरणम् ।

“यदा आहुं पिढम्भस्य कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निरुत्ते पिढकर्म्मणि” ।

इति । अत्र वैश्वदेवस्य आहुत्तोत्तरत्ववचनात् ततः पराचौनस्य बलेः सुतरां तथात्वम् । तथा मत्स्यपुराणम् ।

“निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निञ्च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैतिकं बलिमेव च” ।

इति । अत्र—“नैतिकं बलिमेव च”—इत्येवमेव आहुभाष्ये नौलाम्बरोपाध्यायाः पठन्ति । परिशिष्टप्रकाशे नारायणोपाध्यायो-
प्येवमेव पठति । वाचस्पतिमिश्राणामप्ययमेव पाठः । “नैतिकं
विधिमेव च”—इति कचित् पाठः । तत्रापि तथैवार्थः । भविष्य-
पुराणञ्च ।

“हत्वा आहुं महाबाहो, ब्राह्मणांश्च विमुञ्च्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म्म ततः कुर्यान्नराधिप ।” ।

इति ।

“विमर्जयेत् प्रियाण्युक्ता प्रणिपत्य च भक्तिः ।

आदारमनुगच्छेच्चागच्छेच्चानुप्रमोदितः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथाऽतिथौन् ।

नित्यक्रियां पिढणाञ्च केचिदिच्छन्ति भक्तमाः ।

न पिढणान्तथैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक् पाकेन वेत्यन्ये केचित् सर्वञ्च पूर्ववत्” ।

इति च मार्कण्डेयपुराणम् । न चैवं नित्यआहुमपि बलिहर-
णात् पूर्वमेव प्राप्नोति—इति वाच्यम् । नित्यपाकस्य पिढपाकत्वा-

भावात् । व्यपदेशाः खल्वसाधारणतया भवन्ति—इत्यवोचाम् ।
 वैश्वदेवः—सर्वार्थः खल्वसौ पाको भवति । पितृपाकात् समुद्भूत्य,—
 इति हि स्मरन्ति । सर्वासु च स्मृतिषु बलिहरणात् परत एव
 नित्यश्राद्धमुच्यते । अमीषाञ्च वचनानां पार्वणश्राद्धप्रकरणे पाठात्
 नान्यत्र सन्निवेशः ।

ननु वाक्यं प्रकरणं बाधियते ? नेत्युच्यते । विमर्जयेत्—इति,
 आदारमनुगच्छेत्—इति च, अभिधाय, ततो नित्यक्रियां कुर्यात्—
 इत्याम्नानात् व्यक्तमिदमवगम्यते—विमर्जनमनुगमनश्चेदमनित्ये यत्
 क्रियते, तदुच्यते, न तु नित्ये—अहरहः क्रियमाणश्राद्धेऽपि—इति ।
 तदिदं वाक्यं न अहरहः श्राद्धविषयम्—इति सिद्धम् ।

“नित्यश्राद्धे गयाश्राद्धे तीर्थश्राद्धे तथैव च ।

वैश्वदेवं ऊनेदादौ ततः श्राद्धं समाचरेत्” ।

इति च स्मरणान्तरम् । अपि च । ‘निर्व्वर्त्य’—इति, ‘कृत्वा
 श्राद्धम्’—इति, ‘विमर्जयेत्’—इति च, प्रकृतमेव निर्व्वर्त्तनं, प्रकृतमेव
 श्राद्धम्, प्रकृतमेव च विमर्जनमर्थोऽवगम्यते । व्यक्तिवचनानां
 खल्वमीषामग्रेयौन्यायात् सन्निहितव्यक्तिपरतैव न्याय्या—इत्यदोषः ।
 परमार्थतस्तु विश्वदेवहोमात् परतो नित्यश्राद्धविधानात् कोऽय-
 मस्थाने संरम्भ इति न खल्वधिगच्छामि । तस्मात् पूर्वं श्राद्धं
 पश्चाद्वलिहरणम्—इत्यवगन्तव्यम् ।

अत्राह । श्राद्धोत्तरकालन्तु तदर्थतैव पाकस्य न स्यात् । सर्वो-
 हि सर्वस्य परद्रव्यस्य यावन्मात्रं दत्तम्, तस्यैवेष्टे, नान्यस्य—इति ।
 एवञ्च सति सूचारमवैयर्थ्यमेव स्यात् । तस्मात् श्राद्धात् पूर्वं बलि-

हरणम्'—इति । न—इति ब्रूमः । वाचनिके न्यायानवतारात् । वाच-
निकः खल्वयमर्थः—इत्युपपादितम् । तत्किमत्र न्यायः करिष्यति ?
न हि वचनस्यातिभारो नाम अस्ति । उत्तरकाशं नास्ति तदर्थतैव
पाकस्य—इत्यपि वर्णनमनुचितमेव । कस्मात् ? वचनप्रामाण्यादेव ।
यस्मात् वचनानि आहुदुत्तरकाशे बलिहरणं दर्शयन्ति, तस्मा-
दवगच्छामः—अस्युत्तरकालमपि पाकस्य तदर्थत्वम्—इति ।

अपि च । कस्मादुत्तरकालमस्य तदर्थता लुप्यते ?—इति
तावदर्थं प्रष्टव्यः । प्रयोजनस्य वृत्तत्वात्—इति चेन्न, न ह्यामे
वृत्तेऽपि वनस्यतेस्तदर्थता लुप्यते । पाकः खल्वर्थं पिष्टकर्मोद्दिश्य
कृतः—इत्यस्ति पित्र्यता पाकस्य । न खल्ववशिष्टाकस्य तदर्थत्वाभावः
पाकस्य तदर्थत्वमपहर्तुं शक्नोति । तथा चोक्तम् । “यमर्थमधिकृत्य
प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्”—इति । आहुं खल्वधिकृत्य पाकः प्रवृत्तः—
इति वृत्तेऽपि आहुं नैतत् अन्यथयितुं शक्यते । यथा खल्वग्नेय-
होमे कृतेऽपि, पुरोडाशस्याग्नेयता न व्याहृत्यते—सत एवाग्नेयात्
पुरोडाशात् स्निष्टकदवद्यते, तथेहापि भविष्यति । मीमांसाभाष्य-
कारेणाप्युक्तं दशमस्य प्रथमे । “यथा शिरसा धारितायाः स्रजः
शिरसोऽवतारितायाः देवदत्तौयाऽभाविता कृत्वा शुचिदेश-
निधानादिः संस्कार एषितव्यो भवति”—इति ।

प्रयोजनं यावन्मात्रेण निर्व्वान्मते, तावन्मात्रमेव चेत् तदर्थ-
मुच्यते, न तर्हि अन्यार्थपाकात् बलिहरणं सम्भवति । न खल्वेक-
एव भागः आहुवाच उपदेयो, बलिहरणाय च,—इति समञ्जसं
वचनम् । यदि तावत् आहुवायोपादीयते, नैव बलिहरणाय भवति,

अथ बलिहरणयोपादीयते, न तर्हि आहुय भवति,—इत्यग्रस्य-
त्वादनुचितम् । अथ 'प्रयोजननिर्वाहाय यदुपयुज्यते,—यत् अर्हति
प्रयोजनं निर्वाहुम्, तदेव तदर्थम्'—इति मन्यते, तर्हिनिर्वाहेऽपि
प्रयोजने, नैव द्रव्यस्य तदर्थत्वमपचोयते । स्वरूपयोग्यतामात्रस्या-
विशिष्टत्वात्—इति यथोक्त एवार्थः । यच्च—'अहुतस्य नाश्रयात्'—
इति वचनम्, तदेतद्व्यतिरिक्तविषयमवतिष्ठते । तस्मात्—"वैश्वदेव-
बलिकर्मणी नित्ये आहुत् पूर्वमेव कर्त्तव्ये, कामन्तु बलिकर्म
आहुतानन्तरम्"—इत्यमङ्गतं वर्णनम् ।

यदप्याहुः—"पार्वणश्राद्धे कर्त्तव्ये साग्निना तर्पणेनैव पञ्च-
यज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्त्तितत्वात् न आहुतानन्तरं पितृ-
बलिनित्यश्राद्धयोरनुष्ठानं, निरग्निना पार्वणदिनेऽपि तदनन्तरं
पितृबलिनित्यश्राद्धे कर्त्तव्ये"—इति । तदप्यमङ्गतम् । पितृबले-
नित्यत्वात् । चतुर्दश नित्याः—इति मङ्ग्यावचनात् । प्रमाणविशेषा-
भावाच्च । यच्चोक्तम्—

“पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्यात् आहुमिन्दुचये मदा” ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेऽर्थात् प्राप्तस्यापि तर्पणानन्तर्यस्य पुनर-
भिधानात् अन्यः पितृयज्ञो नास्ति—इति । तदपि चिन्त्यम् ।
आनन्तर्योपपत्त्यात् । का हि पूर्वकालतायां स्मर्यते,—इत्यवोचाम् ।
तदिदं वचनं भिद्वदनुद्य पूर्वकालीनान्तर्पणं, इन्दुचये मदा
कुर्यादन्वाहार्यम्—इत्येतदिधत्ते । न तु तर्पणस्य पूर्वकालतामपि ।
कस्मात् ? वाक्यभेदप्रसङ्गात् । एकं खल्विदं वाक्यम् एवं सति

भिद्येत । अपि च । इदं वचनम्, आहुदिने तर्पणस्यावश्यकत्वमा-
चष्टे, न तन्यत् परिसञ्चष्टे । कथं नाम ? तर्पणं निर्वर्त्यैव आहुं
कुर्यात्, न तु केवलनित्यआहुनैव पितृयज्ञो निर्वर्तते—इति मन्येत ।
“पितृतर्पणानन्तर्यानुवादस्तर्पणपार्वणयोर्मध्ये पितृयज्ञाख्यानित्यआहु-
बुदासार्थः”—इति शूलपाण्डुपाध्यायाः । सर्वथाऽपि न परिसञ्चष्टे ।
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः । तदुक्तम् ।

“अन्यार्थश्रूयमाणा च याऽन्यार्थप्रतिषेधिका ।

परिसञ्ज्ञा तु मा ज्ञेया यथा प्रोचितभोजनम्” ॥

इति । दोषश्च खल्वयम्, यत् श्रुतस्य च उत्सर्गाऽश्रुतस्य च परि-
कल्पनम् । प्राप्त्यैवमन्योऽपि पितृयज्ञो बाध्येत । तदिदं दोषत्रयं
परिसञ्ज्ञायामवर्जनीयमापद्येत । न चैतत् युक्तमभ्युपगन्तुम् । यदि
पुनः—परिसञ्चचीतापि अन्यं पितृयज्ञं, तदाऽपि आहुतात् पूर्वमेव
परिसञ्चचीत, न तु परस्मादपि । कस्मात् ? तर्पणाख्यमेव पितृयज्ञं
निर्वर्त्य—(न तु बलिहरणादिकमपि कृत्वा—इत्यर्थः)—पिष्टान्वा-
हार्यकं आहुं कुर्यात्,—इति वचनव्यक्तिसम्भवात् । अस्यां खलु
वचनव्यक्तौ अन्योऽपि पितृयज्ञः आहुतात्परमर्थादवगम्यते । तस्माद-
स्मादुक्त एवार्थ आदरणीयः ॥ २० ॥ ० ॥

तदिदं बलिहरणम्—

यज्ञादेव निवर्तते ॥ २१ ॥

यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तस्मात् यज्ञात् हेतोर्निवर्तते । यज्ञा-
दिति वा सप्तम्यर्थं व्यत्ययेन विभक्तिः पञ्चमो क्रियते । यज्ञ एव

निवर्त्तते—इत्यर्थः । बलिहरणम्—इति च होमादेरपि उपलक्षणम्—
 वोचाम । “तस्मात् दौचितो न ददाति, न पचति, न जुहोति”—इ त
 च ब्राह्मणं भवति । एवशब्देन किमिह व्यवच्छिद्यते ? न किञ्चित् ।
 किमर्थं तर्हि ? होमादीनामावश्यकत्वप्रदर्शनार्थम्—इति ब्रूमः ।
 कथन्नाम ? यज्ञ एव निवर्त्तते न पुनरन्यत्र—आपद्यपि—इत्यर्थः ।
 तेनापद्यपि पञ्चयज्ञानामवश्यकत्वं व्यवगतमवगम्यते । स्मरन्ति च ।

“आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिं महायज्ञैः प्रचक्षते” ॥

इति । सोऽयं सामान्यो विधिरपवादविधिभिरुपरुध्यते । न
 पुनरेतावता कारणेन भपिण्डमरणादावपि कर्त्तव्यत्वमौषाम्—
 इति भ्रमितव्यम् । कस्मात् ?

“सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया” ॥

इति ।

“पञ्चयज्ञविधानञ्च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः” ।

इति चैवमादिस्मरणात् । यज्ञ एव निवृत्तिरिति वचनात् स्वस्व-
 शौचादावानुमानिकौ कर्त्तव्यताप्रतीतिः, प्रत्यक्षन्तु निषेधशास्त्रम् ।
 भट्टनारायणस्त्राह—“दौचितो न जुहोति,—इति” मिद्धे पुनर्वचनं
 परिसङ्ख्यानार्थम् । कथन्नाम ? यज्ञ एव बलिहरणं निवर्त्तते,
 नान्यचेति । एवञ्चाशौचादावपि मिद्धस्य पाकस्य किञ्चिदन्नं तूष्णीं
 प्रक्षिप्य अग्नौ जुहुयात् । तच्छेषं बलिं कृत्वा तूष्णीमेव प्रक्षिपेत्”—
 इति ॥ २१ ॥ ० ॥

यद्येकस्मिन् काले त्रौहियवौ प्रक्रियेयाताम्, अन्य-
तरस्य कृत्वा कृतं मन्येत ॥ २२ ॥

यदि, एकस्मिन्-भोजनकाले; दिवैव वा, रात्रावेव वा,—
इत्यर्थः । त्रौहियवौ, त्रौहिण्य यवश्च, तौ त्रौहियवौ । अनथोरुपा-
दानमन्यदपि धान्यादिकमुपलक्षयति । 'प्रक्रियेयाताम्' प्रकर्षेण,
भक्तकरभ्रपायमशङ्कुल्यादिभेदेन—इत्यर्थः । 'क्रियेयातां' कृतौ
भवेयाताम्, तर्हि अन्यतरस्य एकतरस्य त्रौहिः यवस्य वा, 'कृत्वा'
बलिहरणम्, 'कृतं' 'मन्येत' जानीयात्, न पुनः अन्यस्यापि कर्त्तव्यम्—
इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ० ॥

यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत, मरुदेवैतद्-
बलितन्नं कुर्वीत ॥ २३ ॥

यद्येकस्मिन् काले—इत्युक्तार्थम् । 'पुनः पुनः भूयोभूयः 'अन्नं
पच्येत', अतिथ्यादिवाङ्मन्त्रवशात्, तथापि 'मरुत्' एकवारम्, 'एव'
'एतद्वलितन्नं' 'कुर्वीत' न प्रतिपचनम् ॥ २३ ॥

यद्येकस्मिन् कुले बहुधाऽन्नं पच्येत; गृहपतिमहा-
नसादेवैतद्वलितन्नं कुर्वीत ॥ २४ ॥

'यदि' 'एकस्मिन् कुले' एकपाकोपजीविनि भ्रात्रादिवर्गे,
'बहुधा अन्नं पच्येत' बहुषु महानसेषु कुतश्चित् कारणात् कदाचित्,
भ्रातृपुत्रादीनां भोजनसौकर्यार्थं वा, तर्हि, एषां यो गृहपतिः.
तस्य, 'महानसात्' 'एव' 'एतद्वलितन्नं कुर्वीत' न प्रतिमहा-
नसात्—इत्यर्थः । स्मरति च गृहपतिः ।

“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेत्, विभक्तानां तदेव स्यात् गृहे गृहे” ।

इति । कः कुर्वीत ? गृहपतिः—इति ब्रूमः । कस्मात् ? प्रकृतत्वात् । प्रकृतः खल्वच गृहपतिः कर्त्ता—इति स एव कुर्वीत ॥ २४ ॥ * ॥

यस्य त्वेषामग्रतः सिध्येत्, नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽग्रं
ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत ॥ २५ ॥

‘एषाम्’ एकपाकोपजीविनां, मध्ये, ‘यस्य तु’ ‘अग्रतः’ पूर्वं, गृहपतिपाकात्, ‘सिध्येत्’ सिध्यति पाकः, स किञ्चिदन्नम्—‘अग्नौ’ ‘नियुक्तं’ ‘कृत्वा’ किञ्चिच्च, ‘अग्रं’ ‘ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत’ । तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विगिष्यते ? अनावश्यकत्वेऽपि वैश्व-
देवादीनाम्, इदमस्य विगिष्यते,—यद्ग्नौ नियोज्यं ब्राह्मणाय च दातव्यम्—इति ॥ २५ ॥ * ॥

यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति ॥ २६ ॥

यस्य पुनर्जघन्यं परस्तात् गृहपतिपाकात् सिध्यति पाकः, स भुञ्जीतैव, न पुनरग्नौ वा नियुञ्जीत, ब्राह्मणाय वा दद्यात्, बलिं वा हरेत् । उ—इति पुनरर्थोऽपार्थो वा निपातः । अन्ये तु पठन्ति—“यः सो जघन्यं भुञ्जीतैव”—इति । तदिदमेवं विव्रियते,—यः जघन्यं भुञ्जीत, स उ भुञ्जीतैव—इति । सो जघन्यम्,—इति छान्दसोऽयं प्रयोगः । ‘इतिः’ नित्यबलिप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ।

मेयं पञ्चसूची द्रव्यस्य कर्त्तार्यतामाह । कर्त्तव्यस्य पुरुषार्थताम् ।

कर्माणां द्रव्यार्थत्वे खल्ववर्त्तत प्रतिद्रव्यं कर्म । तदननुजानानः
 आचार्यः पुरुषार्थत्वममीषां दर्शयति । द्रव्यार्थत्वे खल्वमीषां वचना-
 नामदृष्टार्थत्वं कल्पनीयं स्यात् । न चैतदुचितं सम्भवन्त्यां गतौ ।
 तस्मात् यथोक्तएवार्थः ॥ २७ ॥ * ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २७ ॥

अथानन्तरञ्च यत् कर्त्तव्यं, तदपि उदाहरन्ति वदन्ति ब्राह्मण-
 वाक्यानि—इत्याभामानं सूत्रम् । स्मृतिकाराणां खल्वियं शैली
 यत् ‘तदाहुः’ ‘तत्रैक आहुः’ ‘अथो खल्वहुः’ ‘अथाप्युदाहरन्ति’
 इत्येवमादौ नि पदानि ब्राह्मणवाक्यानामादौ निपातयन्ति ॥ २७ ॥

एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रवीत, भवति
 हैवास्य ॥ २८ ॥

एतत्—इति बलिहरणं ब्रूमः । ‘एतस्य’ बलिहरणस्य, ‘अन्ते’
 अवसाने, ‘एव’—काम्यानामपि बलीनामनन्तरम्—इत्यर्थः । ‘कामं
 प्रब्रवीत’ काम्यते इति कामः—अभिलषितमाधुरादिकमुच्यते ।
 तमिमं काममभिलषितं वस्तु, प्रब्रवीत प्रकर्षणं कथयेत् लाभार्थं,
 प्रार्थयेदग्निम्—इत्येतत् । “मनो ह वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति”—
 इति श्रवणात् मनसैव इयं प्रार्थना मा भूत्—इति प्रब्रवीतेत्याह ।
 प्रार्थना च इयं वामदेव्यगानादवाक् कर्त्तव्या । तदाह नित्यान्
 काम्यानापि बलीनाभिधाय कात्यायनः ।

“सृष्ट्वाऽपो वीक्षमाणोऽग्निं हताञ्जलिपुटकृतः ।

वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदमम् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः ।

ओजोवर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ।

सौभाग्यं कर्ममिद्धिञ्च कुलज्यैष्ठ्यं सकर्तव्यम् ।

सर्वमेतत् कर्मसाविन्, द्रविणोद, रिरौहि नः” ।

इति । आयुरारोग्यम्—इत्यादिः प्रार्थनमन्त्रः । स खल्वयं प्रार्थितः कामो, ‘भवति’ निष्पद्यते, ‘एव’ । ‘ह’ किल, ‘अस्य’ प्रार्थयितुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वयन्त्वेवाशस्य वलिं हरेत् यवेभ्योऽध्याब्रौहिभ्यः,
ब्रौहिभ्योऽध्यायवेभ्यः, स त्वाशस्यो नाम वलि-
र्भवति ॥ २९ ॥

‘स्वयं तु एव’ । तुशब्दः चशब्दार्थः, समुच्चये । किं समुच्चि-
नोति ? पूर्वोक्तं नित्यवलिम्—इति भट्टभाष्यम् । नैतत् युक्तम् ।
कस्मात् ? नित्यवलौ प्रतिनिधिसङ्गावात् । आशस्यवलौ च तद-
भावात् । समुच्चयपक्षे खल्वाशस्यञ्च वलिं स्वयमेव हरेत्—इति
वचनव्यक्तिरवगम्यते । नित्यञ्च—इति शार्थः । तदनया वचनव्यक्ता
आशस्य इव नित्येऽपि वलौ प्रतिनिधिर्निरस्येत । तस्मात्—
तुशब्दः सुभूमिकरणादिकं स्मारयति—इति ब्रूमः । कथञ्चाम् ?
नित्यवलिवत्—सुभूमिकरणम् उभयतः परिषेकः—इत्येवमादिकया
रौत्या—इति । ‘आशस्यम्’ आशस्यनामानं ‘वलिं’ ‘स्वयम्’ ‘एव’
‘हरेत्’ न पुनः प्रवामादावपि अन्येन—इत्यर्थः । उक्तश्रायमर्थः
पुरस्तादस्माभिः—‘स्वयमेव हरे कामान्’—इत्यादिगृह्यान्तरेण ।

कोऽयमाग्रस्थो नाम बलिः ? कस्मै च हर्त्तव्यः ?—इत्यचाह—
‘यवेभ्यः’—इति । सेयं चतुर्थी विभक्तिर्यवानां देवतात्वमवगमयति ।
त्यागोद्देश्यां हि देवतामाचक्षहे । चतुर्थ्या खल्वच यवानामुद्देश-
त्वमवगम्यते । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“तद्वितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेष्यते ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्ध्वलन्तु परम्परम्” ।

इति । तस्मात् यवदैवतोऽयं बलिर्भवति । तेन—यवेभ्यो नमः—
इति प्रयोगः सिध्यति । कस्मिन् काले हर्त्तव्योऽयं बलिः ? तदु-
च्यते । ‘अधि’ उपरि । कस्मात् ? ‘यवेभ्यः’ यवोत्पत्तेरित्येतत् ।
तदत्र यवपदाच्चतुर्थ्यैव प्रमाणम् ।

“अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् ।

कर्त्तृस्थान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते” ।

इति शाब्दिकस्मरणात् । यवेभ्य उपरि—इति यथाश्रुतेऽप्यर्थे
केवलमभ्युपगम्यमाने, देवताविशेषानुपदेशात् यवदैवत एवायं बलिः
कल्पयितुमुचितः । श्रुतत्वात् । तदुत्सर्गं च कारणविशेषाभावात् ।
अत एव—यवेनैव द्रव्येणैष बलिर्हर्त्तव्यः—इत्यवधार्यते । अत एव च—

‘आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः” ।

इति कर्मप्रदीपवचनादाज्यद्रव्यकः प्रजापतिदेवताकोऽयं बलिः—
इत्यपि नाद्रियते । ‘जुहोतिषु’—इत्यभिधानाच्च । तथा च
गृह्यान्तरम् ।

“यवैर्यवेभ्य आवापो त्रीक्षुत्पत्तेरधो बलिः ।

ब्रौहिभ्यो ब्रौहिभिः पूर्वं यवोत्पत्तेर्जिजीविषोः” ।

इति । कियन्तं कालं यावदयं बलिर्हर्त्तव्यः ? तदुच्यते ।
 ‘आब्रौहिभ्यः’ ब्रौह्मत्पत्तिपर्यम्—इत्यर्थः । एतेन—‘ब्रौहिभ्योऽधा-
 यवेभ्यः’—इति व्याख्यातम् । ‘स त्वाग्रस्यो नाम बलिर्भवति’ ।
 सः—इति प्रस्तुतपरामर्शना सर्वनाम्ना निरपेक्षं बलिद्वयं परा-
 मृश्यते । तुग्रब्धोऽन्वेभ्योबलिभ्योऽस्य वैशेष्यमवगमयति । स्वयमेव
 खल्वयं बलिर्हर्त्तव्यो लोप एवास्य प्रवामादाविति ह्यवोचाम । स
 खल्वयं बलिरेकस्मात् ग्रस्यादारभ्य अपरग्रस्यपर्यन्तं कर्त्तव्यत्वात्—
 ‘आग्रस्यो नाम’ भवति ॥ १८ ॥

तदनेनाग्रस्यबलिना—

दीर्घायुर्हैव भवति ॥ ३० ॥

दीर्घम् आयुर्यस्य सोऽयं दीर्घायुः, दीर्घं वा अस्य आयुः, इ
 किल नूनं भवत्येव । नायमन्यायुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विश्राणिते फलौकरणानामाचामस्यापामिति बलिं
 हरेत्, स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति ॥ ३१ ॥ * ॥

‘विश्राणिते’ विशेषेण आणिते, ‘अणु दाने’ इति स्मरणात् दत्ते
 अन्ने । लौणप्राये इत्यर्थः । ‘फलौकरणानां’ कञ्चुकानाम्—इति
 भट्टभाष्यम् । फलौकरणानि कणाः—इति परिशिष्टप्रकाशः । तथाच
 गृह्यपरिशिष्टम् ।

“आचितं शकटं प्राङ्मूर्ध्नि स्यात् कांसमानकः ।

कञ्चुकाश्च कणाश्चैव फलौकरणकङ्कुशाः” ।

इति । 'आचामस्य' भक्तमण्डस्य—

“ओदनायद्रवं प्राञ्जराचामं हि मनोषिणः” ।

इति स्मरणात् । 'अपाम्' उदकस्य । षष्ठीविभक्तयोऽवयवार्थाः । इतिना मिलितमुच्यते, चौष्टेतान्येकौष्ठत्येत्यर्थः । 'वलिं हरेत्'—इत्युक्तार्थम् । स खल्वयं वलिः, रौद्रो रुद्रदेवताको भवति । राचौ चायं वलिर्दातव्यः । कस्मात् ?

“यच्छाणे चोदकं दद्यात् यज्ञैतत्ते इति ब्रुवन् ।

आरोग्यमस्य तेन स्यात्, सायं रौद्रात् यथेष्टितम्” ।

इति गृह्यान्तरदर्शनात् । एतस्मात् च गृह्यान्तरात्,—यत् किञ्चित् कामयते, तत् रौद्रबलेः फलमवगच्छामः । 'स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति'—इत्यभ्यासो महायज्ञप्रकरणपरिममाग्निं द्योतयति । त इमे आशस्यप्रभृतयः कौथुमराणायनीयादीनां स्वशास्त्रोक्ताः काम्या बल्लयो भवन्ति । कात्यायनोऽप्याह । “आशस्य प्रभृतयः काम्याः”—इति । सामान्यविहिताश्च काम्याबल्लयोविष्णुपुराणादौ द्रष्टव्याः ॥ २१ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृती गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके पञ्चमौ खण्डिका ।

अथ दर्शपौर्णमासयोः ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारार्थः । दर्शश्च पौर्णमासश्च,—दर्शपौर्णमासौ । तयोरधिकार इदानीं वर्त्तिष्यते—इति वाक्यशेषः । अथवा, अथशब्दोऽपूर्वप्रकरणोपन्यासार्थः पूर्वप्रकृतार्था वा । कथञ्नाम ? यथा सायंप्रातर्होमवैश्वदेवलिहरणानि नित्यानि, तथा दर्शपौर्णमासावपि ॥ १ ॥

तत्र तावदुपवासपूर्वकत्वाद्दर्शपौर्णमासयोरुपवासव्यवस्थैव प्रथममभिधातव्या । तत्रापि—

“दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेकमेव प्रचक्षते” ।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् पौर्णमासादित्वावगमात्कर्क्ष्यः पौर्णमास्याः तावत् व्यवस्था उच्यते—

सन्ध्यां पौर्णमासौमुपवसेत् ॥ २ ॥

रात्र्यङ्गोः सन्धिः, सन्ध्या—

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनवचवर्जितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” ।

इति स्मृत्युक्तलक्षणा । सा खल्वित्थं परैव सन्ध्या गृह्यते—इति वक्ष्यामः । अविशेषात् सन्ध्यादयमपि सन्ध्याशब्दार्थः—इति तु भट्टभाष्यम् । तस्यां या पौर्णमास्यवच्छिद्यते;—यस्यां किल पौर्णमास्यां सन्ध्यायामेव—सवितुरक्तमयसमकालमेव पूर्णस्रग्माः समुदेति, सा पौर्णमासी सन्ध्येत्युच्यते । तामिमां सन्ध्यां पौर्णमासीं प्राप्योपवसेत्—तस्यामुपवासं कुर्यादित्यर्थः । उपवासः खल्वयम्,—उपावृत्तस्य पापेभ्यः गुणैः सह वामो वक्ष्यमाणोपवसथानुष्ठानं यथोक्तकालज्ञाभोजनमुच्यते । न पुनरहोरात्रभोजनम् । कस्मात् ? “औपवसधिकं दम्पती भुञ्जीयाताम्”—इति तदहर्भोजनोपदेशात् ।

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वामो गुणैः सह ।

उपवासः सविज्ञेयो न शरीरविशोधनम्” ।

इति च स्मरणात् । एके पुनः—“उपास्मिन् श्वो यच्छ्यमाणा देवावमन्ति एवं विद्वानग्निमुपसृणाति”—इति तैत्तिरीयब्राह्मणं पशुनाः उपवासोऽग्न्याधानम्—इति वर्णयन्ति । “पूर्वैर्द्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजते”—इत्येवमादिशास्त्रान्तरमप्युदाहरन्ति ॥ १ ॥

उत्तरामित्येके ॥ ३ ॥

सन्ध्यां पौर्णमासीमनुपोष्य तदुत्तरां पौर्णमासीमुपवसेत्—खण्डामपौत्यर्थः । इत्येके आचार्या मन्यन्ते ।

एवं वा—

उत्तरेति प्रकृतत्वात् पौर्णमास्याः प्रतिपद्यते । उत्तरपदं

खल्विदमव्यवहितत्वात् पौर्णमास्यास्तदपेक्षयैव उत्तरत्वमवगमयति,
न सन्ध्यामपेक्ष्य, व्यवहितत्वादित्यभिप्रायः । तामिमासुत्तरां प्रति-
पदमुपवसेत्—इति, एके अन्ये शाखिनो मन्यन्ते न वयमेवं ब्रूम-
इत्यर्थः । तथाच रौरकौयाणां ब्राह्मणम् । “दे ह वै पौर्णमास्यौ
दे अमावस्ये,—तस्मात् प्रतिपद्युपवसन् यजेतापरेद्युः”—इति । तस्मात्
पारशाखिकोऽयं पक्षः कौथुमराणायनौयादौनां न भवति ॥ ३ ॥

स्थिता तावदपर्यवसितैव पौर्णमासीकथा, ‘त्रयः पौर्णमासी-
काला भवन्ति’—इत्यत्र पुनरुद्धविध्यति । अमावस्यायाः खल्वि-
दानीं व्यवस्थोच्यते—

अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत, ताममावास्याम् ॥ ४ ॥

अथ उभयत्रामावास्यालाभे यदहर्हस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत,
नावलोक्येत, ताममावास्याम्, उपवसेदित्यनुवर्तते । सा खल्वियं
कुल्लक्ष्यते । तत्रैव हि चन्द्रमा न दृश्यते—इति सैवोपवस्तव्या न
मिनौवालो । तस्यां खल्ववलोक्यते प्रातः चन्द्रमाः । तस्मान्नात्र
क्षयलक्षणा । तदिदं सूत्रं वर्द्धमानाभिप्रायम् । कात्यायनोऽप्याह ।

“वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्तौनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्” ।

इति ॥ ४ ॥ ० ॥

कस्याश्चित् पौर्णमास्याः कस्याश्चिन्नामावास्यायाः उपवासव्यवस्था-
मभिधाय, अथेदानीं दर्शपौर्णमासयोः कश्चिन्नियमः, पौर्णमास्य-
मावस्ययोश्च स्वरूपं वक्तव्यम्—इत्युत्तरो गन्ध आरभ्यते ।

एवं वा—

कस्मात् पुनः कारणात् पौर्णमास्याममावस्यायाश्च उपवासो-
व्यवस्थाप्यते ?—न पुनश्चतुर्दशामुपोष्य तयोरेव इज्यते ?—इत्यास्तां
जिज्ञासायामिदं सूचमारभ्यते—

पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः ॥ ५ ॥

पक्षोऽर्द्धमासः । स च शुक्लकृष्णभेदात् द्विविधः । तदन्ता तिथिश्च
द्वयौ पौर्णमासी अमावस्या च । वज्रवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायमा-
दृत्यपेक्षम् । तदयमर्थः । पक्षाणामन्ता अवसानतिथय उपवस्तव्याः ।
पक्षाणामादयः प्रतिपदश्च अभियष्टव्याः आभिमुख्येन पूर्वाह्णादि-
सम्पादनेन यष्टव्याः—इत्यर्थः । अस्मादपि कारणात्—पौर्णमासी-
मुपसमेत् नोत्तराम्—इत्यवधार्यते ॥ ५ ॥

आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते पौर्णमा-
सेनापरपक्षम् ॥ ६ ॥

आमावास्यायां यदुपकृतं हविस्तदामावास्यम्—इत्युच्यते । तेन
आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षं शुक्लपक्षम् अभियजते । पौर्णमासेन
पौर्णमास्यामुपकृतेन हविषा अपरपक्षं कृष्णपक्षम्, अभियजते—
इत्यनुषज्यते । पूर्वपक्षप्रतिपदिक्षा कृत्वा एव पूर्वः पक्षः इष्टो-
भवति, अपरपक्षप्रतिपदिक्षा च कृत्वाऽपरपक्षः—इत्यभिप्रायः ।
कर्षणः पौर्णमासादित्वात् दर्शान्तिताश्च पौर्णमासां यागार्थं यद्ग-
विरूपकृतममावस्यायामपि तदेवोपकल्पनीयमित्यनुमन्त्रेयम् ॥ ६ ॥

अथ केयं पौर्णमासी ? का वा अमावस्या ? तदुच्यते—

यः परमो विकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी,
यः परमः सङ्कर्षः साऽमावास्या ॥ ७ ॥

यः परमो महान् विकर्षो विप्रकर्षोऽव्यवधानं सप्तमराश्वस्थानम्—
इत्येतत् । कयोः ? सूर्याचन्द्रमसोः । सूर्यस्य चन्द्रमास्य, तयोः
सूर्याचन्द्रमसोः । सा पौर्णमासी पूर्णिमा—इत्येकोऽर्थः । सा—इति
पौर्णमास्यपेक्षया स्त्रीत्वम् । यः खलु परमः सङ्कर्षः सन्निकर्षः—
एकराश्वच्छेदेनैकांशावस्थानं सूर्याचन्द्रमसोः, सा अमावस्या दर्शः
सूर्येन्दुसङ्गमः—इत्यनर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा । प्रकृतामेवेदानीममावस्याव्यवस्थाम-
नुवर्त्तामहे—

यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत, ताममावस्यां
कुर्वीति ॥ ८ ॥

यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत, न दृश्यते—चौयते, आगमवन्तात्
चौणः—इत्यवगम्यते ; ताममावस्यां कुर्वीति । तुशब्दः, चशब्दार्थः
समुच्चते । एवशब्दोऽवधारणार्थः । उपवासमन्यच्च यदिहितम्—
“अमावस्यायां तत् आहुम् इतरदन्वाहार्यम्”—इति, तदपि
तस्यामेव कुर्वीति—इत्येवमवधियते । तदनेन,—उपवासपिण्डपिष्ट-
यज्ञान्वाहार्यआहुतानामेकस्मिन् काले कर्त्तव्यत्वमवगम्यते । अतएव
कात्यायनः अमौभिरेव वचनैः आहुमपि व्यवस्थापयाच्चकार ।

तदिदं चीणामावस्थाभिप्रायं सूत्रम् । चयस्यात्र लक्ष्यते ।
अतो नास्ति पौनरुक्त्यम्—‘अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताम-
मावास्याम्’—इत्यनेन सूत्रेण । तत्र खल्ववलोकनाभावोऽर्थः, वर्द्ध-
मानाभिप्रायश्च वचनम्—इत्यवोचाम । तदाह कात्यायनः ।

“पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं चीणे राजनि ग्रस्यते ।

वामरस्य तृतीयांशे नातिमन्थ्यासमौपतः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावस्या चीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत्प्रथापेक्षया ज्ञेयं चीणे राजनि चेत्यपि” ।

इति । तथा च श्रूयते । “अपराह्णे ददाति, तस्मिन् चीणे
ददाति”—इति । “एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः,
स एतां रात्रिं चीयते, तस्मिन् चीणे ददाति”—इति च
श्रुतपथीये ब्राह्मणे ।

या च श्रुतिः—“यदहस्त्वेव चन्द्रमादर्शनं नैति, ताममावस्यां
कुर्वीत”—इति, “यदैवैष न पुरस्ताच्च पश्चाद्दृशे, अथैभ्यो-
ददाति”—इति चैवं जातीयिका, सा तु दर्शनाभावपरैव, न
चयपरा । श्रुतिः खल्वेवमत्यन्तमुत्सृज्येत । “श्रुतिलक्षणाविषये
च श्रुतिर्जायमौ”—इत्याचक्षते । श्रुतपथादिब्राह्मणेषु च, चीयते—
इति, चीणे—इति चैवमादिप्रमाखानात् चयमात्रमर्थः, न पुन-
रदर्शनमपि । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । तदनयोर्विभिन्नविषय-
योर्वचनयोर्नास्त्येकविषयत्वम् । तस्मात्प्रामौषां वचनानामेकवाक्यता ।

न खल्वेकवाक्यानुरोधात् श्रुतिरुत्सृष्टं युज्यते, लक्षणा वा आश्रयितुम् । श्रुतिर्हि वाक्यादलौयमौ, कथमिव वाक्यानुरोधादुत्सृज्येत ! तस्मात्—श्रुतपथश्रुतिदर्शनादपराऽपि श्रुतिः चयपरा—इति वाचस्पतिमिश्रादिवर्णनमसङ्गतम् ।

सा खल्वियमपरा श्रुतिर्वर्द्धमानाऽभिप्राया—इत्यवधार्यते । कुतः ? परिशिष्टकारस्मरणात् । स हि वर्द्धमानायामपरेऽहनि आहूतं स्मरति । अतएव, आचार्यस्य सूचदयमुपपद्यते,—‘अथ यदहस्यन्द्रमा न दृश्येत’—इति, ‘यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्येत’—इति च । इतरथा श्रुतीनामेकवाक्यतायामपि, आचार्यस्य सूचदयं नोपपद्यते । न खलु सर्व्वे चयलक्षणायां कश्चिदपि विशेषः शक्यते दर्शयितुम् । वर्द्धमानायामपि चैवमनुपपत्तिः । सर्व्वे चयलक्षणायां खल्वनुपपत्तिर्वर्द्धमानायां परदिने आहूकरणस्य । कस्मात् ? अमावस्याष्टमे यामे चयाभावात् । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन च स्मार्त्तायाः श्रुतेरनुमानासम्भवात् ।

यः पुनरेवं समाधानं ब्रूते,—‘यदुक्तं यदहस्तेव’—इत्यनया स्मृत्या श्रुतौ लक्षणावर्णना न सम्भवति, स्मृतिमपेक्ष्य श्रुतेर्वलवत्त्वात्’—इति । सोऽपि नातौव समीचीनमाह । कुतः ? यतो-भवेदेतदेवं नाम, यदि स्मृतिविरोधपरिहाराय श्रुतौ लक्षणा अभ्युपगम्येत । न तु तथा अभ्युपगम्यते । श्रुतिरियमनया स्मृत्या व्याख्यायते—इति कृत्वा त्वयं वर्णना स्यात् । न खल्वेवमियं श्रुत्या विरुध्यते ; येन अप्रमाणं स्यात् । श्रुत्या विरुध्यमाणा स्मृतिरप्रमाणम्—इति ह्याचक्षते, न श्रुतिव्याख्यानपराऽपि । तस्मात् यथा

श्रुतिव्याख्यानपराणाम्—“अभ्युक्त्य कालभेदे दोषवचनात्”—इति,
 “चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः”—इति, “वचनाच्च-
 यथार्थमैन्द्री स्यात्”—इति चैवमादिकानामचपादवादरायण-
 जैमिनीयानां सूत्राणां नाप्रामाण्यम्, एवमिहापि भवितुमुचितम् ।
 कथमन्यथा कात्यायनवचनादाचार्यसूत्रेऽपि लक्षणा स्यात्, तस्य
 तदुपजीव्यतात् । अतएव भगवतो व्यासस्य स्मरणम् ।

“वेदार्थो यः समाख्यातस्त्वचाज्ञानं भवेद् यदि ।

अपिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्मनीषिणाम्” ।

इति । न चात्र, यदा चतुर्दशीयामम्,—इत्यत्र श्रुतिविरोध-
 परिहाराय श्रुतौ लक्षणा इति नारायणोपाध्यायादिदिशा भ्रमि-
 तव्यम् । अदर्शनवत् ज्ञयस्यापि श्रौतत्वाविशेषात् । तस्मादस्मदुक्त-
 मेव समाधानमादरणीयम् । ज्ञयश्च कात्यायनेन दर्शितः ।

“अष्टमांशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याऽष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः” ।

इति । ‘ततः’—इति अमावस्याष्टमयामे चयाभावं दर्शयति ।
 ज्ञयानन्तरम्—इति तस्यार्थः । अन्यथा तत्पदवैयर्थ्यात्—इति
 रामकृष्णोपाध्यायाः । अमावस्याष्टमांशे च,—इति चस्त्वर्थः, व्यव-
 स्थाऽर्थको वा । अमावस्यायाः सप्तममंशं यावत् ज्ञयः, अष्टमे चांशे
 उत्पत्तिर्व्यवस्थाप्यते । तस्मात्—अणुकालोऽपि ज्ञयकाल एव—इत्य-
 मङ्गतं वर्णनम् । यच्च—‘ततः’—इत्यत्र, ‘पुनर्’—इति पठितं
 नारायणोपाध्यायेन । तदप्यनुचितम् । सर्व्वेभ्येव ग्रन्थेषु ‘ततः’—इति
 पाठस्यैव दर्शनात् । शूलपाणिप्रभृतिभिः प्रामाणिकतरैश्च तथैव

पठितत्वात् । किं वङ्गना ? तन्मतमनुजानानोऽपि वाचस्पतिमिश्रः ।
 'ततः'—इत्येव पठति । नापि 'पुनर्'—इति पाठ आञ्जल्येन
 सङ्गच्छते । कुतः ? उच्यते । पुनः किल भवेदणुः—इत्यस्य खल्व-
 यमर्थः अवगम्यते—अमावस्याष्टमांशे पुनरपि—चतुर्दशष्टमयामवदेव
 अणुर्भवेत्—इति । पुनःशब्दस्वरमात् । सोऽपि एवमेव व्याचष्टे ।
 स खल्वयमर्थः, नातौव समञ्जसः । कस्मात् ? एवं खल्वणुपदस्य
 लक्षणा स्यात् । वाक्यार्थस्य नोपपद्यते । कथम् ? यदि तावदणुपदं
 द्युणुकाभिप्रायं, तर्हि स्फुटमेतस्य चतुर्दशन्तयामवैलक्षण्यम् । पुनः
 शब्दस्य खल्वेवं पौद्गते । अथ मतम्—चतुर्दशष्टमे यामे चन्द्रमसो-
 यावन्तोऽवयवाः शिथ्यन्ते, तदभिप्रायकमणुपदम्, तथाच यादृश-
 मणुत्वं चतुर्दशीशेषयामे तादृशमत्रापि—इति । एवन्तर्हि अणुपदस्य
 लक्षणा स्यात् । न ह्यत्र लक्षणाकारणमस्ति । न चैवमपि वाक्यार्थ-
 उपपद्यते । किं कारणम् ? चतुर्दशष्टमे यामे किल चन्द्रमास्तुर्थ-
 भागोनकलावशिष्टो भवति, अमावस्यासप्तमयामे च कृत्स्नं लीयते ।

“अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव लयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिष्यकविदोवदन्ति” ।

इति विशेषाभिधानस्वरमात् । चतुर्दशष्टमयामे तावत् यथा-
 वदवस्थितस्य चन्द्रमसोऽवयवापचयादेवं वाक्यार्थः सङ्गच्छते ।
 अमावस्याष्टमयामे तु नैवम् । न हि सप्तमयामे निरवशेषेण लीणस्य
 अणुमात्रावशेषस्य चन्द्रमसो जातुचिदपि अष्टमयामे अवयवा-
 पचयाच्चतुर्थभागोनकलावशिष्टता सम्भवति । अपि तु अवयवोपच-
 यादेव—इत्यकामेनापि वाच्यम् । तथाच—उपलीयमानावयवस्य

चन्द्रमसः चतुर्थभागोनकलावशेषः—इति न शक्यते वक्तुम् । कुतः ? अवशेषपदार्थसङ्गतेः । भिन्नौ खल्विमावर्तौ,—यथावस्थितस्य चन्द्रमसोऽवयवापचयाच्चतुर्थभागोनकलावशेषः, यच्चाणुमात्रावशेषस्यावयवोपचयात् चतुर्थभागोनकलत्वम्,—इति धीमन्निरवधेयम् । एतेन,—इदमपि वर्णनमसङ्गतमेव,—‘अहत्स्त्रचयस्तुरीयोनकलावशिष्टता, सा च चतुर्दशीशेषयामे भवति, हत्स्त्रचयस्य सप्तमे अमावस्यायामे अष्टमे च पुनस्तुरीयोनकलावशेषः’—इति ।

तस्मात् ‘पुनः किल भवेदणुः’—इति पाठेऽपि पुनःशब्दः पचान्तरार्थो वर्णनीयः । तेन चयात् पचान्तरमिदमुच्यते,—अणुर्भवेत् उत्पद्यते,—इति वचनव्यक्तिरादरणीया । अतएव,—‘अमावस्याष्टमांशे अणुर्भवति पुनरुत्पद्यते’ इति तत्त्वकारादिभिर्व्याख्यातम् । अतः,—इदमपि वर्णनमनादरणीयम्,—‘अमावस्याष्टमयामे परमाणुमात्रं तिष्ठति, झुण्कारश्च प्रतिपद्येव’—इति । भवेत्—इति च प्रमादपाठः खल्वेवं स्यात् ।

अपि च । पुनः किल भवेदणुः—इत्यस्य परेषां वर्णनायामपि उत्पत्तिकाल एव अमावस्याष्टमांशः स्यात् । न चयकालः । कस्मात् ? असाधारणत्वात् । उत्पत्तिः खल्वष्टमांशे असाधारणी । सा ह्यत्रोपदिश्यते । न चयः । व्यपदेशाच्च असाधारणतयैव भवन्ति,—इत्यवोचाम । ‘जीणे ददाति’—इत्येतस्य च असाधारण-एव चयोऽर्थः । कुतः ? शीघ्रमुपस्थितेः । साधारणासाधारणयोः खल्वसाधारणमेव शीघ्रमागच्छति चदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विनाकारणमुत्सृष्टम् । अतएव,—“दृष्टिपूर्वकमेवादः

पौर्णमासं हविः”—इत्यग्निषोमौथः पुरोडाश एवोत्कृष्यते, न पुनरुपांशुयाजीयमाज्यमग्निषोमौथानग्निषोमौथसाधारणम् — इति सिद्धान्तः । अपिच । अमावस्यायाः क्षयस्य व्यभिचाराभावे, न जातुचिदपि,—‘यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्याम्’—इति अमावस्यां क्षयेण व्यग्रेक्ष्यत् । व्यग्निषच्चाचार्यः,—तस्मादनुमिमौ-
महे,—व्यभिचरत्यमावस्या क्षयम्—इति ।

इदमिदानीं मन्दिह्यते । यदा पूर्वस्याममावस्यायामुपवासः क्रियते, तदा परदिने पचादियागः किं पूर्वाह्न एव अमावस्यायामपि कर्त्तव्यः ?—आहोस्विदपराह्णेऽपि प्रतिपद्येव ?—इति । पूर्वाह्न एव दर्शेऽपि,—इति तावत् प्रतिपद्यामहे । कुतः ? “अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं जुत्वाऽयेणाग्निं परिक्रम्य”—इति वक्ष्यमाणसूत्रात् । पूर्वाह्न एव—इति—सूत्रयन्त्राचार्य्याऽन्तरेणापि प्रतिपदं पूर्वाह्न एव यागं दर्शयति—अमावस्यायामपि । अन्यथा, ‘प्रागावर्त्तनादहः’—इति सूचितत्वादनुवादापत्तेः । स खलु अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः—इत्यवोचाम । अपराह्णेऽपि प्रतिपद्येव,—इति च प्रतिपद्यामहे । कस्मात् ? “पचान्ता उपवसत्याः पचादयोऽभियष्टव्याः”—इति सूत्र-
णात् । सोऽयं तुल्यवदिकल्पः,—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । तदेतत् कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार ।

“पचादावेव कुर्वीत सदा पचादिकं चक्षुम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत विद्धेऽथन्ये मनौषिणः” ।

इति । सदापदमुभाभ्यामन्वेति । कथञ्चाम ? सदा, सर्वस्मिन्नेव पचादौ विद्धेऽपि, आपराह्णिकेऽपि वा,—इत्यर्थः । सदा, सर्वस्मिन्नेव

पूर्वाह्णे, मदर्शेऽपि,—इत्यर्थः । तदिदमुक्तं,—‘विद्वेऽप्यन्ये मणौषिणः’—
 इति । अचान्यग्रहणं क्रियते,—अन्येषामाचार्याणामिदं मतम्—
 (न पुनरस्मात्कल्पितम्)—इत्यन्यानाचार्यान् पूजयितुं, नात्मौघं मतं
 पर्युदसितुम् । ‘अन्येऽपि मणौषिणः’—इति वा वचनव्यक्रिरादर-
 णीया । ‘मदा’ पदादा नित्यस्यैव पक्षादिचरोरयं कालविकल्पः,—
 इत्ययमर्थोऽवगम्यः । तदत्र, ‘पक्षादावेव कुर्वीत’—इति, ‘पूर्वाह-
 णेव कुर्वीत’—इति च निरपेक्षसमाख्यानान्, “खादिरे बध्नाति,
 पालाशे बध्नाति, रोहितके बध्नाति”—इति “यवैयंजेत, त्रौहि-
 भिर्यंजेत”—इति चैवमादिवद्विकल्प एव स्फुटमवगम्यते । स्नेन स्नेन
 पदसमूहेन खल्वत्र वाक्यद्वयं पृथक् पृथगेव परिपूर्णं, तस्मादि-
 त्यष्टमर्थद्वयं, विभागे च न साकाङ्क्षम्—इति ; “हस्तौ श्रवणेनिते,
 उपलराजिं स्मृणाति”—इत्येतयोरिव नास्त्वनयोरपि परस्परं सम्बन्धः ।
 तथाचोक्तम् । “वाक्यानाञ्च समाप्तत्वात्”—इति, “समेषु वाक्यभेदः
 स्यात्”—इति, “एकार्थास्तु विकल्पेरन्”—इति च । ‘यस्मिंस्तु
 साधनोपकारे कार्यं, तस्मिन्नेव उपकारे अन्यत् साधनं विधीयते,
 तत्र विकल्पः’—इति च शास्त्रतात्पर्यविदां समर्थः । अत्र खल्वे-
 कस्मिन् होमे साधनतया द्वौ कालौ विहितौ,—पक्षादावेव—इति,
 पूर्वाह्णे एव,—इति च ।

“स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति” ।

इति च स्मरणम् । एवकारद्वयेन च प्रत्येकमवधारयन्नेकैकशः
 कारणमुपदिशति । कुर्वीत,—इति च क्रियाभ्यासस्तावन्मात्रे करणार्थः ।
 यत्र चोभयमेव सम्पद्यते, तचाप्यन्यतरोपादानमवर्जनीयमेव । एकै-

कशः अतुगुणानामुदगयनादीनामिव वा, समुदितोपलभ्यौ महान्
अभ्युदयोवाच्यः ।

“स्रग्भ्यां दाभ्यां तिल-ग्रीहि-यव-गोधूम-कल्पितम् ।

हविः प्रजुहुयाकचं वासरानेकविंशतिम् ” ।

इत्यस्याञ्च स्मृतौ,—मति सम्भवे तिल्लादीनां समुच्चयः, असति
विकल्पः,—इति विश्वेश्वरभट्टैर्याख्यातम् । तददचापि वा, सम्भवा-
सम्भवाभ्यां समुच्चयविकल्पौ आदरणीयौ । अतएव,—“यत् पिबभ्यः
पूर्वेद्युः करोति, पिबभ्यश्चेतत् यज्ञं निष्क्रीय यजमानो देवेभ्यः
प्रतनुते”—इति, “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजते”—
इति चैवमाद्याः श्रुतयोऽनुगृह्यन्ते । अन्यथा, उपवासश्चाद्भ्यो-
रेकदिनलनियमात् ; पूर्वस्याञ्चामावस्यायां तदवधारणात् ;
उत्तरदिने यागमकृत्वा, तत्परदिने प्रतिपदि तत्करणे, श्रुतय-
उपरुध्येरन् ।

न चाहःपदं तिथिपरम्—इति तृतीयेऽपि दिने प्रतिपदि
यागे श्रुतीनामुपरोधो नास्ति,—इति वाच्यम् । ‘अथ यदहश्चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्याम्’—इत्येवमादिसूचणात् सावनस्यैवाङ्गो-
ऽवगतेः । ‘यज्ञादौ सावनो मतः’ इति च स्मरणात् । अपि
च । ‘यदहस्त्वेव’—इत्येवमादिभिः सूत्रैरुपवासकालं सूचयित्वा,
‘अथ यदहस्पवसथो भवति’—इत्यादिभिः प्रातरुपवसथमभिधातु,
‘अथापराह एव’—इत्यादिभिस्तस्मिन्नेव दिने दम्पत्योर्भोजनमुक्त्वा,
‘तौ खलु जायन्तिश्चावेव’—इत्यादिना तत्रैव जागरणं विधाय,
‘अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं कृत्वा’ इत्यनेन, अथानन्तरदिने

प्रातराहुतिहोमानन्तरमेव यागस्य सूत्रणात् पूर्वापरमावनदिनत्वमेव
उपवासपक्षादिधागयोः पर्यवस्यति । 'पूर्वेद्युः पितृभ्यो निष्क्रीय
प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते'—इतीयञ्च अतिः सावनाभिप्रायैव स्फुटमव-
गम्यते । कुतः ? प्रातर्—इति वचनात् । अत्र प्रातरिति वचनाच्च
प्रातरेव धागः प्रतिपदभावेऽपि,—इति प्रतीयते ।

नापि द्वितीयदिने धागः कर्त्तुम् उचितः । तत्र हि द्वितीया-
विद्वृतया प्रतिपदः, चन्द्रमसो दर्शनप्रसङ्गः । स खल्वनिष्ट एव ।
तथाच गृह्यान्तरम् ।

“यजनौयेऽङ्गि सोमस्येदारुणां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्ज्ञेत्वा दण्डं दद्यात् द्विजातये” ।

इति । “एषा वै समला नामेष्टिः”—इति च ब्राह्मणम् । वर्द्ध-
मानायां पुनरनन्यगतेर्ब्रवणात् नैष दोषः । तदिदमुक्तं,—‘विद्धे-
ऽप्यन्ये’—इति ।

“सन्धिस्येदपराह्णे स्यात् धागः प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे तुरीयेऽपि न दुष्यति” ।

इति च गृह्यपरिभाषादौ सत्यन्तरम् । अत्र ‘पादः प्रातः’—
इति केनचित् पठितम् । तदनाकरम् ।

न चाहःपदस्य तिथिपरतायामपि नियमेन पूर्वापरदिनत्वमु-
पपद्यते आहुपक्षादिधागयोः । चतुर्दश्यामपि आहुविधानात् । न
खल्वेतदन्यत्र इयं अतिरित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । ‘प्रतिपद्युवसन्
यजेतापरेद्युः’—इत्यस्यामपि अतौ, प्रतिपद्युवसन्—इति श्रूयते, न
प्रतिपदि यजेत—इति । अतिः खल्वेवमत्यन्तमुत्सृष्टा भवति । न

च वाक्यानुरोधात् श्रुतिरुत्सृष्टं युज्यते । “यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य
 श्रवणमात्रादेवावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते”—इति हि पदवाक्य-
 प्रमाणकुशला मन्यन्ते । शब्दश्रवणमात्राच्चायमर्थोऽवगम्यते,—प्रति-
 पद्युवसन्निति । अन्यस्तु—प्रतिपदि यजेत,—इति पुरुषबुद्धिकल्पितः ।
 यथा खल्वेकस्मादाकाशादाख्यातपदमन्यस्माच्च नामपदं गृहीत्वा यो-
 वाक्यार्थः सम्पद्यते पुरुषकल्पनामूलः, तादृशो ह्ययमर्थो भवति,—
 अपरेद्युः प्रतिपदि यजेत,—इति । तस्माद्युक्तः स आश्रयितुम् ।
 अतएव,—‘दे ह वै पौर्णमास्यौ, दे अमावस्ये’,—इति पौर्णमास्य-
 मावस्ययोर्द्वित्वमुच्यते । तदनेन प्रतिपदोऽमावस्यात्वं पौर्णमासीत्वं
 ज्ञातिदिश्यते,—इति प्रतिपद्युपवास एव अनया श्रुत्या विधीयते,
 —इति प्रतिपद्यामहे । नास्माऽपि धर्मातिदेशस्य सप्तमाध्याये सिद्धा-
 न्तितत्वात् । अथ मतं,—प्रतिपदि यागेऽपि, अमावस्यायां यजेत,
 पौर्णमास्याञ्च,—इत्युपपत्तये तस्याः पौर्णमास्यादित्वमतिदिश्यते ?
 तर्हि अमावस्यायामपि यागोऽनेनैव नयेन अवगम्यते,—इत्यस्मात्पक्ष-
 एवानुगृह्यते ।

स खल्वयं प्रतिपद्युपवासोऽन्येषामनुमतो नास्माकम्,—इति
 आचार्य्येणैव उक्तम्,—‘उत्तरामित्येके’—इति । अतएव, एकेषाम-
 नुमतामुत्तरां दर्शयितुं तत्रैव सूत्रे, ‘प्रतिपद्युपवसन्’—इतीमां श्रुतिं
 तत्रभवान् भट्टनारायण उदाजहार । अपिच । परेषामेवैषा श्रुति-
 नास्माकम् । रौरवीयाः खल्वेवमामनन्ति, न अस्माच्छाखिनः ।
 तस्मादिमामवष्टय नास्माच्छास्त्रमन्यथयितुमुचितम् ।

“पूर्वाह्ण मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।

तदोपवासः पूर्वद्युक्तदहयांग इत्यते ।

अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभूते याग इत्यते ” ।

इति च स्मृतिर्मध्यमेऽपि भागे पर्वसमाप्तौ तद्दिने यागमभिदधाना
अस्मादुक्तमेव अर्थमनुगृह्णाति । न चात्रान्या गतिः सम्भवति, मध्यम-
भागपर्यन्ते पर्वसमाप्तावपि पूर्वद्युरेवोपवासस्यावश्यकभावात् । तदच
पूर्ववाक्यं द्यौणाभिप्रायम्, उत्तरवाक्यञ्च वर्द्धमानाभिप्रायं प्रत्येतव्यम् ।
यदपि—

“ आवर्त्तने यदा सन्धिस्ततः पूर्वमथापि वा ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं परतश्चेत् परेऽहनि ” ।

इति स्मरणम् । तत्र, आवर्त्तनम् अह्नो मध्यभागः,—इति
तिष्ठाभट्टोक्तमादरण्यम् । आवर्त्त्यते यत्र भागे, तदावर्त्तनम्,—
इति व्युत्पत्तेः सम्भवात्, वचनान्तरसंवादाच्च । न ह्यावर्त्तनपर्यन्ते—
इत्यस्यां कल्पनायां किञ्चित् कारणमस्ति । एकैव वचने,—आवर्त्तने,
ततः पूर्वं वा,—इत्युपादानाच्च नायमर्थः शक्यते वक्तुम् । तस्मादस्या-
अपि स्मृतेः पूर्वोक्तस्मृतिसमानविषयतैव अवगन्तव्या । वचनस्य यथा-
श्रुतार्थपरतायामपि, आवर्त्तनकालेऽपि सन्धौ तदहयांगमुपदिशन्तौ
स्मृतिरस्मान्तमेव अनुगृह्णातीति ध्येयम् । तदचापि तथासम्भवं
द्यौणावर्द्धमानाभिप्रायता वर्णनीया । साधारणाश्च स्मृतयः,
असाधारणवचनानामनुपरोधेन नेतव्याः । परमार्थतस्तु प्रायेण
विभिन्नशास्त्रिविषयाणि वचनानि भवन्ति । नैतेषामविरोध-
सम्पादनप्रयासेनावशं मनः खेदयितव्यम् । पर्वणः सन्धिश्च यदि

पर्वणसुरौघो भागः, तदा व्यक्तमस्मद्वर्णनैव अभिरूपदिशते-
इत्यनुसन्धेयम् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु,—“हरिहरपङ्क्त्यादौ तु विशेषः । तथा
हि, आङ्ग्रेष्योक्तावदव्यवधानेन पूर्वापराहानुष्ठेयत्वं,—‘पूर्वेषुः पितृभ्यो-
निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते’—इति श्रुतेः । लोगाच्चिरपि,—

“पूर्वाङ्गे वाच मध्याङ्गे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तच्च पूर्वेषुस्तदहयाङ्ग इष्यते ।

अपराङ्गेषु सायाङ्गे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभते याग इष्यते” ।

समाप्यते प्राप्यते । पर्व अमावस्या । उपोष्य औपवसथं विधाय ।
तेनापराङ्गगामिन्याममावस्यायां आङ्गमौपवसथञ्च विधाय तदुत्त-
राङ्गे मध्याङ्गाभ्यन्तरे दष्टिः,—इति वर्तुलार्थः । एवञ्च वर्द्धमानावत्
सर्वत्रैवोत्तरापराङ्ग एव साग्निना आङ्गं कार्यम्”—इति परेषां
विशेषमुपन्यस्य,—“एतन्मते चौचमाणापदस्य उत्तरापराङ्गाव्यापि-
त्वमर्थः । खर्वितापदस्यापि स्तम्भिताया उत्तरापराङ्गव्यापने प्रथमायाः
प्रतिषेधोऽर्थः, तदव्यापने तु विधिरिति व्यवस्थितविकल्पः”—इति
वर्णयाम्बभूवुः । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । परमत्र मते
व्यक्तमुत्तरदिने अमावस्यायामपि दष्टिरवगम्यते । ये तु—चौणादौ
पूर्वस्याममावस्यायां आङ्गम्, दष्टिञ्च पूर्वाङ्गे प्रतिपद्येव वदन्ति,
तेषामुपवासहतौयदिवसे वा यागः स्यात् । आङ्गोपवासयोः समान-
दिनत्वं वा न स्यात् । श्रुतीनां स्मृतीनाञ्च वक्त्रिणाम् उपरोधोऽवर्ज-
नीयः स्यात् । तदत्र तएव प्रष्टव्याः ॥ ८ ॥ ० ॥

यस्माच्चतुर्दशामपि चन्द्रमाः क्षीयते, तस्मात्—

दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति ॥ ६ ॥

दृश्यमानेऽपि चन्द्रे । तदिदं चतुर्दशीमभिप्रेत्य वचनम् । अस्यापि खल्वमावस्याविषयत्वे पूर्वणैव सूत्रेण शिनीवाच्याविधानादर्यतएव तत्र प्रातश्चन्द्रमसोदर्शनस्य प्राप्तत्वादनुवादापत्तेः । एकदा—एकस्मिन् काले । यदा खलु विप्रकृष्टायाममावस्यायामपेक्ष्यमाणायां मन्ध्या-
ममीपमुद्भूतं स्यात्, तदैव, न सर्वदा—इत्यर्थः । ‘गताध्वा’ गतः प्राप्तः
देवपितृलोकप्रापणाय अध्वा अनया, सेयं गताध्वा प्रशस्ता, ‘भवति’
चतुर्दशपि । तदाह कात्यायनः ।

“यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दशपेक्षया ।

अमावस्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ।

इति । ‘इतिः’ अमावस्याव्यवस्थोपसंहारार्थः । अत्र किञ्चिदक्त-
व्यमस्ति । तत्र तावत् ‘अष्टमांशे चतुर्दशाः’—इत्यादिना चन्द्रमसः
क्षयमभिधायाह कात्यायनः ।

“आयहायण्यमावस्या तथा ज्यैष्ठ्यस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रूवते चन्द्रचारविदोजनाः ।

अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलाऽवशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिष्यकविदो वदन्ति ।

यस्मिन्नब्दे दादशैकश्च यव-

तस्मिंस्तृतीयया परिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसोविदित्वा

चौणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ” ।

इति । तदस्मादिशेषाभिधानात् मार्गशौर्षज्यैष्ठयोस्तुर्दशष्टम-
यामे न आह्वम् । तच्च चन्द्रचयाभावात् । किन्त्वमावस्थायामेव ।
पूर्वदिने त्मावस्थाया अलाभे परदिनेऽपि आह्वम् । अनन्यगते-
र्वचनात् । पूर्वच्च वासरद्वतीयांशे अमावस्थाया अलाभेन संशया-
भावात् । परच्च चन्द्रचयलाभाच्च । उभयदिने चन्द्रचयलाभे तु पूर्व-
दिन एव । “यदा चतुर्दशीयामं”—इति वचनात् । न ह्यनेन
विशेषाभिधानेन तदपोद्यते । किन्तु चन्द्रचयस्यैव विशेषोऽभिधीयते ।

यत्तोक्तं तत्त्वकारेण । ‘मार्गशौर्षज्यैष्ठयोस्तुर्दशष्टमयामे
यद्यपि यदा चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिन एव आह्वं प्राप्नोति,
तथापि तद्वचनं चन्द्रचयानुरोधमूलमिति कृत्स्नचयानुरोधात्
चौणायामपि परचापराह्णलाभे आह्वम् । अन्यथैतद्विशेषाभिधानं
व्यर्थं स्यात्’—इति । तदसङ्गतम् । कृत्स्नचयानुरोधे प्रमाणाभावात् ।
ननु मा भूत् प्रमाणं, विशेषाभिधानस्यार्थवत्त्वार्थं कृत्स्नचयानुरोधः
कल्प्यते इति चेत् । नैषा साध्वी कल्पना । विशेषाभिधानस्यार्थवत्त्वस्य
पूर्वमेव दर्शितत्वात् । तस्मात् कपोलकल्पितेन कृत्स्नचयानुरोधेन
वचनस्योपरोधः सर्वथैवासङ्गतः । वचनस्य चन्द्रचयानुरोधमूलत्वेऽपि
कृत्स्नचयानुरोधमूलत्वे न प्रमाणम् । तथात्वे वा मासान्तरेऽपि
पूर्वदिने आह्वं न स्यात् । कृत्स्नचयाभावात् ।

इदमप्यपरमिह विवेचनीयम् । दिनद्वयसंबन्धिन्यमावस्था तावत्

त्रिविधा सम्भवति; परदिने पूर्वदिक्क्षेत्रचतुर्दशपेक्षया न्यून-
कालव्यापिनी, समकालव्यापिनी, अधिककालव्यापिनी च । तथाचा
चौणा, द्वितीया स्तम्भिता, तृतीया वर्द्धमानेत्युच्यते । तत्राचार्य्येण
चन्द्रमसः क्षयादर्शनाभ्यामुपवासदिकं व्यवस्थापितम् । कात्यायनस्तु
चौणायां चन्द्रक्षये वर्द्धमानायाश्च चन्द्रादर्शने आहुमुक्तम् । एवञ्च
चौणायां चन्द्रमसः क्षयो वर्द्धमानायाश्च तस्यादर्शनं नियामकं
सम्पद्यते । स्तम्भितायामाचार्य्येण विशेषानुपदेशात् चन्द्रमसः क्षया-
दर्शनयोरनुरोधाच्च पूर्वच परच वा करणमिति विकल्पएवाचार्य्य-
स्याभिप्रेत इत्यवधार्य्यते । तथाच कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“मंमिश्रा या चतुर्दशा अमावस्या भवेत् कश्चित् ।

खर्व्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे” ।

इति । केचित् यजुर्वेदिनः । अपरे ऋग्वेदिनः । तदच कन्दोग-
परिशिष्टता कन्दोगानां व्यवस्थामनभिधाय यजुर्वेदिनां ऋग्वे-
दिनाञ्च व्यवस्थामभिदधता कन्दोगानामिच्छाविकल्प एवाभिप्रेष्यते
इत्यवगम्यते । इतरथा खल्वपेक्षितमनभिदधतोऽनपेक्षितञ्च ब्रुवतो-
ऽसंबन्धप्रज्ञापितमनवधेयवचनत्वञ्च तस्यापद्यते । न चैतत् सम्भवति ।
सुव्यक्तमाह लघुहारौतः ।

“चिसुहृत्ताऽपि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च वक्तृचैः ।

कुङ्करध्वस्युभिः कार्या यथेष्टं सामगौतिभिः” ।

इति । तस्मात् मंमिश्रा येति वचनं चौणायाः पूर्वमुक्तत्वात्
वर्द्धमानायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् स्तम्भिताविषयमितितत्त्वकारोक्तमादर-
णीयम् । वचनमिदमुभयत्रामावस्थाप्राप्तौ कुत्र आहुं कर्त्तव्यमिति

संग्रहप्रदर्शनार्थम् इति वाचस्पतिमिश्रादिमतन्तु न युक्तम् । वचना-
रम्भवैयर्थ्यात् । चौणावर्द्धमानयोर्मध्ये संग्रहप्रदर्शनस्यानुचितत्वाच्च ।

इदमप्यपरमिह विवेचनीयम् । चौणायां यदि पूर्वदिने न
व्याप्नोत्यमावस्या पौराणिकमपराह्णं व्याप्नोति च परदिने, तदापि
पूर्वदिने एव त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यामुपवासः श्राद्धञ्च कर्त्तव्यम् । तत्रैव
चन्द्रचयलाभात् । चौणायां पूर्वैव करणस्थोपदेशाच्च । नाति-
सन्ध्यासमीपतः,— इति सन्ध्यासमीपमुहूर्त्तमात्रस्यैवाचाननुज्ञानेन
चामान्यविषयस्य मुहूर्त्तचयाननुज्ञानस्यैतदितरविषयत्वात् । परदिने
चन्द्रचयलाभेनाचाप्यापदविशेषाच्च । 'त्रिमुहूर्त्ताऽपि कर्त्तव्या'—इति
दर्शनाच्च । यत्र च पूर्वदिने सन्ध्यासमीपमुहूर्त्तमात्रे अमावस्या,
तत्रापि मार्गशौर्षज्यैष्ठ्योरितरत्र पूर्वदिन एव चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं न
परचामावस्यायामपि । चौणायां पूर्वैव करणोपदेशात् । चतुर्द-
श्यामपि श्राद्धविधानाच्च । 'अमावस्यां प्रतीच्यते'—इति च यत्रैव
दिने चतुर्दश्यां करणमुपदिश्यते तत्रैवामावस्याप्रतीचा सम्भवन्ती
अनूद्यते न तु विधीयते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न ह्येकमेव
वाक्यमुभयं विधातुं शक्नोति । अमावस्यायास्तु प्रतीचां चतुर्दश्यास्तु
निर्व्यापम् । चौणायां खल्वमावस्यायां पूर्वैव करणमवगतम् ।
तदनेन नापोद्यते । किन्तु तत्रैव प्रथमं अमावस्या प्रतीचणीया,
तदसम्भवे च तत्रैव चतुर्दश्यन्ते निर्वप्रत्यम्,—इत्येतदपोद्यते । न
पुनरपरस्मिन्नपि दिने अमावस्याप्रतीचा वचनार्थः । दिनान्तरस्या-
नुपस्थितेः । प्रत्यासत्त्या अमावस्याप्रतीचा-चतुर्दश्यन्तनिर्व्यापयोरेक-
स्मिन्नेवाङ्गि सम्भवासम्भवाभ्यामवगतेश्च । तदिदं वचनं अमावस्यायां

प्राप्तायामण्यविशेषाच्चतुर्दश्यां करणं निरस्यति । अतएव, 'तत् किं अमावस्यावच्चतुर्दशी, इत्यत आह । अमावस्यां प्रतीचेत । उभय-
तिथेः प्राप्तौ आह्वयामावस्या प्रतीक्षणीया'—इति तत्त्वकारेणापि
वर्णितम् । “यदा विप्रहृष्टत्वादमावस्यायाः प्रतीक्षणे सन्ध्यासमीपं
स्यात्, तदा अमावस्यां न प्रतीचेत अन्यदा प्रतीचेत” इति वर्णयद्भि-
र्भट्टनारायणोपाध्यायैरपि अयमेवायं भङ्गनुरेण प्रतिपादितः ।

एवन्तर्हि चतुर्दशीतुरीययामानुपूरणवचनमनर्थकम् । नैष
दोषः । तस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । चतुर्दशीतुरीययामस्य अमावस्याया वा
अपराह्णसम्बन्धः खल्वनया भङ्गा प्रतिपाद्यते । तत्र हि चन्द्रमाः
क्षीयते । सोऽयमस्यार्थः । यदा अमावस्या क्षीयमाणा तदा
आह्नम्, इत्येतावन्मात्रोक्तौ च न ज्ञायते पूर्वस्मिन् वा अह्नि
आह्नमिदं स्यात् अपरस्मिन् वा,—इति । तदिदं पूर्वस्मिन्नेवाह्नि
कर्त्तव्यम्,—इति प्रतिपिपादयिषया च तुरीयं चतुर्दशीयाम्
अनुपूरयेदिति वचनमर्थवद्भवति । तस्माच्चतुर्दशीतुरीययामानु-
पूरणवचनात् परदिनमात्रे पौराणिकापराह्णे अमावस्यालाभे
परचैव करणमिति निर्व्वामना वर्णना ।

किञ्च उभयत्र पौराणिकापराह्णेऽमावस्याया अलाभे चैतस्मादेव
वचनात् पूर्व्वं च करणस्य भवतोऽपि सम्मतत्वात् तत्र खल्वस्ति
तुरीययामानुपूरणमित्यकामेनापि वाच्यम् । तत्र चेदस्ति, अत्र
नास्तीति न शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र परदिने पौराणिकापराह्ण-
लाभालाभयोः कश्चिदुपयोगोऽस्ति । येन परदिनमात्रे पौराणि-
कापराह्णलाभे पूर्व्वं च पौराणिकापराह्णात् परतः प्रवृत्तायाः अमा-

वास्याया नास्ति तुरीययामानुपूरणमस्ति पुनस्तत्तत्र तदन्ताभे
इत्युच्येत । तस्मादुभयत्रैव तुरीययामानुपूरणमस्तीत्याश्लेषम् ।

अनुज्ञाच्च लक्षणार्थः । स खल्वविशिष्ट एव । प्रत्युत लक्षणार्थ-
कानुपदोपादानात् चतुर्दशीतुरीययामं लक्ष्येतित्यास्यायामप्यमा-
वस्यायां पूर्वत्र करणमवगम्यते । अन्यथा तुरीयं यामं पूरयेदित्येता-
वन्मात्रेऽप्युक्ते, 'द्व्यहन्तु व्यापिनौ चेत् स्यात्' इति वत् भवन्मतेऽपि
मुहूर्तमात्रस्यैव पूरणं प्रतीयेत । किमित्यनुपदं प्रयुक्तवान् । तस्मा-
दनुपदस्यास्मादुक्तएवार्थं तात्पर्यमवधेयम् । एतेन पूरयेदित्युक्ते
तुरीययामव्यापकत्वं प्रतीयते । अतएवानुपूरयेदित्युक्तम् । तथाच
अनु लक्ष्येति पूरयेदित्यर्थः । अनुपूरयेदिति मुख्यापराहसम्ब-
न्धीति यावत् इति । तुरीयमनुपूरयेदित्यपराहप्राप्त्युपलक्षणार्थम्
इति चैवमादि यदृच्छावर्णनमपि निरस्तं वेदितव्यम् ।

तस्मात् "यदा चतुर्दशैव पूर्वं दिनं समाप्यते तदा तुरीयमाणा-
पचेऽपि अमावस्यायामपराह्णे तदुत्तरदिने आह्नम् अनुपूरयेदित्य-
भिधानात् । प्रकृते च पूर्वदिने तुरीययामानुपूरणभावात्"—इति
वाचस्पतिमिश्रवर्णनमादरणीयम् । ननु खलु भोः । यदिदं तुरीय-
मनुपूरयेदितिवचनमनुकूलं युष्माकं प्रतिकूलञ्चास्माकमिति मन्यसे,
तदिदमनुकूलमस्माकं प्रतिकूलञ्च युष्माकं सम्यक्प्रमित्यहो प्रमादः ।

अतएवाचार्यः 'यदहस्त्रैव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्याम्'
इत्यमावस्यां त्रयविशिष्टां सूचयित्वा तदसम्भवे 'दृश्यमानेऽप्येकदा'
इति चतुर्दशीमेव त्रयविशिष्टां सूचयाञ्चकार । तस्मात् परदिने-
ऽप्यपराह्णे अमावस्याया अन्ताभे चतुर्दशीविधानमित्यसङ्गता कल्पना ।

प्रमाणाभावाच्च । चीणापचस्य चन्द्रचयानुरोधमूलक इति तावन्नि-
र्विवादम् । कुतः ? चन्द्रचयचन्द्रादर्शनयोराचार्यीक्तयोः चीणा-
वर्द्धमानापचयोः परिशिष्टकृता निवेष्टितत्वात् । चन्द्रचयस्य चीणापचे
कयश्चित् सामान्यसम्भवाच्च । एतच्च चन्द्रचयावरुद्धं चीणापचम्,—
इति, यदा चतुर्दशीयाममिति वचनं चन्द्रचयानुरोधमूलम्,—इति
चैवमादिकमसकृददत्ता तत्त्वकारेणापि स्वरहितम् । चतुर्दशैव
पूर्वदिनस्य परिसमाप्तौ परदिने चन्द्रादर्शने करणन्तु अनन्यगते-
र्वचनात् । न चैतन् श्रुत्या विरुध्यते इति शक्यते वक्तुम् । वयवद-
दर्शनस्यापि श्रौतत्वाविशेषात् । भस्त्रिवेशसु स्मार्त्तः स्मृतिमनुसरतीति
न किञ्चिदनुचितम् । 'कालश्चन्द्रचयात्मकः'—इति सामान्यस्मरण-
मपि तुरीयमनुपूरयेदिति विशेषशास्त्रानुसारेण वर्णनीयम् ।

अतएव पौराणिकापराहोऽपि नाचानुरुध्यते । एवं खलु
पुनरपि सामान्यमेव शास्त्रमनुसृत्य अस्मच्छास्त्रमुपरुध्येत । पौरा-
णिकापराहस्य च चीणादिपचचितयसाधारणस्य चीणापचमाव-
निवेशवतश्चन्द्रचयादुर्ध्वलत्वमप्यस्येव । स्मृतितायाश्च परदिने पौरा-
णिकापराहमप्युपेक्ष्य पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तायामपि करणं स्वयमेव
वर्णितम् । परमार्थतस्तु वामरहतीयांशे श्राद्धविधानान्नाच पौरा-
णिकापराहस्यात्यन्तमनुरोधोऽस्ति । वामरहतीयांशपदापादानेन
पौराणिकापराहस्य कियतोऽंशस्य परित्यागात् तदतिरिक्तस्य
कियतोऽंशस्याभ्यनुज्ञानाच्च । चन्द्रमसि चीणेऽपराहे च दद्यात्,—
इत्युपसंहारोऽपि स्लोकचन्द्रचयवत् स्लोकवामरहतीयांशरूपापराह-
परतयैव सुतरामुपपद्यते । न पुनः परोक्तापराहपरतया । उप-

कमोपसंहारयोः समानविषयत्वानुरोधात् । श्रुतावपि श्रौतत्वा-
पराहोवर्णयितुमुचितः । स च वामरत्नतीर्थाग्रूपएव । श्रुतावपि
श्रौतमपराहमुपेक्ष्य पौराणिकमपराहं वर्णयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते ।
पौराणिकापराहश्च पूर्वचापि न विशिष्यते । परममावस्था तत्र
नास्तीत्येतावानेव विशेषः । किञ्चातः, चौणापक्षे खल्वमावस्थाया-
नात्यन्तमपेक्षेति निवेदितमस्माभिः । अतएव दर्शानिमित्तं चन्द्र-
चयः कालः इति स्मरणम् । श्रुतिरपि चयापराहयोः आहु-
मभिद्धाना नातीवामावस्थाया अचादर इति दर्शयति । “अमा-
वस्थायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इतीयञ्च श्रुतिरमा-
वस्थायां पिण्डपितृयज्ञस्य करणं विधत्ते न चतुर्दशां निषेधति ।
ततश्चास्मात् पराचीनस्यान्वाहार्यस्य चतुर्दशां करणोपदेशादय-
मपि तत्रापकर्ष्यः । “तिष्ठन्तं पशुं प्रयजति”—इति प्रयोजापकर्षं
तदन्तकर्षापकर्षवत् ।

पूर्वापरौभावस्थानयोः,

“पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुप्यान्माषानुमानिकम्” ॥

इति मन्वादिभिरन्वाहार्यस्य पिण्डपितृयज्ञात् पराचीनत्व-
स्मरणात् ।

“अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ।

इति गृह्यान्तरे चान्वाहार्यस्य द्वितीयत्वकौर्त्तनस्मरणात् पिण्ड-
पितृयज्ञस्य प्राथम्यावगमात् । एतेन,

“न दर्शनं विना आहुमाहिताग्नेर्दिजन्मनः” ।

इति मनुवचनमपि व्याख्यातम् । अन्ये तु “पिण्डपितृयज्ञ-
स्रग्नादर्शने” इति कातीयं कल्पसूत्रमवलोकयन्तः श्रौतममावास्था-
पदं चन्द्रचयपरमिति वर्णयन्ति । नैमित्तिकं स्मार्त्तं वा काला-
न्तरमिदम् । अतो न प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन तदन्ते वापि निर्व्वये-
दिति स्मृतेरप्रामाण्यमाशङ्कनौयमित्यपरे मन्यन्ते ।

न चात्र केवलं वयमेव पर्य्यनुस्यूक्तव्याः । कदाचिच्चतुर्दश्यां
करणस्य भवतोऽपि सम्मतत्वात् । तत्राप्येतस्य पर्य्यनुयोगस्याविशे-
षात् । भट्टनारायणोपाध्यायास्तु ‘गताध्वा भवति’ इति पृथगेव
सूत्रं मन्यमाना इदानीं चतुर्दशीं प्रति अमावस्थानामसम्पत्तिरने-
नोच्यते इति वर्णयाम्बभूवुः । तदेतत्त एवोपलब्धव्यम् । अस्मिंस्तु
नये नास्त्यनुपपत्तिलेशोऽपि । चतुर्दश्या अमावस्थानामतथा
तदतिक्रमस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यवधेयम् । अतएव ‘राजनि क्षीणे
वामरहतीयांशे आहुम्’ इति, ‘चन्द्रमसि क्षीणेऽपराह्णे च दद्यात्’
इति चोपक्रमे उपसंहारे चामावस्थामनभिधाय चयापराह्नयोरेव
क्षीणापचे आहुमुक्तम् । अतएव, यदा अमावस्था क्षीयमाणा
तदैव आहुम्, इत्युक्तं, न तस्यामेवेति । तदैव पूर्व्वदिन एवेति च
तत्त्वकारेणैव वर्णितम् । अतएव, परदिनमात्रे पौराणिकापराह्णे-
ऽमावस्थालाभे परत्रैव करणमित्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्य-
चिन्मन्दमतेः, सापि माभूदित्येतदर्थं तदैवेत्येवकारः सुतरामुप-
पद्यते । खण्डान्तरव्युदासमाचन्तु नातीव प्रयोजनम् । अन्तरे-
णार्थेवकारमेतत्स्थानपायात् । अतएव, स्तम्भिता-वर्द्धमानयोर्विग्रिष्य
अमावस्थापरिकीर्त्तनमिति धीमद्विरनुचिन्तनीयम् ॥ ८ ॥

अवसिता अमावस्याकथा । अपर्यवसितामिदानीं पौर्णमासी-
कथामनुवर्त्तमहे ।—

त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति ; सन्ध्या वाऽस्त-
मितोदिता वोच्चैर्वा ॥ १० ॥

त्रयः त्रिमञ्जुकाः, त्रिप्रकारकाः,—इति यावत् । पौर्णमास-
एव कालाः पौर्णमासीकालाः भवन्ति । ते खल्विमे विभज्य
प्रदर्शन्ते । सन्ध्या वा । सन्ध्या तावदुक्तलक्षणा । सा वा । अस्त-
मितोदिता वा । अस्तमिते उदितो यस्यां,—यस्यां किल पौर्ण-
मास्यामस्तमिते सवितरि पूर्णचन्द्रमाः समुदेति, सेयमस्तमितो-
दिता । सा वा । उच्चैर्वा । यस्याम् उच्चैः स्थिते,—कलाहीने समु-
दिते चन्द्रमसि, पश्चात् सवितुरस्तमयः स्यात्, सेयम् उच्चैः पौर्ण-
मासीत्युच्यते । सा वा । इयं किल चतुर्दशीमिश्रा भवति ।
पुराणेषुपि इत्यमेव पौर्णमासीप्रकाराः व्युत्पादिताः । तथाचोक्तम् ।

“ राका चानुमतौ चैव दिविधा पूर्णिमा मता ।

पूर्वादितकलाहीने पौर्णमास्या निशाकरे ॥

पूर्णिमाऽनुमतौ ज्ञेया पश्चास्तमितभास्करे ।

यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पिबृभिः सह ॥

तस्मादनुमतौ नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ।

यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ॥

युगपत्, सोत्तरा रागात्तदाऽनुमतिपूर्णिमा ।

राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पिबन्तिः सह ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥

इति । पश्चात्तमित—इति ह्यन्वयः प्रयोगः । कलाहौने निशाकरे पूर्वमुदिते सति, यत्र भास्करोऽस्तमेति, सेयमनुमतौ नाम पूर्णमोच्यते । इयमेव, 'उच्चैः'—इति सूचिता । अस्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्योद्गमः, युगपच्च सूर्यस्यास्तमयः पूर्णचन्द्रस्योद्गमश्च,— इति द्वयी राका भवति । अत्राद्या,—अस्तमितोदिता, द्वितीया मन्ध्येत्यस्मादौघं दर्शनम् । एतस्मात् लिङ्गात्,—मन्ध्या पौर्णमासी अपि, अस्तमयमन्ध्यामन्वन्विनी गृह्यते, न पुनरुदयमन्ध्यामन्वन्विन्यपि,—इति युक्तम् । सेयमभिद्यमानेऽप्यर्थे भिन्नयोराचार्ययोर्विभिन्ना रौतिरित्यनवद्यम् ॥ १० ॥

उच्चैः पौर्णमासी तावच्चतुर्दशीमिश्रा सुतरासुभयदिनगामिनौ भवति, कतरा पुनरचोपोष्या ? तत्राह ।

अथ यदहः पूर्णो भवति ॥ ११ ॥

अथेत्यनन्तरायासुच्चैः पौर्णमास्यामेव विधिरिति दर्शयति । 'अथशब्दः सूत्रभेदप्रज्ञापनार्थः । अन्यथा पूर्व्वेण सूचेणासौकसूचिता स्यात्,—उच्चैर्वा यदहः पूर्णो भवति'—इत्येके वर्णयन्ति । यदहः स्यमिन्नहनि पूर्णः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलश्चन्द्रमाः भवति, तामुपवसेत्—इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कदा पुनश्चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति ? कः खलु ज्ञानोपायोऽस्यार्थस्य ?—इत्यस्यामाकाङ्क्षायासुच्यते,—

पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति, अधीयौत वा
तद्विद्मो वा पर्व्यागमयेत ॥ १२ ॥

पृथगन्य एव, एतस्य पूर्वविवक्षितस्य ज्ञानस्य, उपायभूतोऽध्यायः
अधीयते—इत्यध्यायो गन्धो भवति । तच्च गन्धम्, अधीयौत वा—
स्वयं वा पठेत्, तं विवक्षितज्ञानोपायं गन्धं ये विदन्ति,—त इमे
तद्विदो ज्योतिःशास्त्रविद उच्यन्ते । तेभ्यः सकाशात् वा पर्व
दर्शपौर्णमासाख्यम् आगमयेत सम्यग् जानीयात् । कस्मिन् काले
चन्द्रमाः लीयते ?—तदपि ज्ञानं ज्योतिःशास्त्रसापेक्षमेव,—इत्यभि-
प्रायः । तत्र लयकालः कात्यायनेनैव ज्योतिःशास्त्रादाकृत्य दर्शितः ।
पूर्णतकालः परमस्माभिर्वक्तुमवशिष्यते । पञ्चदशां पञ्चदशे सुहर्त्ते
किल चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति,—इति
ज्योतिःशास्त्रविदः कथयन्ति । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“पञ्चदशां पञ्चदशे सुहर्त्ते चन्द्रमण्डलम् ।

यथा भवति, तदत्वं सदा भव, नृपोत्तम ।” ।

इति । केनचित् ज्योतिःशास्त्रकुशलेन कश्चिद्राजा खल्वेवमुप-
श्लोक्तिः ।

“राकामध्यगतश्चन्द्रः पूर्ण इत्यभिधीयते” ।

इति च स्मरन्ति । कालवशात् पुनरेतस्यान्यथात्वं जातम् ।
युगपरिवृत्त्या किल कालभेदो गणितागतवस्तुषु भवति,—इति
ज्योतिर्विदो वदन्ति । अतएव, ततः पराचीनेन ज्योतिःशास्त्रविदा
भास्कराचार्येण मिद्धान्तशिरोमणावुक्तम् ।

“ कक्षाचतुर्थस्तरणेर्हि चन्द्रः
 कर्णान्तरे तिर्य्यगिनोद्यतोऽज्ञात् ।
 पादोनषट्काष्टलवांतरेऽतो-
 दलं नृदृष्टस्य दलस्य शुक्रम् ” ।

इति ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ यदहरूपवसथो भवति, तदहः पूर्वाह्न एव
 प्रातराहुतिं हुत्वैतदग्नेः स्थण्डिलं गोमयेन समन्तं
 पर्युपलिम्पति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । पूर्वप्रकृते यस्मिन्नहनि उपवसथो भवति,
 तदहस्तस्मिन्नहनि प्रातराहुतिं ऊत्वा, पूर्वाह्न एव, अग्नेरेतदधिहृतं
 स्थण्डिलम्, एतस्य अधिहृतस्याग्नेर्वा स्थण्डिलम् अन्यगारम्,
 गोमयेन गोश्रुता गोमथोदकेनेत्येतत् । समन्तं चतुरस्रं परि
 सर्वतोभावेनोपलिम्पति । एतदिति रसवतीनिरामार्थम् । तत्
 खल्वस्य द्वितीयमग्न्यागारम् । स्थण्डिलग्रहणं लौहादिभाण्डस्ये
 अग्नौ होमनिषेधार्थम् । पूर्वाह्न एव उपलिम्पति,—इति सम्बन्धात्
 एवकाराच्च पूर्वाह्न एव उपवसथं दर्शयति चतुर्दशामपि ।
 अन्यथा, प्रागावर्त्तनादिति सिद्धत्वादनुवादापत्तेः । अतएव पूर्वाह्न-
 एव प्रातराहुतिं ऊत्वा,—इत्यपि न वर्ण्यते ।

सिद्धायामपि प्रातराहुतौ, प्रातराहुतिं ऊत्वा,—इति वचन-
 मौपवसथिके अहनि स्वयं होमकरणसूचनार्थम् । कथञ्चाम् ?
 ऊत्वा पर्युपलेप्यम्—इति पर्युपलेपनहोमथोरेकः कर्त्ताऽवगम्यते ।

किमर्थं पुनरत्र स्वयं होमकरणं नियम्यते ? फलविशेषार्थमित्याह ।
अत्र हि स्वयं होमे कृते सर्वदैव स्वयं कृतो भवति । भवति चात्र
ब्राह्मणम् । “एते ह वै रात्रौ सर्वारात्रयः समवयन्ति ; या आपूर्व्य-
माणपक्षस्य रात्रयः ताः सर्वाः पौर्णमासी समवयन्ति, या अप-
क्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावस्यां समवयन्ति, स
योहैवं विद्वान् स्वयमुपवसथं जुहोति, सर्वदा हैवास्य स्वयं कृतं
भवति”—इति ॥ १२ ॥ ० ॥

अथेध्मानुपकल्पयते ; खादिरान् वा, पालाशान्
वा ॥ १४ ॥

अथानन्तरं, श्रोथागार्थमिध्मान्,—

“प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ।

एवंविधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्षसु ।

समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनौषिणः ।

दर्शं च पौर्णमासे च क्रियास्त्रन्यासु विंशतिम् ” ।

इति कर्षप्रदौपोक्तलक्षणसंख्याकान् । वज्रवचनमावृत्यपेक्षम् ।
उपकल्पयते, उप समीपे अग्निरित्यर्थात्, कल्पयते आमादयती-
त्यर्थः । इध्मान् विंशतिष्टि,—खादिरान् खदिरमयान् वा, पाला-
शान् पलाशमयान् वा । खदिरपलाशौ प्रसिद्धौ । वाग्रब्दद्वयन्त-
न्यवद्विकल्पार्थम् । ते खन्विमे इध्माः यत्र न कर्तव्याः, तदप्याह
कर्षप्रदौपः ।

“अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोऽथन्याख्येषु कर्षसु ।

येषाञ्चितदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च ।

अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्षणि ।

शोमाहुतिषु सर्वांसु नैतेष्विधौ विधीयते” ।

इति । अस्यायमर्थः । विवाहादिकर्माङ्गभूता ये होमास्ते अङ्ग-
होमाः—इत्युच्यन्ते । येऽपि समिद्धविष्कास्तन्त्रहोमाः । द्विविधाः
किं होमाः याज्ञिकमस्यदायप्रसिद्धाः,—चिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च,—
इति । तत्र ये चिप्रं ह्वयन्ते,—तदमे मायंप्रातर्होमादयोऽनङ्गविस्तार-
युक्ताः चिप्रहोमा उच्यन्ते । ये तु परिसमूहनवर्हिषाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः,
तदमे तन्त्रस्थेतिकर्तव्यताया यथोक्तायाः संवन्धात् तन्त्रहोमा उच्यन्ते ।
यश्च आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवार्थं सोध्यन्तीहोमः । येषाञ्च मायं-
प्रातर्वैश्वदेवहोमानाम्, उपरि पश्चात्, एतत् इध्माख्यं द्रव्यम्, उक्तम्
आस्यातम् । तेष्वेतेषु तत्सदृशेष्वेतेषु च चिप्रहोमेषु । यः किं
ऊढायां यानेन पत्या नीयमानायामक्षभङ्गनङ्गविमोक्षादिविपदि
नैमित्तिको होमो विहितः । यश्च,—“पौर्णमास्यां रात्रावविदा-
ग्निनि हृदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलानृगन्नेष्व्यास्येन जुहुयात्
स्वाहेत्युदके”—इति काम्योजलहोमः, आदिपदात् यश्च पदवर्त्म-
होमः, याश्च शोमरसाहुतयः, तेषु एतषु सर्वेषु होमेषु इध्मो न
विधीयते,—इति ॥ १४ ॥ ० ॥

खादिरपालाशालामे, विभौदकतिल्वकवाधकनौव-
निम्बराजवृक्षशाल्मल्यऽरलुदधित्यकोविदारस्त्रेष्मातक-
वर्जः सर्ववनस्पतीनाभिधोययार्थः स्यात् ॥ १५ ॥

खादिरपालाशयोरलामे असम्भवे, विभौदकादिवर्जमन्त्रेषां

सर्वेषां वनस्पतीनामश्वत्थप्रभृतौनाम्, इप्पो, यथार्थम्, अर्थं प्रयोजनम् अनतिक्रम्य, स्यात्—आसादनीयो भवेत् । तदलाभे,—इत्यनभिधाय, खादिरपालाशालाभे,—इति जात्या द्रव्यमुपलक्ष्यन्नाचार्यस्तयो-
रलाभ एव सर्ववनस्पतीनामुपादानं, न तु तत्प्रतिनिधोरपि कदर-
पारिभद्रयोरभावे,—इति दर्शयति । विभौदकादयो वृक्षजाति-
विशेषाः ॥ १५ ॥ ० ॥

विशाखानि प्रति लूनाः कुशावर्हिः ॥ १६ ॥

विकृष्टाः पृथग्भूताः शाखाः पत्राणि यस्मात् स्थानात्, तानि
विशाखानि—कुशस्कन्धप्रदेशा उच्यन्ते । तानि प्रति लक्ष्मीकृत्य लूना-
म्बिन्नाः कुशाः, वर्हिः—वर्हिःस्तरणार्थमासादयित्वा,—इत्यर्थः ।
वर्हिःसंज्ञकाः,—इति वा व्याख्येयम् । तदत्र विधेयप्राधान्यविवक्षये-
कवचनं द्रष्टव्यम् । ‘वर्हिषः’—इति बहुवचनान्तमेव शूलपाणिः
पठति । तदा व्यक्त एवार्थः ॥ १६ ॥ ० ॥

उपमूललूनाः पितृभ्यः ॥ १७ ॥

उपमूले मूलसमीपदेशे लूनाः कुशाः, पितृभ्यः पितृकर्त्तार्यमा-
सादयित्वाः,—इति प्रसङ्गादिहोच्यते । ते खल्विमे पितृव्यमा-
सादयित्वाः कुशाः मूलसमीपेऽप्यधोभाग एव लवित्वाः नोर्द्ध-
भागे । कस्मात् ?

“हरितायजिषादर्भाः पीतकाः पाकयजिषाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्पाषा वैश्वदेविकाः” ।

इति कर्मप्रदीपे समूललोपदेशात् । एके पुनरुपमूललूनानां समूलत्वसम्भवं मन्यमानाः, पिण्डास्तरणकुशानां च्छिन्नमूलत्वविधायककात्यायनसूत्रं पश्यन्तोभ्रान्ताः सूत्रमिदं पिण्डास्तरणकुशपरम्—इति वदन्ति । तदसङ्गतम् ! मूलादधस्तात्तवनएव समूललोपमूललूनत्वयोः सम्भवात् ।

“गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः” ।

इति तद्भूतवचनान्तरएव छिन्नानामपि कुशानां समूलत्वदर्शनाच्च । कात्यायनस्तु न अस्मत्सूचकारः,—इति तत्सूत्रोपदर्शनमचानुचितम् ॥ १७ ॥ ० ॥

तेषामलामे, शूकटणशरशौर्यवल्बजमुतवनललुण्डवज्जःसर्व्वटणानि ॥ १८ ॥

तेषां यथोपदिष्टानां कुशानामलामे, शूकटणादिवज्जं सर्व्वटणानि, वह्निपस्तरणार्थमाप्तादयितव्यानि, वह्निःभञ्जकानि वा भवन्ति । तैः कुशार्थः कर्त्तव्यः—इत्यर्थः । शूकटणं, शूकयुतं टणम् । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्यः । शरादयः, टणजातिविशेषाः । यत् पुनर्वल्बजविधायकं पुराणवचनम्—

“कुशाः काशाः बल्बजाश्च तयाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः ।

मौञ्जश्च शादलश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः” ।

इति । तत् कौयुमादिव्यतिरिक्तविषयम् । ‘तीक्ष्णरोमशाः,—इति बल्बजानां विशेषणं, तेनात्र तद्व्यतिरिक्तबल्बजानां निषेधो-बोद्धव्यः’—इति नारायणोपाध्यायप्रभृतयः । तदसङ्गतम् । साधारण-

वचनव्यपाश्रयेण स्वशास्त्रमङ्गोचस्यान्याय्यत्वात् । ‘तथाऽन्ये’—इति वस्वजानां भेदेनैव तौह्यारोमशानामवगमाच्च । अन्यथा, ‘तथाऽन्ये’—इति प्रमादपाठः स्यात् । षट्सङ्ख्याविरोधाच्च । षट्सङ्ख्या-
कीर्त्तनं खल्वेवं विरुध्यते । तौह्यारोमशत्वस्य वस्वजविशेषणत्वे
पञ्चानामेवोपलब्धात् । न च—

“ पिबतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाः श्यामाकमेवच ” ।

इति तत्पूर्ववचनोपात्ताभ्यां दूर्वाश्यामाकाभ्यां सङ्ख्यापूरणम्
इति वाच्यम् । सप्तसङ्ख्याऽऽपत्तेः । तस्मात्, ततो भेदेनैव इह षष्ठा-
मुपादानम् । षष्ठामेव वा मध्ये दूर्वाश्यामाकयोरितरापेक्षया उपा-
देयत्वायं तयोः पूर्वं प्रातिखिकतया कीर्त्तनम्,—इति वर्णनीयम् ।
ते खल्वत्र शादलतयैव लभ्येते । यच्च,—शादलम्—इति दूर्वादिषड्-
विशेषणं पृथक्त्वे तु सप्तमापत्तेः,—इति वाचस्पतिमिश्रवर्णनम् ।
तदप्यनुचितमेव । विशेषणत्वाऽसङ्गतेः । शादलस्यैकवचनान्ततया
कुशादीनाञ्च बहुवचनान्ततया निर्देशात् परस्परमनाकाङ्क्षत्व-
प्रतीतेः । मौञ्जश्च शादलस्यैव—इति च मुञ्जादिभ्यो भेदेनैव
शादलस्यावगतेः । पूर्ववचनोपात्तयोः दूर्वाश्यामाकयोरचान्तर्भाव-
स्योक्तत्वाच्च । षड्दर्भाः—इति खल्वत्र परिभाष्यते । तेषामेव
दूर्वाश्यामाकयोः विशेषविवक्षया पूर्वोपादानम्—इत्यस्मादुक्तैव
वर्णना । अतएव इह पठितानामपि कुशानाम्—

“ गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सहस्रिचाः समूहकाः ” ।

इति पूर्ववचनपूर्वाद्धिं परिकीर्त्तनं सङ्गच्छते । तस्मात् पूर्ववचने
पूर्वाद्धेन प्रथमकक्ष्यानां कुशानाम्, उत्तराद्धेन च अनुकक्ष्यान्तरा-

पेक्षया अभ्यर्हितयोः दूर्वाश्यामाकयोः पृथगुपादानम्—इत्या-
दरणीयम् ॥ १८ ॥ ० ॥

आज्यं स्थालीपाकीयान् ब्रीहौन् वा यवान् वा
चरुस्थालीं मेक्षणं सुवमनुगुप्ता अप इति ॥ १९ ॥

अत्र प्रतिपदम् उपकल्पयते—इति सम्बध्यते । कथम् ? आज्यम्
उपकल्पयते । स्थालीपाकीयान् स्थालीपाकसमर्थान्,—यावद्भिः
स्थालीपाको निर्वहति तावतो ब्रीहौन् वा यवान् वा, उपकल्पयते ।
चरुस्थालीम् उक्तलक्षणम्, उपकल्पयते । मेक्षणम्—

“ इष्टजातीयमिष्टार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

तृत्तञ्चाङ्गुष्ठपृथ्व्यमवदानक्रियाचमम् ।

एषैव दर्बी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रूवे ।

दर्बी द्व्यङ्गुलपृथ्व्या तुरीयोनन्तु मेक्षणम् ” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, उपकल्पयते । सुवमुपकल्पयते ।
सुवलक्षणमुक्तम् । अनुगुप्ता अप उपकल्पयते । इतिना, अन्यदप्ये-
वम्भूतं दर्बीप्रभृतिकं सूचयति । उपकल्पनं चामीषामुदगघाणा-
मग्रेदत्तरतः प्राञ्चं प्राञ्चं प्रयोजनानुसारेण करणीयम् । तथाच
कर्मप्रदीपः ।

“ प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्रेदगयं समीपतः ।

तत्तथाऽऽमादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ” ।

इति । उपकल्पितानां चामीषां प्रमेकोवीक्षणमभ्युक्षणञ्चादिः
कर्त्तव्यम् । तदाह गृह्यसंग्रहः ।

“द्रव्याणामुपकृष्टानां होमोयानां यथाविधि ।

प्रभिञ्चन् वीचणं कुर्यादद्भिरभ्युचणं तथा ” ।

इति । तदिदं द्रव्यासादनं स्पष्टिलोपलेपनात् परत एव करणीयम् । कस्मात् ? आचार्य्येण तथैव सूचितत्वात् । आचार्य्य-
पुत्रोऽप्याह गृह्यासंगहे ।

“भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ।

द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्यादुदङ्मुखीम्” ।

इति । तदनेनोपलेपनात् परं द्रव्यासादनमभिधाय, “लक्षणं
तत् प्रवक्ष्यामि”—इत्यादिना लक्षणमग्निस्थापनादिकञ्च परतो-
ऽभिहितवान् । अथैवमुदगग्रेद्रव्यासादनं कर्षप्रदौपोक्तं विरुध्यते ।
नैष दोषः । भविष्यताऽप्यग्नौदौच्याः संवन्धोपपत्तेः । तथाच “पुरो-
डाग्रकपालेन तुषानुपवपति”—इत्यत्र यथा भविष्यता पुरोडाग्रेण
कपालस्याभिसंवन्धो निर्णीतः, तथैवात्रापि भविष्यतैवाग्निना उत्त-
रस्थाः संवन्धो बोद्धव्यः । अग्निस्थापनात् पूर्वमेव द्रव्यासादनस्योप-
देशादनन्यगतेर्वचनात् ॥ १९ ॥

यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः ॥ २० ॥

यानि तैलादीन्यनुकल्पं प्रत्युदाहरिष्यामः । चशब्दात् यानि च
उलूखलादीन्युदाहरिष्यामः, तान्युपकल्पयते ॥ २० ॥ ० ॥

अथेदानीमुपवसतो व्रतमुच्यते,—

न तदहः प्रसृज्येत ॥ २१ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, न प्रसृज्येत प्रकर्षेण त्यजेत् गृहम्—

इत्यर्थाद्गम्यते । सूज्यतिस्त्वजतिकर्मा । तदनेनास्य प्रवासे-
निषिध्यते । प्रसूज्येत—प्रकर्षेण दूरं गच्छेत्—इति वा व्याख्येयम् ॥
२१ ॥ ० ॥

दूरादपि गृहानभ्येयात् ॥ २२ ॥

अभ्येयात् आगच्छेत् । स्वयं होतुम् । तदहरिति वर्त्तते ॥ २२ ॥ ० ॥

अवहुवादौ स्यात् ॥ २३ ॥

वज्र वदितुं ग्रीलं यस्य,—सोऽयं वज्रवादी, स न भवति,—
इत्यवज्रवादी, स्यात्, तदहरिति वर्त्तत एव । तदच,—ताच्छ्री-
न्यार्थकनिणिप्रत्ययात् दृश्यैव वज्रवादी न भवेत्, व्याख्यानादौ
खल्वदोषएव वज्रकथनेऽपि,—इति दर्शयति ॥ २३ ॥ ० ॥

अन्यतस्तु धनं क्रीणीयान्न विक्रीणीत ॥ २४ ॥

अन्यतः सकाशात् धनं द्रव्यं क्रीणीयात्, न तु स्वयं विक्री-
णीत अन्यस्मै । तदहरित्येव । तदच तुशब्दो भिन्नक्रमेण
योजनीयः, अनर्थको वा । “मिताक्षरेष्वनर्थकम्”—इति वचनात् ॥
२४ ॥ ० ॥

सत्यं विवदिषेत् ॥ २५ ॥

अजुरचरार्थः । सत्यं वदेत्,—इति वक्तव्ये, सत्यं विवदिषेत्,
—इति सूचयन्नाचार्यो मनसाऽप्यसत्यं वक्तुं नेच्छेदित्युपदिशति ॥
२५ ॥ ० ॥

अथापराह्ण एवाप्तुत्यौपवसथिकं दम्पती भुञ्जी-

यातां; यदेनेयोः काम्यं स्यात्, सर्पिर्मिश्रं स्यात्;
कुशलेन ॥ २६ ॥

अथ दध्नाद्याहरणानन्तरम्, आशुत्य, अपराह एव दम्पती
भुञ्जीयाताम्—इति भिन्नक्रमेण योजनीयम् । कुतः? पूर्वाह एव
स्नानस्थानानात्, तद्वाधे च कारणविशेषाभावात् । तथाच स्मरणम् ।

“चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाहविमे जले” ।

इति । “अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्रीयाताम्”—इति च तस्मान्ना-
न्तरे अपराह्ण एवानयोर्भोजनोपदेशात् । तस्माद् यथोक्तएवार्थः ।

अह्नोऽपरो भागः, अपराह्णः । तत्रैव भुञ्जीयाताम्,—इत्येक-
भोजनमनयोर्निधम्यते,—दिर्भोजनप्राप्तौ भोजनान्तरव्युदासार्थम् ।
किं भुञ्जीयाताम्? औपवसथिकम् । उपवसथेन संसृष्टं—तत्रापि
यद्विरुद्धम् । तत्रापि एनयोर्दम्पत्योर्यत् काम्यं कमनीयं रुचितम्—
इत्येतत् । स्यात्, भवति । सर्पिर्मिश्रं हतमिश्रञ्च स्यात् । यच्च
कुशलेन सुखेन, परिणमति,—इति वाक्यशेषः । एतदुक्तं भवति ।
इत्यमौपवसथिकमन्यं भुञ्जीयातां, यत् भुक्तमनयोः सुखेन परिण-
मति, न मनागपि शरीरवैषम्यमुत्पादयति,—इति । एवं खल्व-
विघ्नेन श्रोत्रागः सम्पत्स्यते,—इत्यभिप्रायः । किम्पुनस्तदौपवसथिकम् ?
स्नानादिवर्जम्,—इति ब्रूमः । कुतः? गृह्यान्तरवचनात् । तथा-
चोक्तम् ।

“स्नानं मधु मांसञ्च चारं शो येन ह्यते ।

उपवासे न भुञ्जीत, नोदराचौ च किञ्चन” ।

इति । अथ, उरुराचौ किञ्चन न भुञ्जीत,—इत्युपादानात्,
दिवा दैवादभोजने, रात्रेः प्रथमयामेऽपि भोजनं दर्शयति ।

“ दिवोदितानि कर्माणि स्वकाले न कृतानि चेत् ।

शर्वर्थाः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्मितः ” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् ॥ २६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौघगृह्यसूचभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके षष्ठी खण्डिका ।

अथेदानीमौपवसथिकभोजननियमद्रुद्धिष्वे ब्राह्मणमुदाहरति,—
मानतन्तव्यो होवाचाहुता वा एतस्य मानुष्याहुति-
भवति ; य औपवसथिकं नाश्नाति ॥ १ ॥

मानतन्तव्योनाम कश्चिदाचार्यः ह किल उवाच । किम्
उवाच ? तदुच्यते । न ऊता अऊता फलरहिता,—इत्येतत् । वै-
दित्यनर्थको निपातः । एतस्य, औपवसथिकम् अनश्वानस्य मानु-
ष्याहुतिर्मनुष्योपकारार्था आहुतिः, मायंप्रातर्होमवैश्वदेवादिस्तवणा,
भवति । ऊताऽपि मानुष्यहुतिरऊता भवति— सर्व्वाऽपि होमो-
निष्फलो भवतीत्यर्थः । मानुष्याहुतिः प्राणाग्निहोचलक्षणा वा ।
तथाच स्मर्यते ।

“ गृहस्थो ब्रह्मचारी च यस्त्वनश्रंप्तपशुरेत् ।

प्राणाग्निहोचलोपेन श्वकीर्णं भवेत्तु मः ” ।

इति ।

“ अनश्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते चयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्रताम् ” ।

इति चैवमादि । तथाचावश्यं होतव्या मानुष्याहुतिः प्राणाग्नि-
होचलक्षणा अस्य न ऊता भवतीत्ययं प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः । एतस्य,—

इति आचार्य्य एव विवृणोति । 'य औपवसथिकं नास्माति' न भुङ्क्ते ॥ १ ॥ ० ॥

किञ्च । म सत्त्वयम्,—

अनीश्वरो ह क्षोधुको भवत्यकाम्योजनानां पापव-
सौयसौ हास्य प्रजा भवति ॥ २ ॥

न ईश्वरोऽनीश्वरो ह किल भवति । सर्व्ववैश्वर्य्यमस्य व्याहन्यते
स्वस्य द्रव्येऽपि,—इत्यर्थः । क्षोधुकः क्षुद्युक्तः,—अदत्तः सदा भवती-
त्यर्थः । न काम्योऽकाम्योऽकमनीयोऽस्यृहणीयो जनानां लोकानां
भवति । किञ्च । पापवसौयसौ पापशीला, ह किल अस्य औप-
वसथिकमनश्रुवानस्य, प्रजा सन्ततिर्भवति । पापं प्रसिद्धं वसौयः
पुण्यम् । तदुभयवत्यस्य प्रजा भवति,—इति वा वर्णनीयम् ॥ २ ॥ ० ॥

अनश्रुवानस्य दोषमभिधाय, अथेदानीं वैपरीत्येनाश्रुवानस्य
गुणा अभिधीयन्ते,—

य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भवत्यक्षोधुकः
काम्यो जनानां वसौयसौ हास्य प्रजा भवति ॥ ३ ॥

वसौयसौ कल्याणो पुण्यवतीत्यनर्थान्तरम् । सुखिरा,—इति भट्ट-
भाष्यम् । अपापवसौयसौ,—इति पाठे,—पापवसौयसौ व्याख्याता,
सा न भवतीत्यपापवसौयसौ । कृतभाष्यमन्यत् ॥ ३ ॥ ० ॥

यस्मादौपवसथिकमनश्रुवानस्यैते दोषाः, अश्रुवानस्य चैते गुणा-
भवन्ति,—

तस्मात् यत् कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥

यदौपवसथिकं कामयेत गृहपतिः, अत्यथादा कामयेयातां दम्पती, तद्भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥ • ॥

अथेदानीमन्यदपि व्रतमभिधायते,—

अथ एवैतां रात्रिं शयीयाताम् ॥ ५ ॥

अधो भूमावेव न पल्यद्वादौ । स्वस्तरस्तु न निषिध्यते । एतां उपवसथदिवसीयां रात्रिं शयीयातां दम्पती ॥ ५ ॥

तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेवैतां रात्रिं विहरेयातामिति-
हासमिश्रेण वा केनचिद्वा ॥ ६ ॥

तौ दम्पती । खल्वित्यनर्थको निपातः । जाग्रन्मिश्रौ जाग्रदवस्थ-
यैव स्वापं मिश्रयन्तौ, एतामौपवसथिकां रात्रिं विहरेयातां नये-
याताम्—इत्यर्थः । कथं जाग्रन्मिश्रौ भवेताम् ? तदुच्यते । इति-
हासमिश्रेण । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । इत्यभावे हतीया । इति-
हासमिश्रतया—तदालोचनयेत्येतत् । इतिहासमिश्रेण केनचित्
मद्वयवहारेण वा,—इति वा व्याख्येयम् । अन्येनापि केनचित्
पुण्यकथादिना वा,—इत्ययमभ्युपायो जाग्रन्मिश्रत्वे ॥ ६ ॥

जुगुप्सेयातान्वेवाव्रत्येभ्यः कर्मभ्यः ॥ ७ ॥

जुगुप्सेयातां निन्देताम् । अव्रत्येभ्यः, व्रते माधु व्रत्यं, तन्न भवती-
त्यव्रत्यं,—व्रतविरुद्धमुच्यते । तेभ्यः कर्मभ्यः शास्त्रधर्मादिभ्यः,—तानि
कर्माणि त्यक्तुम्—इत्यर्थः । गोप्तुम् इच्छा वा जुगुप्सोच्यते । तदा

खल्वप्रत्येभ्यः आत्मानं रचितुम् इच्छेताम्—इति व्यक्तेव वचनव्यक्तिः।
तुग्रब्दः सम्भवकालं व्यवच्छिनन्ति। एवग्रब्दश्च, प्रकृतं नियमयन्
व्यतिरेके प्रतभङ्गमवगमयति। अतएव स्मर्यते,—

“स्मरणं कौर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः।

अनुरागात् कृतञ्चैव ब्रह्मचर्यविरोधकम्।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्”।

इति।

“उपवासे तथा धौनं हन्ति मम कुलानि वै।

स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः कङ्कयनादपि।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत, न दारेष्वुत्सङ्गमात्”।

इति चैवमादि। अथ च, सम्प्रेक्षणात्, सङ्कयनात्,—इत्यत्र
मरागतं संग्रब्दस्यार्थः, साहचर्यात् स्पर्शोऽपि तथा,—इति शूलपा-
ण्डुपाध्यायः। तुग्रब्दश्च संग्रब्दार्थो वा,—गात्राभ्यङ्गादीनि समुच्चि-
नोति। कस्मात्?

“गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम्।

प्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृतम्”।

इत्येवमादिस्मरणात् ॥ ७ ॥ ० ॥

न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः ॥ ८ ॥

प्रवसन् प्रवासमनुतिष्ठन् न उपवसेत्,—इत्याहरेके आचार्याः।

एतस्मादेवावगम्यते,—प्रवसन्नप्युपवसेत्,—इत्यन्ये आचार्या मन्यन्ते—
इति ॥ ८ ॥ ० ॥

यदा तु खलु प्रवसन् गृहपतिर्नोपवसति, तदाऽपि,—

पत्न्या व्रतं भवतीति ॥ ९ ॥

पत्न्या व्रतमौपवसधिकं भवति,—इति आङ्गराचार्याः ॥ ९ ॥

तदेवं प्रवसता नोपवस्तव्यम्,—इत्येकेषामाचार्याणां मतं, प्रव-
सताऽप्युपवस्तव्यम्—इति चापरेषाम् । एतस्मिंश्च विकल्पे सति,—

यथा कामयेत, तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ १० ॥ ० ॥

एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति ॥ ११ ॥

आहिताग्निः पञ्चाग्निरुच्यते । स च,—

“पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयोऽगृहे” ।

इति स्मृत्युक्तः । पवन आवमथ्योऽग्निः, पावनः सम्भोऽग्निः यः
श्रीतापनोदनाद्यर्थं बज्रपु देशेष्वपि विधीयते,—इति कुल्लूकभट्टः ।
त्रेता दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयलक्षणमग्नित्रयम् । अज्वरत् ।
शौपासनाग्निमधिरत्य उपवसथस्य सूचितत्वादाहिताग्नेरेव न प्राप्नो-
तीत्येवमतिदिश्यते ॥ ११ ॥ ० ॥

यच्चाग्नयो विदध्यात् ॥ १२ ॥

आग्नयते अभ्यस्यते,—इत्याग्नयो वेद उच्यते । स खल्वग्नायः

शास्त्रान्तरीयोऽपि यदन्यदिदध्यात्, तदपि कर्त्तव्यम्,—इति वाक्य-
शेषः । अध्वर्युपत्ययत्वादग्निहोत्रस्य तदाम्नायविहितं कुर्यादित्यभि-
प्रायः । वः समुच्चये, पूर्वोक्तमेव समुच्चिनोति ॥ १९ ॥ ० ॥

अथ पूर्वोक्त एव प्रातराहुतिं हुत्वाग्नेणाग्निं परि-
क्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तौर्य्य ॥ १३ ॥

अथापरदिने प्रातराहुतिं कृत्वा । मिद्धाया अपि प्रातराहुतेः
पुनरभिधानं क्रमार्थम् । कथञ्चाम ? प्रातराहुतिं कृत्वा समिदा-
धानानं विधाय वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । कुतः ?

“आधाय समिधञ्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत्” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् । “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो-
ब्रह्मासनमास्तौर्य्य” — इति च गृह्यान्तरम् । नैतदेवम् । कस्मात् ?
स्वशास्त्रविरोधात् । तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिद्देत्” ।

ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्यात् परिसमूहनम् ।

ब्रह्माणमुपसंकल्प्य चरुश्रपणमारभेत्” ।

इति । कर्मप्रदीपोक्तसु क्रम आधानविषयः । कथं ज्ञायते ?
तत्रैव तदभिधानात् । गृह्यान्तरमण्यन्येषामेव न तस्मात्कम् । स्वशास्त्र-
विरोधापत्तेः । कात्यायनादिभिर्हि तत् सूचितम् । ते किल
काष्ठादिशाखिनां सूत्रकाराः । तथाच भूमिग्रहं तद्वत् परिसमूहनञ्च
कृत्वा वक्ष्यमाणं कुर्यादित्ययमत्र कर्मक्रमः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।
तदयमर्थः । प्रातराहुतिं कृत्वा पूर्वोक्त एव—प्रतिपदभावेऽपि,—

इत्यवोचाम । अग्रेण पूर्व्या दिशा, अग्निं परिक्रम्य अग्निं प्रदक्षिणौकृत्य गत्वा, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिक्षग्नेः । सार्व-
विभक्तिकस्तस्मिन् ।

“उदग्धारामविच्छिन्नमाम्बमारभ्य दक्षिणाम् ।

दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः” ।

इति ऋद्ध्यासंप्रवचनात्, अविच्छिन्नां वारिधारां दत्वा, प्राग्-
यान् दमान् आसीर्य, ब्रह्मोपवेशनार्थम् । निरस्यति,—इति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः । तच्च निरसनं ब्रह्मणः कर्म,—इति वक्ष्यामः ।
ततश्च, एतदन्नं कर्म याजमानिकम् । कथन्तर्हि आस्तरणनिरसनयोः
सम्बन्धः ? समानकर्तृकत्वाभावात् । कुतः पुनः समानकर्तृकत्वमन्तरेण
न सम्बन्ध उपपद्यते ? क्वाप्रत्ययवलात्,—इति चेत्,—इति चेत्
भवान् पश्यति क्वाप्रत्ययवलादेतदवगम्यते ; समानकर्तृकया
कयाचित् क्रियया सममव सम्बन्धेन भवितव्यम्,— इति । अचोच्यते ।
नान्यथोपपत्तेः । नैष दोषः । कस्मात् ? अन्यथाऽप्युपपत्तेः क्वाप्रत्ययस्य ।
कथम् ? पूर्वकालतामाचार्यतया । तत्राप्येष दृश्यते,—इति वक्ष्यामः ।
‘अन्यच्छेष्टेत्’—इति वा व्यवहिततरेण वक्ष्यमाणेन सम्बन्धो वर्णनीयः ।
एवं किल भट्टनारायणादयो व्याचक्षिरे । श्लोकश्चात्र भवति ।

“येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्” ।

इति । अतिक्रान्तसंबन्धश्च गोभिले यद्येतव्य इति चोक्तं
गोभिलपुत्रेण । तच्च पुरस्तादुपदर्शितम् ॥ १३ ॥ ० ॥

अथेदानीं ब्राह्मं कर्म अभिधीयते,—

तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणेरङ्गु-
ष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्माऽऽसनात् तृणमभि-
संगृह्य दक्षिणापरमष्टमं देशं निरस्यति,—निरस्तः
परावसुरिति ॥ १४ ॥

तेषां यजमानास्तृतानां दर्भाणां, पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि,
प्रत्यङ्मुखः पश्चिमाभिमुखः, तिष्ठन् ऊर्ध्वः सन्, सव्यस्य वामस्य, पाणेः
करस्य, अङ्गुष्ठेन, उपकनिष्ठिकया—कनिष्ठसमीपदेशस्या अङ्गुली
उपकनिष्ठा अनामिका च उच्यते, उपकनिष्ठैव उपकनिष्ठिका,
तथा च अङ्गुल्या, ब्रह्मा ब्रह्मतया परिकल्पितः इदानीमपि कथा-
चिद्विवक्षया ब्रह्मा—इत्युच्यते । आसनात्—तदर्थकल्पितात् यजमा-
नास्तृतात् कुशमयात्, तृणं दर्भरूपम्, अभि संगृह्य गृह्यत्वा,
दक्षिणापरं—दक्षिणस्याश्च अपरस्याश्च दिशोरन्तरालम्, अतएव,—
अष्टमम् उभयदिगष्टमांशं, देशं दिग्बिभागं ; नैऋतकोणम्,—
इत्येतत् । तं प्रति, निरस्यति प्रक्षिपति ;—निरस्तः परावसुः,—
इति, अनेन मन्त्रेण ।

तदिदं निरसनं ब्राह्मं कर्म—इति विज्ञायते । कुतः ? ब्रह्मा,—
इति कठेनिर्देशात् । साव्यायनसूत्राणाञ्च । स खल्व्वाचार्योऽन्यत्रैव
याजमानं कर्म सूत्रयित्वा, “सर्व्वं च ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुखः कुर्या-
द्धं मेभ्योऽन्यत्”—इति ब्राह्मं कर्म वक्तुमुपक्रममाणः तत्रैव प्रकरणे,—
“तद्वक्षिणतो निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा तृणं निरस्येत्,
आवसोः सद्ने मीदामीत्युपविशेत्”—इति सूत्रयाञ्चकार । तदनेन,

निरसनं ब्राह्मं कर्म,—इत्यवगच्छामः । अतएव तेनेव “दक्षिणाह्ने
तु सद्धमः पूर्वमुपवेशनं प्रक्षोतुः प्रत्युपवेशनं ब्रह्मोपवेशनेन
निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा ह्यणं निरस्येत्, आवसोः सद्धने
मौदामौत्युपविशेत्”—इति ब्राह्मं कर्म निरसनमुपवेशनञ्च अन्यथा-
प्यतिदिष्टम् । एतस्माच्च कारणात् नात्र आसनेन ब्रह्मणः सम्बन्धः,
अपितु निरसनेनैव,—इत्यवगन्तव्यम् ।

ये तु ब्रुवते,—‘नात्र ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः, उपवेशनात् पूर्वं
तत्सम्बन्धाभावात्’—इति । तान् प्रति वक्तव्यम् । तदर्थपरिकल्पि-
तत्वादासनस्य अस्यैव कोऽपि सम्बन्धः—इत्यकामेनापि वाच्यम् ।
लोकेऽपि देवाद्यर्थपरिकल्पितासनादौ देवासनादिव्यपदेशाः
शतशो दृश्यन्ते । “लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि
सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेषु”—इति खल्वनुक्रमणिका शास्त्र-
तात्पर्यविदाम् । “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति”—इति च
भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य व्यपदेशो दृश्यते । तस्मात्,—यथा,
“प्रैतु होतुश्चमसः”—इत्यत्र, होता यत्र चमति चमिष्यति
अचमौदा स होतुश्चमसः,—इति चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे
निर्णीतं, तथा अत्रापि ब्रह्मा यत्र आस्ते आसिष्यते आसिष्ट वा,
तद्ब्रह्मासनम्,—इति शक्यते वक्तुम् । अनयैव दिशा,—ब्रह्मासनमा-
सौत्यं,—इति, दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने,—इति, ब्रह्मासने निधाय,—इति
चैत्रमादयः शतशः व्यपदेशाः समुपपद्यन्ते । एतावन्मात्रे पुनरत्र
कारणेऽभ्युपगम्यमाने ब्रह्मासनात्,—इति यथाश्रुत एवार्थो वर्णनीयः
स्यात् । ब्रह्मासनयोरिदानीमपि सम्बन्धस्य अस्माभिरुपपादितत्वात् ।

श्रुत्या खल्वामनसम्बन्धो ब्रह्मणोऽचावगम्यते, वाक्येन च व्यवहित-
योजनया निरसनसम्बन्धश्चिकीर्षितः ।

कथन्तर्हि प्रकृतेऽपि निरसनेन सम्बन्धः ? ननु श्रुत्या आसन-
सम्बन्ध एव स्यात् । स्यादेतदेवं, यदि शास्त्रान्तरमस्यां वर्णनार्था
कारणं न स्यात् । अस्ति चात्र स्पष्टं शास्त्रान्तरम् । आसन-
सम्बन्धेऽपि ब्रह्मणो न ज्ञायते,—को निरस्यति ?—इति ।
अवश्यमत्र कर्त्ता कश्चित् कल्पयितव्यः । स तावदुपस्थितत्वात्
बलवच्छास्त्रान्तरबलाच्च ब्रह्मैव कल्पयितुमुचितः । न खल्वत्र
यजमानः कर्त्ता भावादुपदिश्यते, मन्त्रिधीयते वा । क्लृप्तः
पूर्वापरौभावमात्रेणापि चरितार्थत्वात् । स खल्वत्र चिकल्पयिषितः ।
न तु शक्यते कल्पयितुम् । यन्त्रान्तरविरोधात् । तदपि खल्वस्म-
च्छास्त्रमेव, किमिति यदृच्छाकल्पनया उपरुध्येत ! । उभयसम्ब-
न्धश्च वक्तुमावश्यकत्वे, निरसनसम्बन्ध एव तावदुचितो वर्णयि-
तुम् । गुणप्रधानभावेनोभाभामन्त्रे च प्रधानानुरूपैव विभक्ति-
रभियुक्तैरनुमन्यते । तस्मादस्मदुक्तमेव समाधानमादरणीयम् ॥

१४ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्याथ ब्रह्माऽऽसन उपविशत्यावसोः
सदने सौदामौति ॥ १५ ॥

अप उदकम्, उपस्पृश्याचम्य स्पृष्ट्वा वा, अथानन्तरं ब्रह्मा
आसने यथोक्ते उपविशति,—आवसोः सदने सौदामौत्यनेन
मन्त्रेण । तदत्र सूत्रमनवसृज्येव,—‘आवसोः सदने सौद,—इति
यजमानो ब्रूयात् । एतदन्तमेव कर्म याजमानिकम् । सौदामि,—

इत्यभिधाय ब्रह्मा उपविशेत्—इति भवदेवभट्टकल्पना समुल्ल-
सिता ॥ १५ ॥ ० ॥

स खल्वयम्,

अग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्त आकर्म्मणः
पर्यवसानात् ॥ १६ ॥

अग्निम् अभिमुखः आभिमुख्येनाग्निमुखः,—उद्बुध इत्यर्थः ।
वाग्यतो नियमितचवनः प्राञ्जलिः प्रकृष्टोऽञ्जलिर्यस्य, सोऽयं
प्राञ्जलिः कृताञ्जलिपुटः सन् आस्ते । कियन्तं कालमास्ते ? आ
कर्म्मणः पर्यवसानात् । परि सर्वतोभावेन कर्म्मणः अवसानं
समाप्तिः कर्म्मणः पर्यवसानम्, तत्पर्यन्तम् । किमिदं कर्म ? यत्
क्रियते यजमानेन, तदिदं यागादि कर्म । कुत्र पुनरस्य सर्वतो-
भावेन अवसानम् ? दक्षिणादाने—इति ब्रूमः । कुतः ? तच्च
तदिधानात् । कर्म्मन्ते खल्वेषा विधीयते । अदत्तायां खल्वस्यां
कृतमपि कर्म न परिसमाप्यते, निष्फलत्वात् । अतएव,—‘हतो-
यज्ञस्त्वदक्षिणः’—इति स्मरन्ति । आह, दक्षिणायाः अनेन अङ्गत्वम्
केवलमुच्यते, तदभावे च कर्म्मणो वैगुण्यात् निन्देयम् ? तर्हि
यत्कमस्याम् अदत्तायां कर्म न परिसमाप्यते, अपि तु दत्ताया-
मेव,—इति यथोक्त एवार्थः । अतएव,—आ वसोः सौदामि,—इति
ब्रह्मोपवेशनमन्त्रलिङ्गमनुगृह्यते । भट्टनारायणप्रभृतयस्तु वर्ण-
यन्ति—‘कर्म्म, कृताकृतप्रत्यवेक्षणम्’—इति ॥ १६ ॥ ० ॥

स खलु वाग्यतोऽपि,—

भाषेत यज्ञसंमिद्धिम् ॥ १७ ॥

भाषेत वदेत्, यज्ञसंमिद्धिं यज्ञस्य सम्यक् मिद्धानुकूलां वाचम्,—
यदा खल्वन्यथैव होचा कर्म क्रियते, तदा यज्ञस्य सम्यक् मिद्धानु-
र्थम्,—एतदेवं कुरु, कृत्वा चेतदेतत् कुरु,—इत्येवमादिलक्षणां ।
एतदन्यत्र अस्य वाग्यतत्त्वम्—इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तथापि—

नायज्ञियां वाचं वदेत् ॥ १८ ॥

अयज्ञियां यज्ञानर्हामस्मृतां वाचं न वदेत् । भवति चात्र
माद्धानम् । “माधुभिर्भाषितव्यं, नापभंसितवै न खेच्छितवै”—इति ॥
१८ ॥ ० ॥

यद्ययज्ञियां वाचं वदेत् ; वैष्णवौमृचं यजुर्व्वा जपेत् ॥ १९ ॥

यदि कुतश्चित् कारणात् अयज्ञियामस्मृतां वाचं वदेत्,—
तर्हि वैष्णवौ विष्णुदेवताकाम् अचम्—इदं विष्णुर्विचक्रमे,—
इत्यादिलक्षणां जपेत् । मुख्यं पक्षः, इह वाग्व्याख्याणात् ।
तदमन्त्रवे, यजुर्व्वा जपेत् । यजुश्च, विष्णोः शिरोऽसि—इत्यादि-
लक्षणम्,—इति भट्टनारायणोपाध्यायः । विष्णोरराटमसि—
इत्यादिलक्षणम्,—इति रघुनन्दिनादयः । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः
प्रमाणम् ॥ १९ ॥ ० ॥

अपिवा नमोविष्णवे इति ब्रूयात् ॥ २० ॥

अपि वा, अग्न्यजुषोर्जपामन्त्रवे, नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात् ॥ २० ॥

यद्युवा उभयं चिकीर्षेहौचञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैवैतेनैव
कल्पेन क्वचं वोत्तरासङ्गं वोदकमण्डलुं दर्भंवटुं वा
ब्रह्मासने निधाय, तेनैव प्रत्याव्रज्याथान्यच्चेष्टेत् ॥ २१ ॥

यद्यसति ब्राह्मणान्तरे । उ वै,—इत्यनर्थकौ निपातौ । एवमेके ।
यद्युवा,—इति निपातसमुदायो यद्यर्थे । एवमपरे । उभयं
चिकीर्षेत् कर्तुमिच्छेत् । तदनेन लिङ्गेन विधिरनुमीयते :—
अमम्भवे उभयमपि स्त्रयं कुर्यात्,—इति । तदिदमभिहित-
मस्माभिः,—‘अथ यदि दधि पयो यवागूं वा’—इत्येवमादिके सूत्रे ।
किं पुनस्तदुभयम् ? तदच्यते । हौचं होतुः कर्म चैव, ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः
कर्म चैव । तर्हि, एतेनैव कल्पेन पूर्वोक्तचैव आवृता, अणेणाग्निम्—
इत्येवमादिकया । एवकारकरणात्,—आवसोः मदने भौदामि,—
इति मन्त्रोऽपि एवमेवाविकृतः पठनीयः,—इत्यवगम्यते । क्वाथया
चायते—इति क्वचम् आतपचं वा, उत्तरासङ्गमुत्तरीयं वा, उदक-
मण्डलम् उदकपरितं कमण्डलुं वा, दर्भंवटुं कुशब्राह्मणं वा,—

स खल्वयं दर्भंवटुर्थया निर्मातव्यः, तदाह ऋह्यासंयहपरिशिष्टम् ।

“ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ।

इति । अत्र च,—

“द्विरावृत्त्याय मध्ये वे अर्द्धावृत्त्याऽन्तदेशतः ।

यन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मपन्थिमंजकः” ।

इति पुगाणवाक्यमथनुसन्धेयम् । दर्भपरिमाणञ्चात्र नास्ति,—

इत्याह कर्मप्रदीपः ।

“यज्ञवास्तुनि सुव्याञ्च स्तुवे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टराक्षरणेऽपि” ।

इति । एवञ्च,—

“पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन च विष्टरः” ।

इति वचनं यदि समूलं, तदा सम्भवामम्भवाभ्यां नियमानियमयोर्व्यवस्थितो विकल्पः,—इति परिशिष्टप्रकाशः । शाख्यन्तरीयम्,—इति तत्त्वकारः । वस्तुतस्तु पञ्चाशद्भिर्वा अनियतसंख्यैर्वा कुशैर्ब्रह्मा भवेदिति विकल्प आदरणीयः । दधोरेव स्रग्नास्ते उपदिष्टत्वात् । कात्यायनः किञ्च कर्मप्रदीपे दर्भवटौ दर्भसंख्या न विहितेत्याह । आचार्य्यपुत्रस्तु गृह्यामण्डे,

“कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ?

पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः” ।

इति पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा भवतीत्यभिहितवान् । एवञ्चाचार्य्यपुत्रस्यैतद्वचनमित्याविदुषस्तत्त्वकारस्य शाख्यन्तरीयत्वकल्पनं कल्पनमेव ।

“पञ्चभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् ।

ऊंकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशदिजम्” ।

इति संख्यानन्तरं कौश्यादित्यतिरिक्तविषयम् ।

तमिमं दर्भवटुं वा, ब्रह्माग्ने निधाय स्थापयित्वा, तेनैव पथा, येन पूर्व्वे परिक्रमणं कृतं तेनैव पथा अप्रदक्षिणेनाग्निं प्रत्यागम्य आगत्य पूर्व्वस्थानम्—इत्येतत् । अथानन्तरम्, अन्यत् वक्ष्यमाणं चेष्टेत् चेष्टेत, कुर्यादित्यर्थः ।

अचाहुः अथेतिविशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । किन्तु यथोपयोगमुत्तरतोऽग्नेर्द्रव्याणामधोमुखानामुदगघाणां पूर्वपूर्वक्रमेण आसादनं, वीक्षणं, प्रोक्षणञ्च अङ्गिः कृत्वा । तदेतत् । कुतः ? शास्त्रान्तरदर्शनात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगं समीपतः ।

तत्तथाऽऽसादयेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते ” ।

इति । सांख्यानगृह्यम् । “उत्तरतोऽग्नेर्यथोपयोगमवाञ्चि पाचा-
व्यासादयेत्”—इति ।

“द्रव्याणामुपकृष्टानां होमीयानां यथाक्रमम् ।

प्रमिक्षन् वीक्षणं कुष्यादङ्गिरभ्यक्षणां तथा ” ।

इति च सूत्रान्तरम् । इदञ्च द्रव्यासादनाद्यनन्तरं भूमिजपादिकं चर्वणञ्चे द्रष्टव्यम् । चर्वणञ्चे तु कर्मणि द्रव्यासादनाद्यनन्तरमेव चरुश्रपणमाचार्यः सूचयिष्यति,—‘अथोलूखलमुषले’—इत्यादि । ततश्च चर्वणके कर्मणि, द्रव्यासादनाद्यनन्तरं चरुश्रपणं अनन्तरं भूमिजपादिकं कर्त्तव्यम् । अतएव, कर्मप्रदीपकङ्गिः, ‘तिर्य्यगूर्द्ध-
समिन्मात्रा’—इत्यादिना, ‘शृपे वैणवमेवच’—इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन चर्वणमभिधाय,—‘दक्षिणं वामतो वाह्यम्’—इत्यादिना भूमिजप-
परिसमूहनहस्तविन्यासोऽभिहितः । तस्माद् ब्रह्मस्थापनद्रव्यासाद-
नादिचरुश्रपणेभ्यः परं भूमिजपपरिसमूहनादिकम्—इति भवदेव-
भट्टवैरेश्वररघुनन्दनप्रभृतयः । भट्टभाष्ये तु,—भूमिजपं, अचेन
परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तम् । सरलापरि-
शिष्टप्रकाशकाराभ्यान्तु,—भूमिजपानन्तरं चरुश्रपणम्—उक्तम् ।

इदन्विह वक्तव्यम् । कर्मप्रदौपहतता पदार्थानामुपन्यासमात्रं
 कृतं न तु क्रमोऽपि तेषामभिहितः । तत्र चर्चङ्गमभिधाय भूमि-
 जपप्रकाराभिधानात् खल्वानुमानिकः क्रमः परिचिकल्पयिषितः ।
 स चायमाचार्यपुत्रोपदिष्टक्रमविरोधाद्भवितुं नार्हति । तथाच
 “लेखनाभ्युत्तरे कृत्वा”—इत्यादि पुरस्तादुदाहृतम् । तस्मादाचार्य-
 पुत्रवचनात् भूमिजपं तृतेन परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं
 कर्तव्यं ततश्चक्षुरपणमित्यादरणीयम् । आचार्योऽपि ब्रह्मस्थापनात्
 परं चक्षुरपणं सूत्रयिष्यति । अन्यचेष्टेदित्यनर्थकं तर्हि, ननु
 “अथोलूखलमुषले”—इति सूत्रयिष्यत्येव । नानर्थकम् । कथं कृत्वा ?
 सामान्यविशेषभावोपपत्तेः । ‘अन्यचेष्टेत्’ इति सामान्यतः सूत्रयित्वा
 अथोलूखलमुषले,—इति विशेषतः सूत्रणमुपपद्यते । सामान्यप्राप्तेस्तु
 विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । शास्त्रे चास्मिन् पुनरुक्तिरनुमतेवाचार्य-
 स्येति च निवेदितमधस्तादेव । आदरार्थत्वाच्च । आदरार्थमपि
 पुनरुपादानं शास्त्रे वज्रलमुपलभ्यते । यत्र चरुर्नास्ति, तत्र, अन्य-
 दाज्यमंस्कारादिकमित्यभिप्रायेण वा वचनमेतमुपपादनीयम् ।
 इत्यासादनन्तु आस्तां तावदिदानौ, यावदग्निस्थापनादपि पूर्वं
 करणीयमिति पुरस्तादेव व्यवस्थापितम् । सांख्यायनगृह्यन्तु
 नास्माकमित्यनुदाहरणम् ॥ २१ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिहान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
 प्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके सप्तमो खण्डिका ।

अथोलूखलमुषले प्रक्षाल्य सूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान्
दर्भानास्तौर्य्यापसादयति ॥ १ ॥

अथेति आनन्तर्यायिं पूर्वप्रकृतार्थे वा । पूर्वमासादिते उलू-
खलमुषले सूर्पञ्च—इत्येतत् त्रयम्—

“मुषलोलूखले वार्चे स्थायते सुदृढे तथा ।

इच्छापमाणे भवतः सूपे वैणवमेवच” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, प्रक्षाल्य, पश्चादग्नेः प्रागग्रान् दर्भा-
नास्तौर्य्यं तत्रोपसादयति स्थापयतीत्यर्थः । पूर्वं खल्वग्नेरुत्तरतः
समासादितानां सूर्पोलूखलमुषलानामिदानीमग्नेः पश्चिमतः स्थापनं
कर्त्तव्यं निर्वापाद्यर्थम् । तत्रोलूखलमुषले खदिरादियज्ञियवृक्षमये ।
“वारुणान्यहोमसंयुक्तानि”—इति वचनात् वारुणमयानि वा । ‘सूपे
वैणवमेवच,’—इत्यत्र, ‘सूपे चैषिकमेवच,’—इति केचित् पठन्ति ।
तत्रैषिकग्रहणं वेणवस्याप्युपलक्षणार्थमिति भट्टभाष्यम् । विभ्रमस-
करणं पृथक् संस्कारप्रज्ञापनार्थम् ॥ १ ॥ ० ॥

अथ हविर्निर्व्विपति व्रीहौन् वा यवान् वा कर्सेन
वा चरुस्थाल्या वा ॥ २ ॥

अथानन्तरम् आसादिते तस्मिन्लूखले हविर्निर्व्विपति प्रक्षिपति ।

हविर्विंशिनष्टि,—‘त्रौहोन् वा यवान् वा’ । केन निर्वपति ? तदु-
च्यते । कंसेन वा चरुस्याख्या वा ॥ २ ॥ ० ॥

कथं निर्वपति ? तदभिधीयते—

अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामौति देवतानामादेशं
सकृत् ; द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामौति अनेन मन्त्रेण, देवतायाः वेद-
मेयव्यागोद्देश्यायाः नाम्न आदेशः—आदिशते इत्यादेशः समुच्चारणं
यथा भवति, तथा सकृदेकवारं निर्वपति, ‘दिः’ वावदयं तूष्णीम-
मन्त्रं निर्वपतीति मन्त्रः । तेन, ‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि’—
इत्येवमादिमन्त्रेण सकृन्निरूप्य तूष्णीं द्विनिर्वपेत् ।

अत्र च यावता निरुप्तेन होमो निर्वर्त्तते किञ्चिच्चावशिष्यते,
तावत् परिमितमेव हविर्विर्वप्यम् । वज्रदैवत्ये च चरौ न प्रत्येक-
मेवानुनिर्वापौ कर्त्तव्यौ, किन्तु तन्त्रेण दावेवानुनिर्वापौ सर्वग्रेषु
करणीयौ । तदेतत् सर्वं कर्म्मप्रदौपः स्पष्टयाञ्चकार । तथा चोक्तम् ।

“चरुः समशनीयोयस्तथा गोयज्ञकर्म्मणि ।

वृषभोत्सर्जने चैव अश्वयज्ञे तथैव च ।

आवण्यां वा प्रदोषे यः कृष्यारम्भे तथैव च ।

कथमेतेषु निर्वापाः ? कथञ्चैव जुहोतयः ?

देवतासंख्यया ग्राह्या निर्वापाश्च पृथक् पृथक् ।

तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयात् होमश्चापि पृथक् पृथक् ।

यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेदा यत्र कीर्त्तिता ।

शेषश्चेव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरम् ” ।

इति । अत्र, एतेषु इति, एतत्प्रकारेण्येव्यपौत्यर्थः । प्रका-
रान्तरमाह गृह्यामंयहः ।

“ चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपिवा ” ।

इति मुष्टिः पञ्चमिति गृह्यामंयहभाष्ये वक्ष्यामः ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पश्चात् प्राङ्मुखोऽवहन्तुमुपक्रमते; दक्षिणो-
त्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेन आमादितेन सुषलेन
पश्चादनन्तरं प्राङ्मुखः प्राङ्मुख आसीनः, पूर्वप्रकृतानेव निरुप्तान्
ब्रीहौन् वा यवान् वा अवहन्तुम् । अवहननं कण्डनम्-इत्याख्यायते ।
उपक्रमते आरभेत । कथम् ? दक्षिणोत्तराभ्यां, दक्षिणः करः उत्तरः
उपरिगतो ययोः पाण्योस्ताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां गृहीतेन
सुषलेनेत्यर्थः । “उपक्रमते इति वचनादुपक्रम एवायं नियमः ।
ततश्च शिष्येनापि पश्चादवहननं कारयतो न दोषः”—इति भट्ट-
भाष्यम् ॥ ४ ॥ ० ॥

त्रिः फलीकृतास्तण्डुलान् दिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदि-
त्याहुर्दिर्मेनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति ॥ ५ ॥

त्रिवारचयम् अवघातेन फलीकृतान्—फल निष्पत्तौ—इति
स्मरणात् निष्पत्तौकृतान् तण्डुलान् कृतच्छटनानित्यर्थास्तुभ्यते ।
एतदुक्तं भवति । सुषलेन तथाऽवहन्तव्यं यथा वारचयावघातेन
तण्डुला निष्पद्यन्ते—इति । तथाच स्मरणम् ।

“कण्डनं मेचनञ्चैव तथैवोलूखलक्रिया ।

मरुदेव पितृणां स्याद्देवे चित्त्वं विधीयते” ।

इति । अन्ये त्वाहुः—‘फलौकृतान् कण्डुलानां कंबूकापनयनं कटनमिति प्रसिद्धम् । मरुत् कण्डनेनैवापनीततुषांस्तण्डुलान् कृत्वा ततः त्रिः फलौकृतान् कटितान्’—इति । तदिदं मरुत् कण्डन-वचनममङ्गतम् । देवे चित्त्वम्—इति स्मरणात् । अपरे तु व्याचक्षते,—‘त्रिः फलौकृतान् त्रिधा वितुषौकृतान् कण्डनप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः’,—इति । तदेतत् मनौषिभिश्चिन्तनीयम् । तानिमांस्तण्डुलान् चिवारचयं देवेभ्यः प्रचक्षयेदित्याहुर्व्रतन्ति आचार्याः । अनेनैव सूत्रशषोऽव्याख्यातः ॥ ५ ॥ ० ॥

पविचान्तर्हितास्तण्डुलानावपेत् ॥ ६ ॥

प्रचालितांस्तण्डुलान् पविचान्तर्हितान् । पविचम्

“अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं दिदृक्षुमेवच ।

प्रादेशमाचं विज्ञेयं पविचं यत्र कुचचित्” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, अन्तर्हितं व्यवहितं येषां, तान् पविचान्तर्हिताः कृत्वा आवपेत् निःक्षिपेत् चरुस्याख्याम् । चरुस्याख्यामुत्तरायं पविचं निःक्षिप्य तण्डुलान्निःक्षिपेत्—इति तत्त्वकार-प्रसृतयः ॥ ६ ॥ ० ॥

कुशलशृतमिव स्थालीपाकश्चपयेत् प्रदक्षिणमुदा-
युवन् ॥ ७ ॥

कुशलः पाक-निपुणो भण्यते । तेन शृतं पक्वमिव स्थालीपाकं

अपयेत् पचेत् । इवेति निपातः । कौदृशं पुनः शृतं कुशलशृत-
मिव भवति ? उच्यते । अदग्धम् अकठिनम् अनतिशिथिलम्
अवौतरसम् किल शृतं कुशलशृतमिव भवतीत्याचक्षहे । कुतः ?
लोकप्रसिद्धेः । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“स्वशाखोक्तयुक्तः स्निग्धोदग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिथिलः पाच्यो न च वौतरसो भवेत्” ।

इति । प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तनं यथा भवति, तथा उदायुवन्—
'यु मिश्रणे'—इति स्मरणान्तेक्षणेनोर्द्ध्वमौषन्मिश्रयच्चघट्टयन्नित्येतत् ।
अपयेदितिसम्बन्धः । मेक्षणेन—इति कुतो ज्ञम्यते ? 'तस्मिन्नेवाग्नौ
अपयत्योदनचरुं च मांसचरुञ्च पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन्,—
इत्यन्वष्टको दर्शनात् ॥ ७ ॥ ० ॥

शृतमभिघार्योदगुदास्य प्रत्यभिधारयेत् ॥ ८ ॥

शृतं पक्वं स्फुटितं चरुम् अभिघार्य आल्यस्रुवेणाज्ञाय उदगुत्त-
रस्थाम् अग्नेः उदास्य उत्तार्य प्रत्यभिधारयेत् पुनस्तथाऽऽज्ञावयेत् ।
अभिधारणं चेद् शृतं पवित्रान्नाहृतं कृत्वा करणौयम् । तथाच
ग्रन्थासंगतः ।

‘पवित्रान्नाहृतं कृत्वा चरुं प्राज्ञोऽभिधारयेत् ।

उदास्य चैव विधिना एवं तन्मं न लुप्यते” ।

इति । ॥ ८ ॥ ० ॥

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात् ; पुर-
स्तादक्षिणतउत्तरतः पश्चादिति ॥ ९ ॥

अग्निम् उपसमाधाय समिद्धिः समिध्य प्रज्वाल्य—इत्येतत् ।
 कुशैः पूर्वभासादितैः विशाखानि प्रति खूनैः समन्तं समन्तात् सर्वतः
 सर्वांसु दिक्षु इत्यर्थः । परिसृणुयात् आच्छादयेत् विकिरेत् वा ।
 कथम् ? पूर्वस्थां दक्षिणस्थाम् उत्तरस्थां पश्चात्—इत्यनेन क्रमेण ।
 ॥ ८ ॥ ० ॥

सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा ॥ १० ॥

सर्वतः सर्वांसु दिक्षु त्रिवृतं वारचयं, पञ्चवृतं पञ्चवृत्तौ वा,
 परिसृणुयात्—इत्यनुवर्तते ॥ १० ॥ ० ॥

कथमनुवेकं परिस्तरणं सम्पद्यते ? यस्य त्रिः पञ्चवृत्तौ वा
 करणमुपदिश्यते । तदुच्यते,—

बहुलमयुग्मसंहतम् ॥ ११ ॥

बहुलं बहुवृत्तकम् । अयुग्मसंहतं,—युग्मञ्च संहतञ्च युग्मसंहतम्—
 इति दन्देकवद्भावः, तच्च भवतीत्ययुग्मसंहतम्, अयुग्मसंहतहेत्यर्थः ।
 केचित्तथैव पठन्ति । असंहतम् असंलग्नं पृथक् पृथगित्यनर्थान्तरम् ।
 तदेवं प्रतिदिशमयुग्मैः परस्परमसंलग्नैर्बहुभिस्तृणैरेकपरिस्तरणं
 सम्पद्यते, तस्य खल्वस्य त्रिः पञ्चवृत्तौ वा करणमुपदिश्यते—इत्यर्थः ।
 तत्त्वकारेणायमभिहितं—‘प्रतिदिशं दर्भचयेणावृतानि कृत्वा तेषां
 मूलानि तथैवाच्छादयेत्’—इति । तच्च दर्भचयेणेति न नियमपरं
 वाक्यम् । कस्मात् ? परिस्तरणे दर्भसंख्यानियमाभावात् । तच्च
 पुरस्ताद्दाह्यतमस्त्राभिः । तदिदं परिस्तरणं पूर्वस्थाम् उत्तरान्ता-
 दक्षिणान्तं यावत्, दक्षिणस्थां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्, यथा

दक्षिणस्थां तथोत्तरस्थां, यथा पूर्वस्थां तथा पश्चादिग्निं कर्त्तव्यम् ।
कुतः पुनरेवमुच्यते ? कुशानां प्रागयनानुरोधात् । 'प्राची मौम्या-
पराजिता'—इति च स्मरणादिति वदन्ति ।

तदेतत् परिस्तरणस्वरूपप्रतिपादनपरं सूचम्,—'बडलमयुग्म-
संहतम्'—इति, न तु 'चिवृतं पञ्चवृतं वा'—इत्यस्य विशेषार्थम् ।
बडलमयुग्मम्—इत्यनुवादापत्तेः । यच्च,—“चिवृतं पञ्चवृतं वा”—
इत्यनेनैवायुग्मत्वे सिद्धे अयुग्ममित्येकावृत्तस्यापि प्राप्त्यर्थम् । तथाच
गृह्यान्तरम् । “सक्तं चिवां प्रदक्षिणं प्रतिदिग्मग्रेस्तृणोति”—इति
रघुनन्दनादृतं भट्टनारायणादिमतम् । तदसङ्गतम् । न ह्येतत्
विशेषार्थं सूचं, किन्तु किं ?—परिस्तरणस्वरूपप्रतिपादनार्थम्—
इत्यवोचाम । न खल्वदग्निं परिस्तरणस्वरूपे चिवृतं पञ्चवृतं वा—
इति समञ्जसं वचनम् । अदग्निं हि स्वरूपे कस्य चिवृतं
पञ्चवृदा उपदिश्येत । तदिदमर्थतः सूचं—‘तद्योदकेषु मन्त्राख्या’—
इतिवदादितो द्रष्टव्यम् । तदेवं स्थिते, अयुग्मम्—इत्यस्य कुत-
एवानुवादापत्तिः ?—येन तत्परिहारार्थमेकाऽप्यावृत्त् परिक्लेश्येत ।
कथमन्यथा, बडलम्—इत्यत्र अनुवादता परिहरणीया ? नित्यानु-
वादतया परिहारश्चान्यथापि समानः । गृह्यान्तरमपि प्रदक्षिणं
परिस्तरणं विदधत् कौशुमादीनामन्यथावतिष्ठते । 'पुरस्ताद्वक्षिणत-
उत्तरतः पश्चात्'—इति खल्वाचार्यः सूचयाञ्चकार ॥ ११ ॥ ० ॥

अथेदानीं परिस्तरणप्रकारोऽभिधीयते,—

प्रागग्रैरग्रैर्मूलानि च्छादयन् ॥ १२ ॥

प्रागग्रैः प्राकृष्टताग्रैः कुग्रैः पश्चादास्तृत्तरैरग्रैर्ग्रैर्न मध्येनापि

मूलैः पूर्वास्तृतानां कुग्रानां मूलानि च्छादयन् सृन्वन् परिसृणु-
यात् ॥ १२ ॥ ० ॥

एकस्तावदयं परिस्तरणप्रकार उक्तः, अथेदानीमन्योऽपि प्रकार-
उच्यते,—

पश्चाद्वाऽऽस्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति तथोत्त-
रेण ॥ १३ ॥

पश्चाद्दिग्ग्रेरास्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति प्रकिरन्वयति,
तथा तेनैव प्रकारेणोत्तरेणोत्तरतः प्राञ्चं प्रकर्षति । उभयहस्तेन
कुग्रान् गृहीत्वा दक्षिणहस्तगृहीतैर्दक्षिणतः परिसृणोति मध्यहस्त-
गृहीतैरपि मध्यतः—इति भट्टनारायणोपाध्यायः ॥ १३ ॥ ० ॥

दक्षिणोत्तराण्यग्राणि कुर्यात् ॥ १४ ॥

दक्षिणानि च तान्युत्तराणि चेति दक्षिणोत्तराणि कुग्राणाणि
कुर्यात् । दक्षिणहस्तगृहीतानि कुग्राणाण्युत्तराणि उपरिष्ठात्—
ऊर्ध्वे पूर्वस्यां दिशि—इत्येतत् । अर्थात् मध्यहस्तगृहीतान्यधराणि
पश्चाद्दिगौत्यर्थः ।

एवं वा,—

दक्षिणानि च उत्तराणि च—इति विग्रहः । दक्षिणस्यामग्राणि
दक्षिणदिग्गतानि, उत्तरस्याञ्चोत्तराणि—उत्तरदिग्गतानि कुर्यात् ॥

१४ ॥ ० ॥

एष परिस्तरणन्यायः सर्व्वेष्टाहुतिमत्सु ॥ १५ ॥

एषोऽनन्तरोक्तः परित्तरणप्रकारः सर्व्वेष्वाहुतिमत्सु—यत्र यत्र
 ह्यथते तत्र तत्र भवत्यन्यत्र सायंप्रातर्होमादिभ्यः । स्तरणादधः
 प्रोक्तेष्वन्येष्वपि क्षिप्रहोमेषु न भवति परित्तरणमिति ह्यवोचाम् ।
 यत्र पुनश्चर्तुर्न क्रियते, तत्रापि परित्तरणं न करणीयम् । ब्रह्मैव
 तत्र परित्तरणस्थानीयो भवति । तदाह गृह्यासंग्रहः ।

“ब्रह्माणं स्तरणं विशाच्चर्य्यत्र न कल्पितः” ।

इति ॥ १५ ॥ ० ॥

कुशानां तत्प्रतिनिधौनाञ्च खल्वभावे,—

परिधीनप्येके कुर्व्वन्ति शामीलान् पार्णान् वा ॥ १६ ॥

परिधीन्—

“वाहुमात्राः परिधयश्च जवः सत्वचोऽव्रणाः ।

त्रयोभवन्त्यग्रीर्णाया एकेषान्तु चतुर्दिगम्” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणसंख्याकान्, एके आचार्याः कुर्वन्ति
 परित्तरणार्थम् । तानेव विज्ञिनष्टि । शामीलान् शमीमथान्,
 तदमम्भावे पार्णान् पलाशमथान् वा । परिधीनां विन्यासप्रकार-
 माह कर्मप्रदीपः ।

“प्रागयावभितः पश्चादुदगमयापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदगयः स पूर्वतः” ।

इति । त इमे परिधयो गृह्याकर्मासु न करणीयाः । कुशाद्य-
 भावेऽप्युदकाञ्जलिभिरेव तत्र परिधिहृत्यं निर्वर्त्यते । तथाच
 गृह्यासंग्रहः ।

“परिधीस्तु न कुर्वीत गृह्याकर्मसु याज्ञिकः ।

उदकाञ्जलयस्त्रिस्तो वै परिधयः स्रताः” ।

इति ॥ १६ ॥ ० ॥

उत्तरतोऽपां पूर्णः सुवः प्रणीता ॥ १७ ॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिग्देशेरपाम् उदकेन पूर्णः समृतः सुवो-
ययोक्तलक्षणः प्रणीता भवति । तदनेन संस्कारविशेषादाप एवा-
भिधीयन्ते । ताभिश्च पर्युल्लेखपवित्रमार्जनादय उदकायाः
कर्त्तव्याः—इत्यभिप्रायः । “प्रणीताभिरुदकार्यः कार्यः”—इति च
गृह्यान्तरम् ॥ १७ ॥ ० ॥

भावे न वा स्यादित्येके ॥ १८ ॥

भावः सत्तेत्यनर्थान्तरम् । भावे अन्यस्य महतः पात्रस्य, अनन्त-
रोक्तः सुवः स्याद्वा अदृष्टार्थम्, न वा स्यात्,—इत्येके आचार्या-
मन्यन्ते । सेयं विहितप्रतिषिद्धा प्रणीता गृह्याकर्मसु नोपकल्प-
यितव्या । कुतः ?

“विहितप्रतिषिद्धाश्च प्रणीतां नोपकल्पयेत्” ।

इति गृह्यासंग्रहोक्तेः ॥ १८ ॥ ० ॥

वर्हिषि स्थालौपाकमासाद्येधमभ्याधायाज्यं संस्कु-
रते ॥ १९ ॥

वर्हिषि आसृते, स्थालौपाकं चरुम् आमाद्य स्थापयित्वा, इधं
ययोक्तलक्षणम् अभ्याधाय,

“ दध्मोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्रुतः ” ।

इति कर्षप्रदौपदर्शनात्,

“ इध्मः सन्नहनादानं चरुश्रपणमेव च ।

तूष्णीमेतानि कुर्वीत समस्तश्चेधमाददेत् ” ।

इति गृह्यासंगवचनाच्च अमन्त्रकमग्नौ प्रक्षिप्य अन्यवाङ्म-
होमादिभ्यः । इव्यते अनेनेत्याज्यं संस्कुरुते वक्ष्यमाणेन विधिना ॥

१८ ॥ ० ॥

किन्तदाज्यम् ?—इत्यत आह,—

सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वा ॥ २० ॥

सर्पिर्घृतम् । अयं तावन्मुख्यः कल्पः । तदन्नाभे तैलं तिलस्नेहम् ।
तदमन्त्रवे दधि । तदभावे पयः क्षीरम् । तस्याप्यन्नाभे यवागूं वा ।
संस्कुरुते—इति प्रतिपदं सम्बध्यते । सर्वमेतदाज्यमुच्यते, इत्यभि-
प्रायः । तदाह गृह्यासंगवः ।

“ अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।

चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरदृष्टम् ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् ।

आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दोविधौयते ” ।

इति ॥ २० ॥ ० ॥

तत एव वह्निषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ॥ २१ ॥

ततस्तस्मादान्तीर्णशेषादेव वह्निषः सकाशात्,—इति अन्यद्

वर्हिरासृतं व्यवच्छिद्यते । यस्मादेव वर्हिषः कुशमादाय आसुरणं
कृतं, तस्मादेव वर्हिषः,—इत्यर्थः । अन्ये लाङ्गः,—तत एव आसृता-
देव वर्हिषः—इति । तदमङ्गलम् । कस्मात् ? उच्यते । न खल्वेतत्
सम्भवति एकमेव वर्हिः सारणाय च पविचकरणाय च—इति । न
खल्वेकैव कुकुटौ रन्ध्रनाय च कल्प्यते प्रसवाय च । न चैकच-
विनियुक्तानां वर्हिषामसति विशेषवचने अन्यत्र विनियोगः शक्यते
वक्तुम् । इदमेव विशेषवचनम्—इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् ।
नास्ति अत्र किञ्चित् प्रमाणं भवदभिमत एवार्थोऽस्य वचनस्य—इति ।
अन्यथा खल्वेतदस्माभिर्व्याख्यातम् । अस्ति च विनियुक्तशेषं वर्हिरिति
तदेव ग्रहीतुमुचितम् । तथा चोक्तम् । “विरोधे च श्रुतिविशेषाद-
व्यक्तः शेषः”—इति । ततो विलोपशेषादिति च भट्टभाष्यम् ।

प्रादेशमात्रे विलुप्ततर्ज्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । प्रमाणार्थं माचट् । पवित्रे
कुरुते । द्विवचनं दलापेक्षम् । प्रादेशमात्रस्य वर्हिर्दयस्य खल्वत्र
पवित्रोक्तिरमुपदिश्यते । न हि द्विदलपवित्रस्य द्वित्वं शक्यते वक्तुम् ।
‘वर्हिषः प्रादेशमात्रे’—इत्यभिधानात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“अनन्तगर्भिणं मायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुचचित् ।

एतदेव हि पिञ्जुल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आव्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु” ।

इति आव्यस्योत्पवनार्थं द्विदलमेव पवित्रमाह । “समावप्रच्छि-
न्नापौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति”—इति च ब्राह्मणम् ॥

श्रोषधिमन्तर्धाय च्छिनन्ति न नखेन पवित्रे स्थो-
वैष्णव्यादिति ॥ २२ ॥

श्रोषधिं ब्रौह्मादिकम् अन्तर्धाय अन्तरा कृत्वा, 'पवित्रे स्थो-
वैष्णव्यौ'—इत्यनेन मन्त्रेण च्छिनन्ति वृश्चति । न नखेन न
करजेन,—इति श्रोषधयदण्यन्तर्धाय च्छिनन्ति,—इति दर्शयति ।
॥ २२ ॥ ० ॥

अथैने अद्विरनुमार्ष्टि, विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति
॥ २३ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चन् एने पवित्रे अग्निः प्रणीताद्विरनुमार्ष्टि
सव्यहस्तेन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनानुमृजेत् विष्णोर्मनसा
पूते स्थः—इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३ ॥ ० ॥

सम्पूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकृतत्वादाज्यं, सम्पूय—

“पवित्रमन्तरा कृत्वा स्थाव्यामाज्यं समावपेत् ।

एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम्” ।

इत्युक्तक्रमेण, आज्यस्थान्याम्—

“आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तेजमद्रव्यमश्रवा ।

महीमयी वा कर्त्तव्या सर्वास्त्राज्याहुतिषु च ॥

आज्यस्थान्याः प्रमाणान् यथाकामान् कारयेत् ।

सुदृढामव्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षते” ॥

इति कर्मप्रदौपोक्तलक्षणायां निधाय । मन्त्रिकादिकमपनीय,—

इति सरस्वा । उदगघाभ्यां पवित्राभ्यां पवित्रघटकदलाभ्याम्,—
इत्यर्थः । उत्पुनाति ऊर्द्धं शोधयति ॥ २४ ॥ ० ॥

कथम् उत्पुनाति ? तदुच्यते—

अङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्यामभिसं-
गृह्य प्राक्शस्त्रिरुत्पुनाति,—देवस्त्वा सवितोत्पुनात्व-
च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति सक्तद्
यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ २५ ॥

अङ्गुष्ठाभ्याम्—इत्येवमादिदिवचनं पाणिद्वयार्थम् । अङ्गुष्ठाभ्या-
मुपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्याम् अभिसंगृह्य प्रकृतत्वात् पवित्रे
गृहीत्वा । मूलदेशस्य सव्यहस्तेन पूर्वमेव धृतत्वात् अग्रे दक्षिणहस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा,
“अन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम्”—
इति गृह्यान्तरदर्शनात् कुशपत्रयोरुदगगतानुरोधात् उत्पवनस्य
सौकर्यार्थञ्च दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिरिति भवदेव-
भट्टादयः । प्राक्शः प्राग्गतं यथा भवति तथा चिः वारचयम् उत्पु-
नाति आव्यमग्नौ निःक्षिपति । चिरित्येतदिग्निनष्टि,—“देवस्त्वा”—
इत्यनेन इतिकरणान्तेन यजुषा भक्तदेकवारं, तूष्णीम् अमन्त्रकञ्च
दिव्यारदयम् ॥ २५ ॥ ० ॥

अथैने अद्भिरभ्युक्ष्याग्नावप्युत्सृजेत् ॥ २६ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन

प्रक्षीताद्विरभ्युक्ष्य दक्षिणेनैव अग्नौ अणुमुजेत् त्यजेत् । अपि-
रूपमर्गः ॥ २६ ॥ ० ॥

अथैतदाज्यमधिश्रित्योदगुद्वासयेत् ॥ २७ ॥

अथानन्तरम् एतदनन्तरोक्तं सर्पिरादिरूपमाज्यम् अधिश्रित्य
अग्नोरुपरि कृत्वा उदगुत्तरस्थाम् अग्नेः, उद्वासयेत् स्थापयेत् ।
आज्यमिति योग्यत्वादाज्यपाचम्—इत्यर्थः । तदनेन आज्यपाचमपि
संस्क्रियते—इति; मक्तत् संस्कृताज्यपाचे यदाज्यान्तरं निःक्षिप्यते,
न तत्र संस्कारान्तरापेक्षा । तदाह गृह्यामंयहः ।

“यथा सिमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।

एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः ॥

आज्यस्य हविषां चैव आज्ये पूर्वक्रियाविधिः ।

तस्य संपवनं पूर्वं चरोः पर्युत्थणं परम् ” ॥

इति । अत्र च हृततैलपयमामधिश्रयणं कुर्यान्न दध्नः यवा-
म्बासु विकल्पः,—इति भट्टनारायणः । आचार्यपुत्रस्ताह गृह्या-
मंयहे ।

“आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते ।

अनधिश्रयणं दध्नः शेषाणां श्रयणं स्मृतम् ” ॥

इति ॥ २७ ॥ ० ॥

एवमाज्यस्य संस्करणकल्पो भवतीति ॥ २८ ॥

एवम् अनेन प्रकारेण आज्यस्य संस्करणकल्पो भवति, यत्र
यथाज्यं संस्क्रियते तत्र तच्चैवं कर्त्तव्यम्—इत्यभिप्रायः । इतिः

खण्डिकापरिममाप्यर्थः, सुवादिसंस्कारसमुच्चयार्थो वा । तथाच
 गृह्यान्तरम् । “सुवं प्रतप्य दर्भैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निद-
 ध्यात्”—इति । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यैः सम्प्रमार्गं जुह्वता ।

प्रतापनञ्च क्षिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ” ॥

इति ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिहान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृतीयो गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
 प्रथमप्रपाठकस्य सप्तमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके अष्टमी खण्डिका ।

पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ॥ १ ॥

पूर्वापरदेशत्वादनयोरपि पूर्वापरव्यपदेशः । पूर्वस्याम् आज्यम्
आमादयितव्यम्, अपरस्याञ्च स्थालीपाकः आमादयितव्यः—इति
वाक्यशेषः । पूर्वं खल्वग्रेरुत्तरतः समासादितयोरनयोरिदानीं
क्रियामौक्यार्थमग्रेः पश्चिमतः पूर्वापरभावेन समासादनम्—इति
बोद्धव्यम् । तथाच गृह्यान्तरम् । “होचम्योरन्तरा आज्यहविषौ
आमादयेत् पूर्वं चाज्यम्”—इति । इदानीं हविषः पश्चिमतः
समासादनादेव वक्ष्यत्याचार्यः,—“अथैतद्भुविस्फिष्टमुदगुदास्य”—
इति ॥ १ ॥ ० ॥

पर्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमानीय मेक्षणेनोपघातं
होतुमेवोपक्रमते ॥ २ ॥

अदितेऽनुमन्यस्व,—इत्येवमादिना अग्निं पर्युक्ष्य स्थालीपाके चरौ
आज्यम् आनीय प्रक्षिप्य । “सुवमाचमनादेगे”—इति वचनात्
सुवमाचमाज्यं चरौ प्रक्षिप्येत्यर्थः । मेक्षणेन यथोक्तेन उपघातम्—
उपघातनामा यथा भवति होमः तथा होतुमेव उपक्रमते प्रारभते ।

विध्यर्थे सट् । प्रारभेत—इत्यर्थः । उपघातं होतुम्, उपघातनामानं होमं कर्तुम्—इति वा व्याख्येयम् । अन्ये त्वाङ् । उपहत्यावदाय होतुमेवोपक्रमते—इति । एवमश्वोऽवधारणार्थः । होतुमेवोपक्रमते, नान्यत् किञ्चिदभिधारणादिकं कुर्यादित्यर्थः । “चरावाज्यमानौ च प्रपदविरूपाक्षौ जपित्वा समिधमादाय जुहुयादेव”—इति भट्टभाष्यम् । तदनेनोपघातहोमे अभिधारणादिकम् आज्यभागौ च न भवतीति सूचयति ।

द्विविधः किल होमो याज्ञिकप्रसिद्धः,—उपघातः उपस्तीर्णाभिधारितश्च । चरावाज्यं निःक्षिप्य विनेव अभिधारणादिकं यद्धूयते, स उपघातः । यच्च सृचि स्रुवेणाज्येन अभिधार्य चरमवदाय पुनराज्येनाभिधार्य हूयते, तदुपस्तीर्णाभिधारितमित्याख्यायते । स्रुवेण सृचि यदाज्यं प्रथमं गृह्यते तदुपस्तीर्णं ; हविरवदायानन्तरं यदाज्यं दीयते तदभिधारितम्—इति व्यपदिश्यते । यथोपस्तीर्णाभिधारितं होतव्यं तदुपरिष्ठाद्भुत्पादयिष्यति, यथोपघातहोमस्तद्वच सूच्यते । तथाच गृह्यामंयहः ।

“पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धुविः ।

हूयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते ।

यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समावपेत् ।

मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् ” ।

इति । तदेवम्, उपघातः—इति पारिभाषिकौ संज्ञा होमविशेषस्य । तस्मात्—हिंसार्याश्चैककर्मकादिति तृतीयानोपपदेन एवमा उपघातपदबुत्पत्तिरप्रामाणिकी । उपघातं जुहुयात्—इत्यादौ

तृतीयान्नोपपदाभावाच्च । स खल्वयमुपघातहोमः समग्रनौयचक्ष-
पितृयज्ञचर्त्तुः, अन्यत्रापि वज्रदेवत्ये चरौ, अन्वष्टक्यचरौ च
भवति । तदाह कर्षप्रदीपः ।

“चरौ समग्रनौये तु पितृयज्ञचरौ तथा ।

होतव्यं मेक्षणेनान्यदुपस्तीर्याभिघारितम् ” ।

इति ।

“चरौ तु वज्रदेवत्ये होमस्तस्योपघातवत् ” ।

इति च स्मरणम् । वक्ष्यति चान्वष्टक्ये—“कंसे चक्षु सम-
वदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्”—इति । तत्रान्वष्टक्यपितृयज्ञयोः
क्षिप्रहोमधर्मः, समग्रनौये तु ब्रह्मोपवेशनादितन्त्रधर्मः,—इति
भट्टनारायणोपाध्यायाः । एतेन, यत् कश्चिदाह । अभावविकल्पो-
ऽयमुपस्तीर्णाभिघारितहोमाशक्तावुपघातहोमः,—इति । यच्चापर-
आह । उत्तरसूत्रादेव पूर्वसूत्रकस्योपघातहोमस्य प्रतिषेधोऽनु-
मीयते,—इति । तदुभयमपि पुरुषसुहृत्प्रेक्षामूलमित्युपेक्षणीयम् ।
वृषोत्सर्गहोमस्य तु वज्रदेवतत्वेऽपि नोपघातत्वम् । तदाह कर्ष-
प्रदीपः ।

“एतेभ्य एव जुहुयान्मेक्षणेनावदाय च ।

सुच्याहुतीचरौः पृथक् मिक्षेदाज्याभिघारितम् ” ।

इति ।

“चतुर्गृहीतं कृत्वाऽऽज्यमाभिर्हन्मिः पृथक् पृथक् ।

स्वाशकारावसानाभिर्जुहुयाद्विधिवत् सदा ” ।

इति च ॥ २ ॥ ० ॥

यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेत्, आज्यभाग-
वेव प्रथमौ जुहुयात् ॥ ३ ॥

उ वै—इत्यनर्थकौ निपातौ । यदि उपस्तीर्णाभिघारितं
यथोक्तलक्षणं होतुमिच्छेत्, तर्हि आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात् ।
एवकारोऽवधारणार्थः । यद्युपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेत्, तदैव
आज्यभागौ प्रथमौ जुहुयात्—इत्येवमवधिष्यते । तस्मादिमावाज्य-
भागौ उपघातहोमे न भवतः—इति दर्शयति ।

भट्टनारायणस्वाह,—‘यच्च यच्च ब्रह्मोपवेशनादि, तच्च तच्चो-
भयोर्विकल्पयोराज्यभागौ प्रथमौ जुहुयादेव’—इति । अथ
निर्व्याप्तनिका व्यख्या । कस्मात् ? उपस्तीर्णाभिघारितेनानयोराज्य-
भागयोरेकवाक्यत्वात् । प्रमाणविशेषस्य चाभावात् । यद्युपस्तीर्णा-
भिघारितं होतुमिच्छेत्, आज्यभागौ जुहुयात्—इति साष्टेकवा-
क्यता । न खलु भङ्गा वाक्यमन्यत्र कल्पयितुमुचितौ । आचार्य-
पुत्रश्च उपघातहोमे साक्षादाज्यभागौ निषिद्धे । तच्चोदाहृतम-
स्माभिः पूर्वस्मिन् सूत्रे । वक्ष्यति आचार्यः—‘नाज्यभागौ न
स्तिष्ठतु’—इति ।

केचिदत्र,—जुहुषेत्—इत्यत्र जुहुयादिति प्रवक्ष्य सूत्रद्वयं
कल्पयन्ति । तच्च च,—यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुयात्—
इत्येकम्, आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्—इति चापरं सूत्रं
मन्यन्ते । यद्युवा—इत्येतस्य च अथवा—इत्यर्थमाचक्षते ॥ ३ ॥ • ॥
कथमाज्यभागौ जुहुयात् ? तदुच्यते ।

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तन्तु भृगूणाम्,
अग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः
प्राक्शोज्जुह्यात् ॥ ४ ॥

चतुर्गृहीतं चतुःकृत्वो गृहीतम् । केन गृहीतम् ? सुवेण ।
कस्मात् ? आज्यग्रहणे तस्य गुणत्वात् । कस्मिन् गृहीतम् ?
सुचि । कस्मात् ? 'जुहुः प्रदाने गुणभृता'—इति तान्त्रिकसमयात् ।
'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापलोकों शृणोति, यस्य
खादिरी न सोऽन्नात् परिच्यवते'—इति च रौक्कीयसमाज्याये
श्रवणात् । तथा चोक्तम् । "द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वात् फलश्रु-
तिरर्थवादः स्यात्"—इति । "अग्नेन गृहीतं जुहुः जुहोति"—इति
च गृह्यान्तरम् । तदेवं सुवेण सुचि चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ।
अशालम्भनमालभेत—इत्यादिवत् इहापि प्रत्ययार्थमात्रविवक्षा ।
कृत्वा—इत्यर्थः । पञ्चावत्तं पञ्चकृत्वो गृहीतं तु भृगूणाम्, अपत्य-
प्रत्ययस्य लोपात् भृगोरपत्यानामित्यर्थः । 'भृगूणां भृगुगोचा-
णाम्'—इति सरलाष्टत्तिरप्येतमेवार्थमाह । 'भृगुगोचाणां भार्गव-
प्रवराणाञ्च'—इति भवदेवभट्टः । 'भार्गवप्रवराणाम्'—इति भट्ट-
नारायणपाध्यायः । "पञ्चावदानानि पञ्चार्घ्याणाम्"—इति गृह्या-
न्तरम् । स्मरन्ति चापरे ।

“जामदग्न्या वसविदावाष्टिषेणस्तथेवच ।

भार्गवाश्च्यवना और्वाः पञ्चावत्तिन ईरिताः” ।

इति । तदस्तु किं विस्तरेण ।

सूत्रशेषमिदानीं विप्रियते । तदेवं सुचि आज्यं गृहीत्वा

अग्नये स्वाहा—इत्यग्नेरुत्तरभागे प्राग्यतं यथा भवति तथा जुहुयात् । एवं तथैव गृहीत्वा, सोमाय स्वाहा—इत्यग्नेर्दक्षिणभागे प्राग्यतं जुहुयात् । अन्यास्त्वाहुतयोऽग्नेर्मध्यभागे होतव्याः—इत्यर्थादवगम्यते । वक्ष्यति च आचार्यः,—“अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात्”—इति । तथाच सांख्यायनगृह्यम् । “उत्तरमाग्नेयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः”—इति ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ हविष उपस्तौर्यावद्यति ॥ ५ ॥

अथानन्तरं हविषश्चरोरवद्यति,—अवदाय चरं गृह्णातौत्यर्थः । किं कृत्वा ? उपस्तौर्यं—प्रकृतत्वादाव्यसुवेणाज्ञाव्य, सुचम्—इत्यर्थात् ॥ ५ ॥ ० ॥

कथमवद्यति ? तदुच्यते ;—

मध्यात् पूर्वार्द्धाच्चतुरवत्तौ चेद्भवति, मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धादिति पञ्चावत्तौ चेद्भवति ॥ ६ ॥

मध्यात् चरोर्मध्यप्रदेशात् । पूर्वार्द्धात्, चरोरित्येव । चशब्दश्च समुच्चयार्थोलुप्यवत् द्रष्टव्यः । मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च—इत्यर्थः । तथाच गृह्यान्तरम् । “मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च हविषोऽवद्यति”—इति । चतुरवत्तौ, चत्वार्यवदानानि यस्य, सौम्यं चतुरवत्तौ—इत्युच्यते । चेद् यदि चतुरवत्तौ भवत्यवदाता, तर्हि चरोर्मध्यात् पूर्वार्द्धाच्चावद्यति—इति गतेन संबन्धः । एवं खल्वान्याभिघारणं चत्वार्यवदानद्वयं पुनरभिघारणञ्च—इति चत्वार्यवदानानि सम्यक्षन्ते । यदि पुनः पञ्चावत्तौ भवत्यवदाता, तदा चरोर्मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चा-

ह्नात्—पश्चिमाह्नाच्च अवद्यतीत्यर्थः । इतिग्रन्थः चग्रन्थार्थः समुच्चये ।
इति एवम् अवदानम्—इति वा व्याख्येयम् । मध्यात्,—इत्यत्र
मध्यमादिति केचित् पठन्ति । तत्रापि मध्यमस्थानादित्यर्थो न
भिद्यते ॥ ६ ॥ ० ॥

अभिधारयत्यवदानानि ॥ ७ ॥

अभिधारयत्याज्यसुवेणाप्रावयति अवदानानि यथाश्रुति गृही-
तानि । वज्रवचनं व्यक्तिभेदापेक्षया, वक्ष्यमाणविहीनपक्षापेक्षया
वा ॥ ७ ॥ ० ॥

प्रत्यनक्त्यवदानस्थानान्ययातयामतायै ॥ ८ ॥

अवदानानां स्थानान्यवदानस्थानानि । यस्मात् प्रदेशादवद्यते
तदवदानस्थानम् । तान्यवदानस्थानानि मेघणक्षतस्थानानीत्यर्थः ।
वज्रवचनं पूर्ववद्वर्णनीयम् । तानि खल्ववदानस्थानानि प्रति, अनक्ति
अक्तानि करोति आज्यसुवेणाप्रावयतीत्येतत् । किमर्थमनक्ति ?
अयातयामतायै । यागायोग्यता यातयामतेत्युच्यते । न यातयामता
अयातयामता, तस्यै । एतदुक्तं भवति । मेघणक्षतेन यातयामता
चरोरुत्पद्यते, आज्याप्रावनेन पुनरयातयामता तस्य भवति—
इति । अयातयामतायाः,—इति पाठे, फलमपि हेतुरित्युक्तहेतौ
पक्षमी द्रष्टव्या ॥ ८ ॥ ० ॥

एवं खल्ववदाय,—

अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात् ॥ ९ ॥

मध्ये अग्नेरेव ॥ ९ ॥ ० ॥

कति जुहुयात् ? उच्यते,—

सहस्रा चिर्व्यतेन कल्पेन ॥ १० ॥

एतेन कल्पेनानन्तरोक्तया आहृता,—इत्यादरार्थमुक्तम् । सहस्रा चिर्वा जुहुयात् । वाग्रब्दद्वयं तुल्यवदिकल्पार्थम् । चित्पक्षे च, “एका देया तिस्रो देयाः”—इत्यादिवत् श्रेयसो भूयस्त्वं कल्पयितव्यम् । अन्ये त्वाहुः,—अभावविकल्पोऽयम्, चित्पक्षाशक्तौ सक्तम्,—इति ॥ १० ॥ ० ॥

अथ स्विष्टकृत उपस्तौर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात् सहदेव भूयिष्ठं, द्विरभिघारयेत् ॥ ११ ॥

“प्राक् स्विष्टकृत आवापः”—इति वचनात् अथ प्रधानहोमानन्तरं स्विष्टकृतोऽवद्यति स्विष्टकृदर्थमवद्यति । किं कृत्वा ? उपस्तौर्य—आज्यसुवेण सुचमाग्राव्य । कथमवद्यति ? चरोत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात् । उत्तरार्द्धस्य पूर्वार्द्धस्य तस्मात् । अपराजिताया दिशः—इत्येतत् । दिगन्तरालानि खलु दिशोर्दिशोर्लक्षणमाह्वर्यात् पदार्थतत्त्वनिपुणा व्यवहरन्ति । तथा चोक्तम् । “तथा दिगन्तरालानि”—इति । अर्द्धशब्दः खल्वत्र विषमांशवाची । अपराजितायादिशब्देदवद्यते, तर्हि उत्तरार्द्धादप्यवद्यते पूर्वार्द्धादपि—इति शक्यते वक्तुम् । तस्मादपराजिताया दिशः सहदेववारमेव भूयिष्ठं वज्रतरमवद्यति । अवद्य च द्विरभिघारयेत् वारद्वयमाज्यसुवेणाग्रावयेत् । एवं किल चत्वार्यवदानानि सम्यक्षन्ते ॥ ११ ॥ ० ॥

यद्यु पञ्चावत्तौ स्यात् द्विरुपस्थौर्यावदाय द्विरभि-
धारयेत् ॥ १२ ॥

उ—इत्यनर्थको निपातः । यदि पञ्चावत्तौ भवेत्, तर्हि द्विराग्राह्य
श्रवदाय पुनर्द्विराग्रावयेत् पञ्चावदानसम्पत्त्यर्थम् । यद्यु वा—इति
पाठे, उ वा—इति निपातौ, यद्युवा—इति वा निपातसमुदायो-
यद्यर्थः ॥ १२ ॥ ० ॥

न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामतायै ॥ १३ ॥

स्त्रिष्टुततोऽवद्य च श्रवदानस्थानं यातयामतायै यातयामतानि-
वृत्तये न प्रत्यनक्ति नाज्यसुवेणाग्रावयति । कुतः ? स्त्रिष्टुतद्वो-
मानन्तरं तेन चरुणा होमान्तराभावात्, होमार्थमेव चाग्रावनस्य
विहितत्वात् । तस्मादिदानौ यातयामतायामपि नास्ति क्षतिरिति
न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम्—इत्यभिप्रायः । तद्वच यातयामतायै—
इति निवृत्तौ तदर्थं चतुर्थी बोद्धव्या ।

यातयामतायाः—इति पाठेऽपि यातयामतां निवर्त्तयितुम्—
इति न एवार्थः । अथवा यातयामताया इति हेतौ पञ्चमी ।
हेतोर्वचनात् यथायातयामता इत्यन्ते, तथावदानस्थानं प्रत्यनक्ति,
इदानीन्तु सा नेश्यते—इति न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम्—इति ॥
१३ ॥ ० ॥

अग्नये स्त्रिष्टुतते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वाद्धं जुहुयात् ॥
१४ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वाद्धं अग्रेरेव । कृतभाष्यमन्यत् ॥ १४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ॥ १५ ॥

भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहतयस्त्रिस्तः प्रसिद्धाः । कर्त्तव्यप्रदीपो-
ऽप्याह ।

“भुराद्यास्त्रिस्तएवैता महाव्याहतयोऽव्याः” ।

इति । ताभिर्महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तभिराज्येन, द्रवद्रव्यकत्वात्
सुवेष अभिजुहुयात् आहुतिपयम् । अभिरूपसर्गः । स खल्वयं
महाव्याहृतिहोमः चरुहोमात् परस्तात् एव कर्त्तव्यः न तु पुरस्ता-
दपि । कस्मात् ? इदानीमेवोपदेशात् । आव्यहोमात् पुरस्तात्
परस्ताच्च कर्त्तव्यः,—इत्युपरिष्ठादक्ष्यति ॥ १५ ॥ • ॥

प्राक् स्विष्टकृत आवापः ॥ १६ ॥

प्राक् पूर्वं स्विष्टकृतः स्विष्टकृद्धोमात्, आ उच्यते—इत्यावापः
प्रधानहोमः कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । एवञ्च मुख्यहोमे लक्षते
यदि चरुहो दुष्टो वा भवति तदाऽन्यः पाच्यः, मुख्ये कृते
चेन्नाशदुष्टौ स्यातां तदा आज्येनैव स्विष्टकृद्धोमः—इति सरला ।

अथ ब्रूमः । अयं कर्त्तव्ये स्विष्टकृद्धोमस्य तत्र च शेषस्य प्रति-
पादने सत्येतदेवं स्यात् । न त्वेवम् । कुतः ? “एकदेशद्रव्यश्चो-
त्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्”—इति सिद्धान्तात् स्विष्टकृद्धोमस्य
प्रतिपत्तित्वात् । प्रतिपत्तेश्च प्रतिपाद्याभावे लोप एव आकरे
निरूपितः । यजति त्वेऽपि स्विष्टकृतः प्रस्तरप्रहरणवत् प्रतिपत्तित्वं
न विरुध्यते । शेषश्रुतिश्च न शेषिणं प्रयोजयति । न चेत्
शेषिणं प्रयोजयति; न तरां तत्प्रतिनिधिमपि । शेषप्रतिनिधिं
तर्हि प्रयोजयतु ? न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? विद्यमानसंयो-

गादेव । न खल्वेतत् शेषमपि प्रयोजयितुं शक्नोति, प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्यप्रयोजकतायामसामर्थ्यात् । सति प्रतिपाद्ये खल्वियं प्रवर्तते । अन्यथा अर्थकर्मणः प्रतिपत्तेर्विशेषो न स्यात् ।

तस्मात् यथा,—सर्वावदानेन शेषाभावात् ध्रौवाज्यात् स्निष्ट-
हृदिङ् नेव्यते साकंप्रस्थाय्ये च, तद्वदपि शेषापचारे शेषाभाव-
स्याविशेषात् स्निष्टकृत् यष्टव्यो भवति । अतएव,—मुख्यमात्रोप-
योगिन्यपि त्रीह्यादौ सति तदेवादेयं तत्र लोपएव शेषकार्याणां
स्निष्टकृदादीनाम्, न तु तन्निष्पादनसमर्थमपि नौवारादिकम्—इति
सिद्धान्तः । अतएव च,—स्निष्टकृदर्थमवत्तस्य हविषोऽपचारे न
पुनरवदातव्यम्, अपि तु प्रतिपाद्यमानाभावात् लोप एव
स्निष्टकृतः स्यात्—इति षष्ठाध्याये निरूपितम् । तथा चोक्तम् ।
“अपि वा शेषभाजां स्यात् विशिष्टकारणत्वात्”—इति । कथ-
मन्यथा तत्रापि अन्यत् न प्रतिनिधौयते ! । एवं खन्वाचार्याणां
लोपवचनं प्रस्तापमात्रं स्यात् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

मुख्यहोमार्थमवत्ते च हविषि नष्टे दुष्टे वा खन्वाज्येन
होतव्यं न पुनरवदातव्यं, न वा अन्यत् पाच्यम् । कुतः ?
“निर्देशादा अन्यदागमयेत्”—इति सिद्धान्तात् । “यस्य सर्वाणि
हवींषि नष्टेयुर्दुष्टेयुर्वा अपहरेयुर्वा, आज्येन ता देवताः परि-
संख्याय यजेरन्”—इति च हविषोनाशे आज्यविधानात् । “तत्र
सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य
विधिः”—इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्याः ।

यास्य प्रायश्चित्ताहुतयस्ता अपि स्निष्टकृद्होमादर्वांगेव होतव्याः—

इत्येके मन्यन्ते । तदसङ्गतम् । ताषामप्रधानत्वात् । आगन्तुका-
नामन्तएवाभिनिवेशस्य न्याय्यत्वाच्च । आगन्तुकाः खन्वेता-
श्चाहुतयः प्रायश्चित्तरूपत्वात् । प्रायश्चित्ताहुतयो हि प्रकृतहोम-
वैगुण्यदोषोपशमनाय विधीयन्ते,—इति प्रकृतहोमात् परत एव
होतुमुचिताः । महाव्याहृतिहोमान्तेनैव हि प्रकृतहोमनिष्पत्तिः ।
तस्मात् महाव्याहृतिहोमं कृत्वा कर्मापवर्गविहितां समिधमाधाय
प्रायश्चित्ताहुतयो होतव्याः । ताः खन्वेताः हविषोऽनादेशादाज्येन
आज्यतन्त्रेण ह्रियन्ते ।

स खल्वयं प्रायश्चित्तहोमः,—व्यस्तममस्तमहाव्याहृतिभिर्वा,
अज्ञातम्—इत्यादिमन्त्रेण वा, प्राजापत्यमन्त्रेण वा कर्तव्यः ।
कुतः ? “तस्मादेतामेव जुहुयात् अपिवाऽज्ञातं यदनाज्ञातम्”—
इत्यवमादिकायां श्रुतौ विकल्पोपदेशात् । व्यक्तमाह कर्मापदौपः ।

“यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥

अपिवाऽज्ञातमित्येषा प्राजापत्याऽपिवाऽऽहुतिः ।

होतव्या, त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः” ॥

इति । तदत्र त्रिविकल्पः—इत्यनेन कल्पान्तरस्य प्रतिषेधोऽव-
गम्यते । केचित् पुनरत्र, “पाहि नोऽग्रएनसे स्वाहा”—इत्यादिकं
प्रायश्चित्तहोममाचक्षते । तदभारम् । इह तस्यानुपदेशात् । ‘यदपि
शाखायनकं कुयन्त्यान्तरमपपाठभृतमधीयते । तदप्यप्रमाणम् ।
अनार्षत्वात् । परिशिष्टमध्यान्तःपातित्वामन्त्रवाचः,—इति भङ्ग-
नारायणोपाध्यायाः । शाखायनहोमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरौचित्यम्

—इति तत्त्वकारः । शाखायनपठितोहोमः शाखायनिनां स्थात् न कौथुमादीनामिति युक्तमस्य शाख्यन्तरौच्यत्वम् । कौथुमादीनान्तु कर्षप्रदीपोक्त एव प्रकार इति नैवात्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति ।

एतत् सर्वप्रायश्चित्तं क्षिप्रहोमवर्जं सर्वत्रैव स्थात्—इति भट्ट-
भाष्यम् । श्रुतिश्चात्र भवति । “यच्चावगतं यच्चानवगतं सर्वस्यैषैव
प्रायश्चित्तिः”—इति ॥ १६ ॥ ० ॥

गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्नो वहिः पर्युक्षणमाज्य-
माज्यभागौ च ॥ १७ ॥

गणेषु एकदा क्रियमाणेषु अनेकहोमेषु एकं परिसमूहनम् ।
एकशब्दः परस्तादपि प्रत्येकमनुषञ्जनौथः । अनेनेव सूत्रशेषो-
व्याख्यातः । प्रत्येकं तन्त्रविधाने प्राप्ते यानि तन्त्रेण कर्तुं शक्यन्ते,
तेषां तन्त्रभाव इहोपदिश्यते । परिकीर्तनञ्च परिसमूहनादीना-
मुदाहरणप्रपञ्चायै न परिसंख्यानार्थम् । तेन उलूखलमुषलादि-
कमपि एकमेव भवतीति द्रष्टव्यम् । गणेषु—इति सामान्यतोऽभि-
धानात् विभिन्नदेवताकेष्वपि होमेषु एकदा क्रियमाणेषु एकमेव
परिसमूहनादिकम्—इत्यवगम्यते । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्त्रिष्टुतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते ” ॥

इति ॥ १७ ॥ ० ॥

सर्वभ्यः समवदाय सहदेव सौविष्टकृतं जुहोति
॥ १८ ॥

गणेषु—इत्येव । स्रजुरक्षरार्थः । सहदेवकारं न पृथक् पृथ-

गित्यभिप्रायः । उपलक्षणमेतत् महाव्याहृत्याद्यपि सकृदेव भवति—
इति सरला ॥ १८ ॥ ० ॥

हुत्वैतन्मेक्षणमनुप्रहरेत् ॥ १९ ॥

एतत्—इति सन्निकर्षातिशयात् सौविष्टकृतं ब्रूमः । एतत्
सौविष्टकृतं ऊत्वा मेक्षणमनुप्रहरेत् अग्नौ क्षिपेत् । सेयं कर्मार्यस्य
मेक्षणस्य अनन्तरमेव कर्माणः प्रतिपत्तिरास्नाता । अन्ये लाङ्कः,—
ऊत्वेति वचनात् महाव्याहृतिभिरपि ऊत्वा मेक्षणमनुप्रहरेत् न
स्त्रिष्टकद्रोमादनन्तरमेव—इति । स खल्वयं मेक्षणप्रक्षेपः अन्यब्रह्म-
केषु होमेषु प्रत्येतव्यः । कुतः ? अत्र चरुशेषस्य तस्मै प्रतिपादयि-
तव्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अन्यत्र च मेक्षणेनोद्धृत्य तद्भोजनस्य
सूचनात् । न चानुप्रहृतेन मेक्षणेनोद्धरणं शक्यं कर्तुम् । तस्माद्
यथोक्त एवार्थः । यद्यप्यनुप्रहरतिर्यजतिवचनो दृष्टः, “अष्टावष्टौ
शकलान्याहवनीयेऽनुप्रहरेयुः—इति सूत्रकारवचनात् । तथापि
प्रक्षारप्रहरणवत् प्रतिपत्तिरेवासौ ॥ १९ ॥ ० ॥

प्रक्षाल्य वैनेनोद्धृत्य भुञ्जीत ॥ २० ॥

प्रक्षाल्य वा मेक्षणम्, एनेन एतेन मेक्षणेनोद्धृत्य चरुशेषं
भुञ्जीत यजमानः । एनः प्रकृत्यरमेतदर्थः । एतेन—इति वा पाठः ।
अन्ये पुनर्—एनं प्रकृत्यन्तरमविदांसो भाषन्ते,—प्रक्षाल्य वाऽनेन,—
इति पाठे प्राप्ते क्वान्दसोऽयं प्रयोगः,—इति । यत्र हौत्रं ब्रह्मत्व-
ज्ञोभयमपि स्त्रयमेव करोति, सोऽस्य विषयः । यत्र च अन्यो ब्रह्मा
भवाति, तत्र वक्ष्यति,—अथैतद्विरुच्छिष्टम्—इत्यादि ॥ २० ॥ ० ॥

न सुवमनुप्रहरेदित्येक आहुः ॥ २१ ॥

सुवमग्नौ न चिपेदित्येके आचार्या वदन्ति । अस्मादेवाव-
गम्यते,—सुवमग्नौ चिपेत्—इत्यन्ये वदन्ति—इति । तस्मात् सुवमग्नौ
चिपेदा न वा चिपेदिति विकल्पः ॥ २१ ॥ • ॥

आग्नेय एवानाहिताग्नोरुभयोर्दर्शपौर्णमासयोः स्थालौ-
पाकः स्यात् ॥ २२ ॥

अनाहिताग्निः औताग्निरहितः स्मार्त्ताग्निरित्येतत् । अज्वन्यत् ॥
२२ ॥ • ॥

आग्नेयोवाऽग्नौषोमौयोवाऽऽहिताग्नेः पौर्णमास्याम् ॥
२३ ॥

अज्वर्यं सूत्रम् ॥ २३ ॥ • ॥

चैन्द्रो वैन्द्राग्नौ वा माहेन्द्रो वा अमावस्यायाम् ॥
२४ ॥

आहिताग्नेरेव । अज्वरचरार्थः । अत्रैके विनिवेशविकल्पमाहुः,—
चैन्द्रमाहेन्द्रौ सोमयाजिनः, चैन्द्राग्रस्त्वभोमयाजिनः । तथापि एकेन
दृष्टवत् चैन्द्रो वज्रभिरिष्टवतो माहेन्द्रः—इति । अन्ये तु—इच्छा-
विकल्पमाहुः ॥ २४ ॥ • ॥

अपिवाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपौर्णमासयोराग्नेय एव
स्यात् ॥ २५ ॥

अज्वर्यम् ॥ २५ ॥ • ॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति ॥ २६ ॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्येतुक्तार्थम् । तदिदमभिधानं क्रमाथं भवति । कथञ्चाम् ? समिधमाधायानुपर्युक्ष्य अनन्तरं यज्ञवास्तु—
एतञ्चामकं कर्षं करोति ॥ २६ ॥ ० ॥

कथं करोति ? उच्यते ।

ततएव वह्निषः कुशमुष्टिमादायाज्ये वा हविषि वा
चिरवदध्यादग्राणि मध्यानि मूलानीत्यक्तं रिहाणा
व्यन्तु वय इति ॥ २७ ॥

ततस्तस्मादाप्ततादेव वह्निषः—इति नियमादन्यदह्निष्ववच्छिद्यते ।
शेषादेव वह्निषः—इति कुतो न वर्ण्यते ? उच्यते । प्रधानवर्णा-
पवर्गविहितमिदं प्रतिपत्तिरेव भवितुमुचितम् । आप्तानां वह्नि-
षामिदानीं प्रतिपिपादयिषितत्वात् । प्रतिपत्तिप्राये वचनाच्च ।
व्याख्यातारस्यैवमेव प्रतिपन्नाः । तत्र वक्ष्यामः । ‘कुशमुष्टिम्’
अनियतमङ्गाकम्, आदाय गृहीत्वा आज्ये यथोक्ते वा, हविषि चरौ
वा चिरवदध्यात् वारचयमञ्चयेत् अग्राणि मध्यानि मूलानि—इति ।
प्रकृतं कुशमुष्टिम् अग्रादिस्थानत्रयेषु चिरञ्चयेत्—एकैकस्थानं
प्रत्येकैकम् अञ्जनम्—इत्यर्थः । अक्तं रिहाणा व्यन्तु वयः—इत्यनेन
मन्त्रेण वारचयं पठितेन । कुतः ? प्रधानानुयायित्वात् गुणानाम् ।

“ कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्माणि ” ।

इति चाभियुक्तवचनात् । यत्र खल्वनावृत्तिरिष्यते मन्त्राणां,
प्रायेण तत्रोत्तरत्र द्वितीयमिति करोति, ‘सहद् यजुषा दिव्य-
ष्णीम्’—इत्येवमादौ ॥ २७ ॥ ० ॥

अथैनमद्भिरभ्युक्ष्यान्नावप्यर्जयेत्,—यः पशूनामधि-
पतौ रुद्रस्तन्त्रिचतोदृषा पशूनास्माकं माहिर्ष्योरेतदस्तु
हुतन्तव स्वाहेति ॥ २८ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चनेन कुशमुष्टिमद्भिरभ्युक्ष्य अग्नौ अथर्जयेत्
चिपेत् दाहयेद्वा । अपिहपसर्गः । अपवर्जयेत् इति पाठेऽपि स
एवार्थः । यः पशूनाम् इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥ ० ॥

एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते ॥ २९ ॥

तत एव वर्हिषः इत्यारभ्य यदुक्तं, तदेतत् कर्षं यज्ञवास्तु—
इत्याचक्षते आचार्याः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? उच्यते । यज्ञवास्तु
करोति इत्युक्तं, किमिदं यज्ञवास्तु इति न ज्ञायते, तदिदमनेन
निगमनेन ज्ञायते । अवचने खल्वेतस्य हविःशेषार्पणमपि यज्ञ-
वास्तु इत्याग्रश्चेत् । तदिदं प्रतिपत्तिकर्षं । कृतार्थानां वर्हिषामिह
विनियोगास्त्रानात्,—इत्याहुः । तेषां, नष्टेषु वर्हिःस्विदं न भवितु-
मर्हति । कस्मात् ? प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्यप्रयोजकत्वाभावात् ।

ननु यज्ञवास्तु इति समाख्यालभ्यार्थमिद्वर्थं वर्हिरन्यदुपा-
दीयताम् ? अन्यथा खल्ववास्तुर्यज्ञः स्यात् । उच्यते । काममवास्तु-
र्यज्ञः स्यात् । न प्रतिनिधिः । न खल्वेतदर्थं कर्षं । प्रतिपत्तीनाञ्च
प्रतिपाद्याभावे लोपमवोचाम । अपिच । एवमप्यवास्तुर्यज्ञः स्यादेव ।
कुतः ? तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय यद्भूयते, तदेतत् यज्ञ-
वास्तुवाचक्षते । तस्मादन्यस्मिन् वर्हिष्कुपादीयमानेऽपि न स होमो-
यज्ञवास्तुर्भवति । समाख्यालभ्यार्थमिद्वर्थम् इति चेत् । इति

चेद्भवान् पश्यति समाख्यालभ्यार्थसिद्ध्यर्थमन्यदपि वर्हिरूपादेयम्—
इति । तत्र ब्रूमः । नामामर्ष्यात् । नैतत् सम्भवति । कुतः ? तदुच्यते ।
नैव समाख्या वदति अन्यद्वर्हिरूपादेयम्—इति । समाख्यालभ्यार्थ-
सिद्ध्यर्थमनुमौयते खल्वेतत् । प्रत्यक्षन्तु आसृतमेव वर्हिः । न च
प्रत्यक्षं नियममुपरुध्य आनुमानिकमन्यद्वर्हिः शक्यमुपादातुम् ।
अनुमानस्य प्रत्यक्षवाधायाममामर्ष्यात् । दुर्बला च समाख्या न
बलवत्तरं वाक्यं बाधितुं प्रभवति । नियमः खल्वेवमुपरुध्येत ।

अथैवम्, एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते—इति पुनः सूत्रणमनर्थ-
कम् ? इति चेत् । काममनर्थकं भवतु न तु शक्नोत्यन्यददितुम् ।
सकृदुच्चरितेऽप्यस्य यावानर्थः शतकृत्वोऽप्युच्चारणे तावानेव प्रतीयते,
न ततोऽधिकः । समाख्या च पूर्व्वेणापि वाक्येनावगम्यते—इति
भवतामपि पुनः सूत्रणमनर्थकमेव । तदेतत् पुनरुपादानं निगमन-
रूपम् इत्यभिहितमस्माभिः । तत् कुत एवानर्थक्यमस्य । अवास्तु-
र्यज्ञः स्यात् ? इति चेत् । नैषदोषः । स्मृत्यर्थत्वात् समाख्यायाः ।
न खल्वियं 'यज्ञस्य वेगमभूः' । कथञ्चाम ? एवमयं होमो यदसौ
यज्ञवास्तुरिति । प्रत्यक्षन्तु यज्ञस्यागो यजमाने वर्त्तते, विष्णुश्च न
कस्मिंश्चित् । स्विष्टकृदादिवच्चैतदवगन्तव्यम् । यथा शोभनाभिल-
षितकारित्वस्य समाख्यालभ्यत्वेऽपि प्रतिपत्तिरेवामौ । यथा वा
व्यतिरेके निन्दावचनेऽपि तत्रापि प्रतिपत्तिरेव आह्वे शेषभोजनम् ।
एवमिहापि प्रतिपत्तिरेवैतदित्यविरुद्धम् । स्मृत्यैव केवलप्रतिपत्ति-
त्वमस्य निरस्यते,—इति चेत्, आह्वशेषभोजनादावपि निरस्यताम् ।
तथाच तत्राप्यपचारे प्रतिनिधिरापद्येत । न चैवमिच्छते । तथात्वे-

इपि वा न प्रतिनिधिः, नियमस्वार्थवत्त्वात् । तथापि किं स्मृतेः प्रयोजनम् ?—इति चेत् । अफलायां प्रतिपत्तौ कथं प्रवर्त्तत—इति प्ररोचनमेव—इत्यस्तु किं विस्तरेण । अन्ये तु मन्यन्ते,—यद्यप्येतत् प्रतिपत्तिरेव, तथापि एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते,—इति गुणार्थं पुनरुपादानात् नात्यन्तमिदं प्रतिपत्तिरिति दर्शयति । तस्मादपचारेऽप्यास्तृतानां वर्हिषां समाख्यालभ्यार्थमिद्व्यर्थमन्यदपि वर्हिं—रादाय होतव्यम् । इतरथा अवास्तुर्थज्ञः स्यात्—इति ।

वयन्तु पश्यामः । नामौ प्रतिपत्तिः, किन्त्वर्थकमेवैतत् । कुतः ? प्रतिपत्तितायां प्रमाणाभावात् । यद्यास्तृतमेव वर्हिरिह प्रतिपाद्येत, भवेदियं प्रतिपत्तिः । न तु प्रतिपाद्यते । किन्तु स्मृतशेषाद्वर्हिषः कुशमुष्टिरादौयते । कथं ज्ञायते ? व्यवहितत्वात् स्मृतस्य वर्हिषः । सन्निहितत्वाच्च स्मृतशेषस्य । निर्देशसामान्याच्च । किमिदं निर्देशसामान्यम् ? उच्यते । “तत एव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते” इति पूर्वे निर्दिष्टम् । तच्च च स्मृतशेषादेव वर्हिषः,—इति व्यवस्थापितम् । तद्वदिहापि निर्दिश्यते “ततएव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय”—इति । तदिदं निर्देशसामान्यम् । तस्माच्च प्रतिपद्यामहे पूर्व्ववदिहापि स्मृतशेषमेव वर्हिरभिप्रेतम्,—इति । ततएव वर्हिषः,—इति निर्देशे हि स्मृतशेषमेव वर्हिः पूर्व्ववदिहाप्यागच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणस्तुष्टुम् ।

स्मृतानां वर्हिषामिदानीं प्रतिपिपादयिषितत्वात्,—इति चेत् । इति चेत् भवान् पश्यति स्मृतानि वर्होपि इदानीं प्रतिपिपादयिषितानि । एतस्मात् कारणात् हृदयमागतमपि स्मृतशेषं

वर्हिषत्सुव्यते,—इति । नैतत् । प्रमाणाभावात् । न हि स्तूतानि
वर्हिषि इदानीं प्रतिपिपादयितानि,—इत्यत्र किञ्चिप्रमाणमस्ति ।
प्रतिपत्तिप्राये वचनादिति चेत् । न । अमिद्धेः । कथममिद्धिः ?
आग्नेयादीनामप्रतिपत्तीनां सन्निहिततरत्वात् । किञ्च । प्रतिपत्ति-
प्राये वचनात् खल्वनुमानिकं प्रतिपत्तित्वं परिचिकल्पयिष्यतम् ।
तच्च न्यायविरोधात् विनियुक्तविनियोगापत्तेर्वचनविरोधाच्च नार्हति
भवितुम् । तथाच न्यायः । “विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे”—
इति । तथा गृह्यसंपदः ।

“स्तृतेभ्यो न प्रचिन्वीयात् यातमामं स्तृतं स्तृतम् ।

स्तृतशेषान्ततो गृह्य यज्ञवास्तुक्रिया तथा ” ।

इति । तस्मात् स्तृतशेषादेव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय,—इति
व्याख्येयम् । यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा चाज्येन पूर्णाङ्गतिर्होतव्या ।
तदपि स एवानुपदमाह ।

“यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।

आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्वकामिकीम्” ।

इति । पूर्णाङ्गतिरियमिति कुतो ज्ञायते ? सार्वकामिकी-
मिति वचनात् । “पूर्णाङ्गत्या सर्वान् कामानाप्नोति”—इति हि
ब्राह्मणम् ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिह्वान्तावागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्तकालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य अष्टमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके नवमौ खण्डिका ।

अथैतद्विवरिच्छिष्टमुदगुद्वास्योद्धृत्य ब्रह्मणे प्रयच्छेत्

॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । प्रदक्षिणप्रणीताविमोकोदपात्रपूरणानि कृत्वा अनन्तरम्—इति भट्टभाष्यम् । ‘एतत्’ अभिप्रेतं, हविः, उच्छिष्टम् अवशिष्टम्, उदगुद्वास्य । एतस्मादवगम्यते—होमकाले होचम्योरन्तरा हविषः समाभादनम्—इति । उद्धृत्य पाचान्तरे कृत्वा ब्रह्मणे प्रयच्छेत् प्रदद्यात् । एतत्—इति कतमदिह अभिप्रेयते ? समग्रनीयनवयवज्ञवास्त्रपशमनादिचरुभ्योऽन्यत्—इति ब्रूमः । कुतः ? तत्र तत्र अन्यस्या अन्यस्याः प्रतिपत्तेरुपदेष्टात् । एतच्चावसरे प्रदर्शयिष्यामः । अनर्थकं तर्हि । तत्र तत्र प्रतिपत्त्यन्तरविधानादेव हविरुच्छिष्टस्य ब्रह्मणे प्रदानं न भविष्यतीति चेत् । न । एतदित्य नुक्ती तत्र तत्र प्रतिपत्तिद्वयमाशङ्क्य कश्चिदित्येतदित्युक्तम् । उच्छिष्टग्रहणेनाप्राधान्यं द्योतयन् प्रतिपत्तित्वमस्य ज्ञापयति । तेनाप्रदत्तएवैतस्मिन्नष्टे दुष्टे वा प्रदानार्थं नान्यद्विवरित्वाद्यमिति । अयमप्यर्थ एतदित्यनेनोपोदल्यते । स्वयमुभयकरणे तु चरुशेषं स्वयमेव भुञ्जीत, ब्राह्मणन्वचान्तरेण तर्पयेदिति वृद्धाः ॥ १ ॥ ० ॥

किं ब्रह्मणे चरुशेषस्य प्रदानमात्रम् ? । न । किन्तर्हि ?—

तं तितर्पयिषेत् ॥ २ ॥

तं ब्रह्माणं तर्पयितुमिच्छेत् । यथा अमौ दृश्यति, तथा कर्त्तव्यम्—इत्यर्थः । तर्पयेत्—इति वक्तव्ये मनोविशुद्धिप्रदर्शनायै तितर्पयिषेत्—इत्यभिहितम् । कथं नाम ? अह्नादिगुणवता मनसा ब्रह्माणं तर्पयितुमिच्छेत् तत्तत्तमतिशयविशेषं जानानः । तथाच स्मरणम् ।

“अह्नाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।

सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते” ।

इति ।

“देशकालाश्रमचेवद्रव्यदाहमनोगुणाः ।

सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ।

इति चैवमादि । अह्नारहितस्य खल्वन्नमभोज्यमाहाराचार्याः । तच्चेह विस्तरभयान् न प्रस्तूयते ॥ १ ॥ ० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् ब्रह्माणः तर्पणे प्रयत्नातिशयः उपदिश्यते ? तदुच्यते,—

ब्राह्मणस्य तृप्तिमनु तृष्यामीति ह यज्ञस्य वेदयन्ते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्य तृप्तिम्, अनु पश्चात् लक्ष्येत्य वा, अहं तृष्यामि,— ब्राह्मणस्य तृप्तौ जातायां मम तृप्तिर्भवति—इत्येतत् । इति एवं ह किल यज्ञस्य अभिप्रायं वेदयन्ते ज्ञापयन्त्याचार्याः । एतस्मात्

कारणात् तं तितर्पयिषेत् । सोऽयं ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मपरोवर्ण-
नीयः, उपक्रमानुपहृत्यम् ॥ ३ ॥ ० ॥

यस्मादेवं ब्रह्मणस्तर्पणम्, तस्मात् चरुशेषस्य अपचारे तेन वा
दृष्टमन्त्रवे, अन्येनापि अन्त्रेण तं तर्पयेत्—इत्याह,—

अथ यदस्यान्यदन्नमुपसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । अथ अनन्तरमेव भोजयेत् नात्मीयं भोज-
नकालमपि प्रतीचेत—इत्यर्थः । अस्य यजमानस्य यत् किञ्चि-
दन्यदन्नम्, उप समीपे तत्कालस्य सिद्धं निष्पन्नं स्यात् भवति,
तेन निषिद्धातिरिक्तेन तं तितर्पयिषेत्—इति गतेन सम्यध्यते ।
प्रदानस्य प्रतिपत्तित्वेऽपि वचनप्रमाणादन्नान्तरमुपादेयम् । चरुशेष-
प्रादानादनन्तरमन्यदण्नं प्रयच्छेत्—इति वा वर्णनीयम् ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणान् भक्तेनोपेप्सेत् ॥ ५ ॥

अथ स्वपाकमिद्वानन्तरं ब्राह्मणान् भक्तेन अन्त्रेण उपेप्सेत् तर्पयितु-
मिच्छेत् । उपेत्ययमुपसर्गः । अत्रापि गौरवं, मनमोविशुद्धिप्रदर्श-
नार्थम् । अपवर्गं तावदभिरूपभोजनं विहितम्, तदत्र कृतेन
ब्रह्मतर्पणेनैव कृतं मा मंस्त,—इति पुनरिदमसूत्रयदाचार्यः ॥ ५ ॥ ० ॥

पूर्णपात्रो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६ ॥

पूर्णपात्रः पूर्णपात्रम् । पुंस्त्वं कान्दमम् । तदिदं पूर्णपात्रं
दक्षिणा—इत्युत्सर्गः । तं ब्रह्मणे दद्यात् । दक्षिणायज्ञं ब्रह्मणो-
ऽभावेऽप्यन्यस्मै दानार्थम् । कथं नाम ? दक्षिणेयम्—इति कृत्वा स्वयं

कर्मकरेणऽप्यन्यस्मै श्रवणं देया । व्यतिरेके वैगुण्यापत्तेः । “हतो-
यज्ञस्त्वदक्षिणः”—इति हि स्मरन्ति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता ।

कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ।

विदध्याद्द्वौचमन्यद्येदक्षिणाऽर्द्धं हरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ” ।

इति । पूर्णपात्रादिका,—इत्यादिपदात् दक्षिणाविशेषालाभे
मूलादिकमपि संगृह्णाति । तथाच मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ।
“दक्षिणाऽलाभे मूलानां भक्ष्याणां दक्षिणां ददाति”—इति ।
तदच, यत्र या—इति सर्वनाम्ना व्याख्यवगमात् कर्मान्ते—इति च
सामान्याभिधानात्, दक्षिणामात्रमेव ब्रह्मणे देयम्—इत्युपदि-
शति । न च प्रधानकर्मदक्षिणानामन्यस्मै दानं शिष्यते—इति
विशेषोपदेशविरहादपि ब्रह्मण एव तेषां देयता पर्यस्यति । स
खल्वयमाचार्यस्यास्यष्टोऽभिप्रायः कर्मप्रदीपकृता स्पष्टीकृतः—इत्या-
ख्येयम् ।

न चैतत्पूर्वानुसारात् कर्मान्त—इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरम्—
इतियुक्तम्, एतदिवरणरूपत्वात्तस्य । न ह्यत्रापि होमदक्षिणेयम्—
इत्युच्यते, किन्तु प्रकरणादनुमौयते, वाक्यन्तु अविशेषाद्ब्रह्मणे
दक्षिणादानमुपदिशति । दुर्बलञ्च प्रकरणं वाक्यात्—इत्यवोचाम ।
अपिच । इयमपि दक्षिणा प्रधानस्यैव कर्मणः । परमेतत्
होमात्मकम्—इति नैतावता किञ्चिदपचीयते । तथात्वे वा
दर्शादियागप्रस्तावात् तस्यैव दक्षिणा ब्रह्मणे देया—इत्यापतति ।

स चायं पर्यन्तुयोगः सामान्याभिधानवलादेव परिहर्तव्यः । स चान्यत्रापि समानः । विदध्याद्धौत्रम्—इति तु होमप्रस्तावादा प्रायेण गृह्यकर्मणां सहोमकत्वादा समानात् । न खल्वन्यत्रैतत् निषिध्यते । एकस्मिन्नुपदेशस्य विशेषोपदेशविरहे अन्यस्मिन्नपि कल्पनीयः—इति निवन्धारो मन्यन्ते । तस्मात् अन्यैरपि षड्विंशि-
र्विभज्यैव दक्षिणा यद्दीयते । न्यायस्याविशेषात् ।

अपिच । सहोमके कर्मणि ब्रह्मणः सद्भावात् कर्मदक्षिणायाश्च ब्रह्मणे देयत्वसूचणात् होतुः किं तत्र दक्षिणा नास्ति—इत्या-
ग्रहार्था, 'विदध्याद्धौत्रमन्यथेत्'—इति ववनारम्भो न्याय एव,—
इति न किञ्चिदनुचितम् । स खल्वयमुत्सर्गोविधिरिति यत्र स्पष्ट-
मन्यस्मै आचार्यादिकाय दक्षिणाविशेषस्य दानमुपदिश्यते, तत्र नैतत् प्रवर्तते । अब्रह्मके तु कर्मणि सुतरामन्यस्मै दक्षिणा दातव्या ।
ब्रह्मणे—इति कर्मकारयिन्नुपलक्षणत्वे तु प्रागेव नानुपपत्तिः । सेयं
भट्टनारायणादीनां बह्वनामनुमता व्यवस्था । तत्त्वकारस्तु,—होमदक्षि-
णैव ब्रह्मणे देया, कर्मान्ते—इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरम्—इत्येक-
त्राभिधानः, कर्मान्ते—इति यथाश्रुतमेव ब्रह्मणे—इति कर्मकारयि-
न्नुपलक्षणम्—इति पुनरन्यत्र ब्रुवाणः शास्त्रार्थमाकुलयाञ्चकार ।

यदाऽन्यस्मै दक्षिणा दीयते, तदाऽपि कुलार्तिजे गुरवे वा देया, तयोः प्रतिग्रहवैमुख्यादिना ग्रहणसम्भवे वञ्चतरायां वा दक्षिणायामन्यस्मै अपि दातुमिच्छायां तदनुमत्या, दूरस्थत्वे च तयोस्ताभ्यामुद्दिश्य मनसा दत्तैव देया । तदप्याह कर्मप्रदीप एव ।

“कुलार्तिजमधीयानं सन्निलष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रमेत् सदा दिक्स्व यदीच्छेदात्मनोहितम् ।

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दौषते ।

नैतावष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ।

दूरस्थाभ्यामपि दाभ्यां प्रदाय मनसा वरम् ।

इतरेभ्यस्ततोदद्यादेश दानविधिः स्मृतः” ।

इति । सूचद्वयं वेतत्, ‘पूर्णपात्रो दक्षिणा’—इति ‘तं ब्रह्मणे दद्यात्’—इति च । तत्र, ‘पूर्णपात्रो दक्षिणा’—इत्यनेन पूर्णपात्रं दक्षिणा भवति कर्मणामनुच्यमानायां दक्षिणायाम्,—इत्युच्यते । कथं ज्ञायते ? अनुच्यमानायां दक्षिणायां पूर्णपात्रादिका दक्षिणा भवति इति कर्मप्रदीपवचनात् ।

‘तं ब्रह्मणे दद्यात्’—इत्यनेन ब्रह्मणे दक्षिणायादानमुपदिश्यते । तदनेन तच्छब्देन दक्षिणैव परामृश्यते न पूर्णपात्रम् । कस्मात् ? सन्निहिततरवाद्दक्षिणायाः । व्यवेतत्वाच्च पूर्णपात्रस्य । अर्थवत्त्वाच्च । दक्षिणादानेन हि नः प्रयोजनं, न पूर्णपात्रदानेन । लिङ्गव्यत्ययस्त्वन्यथापि समानः । ‘ब्रह्मणे दक्षिणा देया’—इति कात्यायनवचनाच्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । स खल्वस्यष्टानां गोभिलीयानां पदार्थानां प्रदीपवत् स्पष्टमुपदेष्टव्यवोचाम ॥ ६ ॥ ० ॥

किमिदं पूर्णपात्रं नाम ? तदुच्यते,—

कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

कंसं कांस्यभाजनम्, चमसं वानस्पत्यं पात्रं वा, अन्नस्य पूरयित्वा

अन्वैर्बुद्धयित्वा । अन्नस्य—इत्येतदिग्निनष्टि, कृतस्य वा अकृतस्य वा ।
 अपि वा अथवा अन्नासम्भवे फलानामेव—फलैरेव भोज्यरित्येव-
 कारकरणादुपदिशति, अन्यच्च फलमभोज्यं व्यवच्छिनत्ति । पूरयित्वा,
 एतं पूर्णपाचम्—इत्याचक्षते आचार्याः । एतत् कंसादिकं पूर्णपाच-
 माचक्षते । कथं कृत्वा ? अन्नस्य पूरयित्वा स्थापितम्—इत्यर्थः ।
 कियन्मिदस्य पुनरेतस्य पूरणम् ? तदाह ऋद्धासूत्रम् ।

“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपाचं विधीयते” ।

इति । असम्भवे पुनरेतस्य परिमाणस्य यावताऽग्नेन बद्धभोक्तुः
 पुरुषस्य दग्निः सम्पद्यते, तावतोऽप्यन्नस्य पूरितं पाचं पूर्णपाचं
 भवति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“यावता बद्धभोक्तुश्च दग्निः पूर्णैर्न जायते ।

नावराद्धौ ततः कुर्यात् पूर्णपाचमिति स्थितिः” ।

इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मैकवैकवृत्तिक् ॥ ८ ॥

दर्शपौर्णमासप्रस्तावादिदसुच्यते । तेन सायं प्रातर्होमवैश्वदेवा-
 दौनामब्रह्मत्वेऽपि न क्षतिः । एक एव ब्रह्मा अतिगभवति । किमने-
 नोक्तम् ? इदमनेनोक्तम्—एक एव ब्रह्मा सर्वकर्मसु अतिक् कर्त्त-
 व्येन पुनरेकस्मिन् कर्मण्येको ब्रह्मा अन्यस्मिंश्चान्यः अपरापरस्मिं-
 श्चापरापरः—इति । तदनेन,—यजमानेन अतिगत्याज्यो भवतीत्यु-
 पदिशति । तथाच स्मरणम् ।

“अतिग्राज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।

अदुष्टमृत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ।

क्रमागतेष्वेष धर्मा वृतेष्वृत्विक्षु च स्वयम् ।

यादृच्छिके तु संयोज्ये तत्यागे नास्ति किल्बिषम् ” ।

इति । तथा मनुः ।

“अत्विजं यस्यजेद् याज्यो याज्यश्चत्विक् त्यजेत्तु यः ।

शतं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ” ।

इति । अथवा । एकोब्रह्मैव अतिगिति ब्रह्मणे दक्षिणा दाने
हेतुवचनमेतत् । होताऽप्यस्य अतिगित्याग्रह्यामुत्तरं सूचं
प्रवर्त्यति ॥ ८ ॥ ० ॥

पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति ॥ ९ ॥

पाकयज्ञेषु अल्पयज्ञेषु प्रशस्तयज्ञेषु वा । कस्मात् ? उभयत्र पाक-
शब्ददर्शनात् । दृश्यते खल्वन्ते पाकशब्दः,—योऽस्मात् पाकतरः—
इति । तं पाकेन मनसाऽपश्यम्—इति, योमा पाकेन मनसा—इति
च प्रसंशयां पाकशब्दः प्रयुक्तः । स खल्वयमर्थो गृह्यान्तरवृत्ति-
कारैर्निरूपितः । तत्त्वकारादयस्तु मन्यन्ते,—पाकयज्ञः—पाकाङ्गक-
यज्ञो वृषोत्सर्गादिः—इति । वयन्तु, एकाग्रौ ये यज्ञाः तान् पाक-
यज्ञानवगच्छामः । कस्मात् ? अस्माकमेव यन्यान्तरे समा-
खानात् । तथाच लास्यायनसूत्रम् । “पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्रौ
यज्ञान्”—इति ।

तेषु पाकयज्ञेषु स्वयं—स्वयमेव होता भवति । तदिदं स्वयमेव होतृत्वं प्रशस्तम्—इत्यवगम्यते । कुतः ?

“स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते” ।

इति स्मरणात् । अन्यो होतैव कुतो न व्यवच्छिद्यते ? स्वयमग्रजौ पाकयज्ञलोपापत्तेः । न चैतदुचितम् । जुहुयाद्वा हावयेद्वा—इति सामान्यतः सूत्रणात् । न प्रवसन्नुपवसेत्—इति च प्रवासदर्शनात् ।

“निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्” ।

इति च कर्मप्रदौपवचनात् । तथाच मृत्यन्तरम् ।

“मनसा नैतिकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्वितः ।

उपविश्य शुचिः सव्यं यथाकालमनुद्रवेत्” ।

इति ॥ ८ ॥ ० ॥

पूर्णपाचोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा ॥ १० ॥

पूर्णपाचः—इति पुंस्त्वं व्याख्यातम् । पूर्णपाचम् अवमं सर्वनिष्ठं पाकयज्ञानां दक्षिणा । नातोऽप्यल्पतरी तेषां दक्षिणा अस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ० ॥

अपरिमितं पराङ्मम् ॥ ११ ॥

न परिमितम् अपरिमितं वज्र—इत्यभिप्रेतम् । तदिदम् अपरिमितं पराङ्मे प्रशस्तं भवति दक्षिणा पाकयज्ञानाम् । पराङ्मम्—इति केचित् पठन्ति । पराङ्मं खल्वन्तिममङ्गस्थानमुच्यते गणितेषु ।

तथाच अपरिमितं वराह्मण्यन्तमपि पाकयज्ञातां दक्षिणा—इति
तत्तार्थः ॥ ११ ॥ ० ॥

एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमुपन्यस्यति,—

अपि ह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्टा
शतसहस्राणि ददौ ॥ १२ ॥

अपिरन्यानपि ममुचिनोति । ह—इत्येतिद्व्यर्थको निपातः ।
शोभनं ददाति—इति सुदा नामतः, पिजवनस्य अपत्यं पुमान्
पैजवनोऽपि ह किल ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेन दद्या शतं सहस्राणि
शतगुणितानि सहस्राणि लक्षम्—इत्येतत् । ददौ, दक्षिणाम्—इति
प्रकरणाकथ्यते । कस्य वस्तुनः शतं सहस्राणि ? गवाम्—इति
ब्रूमः । कस्मात् ? संख्यामात्रकीर्तनात् । संख्यामात्रकीर्तने च प्रायेण
शा एव संख्येतया व्यवहरन्ति याज्ञिकाः । शतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये
द्वादशशतदक्षिणेन—इति खल्वाहुः । “संख्यामात्रे च दक्षिणा
गवः”—इति च द्राष्टाव्यणसूत्रात् ॥ १२ ॥ ० ॥

एवं तावत् सायं प्रातर्होमवैश्वदेवलिहरणदर्शपूर्णमासाख्यानि
नित्यानि कर्माण्युक्तानि । तेषां च स्वे स्वे काले यावज्जीविको-
ऽभ्यासः न्यायविद्धिर्निरूपितः । एवञ्च कालस्य वज्रत्वात् कदाचित्,—

अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्वा दर्शपूर्ण-
मासयोर्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत् ; कथं
कुर्यादिति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथैतयोर्गृह्येऽग्नौ यावज्जीवं कर्त्तव्ययोः

सायंप्रातर्होमयोर्वा, दर्शपूर्णमासयोर्वा । प्रदर्शनमेतत् वैश्वदेवस्यापि ।
 देवादन्वस्मादा कस्माच्चित् कारणात् हव्यं हवनीयं वस्तु वा, होतारं
 हवनकर्तारं वा स्वयमग्नौ, यदि न अधिगच्छेत् न लभेत, तर्हि
 कथं कुर्यात् । किं स्वस्वकालात्ययमात्रेण लुप्यतएव तत्तत् कर्ष्यं,
 उतास्ति कश्चित् कालावधिरियति काले अतीते इति । एवमादि
 संग्रथयिष्विदियथैतत् पृच्छते ॥ १२ ॥ ० ॥

एवं पृष्ट आह,—

आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याऽऽप्रातराहुतेः
 सायमाहुतिराऽमावास्यायाः पौर्णमासं नात्येत्याऽऽपौ-
 र्णमास्या आमावास्यम् ॥ १४ ॥

आ सायमाहुतेः सायमाहुतिपर्यन्तम् । सेयं सायमाहुतिर्ष-
 य्यादा अवधिः भीमेत्येतत् । प्रातराहुतिः नात्येति नातिक्रामति ।
 सा खल्वियं स्वकाले अहुता प्रातराहुतिरिदानीं प्रायश्चित्तात्मकं
 महाव्याहृतिहोमं कृत्वा होतव्या । प्रायश्चित्तात्मकं महाव्याहृति-
 होमं कृतेति कुत एतत् ? श्रुतौ विधानादित्याह । तथाच ब्राह्मणम् ।
 “स होवाच किं होयभीति, प्रायश्चित्तमिति, किं प्रायश्चित्तमिति,
 सर्वप्रायश्चित्तमिति, किं सर्वप्रायश्चित्तमिति, महाव्याहृतीरेवम-
 ब्रुवन्”—इत्यादि । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“स्वकाले सायमाहुत्या अप्राप्तौ होदहव्ययोः ।

प्राक् प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते कृते मति ।

प्राक् सायमाहुतेः प्रातर्होमकालाऽनतिक्रमः ।

प्राक् पूर्णमासार्द्धस्य प्राग्दर्शादितरस्य च” ।

इति । एतेनैवसूत्रशेषोऽव्याख्यातः । तदिदं प्रदर्शनाथं परि-
कीर्त्तनं सायमाहुत्यादौनां न नियमार्यम् । कुतः ? याज्ञिक-
समयात् । तथाचोक्तं चिकाण्डमण्डनेन ।

“मुख्यकाले यदाऽवशं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यवेदृशी भवेत् ।

आ सायमाहुतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराहुतेः ।

प्रातराहुतिकालात् प्राक् कालः स्यात् सायमाहुतेः ।

पूर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः ।

स्यात् साकमेधकालोऽपि आ सुनामीरकालतः ।

सुनामीरीयकालोऽप्याऽऽवैश्वदेविककालतः ।

श्रामाकैर्त्रिहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ।

प्राग्यष्टं युज्यतेऽवशं नैव त्वापयणात्ययः ।

दक्षिणायनकाले या पश्चिज्या योत्तरायणे ।

अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टं युक्ते उभे अपि ।

एवमागामियागौयमुख्यकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यदाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरासवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि” ।

इति । सर्वमेव प्राक्तनकर्म प्रायश्चित्तहोमानन्तरमेव गौणकाले
करणौयम् । सायमाहुत्यादौ तथा दर्शनात् ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ” ।

इति स्मरणाच्च । वैश्वदेवस्य पुनरतिक्रमे अभोजनमपि कृत्वा
कालान्तरे तदाचरणम् । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“वैश्वदेवे त्वतिक्रान्ते अहोरात्रमभोजनम् ।

प्रायश्चित्तमथो कृत्वा पुनः सन्तनुयाद्रूतम् ” ।

इति । प्रथमवैश्वदेवातिक्रमे दिवा अभोजनं, द्वितीयवैश्व-
देवातिक्रमे च रात्रावभोजनम्—इति परिशिष्टप्रकाशः । वैश्वदेव-
दद्यातिक्रमे तु विशेषमाह कर्मप्रदीपः ।

“परेणाग्नौ ऊते स्वार्थे परस्वाग्नौ ऊते स्वयम् ।

पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ।

भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ” ।

इति । प्राक् सूर्यास्तमयात् प्रथमो वैश्वदेवो नात्येति, प्राक् च
रात्रेः सार्द्धात् प्रहरात् द्वितीयः । कुतः ? यतस्तावानेव भोजन-
कालः । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“मुनिभिर्दिग्दर्शनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः ” ।

इति ॥ १४ ॥ ० ॥

एतेनैवावकाशेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेत ॥ १५ ॥

एतेन—इति गौणकालपरामर्शः । लिप्सेत लभुमिच्छेत् ।
लिप्सेत्—इति पाठे व्यत्यायात् परस्मैपदम् । प्राप्तस्याद्यादरार्थम-

भिधानम् । कथं नाम ? तथा लिप्सेत यथा गौणकालो नात्येति,
तस्याप्यतिक्रमे कर्मैव लुप्यते,—इत्यभिप्रायः । ऋज्वन्यत् । यदा
पुनर्लभ्यते, तदा होतव्यम् । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“पौर्णमासात्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत् ।

तदहर्जुहुयादेवमामावस्यात्ययेऽपिच” ।

इति ॥ १५ ॥ ० ॥

अपि वा यज्ञियानामेवोषधिवनस्पतीनां फलानि
वा पलाशानि वा अपयित्वा जुहुयात् ॥ १६ ॥

अपि वा—इति पचान्तरमुपदिश्यते । एतेनाप्यवकाशेन हविष्य-
नुपलभ्यमाने यज्ञियानां यज्ञार्हाणामनिषिद्धानाम्—इत्येतत् । ओष-
धीनाम्—

“त्रौहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्वपास्तिलाः ।

यवाश्चौषधयः सप्त विपदो ब्रन्ति धारिताः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तानाम् । वनस्पतीनां वृक्षाणाञ्च,—

“अपुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः” ।

इत्युक्तलक्षणां वा फलानि शस्यानि वा ; पलाशानि वृ-
क्षानि पत्राणि वा, यथोपपन्नानि ; अपयित्वा स्नातौपाकविधिना,
जुहुयात् ॥ १६ ॥ ० ॥

अप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह पाकयज्ञ-
त्रैडो हुतं ह्येव ॥ १७ ॥

अन्ततः सर्वासम्पत्तौ अप उदकम् अपि जुहुयादेव, न तु

अङ्गिः कथं होमः—इत्याशङ्क्यते । सर्वालाभे उदकमप्यन्ततो मध्यत-
 एवाग्नेर्जुहुयात् न त्वग्न्युपशमाशङ्कां कुर्यादिति वा व्याख्येयम् ।
 इति ह किञ्च आहस्म उवाच, नामतः पाकयज्ञः इडाया अपत्यम्
 शैङ्गः कश्चिदाचार्यः ; ऊतमेव भवत्येवमपि हते । हिशब्दो
 यस्मादर्थः । यस्मादेवमपि हते ऊतमेव भवति न अऊतम्—
 इति पाकयज्ञ आहस्म, तस्मादप एवान्ततो जुहुयादित्यर्थः ॥
 १७ ॥ ० ॥

अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ॥ १८ ॥

ऊत—इति कर्त्तरि निष्ठा । न ऊतं येन—इति वा विग्रहः ।
 अऊतस्य उदकस्याप्यलाभात् होममकुर्वतः प्रायश्चित्तं भवति । किं
 पुनस्तत् प्रायश्चित्तम् ? पुनराधानम्—इति ब्रूमः । कुतः ?

“होमदयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ” ।

इति स्मरणात् । इतिरन्यान्यपि पुनराधाननिमित्तानि समुच्चि-
 नोति । तानि च,—

“असमचन्तु दम्यत्योर्होतव्यं नत्विंगादिना ।

द्वयोरप्यसमचन्तु भवेद्भुतमनर्थकम् ” ।

इत्येवमादौनि कर्मप्रदोषादिष्वनुसन्धेयानि । पुनराधान-
 प्रकारश्च,—

“पूर्वैव योनिः पूर्वाऽऽवृत्पुनराधानकर्म्मणि ” ।

इत्यादिना कर्मप्रदोष एव अभिहितः ॥ १८ ॥ ० ॥

नाव्रतो ब्राह्मणः स्यादिति ॥ १९ ॥

व्रतरहितो ब्राह्मणो न स्यादल्पमपि कालम् । “मुहूर्त्तमपि नाव्रतो ब्राह्मणः स्यात्”—इति पाठे व्यक्त एवार्थः । इतिर्हेतोः । यस्मात् नाव्रतो ब्राह्मणः स्यात्, तस्मात् पुनराधाननिमित्ते जाते, अविलम्बमेवादध्यादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ ० ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २० ॥

खजुरचरार्थः । अद्भुतस्य प्रायश्चित्तं पुनराधानमुक्तम्, अथेदानी-
मन्यदपि पक्षान्तरं तत्र दर्शयितुं ब्राह्मणवाक्योदाहरणाभासरूपं
सूचम् ॥ २० ॥ ० ॥

यावन्न ह्रयेताऽभोजनेनैव तावत् सन्तनुयात् ॥ २१ ॥

हविषोऽस्त्राभे यावन्न ह्रयेत ह्रियते, अभोजनेनैव तावत् तावन्तं
कालं सन्तनुयात् सन्ततमविच्छिन्नमलुप्तं कुर्यादग्निव्रतम्—इत्यर्थः ।
यावता कालेन हविर्लभ्यते, तावति काले अभोजनेऽपि व्रतमलुप्तं
भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ० ॥

किमभोजनेनैव व्रतं सम्पद्यते ? न । किन्तर्हि ?—

अथ यदाऽधिगच्छेत् प्रति जुहुयात् ॥ २२ ॥

यदा पुनरधिगच्छेत्तमेत हविः, तदा अथ,—सायमाद्युपक्रमत्वात्
कर्मणां सायमादिकालं प्रतीक्ष्य, प्रति जुहुयात् । यावन्न ह्रियते
तावन्तं कालमभोजनेन चपयित्वा यदा हविर्लभ्यते तदा

तदानीमेव न जुहुयात्, किन्तु सायमादिकालं प्रतीक्ष्य प्रति
जुहुयादित्यर्थः । प्रतिशब्दो होमस्य प्रकारविशेषद्योतनार्थः । कतमः
पुनरसौ प्रकारः ? उच्यते । अतिक्रान्ताः सर्वा अग्निदेवत्या-
आहुतौर्विगण्य तावन्ति हवींषि पात्रे कृत्वा,—अग्नये स्वाहा—
इति सकृदेव जुहुयात् । एवं प्राजापत्याः । एवम् अपरापराः ।
तदाह कर्मप्रदीपः ।

“आह्वयमानेऽनश्रंसेत् नयेत् कालं समाहितः ।

सम्यक्ने तु यथा तच्च ह्वयते तदिहोच्यते ।

अहुताः परिसङ्ख्याय पात्रे कृत्वाऽऽहुतौः, सकृत् ।

मन्त्रेण विधिवद्कृत्वा एवमेवापरा अपि” ।

इति ॥ १२ ॥ ० ॥

एवमप्यस्य व्रतं सन्ततं भवतीति ॥ २३ ॥

एवम् अपि कृते अस्य व्रतिनो व्रतं नियमः सन्ततम् अविलुप्तं
भवति । तस्मात् पुनराधानं न कर्तव्यम्—इत्यभिप्रायः । इतिः
ब्राह्मणवाक्यावसानप्राप्त्यर्थः, प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थो वा ॥ २३ ॥ ० ॥

एषोऽत ऊर्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः ॥ २४ ॥

अत ऊर्ध्वम् अस्मात् परतो वक्ष्यमाण एष न्यायो हविराहुतिषु—
ह्वयते—इति हविः, अविशेषात् समिदाज्यपशूपशकादिकं
सर्वमुच्यते, तस्य हविष आहुतिषु बोद्धव्यः—इति परिभाष्यते ।

पराचौनस्यापि बुद्ध्या सन्निकृष्य एतदा परामर्शः । न्यायग्रहणं कचिदास्त्रातस्यापि प्रतिषेधार्थम् । यथा समास्त्रातोऽपि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः स्वाहान्ते मन्त्रे नाद्रियते, अन्यायत्वात् । तच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः । एवमन्यदपि ऊह्यम् ।

एवं वा—

एषोऽनन्तरोक्तो न्यायः प्रकारः—इत्येतत् । अत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणसु हविराहुतिषु द्रष्टव्यः—इत्युक्तः प्रकारः सर्वत्रातिदिश्यते । न्यायग्रहणेन किमुक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति ;—अत ऊर्ध्वं ये चिप्रहोमा ब्रह्मचारिसमिदाधानादयो वक्ष्यन्ते, तेषु चिप्रहोमोक्त-एव प्रकारो भवति । ये पुनस्तन्त्रहोमाः वैवाहिकहोमादयः, तेषु ब्रह्मोपवेशनादि तन्त्रं द्रष्टव्यम् । तथा कचित् प्राप्तोऽप्यर्थो-ऽर्थाभावाच्चिवर्त्तते । किमुदाहरणम् ? इदमुदाहरणम् । आन्य-तन्त्रेषु सुषलोत्सूलसूर्पादयो निवर्त्तन्ते, पाष्ठाहुतिषु मेतल्लुगा-दयः—इति । सोऽयं न्यायग्रन्थस्यार्थः ॥ २४ ॥ ० ॥

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ॥ २५ ॥

होममन्त्राणाम् अन्ते अवसाने स्वाहाकारः कर्त्तव्यः—इति सूत्र-शेषः । अधिकाराद्धोममन्त्राणामेवान्ते स्वाहाकारः कर्त्तव्यो न जपादिष्वपि । तत्रापि ये मन्त्राः स्वाहाकाररहिता एव पश्यन्ते, यथा अग्ने प्रायश्चित्ते इत्यादयः, तदन्त एव स्वाहाकारः स्यात् । न त्वास्त्रातस्वाहाकारान्तेष्वपि अग्निरेतु प्रथम इत्येवमादिषु । किं

कारणम् ? हविस्स्यागार्थः खन्वयं स्वाहाकारः—इति आम्नात
स्वाहाकारान्तेषु मन्त्रेषु नैष विधिरूपतिष्ठते । तत्र खन्वाम्नाते-
नैव स्वाहाकारेण हविस्स्यागः कृतः—इत्यपरस्याम्नानमनर्थकं भवति ।
तथाच तान्त्रिकाः पठन्ति ।

“नमोऽन्ते न नमो दद्यात् स्वाहान्ते दिठमेवच ।

पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः कृतः” ।

इति । यत्र च मन्त्रादितोऽपि समाप्नातः स्वाहाकारो हविस्स्या-
गार्थो भवति, तत्राप्यग्नौकरणहोमे मन्त्रान्ते स्वाहाकारान्तरं न
कर्त्तव्यमेव । न्यायस्याविशेषात् । तत्र हि स्वाहाकारेण हवि-
स्यागं कृत्वा परतो मन्त्रः समापनीयः । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“स्वाहां कुर्व्यान्न चाचान्ते न चैव जुहुयाद्भुविः ।

स्वाहाकारेण कृत्वाऽग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत्” ।

इति । होममन्त्राणाञ्चादौ न प्रत्येकम् ॐकारः करणीयः ।
तदप्याह स एव ।

“नोऽकुर्व्याद्दोममन्त्राणां पृथगादिषु कुचक्षित् ।

अन्येषाञ्च विहृष्टानां कालेनाऽऽचमनादिना” ।

इति ॥ २५ ॥ ० ॥

आज्याहुतिर्नाज्यमेव सःस्कृत्योपघातं जुहुयात्
नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् ॥ २६ ॥

आज्यस्य यथोक्तस्याऽऽहुतियु—यत्राज्यमेव ह्रियते—इत्यर्थः । तेषु

चतुर्थैकस्यादिषु । आज्यं संकृत्यैव उपघातं यथा भवति तथा
जुहुयात्, द्रवद्रव्यकलात् सुवेण—इत्यर्थः । एवकारेण यद्भव-
च्छिद्यते, तदप्युच्यते सुखावबोधार्थम् । नाज्यभागावच भवतः
न च स्त्रिष्टकदपि भवति । तदेते अतिदेशागता इह प्रति-
विध्यन्ते ॥ २६ ॥ ० ॥

**आज्याहुतिषनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्या-
हृतिभिर्होमः ॥ २७ ॥**

आज्याहुतिषु आज्यमात्राहुतिषु, यचाज्यमेव ऊच्यते न चर्वादिकं
तचेत्यर्थः । आहुतेरनादेशे च । मध्यात् पूर्वाद्धादितिवच्चशब्दः
समुच्चयार्थो लुप्तवत् द्रष्टव्यः । यत्र होम एव नादिष्यते उपदि-
ष्यते चाग्निवगम्यते वा किञ्चिदन्यद्दोमलिङ्गं, तत्र गर्भाधानपुंस-
वनशुक्लाकर्म्मसौमन्तकरणचूडाकरणादिषु प्रधानकर्म्मणो गर्भाधाना-
ऽसाभिर्मर्शणादेः पुरस्ताच्च उपरिष्ठाच्च,—आद्यन्तयोरित्यर्थः ।
महाव्याहतयः तिस्रः व्याख्याताः, ताभिर्होमः कर्त्तव्यः—इति
वाक्यशेषः । एवं खल्वग्नेरुपदेशस्तत्र तच्चार्यवान् भवति । इतरथा-
ऽनर्थको वा स्यात्, अदृष्टार्थो वा कस्येत । तथा च “पश्चादग्नेरु-
दगणेषु दर्भेषु”—इत्यादिना तत्र तचाग्निसुपदेच्छति । मनुरपि
सहोमकत्वमेषामाह ।

“गार्भेहोमेर्जातकर्म्मचौड़मौञ्जीनिवन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते” ।

इति ब्रुवाणः । चन्द्रदर्शनादावपि तर्हि पुरस्ताद्धोपरिष्ठाच्च
महाव्याहृतिभिर्हीतव्यम् ? न । तत्राग्रेरप्युपदेशाभावात् । अतएव,—

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने” ।

इति कर्मप्रदीपेऽपि चन्द्रदर्शनस्याहोमकत्वमुक्तम् । गर्भाधानेऽपि
होममवसरे उपपादयिष्यामः ।

अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘आज्याहुतिष्वनादेशे आज्याहुतयोऽपि
यत्र नादिश्यन्ते—होम एव यत्र नादिश्यते—इत्यर्थः । न पुनरा-
ज्याहुतिषु अनादेशे च—इति व्याख्यानं युक्तं, चकाराध्याहार-
दोषात्’—इति । अत्र ब्रूमः । आज्याहुतयो यत्र नादिश्यन्ते—इति
वर्णनायां चर्वाहुतिष्वतिप्रसङ्गः । आज्याहुतयोऽपि यत्र नादि-
श्यन्ते—इत्यर्थकल्पने च व्यक्रमपरध्याहारः । आज्यपदस्यैवमनति-
प्रयोजनं स्यात् । आहुतिष्वनादेशे—इति खल्वभिप्रेयते । तस्मा-
दक्षदुक्तमेव व्याख्यानमादरणौयम् । द्योतको हि चग्रन्दस्ता-
त्पर्यस्येयते । तच्चेत् तात्पर्यमन्यस्मादपि कारणादवगम्यते,
अकिञ्चित्करं तदकौर्त्तनं भवति । आज्याहुतिषु—इति सप्तमी-
निर्देशस्यैवं तात्पर्यमुपोदलयति । आज्याहुतिष्वनादेशे—इति चास-
मासकरणं प्रत्येकमन्वयं द्योतयति ॥ २७ ॥ ० ॥

यथा पाणिग्रहणे; तथा चूडाकर्म्मण्युपनयने गो-
दाने च ॥ २८ ॥

यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिभिः बह्वसमस्ताभिस्तच्च आहु-

तथो ह्यन्ते । तथाच पाणिग्रहणे वक्ष्यत्याचार्यः,—महाव्याद्वतिभिश्च
 पृथक्, समस्ताभिश्चतुर्थीम्—इति । तथा चूडाकर्षणि । तथा शब्दः
 प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथोपनयने, तथा गोदाने च,—इत्यतिदि-
 श्यते । सोऽयमनागतातिदेशः । चूडाकर्षादिव्यतिरिक्तेषु तु तिस्र-
 एवाहुतयो भवन्ति ॥ १८ ॥ ० ॥

**अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगान्शान्तर्यंशान्तर्य-
 र्थम् ॥ २६ ॥**

अपवृत्ते समाप्ते कर्मणि वामदेव्यगानं, कर्त्तव्यम्—इति परि-
 भाष्यते । तस्मात् सर्वेषामेव कर्मणामपवर्गं वामदेव्यं साम
 गातव्यम् । कर्मणि—इति सामान्येनोपदेशाच्च । बहूनाञ्च कर्मणा-
 मेकदा करणे अन्ततः सहदेव वामदेव्यं गातव्यं न प्रत्येकमन्ते ।
 तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं शब्ददर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते वक्ष्यन्ते वैश्वदेविके ” ।

इति । गानस्य अग्रजावपि ऋचो वारचयं पठनीयाः । तदप्याह
 स एव ।

“अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्याद्वृत्तिधा ” ।

इति । शान्तर्यम्—इति विहितं वामदेव्यागानमनेन सूच्यते—
 इत्यर्थवादोऽयम् । उभयस्मिन् विधीयमाने हि वाक्यं भिद्येत ।
 वामदेव्यगानं कर्त्तव्यम्, तच्च शान्तर्यं भवति—इति । तस्मात्,—

“उदुम्बरो धूपो भवति ऊग्ं वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जं वास्त्रा-
ऊर्जं पशुनाप्नोति ऊर्जाऽवरुध्यै”—इतिवदिहापि स्तुतिरेव प्रयो-
जनं न फलविधिः । अन्ये लाङ्कः,—ग्रन्थर्थम्—इति वचनाच्चातौव
अस्य नित्यत्वम्—इति । ग्रान्थये ग्रान्थर्थम्—इत्यभ्यासः प्रपाठक-
परिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागौशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौच्यगृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य नवमौ खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं प्रथमः प्रपाठकः ॥ ॐ

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

एवन्तावत् प्रथमे प्रपाठके अग्निसमाधानम्, समाहिताग्ने-
श्चावश्यकर्तव्यं सायंप्रातर्होमादिकम्. देवसवितरित्यादेश मन्त्रस्य
पर्युक्षणे विनियोगो निरूपितम् । समाधानश्चाग्नेर्जायायाः पाणिं
जिह्वोरभिहितम् । अयेदानीं कथं जायायाः पाणिर्गृह्यते,
देवसवितरित्यादेः परेषाञ्च मन्त्राणां विनियोगः,—इत्येवमर्थजातं
निरूपयितुं द्वितीयः प्रपाठक आरभ्यते । प्रसङ्गागतञ्चान्यत् । तत्र
तावत् “देव सवितः”—इति मन्त्रादूर्ध्वं पाणियहणलिङ्गामन्त्राः
पथन्ते । तद्विनियोगविवक्षया पाणियहणमेव प्रथमं निरूप्यते,—

पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत ॥ १ ॥

पुण्ये शोभने, नक्षत्रे चक्षे । “उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि”—
इति सिद्धत्वादेतदवाच्यम्—इति चेत् । न । दारकर्षणि तिथि-
वारयोगकरणापेक्षया नक्षत्रस्यादरातिशयार्थत्वात् । दाराः गृहाः
पञ्चाङ्गाः—इत्येवमादयो नित्यवज्जवचनान्ताः शब्दाः पुंलिङ्गाः ।
दारान् सहधर्मचारिणौ, पत्नीम्—इत्यनर्थान्तरम् । वक्ष्यमाणेन
पाणियहणविधिना कुर्वीत ॥ १ ॥ ० ॥

कौटुम्भान् दारान् कुर्वीत ? तदाह

लक्षणप्रशस्तान् कुशलेन ॥ २ ॥

प्रशस्तम् अवैधव्यादिसूचकं लक्षणं चिह्नं येषां, त इमे प्रशस्त-

लक्षणाः मनो व्यत्ययेन लक्षणप्रशस्ता इत्युच्यन्ते । तान् । लक्षणेन
शोभनलक्षणेन प्रशस्तान् श्रेष्ठान्—इति वाऽर्थः । दारान् कुर्वीत—
इति दारसम्बन्धविवक्षया इत्थं निर्देशः । कथमवगम्यन्ते लक्षणानि ?
तदुच्यते । कुशलेन स्त्रीलक्षणविदा । स्त्रीणां लक्षणानि शुभाशु-
भसूचकानि यो वेत्ति सोऽयं स्त्रीलक्षणविद् उच्यते । तेन परौ-
चितान्—इत्यर्थः । तथाच स्मरणम् ।

“मदा गृही सुखं मुक्ते स्त्री लक्षणवती यदि ।

अतः सुखसमृद्धयर्थादौ लक्षणमौलयेत्” ।

इति । इयमपरा सूत्रयोजना । लक्षणविदा कर्त्ता लक्षणेन
शोभनलक्षणेन प्रशस्तान् अन्तर्भूतनिजर्थतया प्रशंसितान् दारान्
कुर्वीत । लक्षणशब्दः शोभनलक्षणार्थोऽन्यत्रापि दृश्यते* ॥ १ ॥

* केचिदेतत्सूत्रानन्तरम्—“अनार्यशुल्करहिताम्”—इति सूत्रमधिकं
पठन्ति । “अनार्यशुल्कं गोमिथुनादि, तदितरशुल्कगौतां त्यजेत्”—इति
आचक्षते च । तदिदं सूत्रमनार्यमिति प्रतिभाति । तथाहि । पूर्वं “दारान्
कुर्वीत”—इति सूत्रयित्वा, तदिशेषणत्वविवक्षयैव च—“लक्षणाप्रशस्तान्”
—इति, किमिति “अनार्यशुल्करहितान्”—इति नासूत्रयत् । “तदन्तर्भा-
षिणान्”—इत्यन्तरं सूत्रमप्येवं भव्युपपद्यते । तत्र हि तच्छब्देन स्त्रीलक्षण-
विदः परामर्शः । एतच्चानयोरेव सूत्रयोरानन्तर्यं सुस्पष्टं स्यात् । न
पुनरन्तरा सूत्रान्तरेण व्यवधाने । अपिच । अनार्यशुल्करहिताम्—इत्यने-
नार्येऽपि गोमिथुनस्य शुल्करूपता प्रतीयते । सोऽयमर्थो न्यायविरुद्धो-
मनुविरुद्धश्च । तथाच मनुः ।

“अर्ये गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्भवेव तत् ।

अन्योऽप्येवं महान् वापि विज्ञयन्तावदेव सः” ।

इति । सूत्रपुस्तकेषु सर्वेष्वस्मदवलोकितेषु सोसाइटीभाष्यपुस्तकेषु च,
अनार्यशुल्करहिताम्—इति सूत्रं न दृश्यते ।

तदलाभे पिण्डान् ॥ ३ ॥

तदिति प्रकृतः स्त्रीलक्षणवित् परामृश्यते । तस्य स्त्रीलक्षणविदो-
ऽलाभे पिण्डान् कुर्वीत ॥ ३ ॥ ० ॥

कुतो मृदमादाय पिण्डाः कर्त्तव्याः ? तदाह—

वेद्याः सौतायाः हृदाज्ञोष्ठाच्चतुष्पथादादेवनादाद-
हनादौरिणात् ॥ ४ ॥

वेदिरग्निष्टोमोदौ विहिता । सौता लाङ्गलपट्टतिरित्य-
नयान्तरम् । ऋष्टं चेचम्—इत्येके । हृदोऽगाधजलाशयो घोष्णेऽपि यः
शोधं नैति । गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठम् । चतुष्पथः प्रसिद्धः ।
आदीव्यते यत्र तदादेवनं द्यूतस्थानम् । आदह्यते यत्र तदादहनं
मग्नानम् । यचोम्रं बीजं न प्ररोहति तदौरिणम् ऊषरम्—
इत्येकोऽर्थः । एतेभ्यो वेद्यादिस्थानेभ्यो मृदमादाय पृथगेव पिण्डान्
कुर्वीत । पृथगिति कुतो वर्धते ? असमासकरणादित्याह ।
सर्वेभ्यः सम्भार्यम्—इति चोत्तरवाच्यानात् । एवं खल्वष्टौ पिण्डा-
भवन्ति ॥ ४ ॥ ० ॥

सर्वेभ्यः सम्भार्यं नवमम् ॥ ५ ॥

सर्वेभ्यो वेद्यादिस्थानेभ्यः श्लोकश्लोकां मृदं सम्भृत्याहृत्य क्रियते—
इति सम्भार्यं नवमं पिण्डं कुर्वीत ॥ ५ ॥ ० ॥

समान् कृतलक्षणान् ॥ ६ ॥

समान् समानान् प्रमाणतः, कृतं लक्षणं येषां तान् कृतलक्षणांश्च

पिण्डान् कुर्वीत । स्रवणं चिह्नम्—इत्यनर्थान्तरम् । यतमः पिण्डो-
यतमस्या मृदस्तच्चिह्नं कर्तव्यं वक्ष्यमाणार्थम् ॥ ६ ॥ • ॥

तान् खन्विमान् पिण्डान्—

पाणावाधाय कुमार्या उपनामयेदृतमेव प्रथममृतं
नात्येति कश्चनर्त्त इयं पृथिवी त्रिता सर्वमिदम-
सौ भूयादिति, तस्यानाम गृहीत्वेषामेकं गृहाणेति
ब्रूयात् ॥ ७ ॥

खकीये पाणौ हस्ते आधाय कृत्वा कुमार्याः कन्यायाः उप समीपे
नामयेत् स्थापयेत्, अतमेव प्रथमम्—इत्यनेन मन्त्रेणेतिकारान्ते-
नेत्यर्थः । किं कृत्वा ? असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने तस्याः कुमार्या-
नाम गृहीत्वा उच्चार्य । तेन 'सर्वमिदं गौरीदा भूयात्'—इत्येवमा-
दिकः प्रयोगः । एवं स्थापयित्वा, पुनः, तस्या नाम गृहीत्वा
योग्यत्वात् सम्बोधनविभक्त्वा उच्चार्य—एषामेकं गृहाण—इति
ब्रूयात् । 'गौरीदे ! एषामेकं गृहाण'—इत्यादिः प्रयोगः । तदिदं
तस्या नाम गृहीत्वेति मध्यपठितं मध्यमणिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते ।
अतएव गृहाणेति सम्बोध्यमानायापिचौ मध्यमपुरुषोऽप्याश्रयेनो-
पपद्यते ॥ ७ ॥ • ॥

पूर्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तौमुपयच्छेत् ॥ ८ ॥

पूर्वेषां चतुर्णां वेदि-सीता-हृद-गोष्ठमृच्चिर्चितानां पिण्डानाम्

एकतमं पिण्डं गृह्णन्तीं (कान्दसोऽयं प्रयोगः) गृह्णतीम आददानां
कुमारौमुपयच्छेत् विवाहयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ० ॥

सम्भार्यमपि त्वेके ॥ ९ ॥

सम्भार्यमपि पिण्डमाददानामुपयच्छेदित्येके आचार्या मन्यन्ते ।
अस्मादेवावगम्यते,—सम्भार्यमाददानां नोपयच्छेदित्यन्ये मन्यन्ते—
इति । तस्मात् सम्भार्यमाददानामिच्छयोपयच्छेदा न वोपयच्छेत्
—इति सिद्धम् । किं कारणम् ? शुभाशुभयोर्मिश्रणम् । कुतः
पुनरेतत् ? प्रत्येकशः फलार्थवाददर्शनात् सम्भार्यस्य च सर्व-
घटितत्वात् । तथाच गृह्णासंग्रहः ।

“वेदिपिण्डात् क्रियावती सौतायाः फलते हविः ।

अलोभ्या च हृदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमती ।

चतुष्पथे प्रकीर्णा स्यात् द्यूतस्थाने कलिप्रिया ।

आशाने स्थिते भर्ता बन्ध्या भवति चोषरे ।

नवमे सर्व एवैते कन्यायाः परिगृह्णन्ते” ।

इति । शाखान्तरेऽप्येवमेव प्रायः फलवादाः श्रूयन्ते । किन्तु
तच्च क्रियावत्त्वादिकमपत्यगतमिति विशेषः । तथा चोक्तम् ।

“गृह्णाना वेदिपिण्डश्च प्रसूते याज्ञिकान् सुतान् ।

सौतापिण्डन्तु गृह्णाना सुतान् सूते हवीवलान् ।

सर्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् ।

गोष्ठपिण्डग्रहाच्चापि गोमिनः सुखिनस्तथा ।

इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेनाश्रिताः सुताः ।

षष्ठेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः ।

अग्निपिण्डग्रहणादिधवा जायते ध्रुवम् ।

बन्ध्या वा विधवा वा स्यादष्टमग्रहणादपि ।

मिश्रमेतद्भवेत् सर्वं यतः पूर्वोदितं फलम् ।

नवमस्य ग्रहस्तस्मात् शुभो वा यदि वाऽशुभः” ।

इति ॥ ८ ॥ ० ॥

अथेदानीमासन्नविवाहायाः कन्यायाः सपनमभिधीयते,—

क्रीतकैर्यवैर्माषैर्व्याऽऽसृताः सुहृत् सुरोत्तमेन सश-
रीरां चिर्मूर्धन्यभिषिञ्चेत्—काम वेद ते नाम मदे-
नामासौति, समानयामुमिति पतिनाम गृह्णीयात्,
स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थमुत्तराभ्यां स्नावयेत् ॥ १० ॥

क्रीतकैः क्लिन्नकैः चूर्णोक्त्योदकेन द्रवीकृतेरित्येतत् । कैः ?
यवैर्माषैर्व्या । यवमाषौ प्रसिद्धौ । वाग्रब्धो विकल्पार्थः । “मसूर-
यवमाषाणां सृष्ट्वा चूर्णान्येकौकृत्य”—इति भवदेवभट्टवचनमप्रमा-
णम् । तदेभिर्यवैर्माषैर्व्या आसृतां कृतमर्वाङ्गोदत्तनां, सुहृत् मित्रं
स्निग्धहृदयः—इत्यनर्थान्तरम् । सह शरीरेण वर्त्तमानां कन्यां
मूर्द्धनि शिरसि चिर्वारचयम् अभिषिञ्चेत् । मूर्द्धनि तथाऽभिषे-
कत्वं यथा सर्वमेव शरीरमभिषिक्तं भवतीत्यर्थः । केन अभि-
षिञ्चेत् ? सुरोत्तमेन । धरुणा सुराऽरिन्दानौत्युदकनामसु नेघण्टुक
काण्डे पाठादुदकनामेतत्—यत् सुरेति । तदयमर्थः । उदकेन

उत्तमेन शोभनगन्धवर्णादियुक्तेन अभिषिञ्चेत् । सुरैव कस्माच्चो-
च्यते ? उच्यते । सुरा हि नामात्यन्तमपवित्रं यदस्याः घ्राणस्पर्श-
योरपि प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति । तथाच स्मर्यते ।

“सुराया गन्धमाघ्राय स्वात्माऽऽन्वं प्राप्य शुध्यति ।

स्पर्शं प्रतिगृहे चैव ग्रहं पीत्वा तथोदकम्” ।

इति । “सुरास्नानममं तैलम्”—इति च सुरास्नानस्यात्यन्तनि-
न्द्यतां दर्शयति । वचनबलाददोषः ?—इति चेत् । न । अन्यथो-
पपत्तेः । अन्यथाऽपि वचनमुपपद्यते—इति नास्ति वचनस्य बलम् ।
न खल्वविरोधेन सम्भवति वचनार्थे विरुद्धमर्थे प्रकस्य वचन-
बलाददोषः—इतीयं कल्पना साधौयसी भवति । अन्यथोपपन्नञ्च
वचनं न सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधकं भवितुमर्हति—इति
चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे दर्शितम् । तस्मादुदकेनैवाभिषेकः ।
तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“सर्व्वयज्ञेषु विप्राणामङ्घ्रिः पूर्वं प्रवर्त्तते ।

तस्मात् सुरोत्तमा ह्यापो अङ्घ्रिरेवाभिषेचयेत्” ॥

इति । किं तूष्णीमभिषिञ्चेत् ? न । कथं तर्हि ? काम वेद
ते नाम मदोनामामि—इत्येवमादिभिः अग्निः । कतिभिः अग्निः ?
स्वाहाकारान्ताभिः । अस्मिन् प्रदेशे स्वाहाकारान्ता यावत्यश्चः
सन्ति तावतीभिः,—तिसृभिरित्यर्थः । तस्मादेकैकामृचमुच्चार्य्य
एकैकोऽभिषेकः कर्त्तव्यः । उत्तराभ्यान्तु दाभ्याम् अग्भ्याम् उपसं
योनिं ज्ञावयेत् । एतदुक्तं भवति । तिसृभिरेव अग्निः तथा शिरस्य-
भिषेकः कर्त्तव्यो यथा सर्व्वे शरीरमभिषिक्तं भवति, परमुत्तराभ्यां

तथाऽभिषेक्तव्यं यथोपस्थो विशेषतः श्रावितो भवति—इति । अथे-
दानौ मन्त्रे विशेषमाह । समानयामुमित्यत्र अमुमित्यस्मिन् मन्त्र-
स्थाने समानयामुकमित्यभिषेक्तव्यायाः कन्यायाः भविष्यतः पत्यु-
नाम गृहीयात् उच्चारयेत् । तदिदं सूत्रमसृज्य पाठक्रममनुसृत्यार्थ-
क्रमं व्याख्यातम् ॥ १० ॥ • ॥

ज्ञातिकर्म्मतत् ॥ ११ ॥

एतत् कन्यास्वपनं ज्ञातेर्मातापित्रोरन्यस्य कुलीनस्य सुहृदः
कर्म्म । ज्ञातिकर्म्मत्वादेवेदं मातृवावश्यकमित्यवगम्यते । एवमेके ।
अथज्ञाभिषेको दौर्भाग्यालस्यपसर्गाणां मोदनायं शास्त्रान्तरेष्वपि
पद्यते, तस्मात् प्रयत्नतः कर्त्तव्यः । एवमन्ये । तदत्र भगवन्तो-
भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ११ ॥ • ॥

अथेदानौ पाणिग्रहणमभिधीयते,—

पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया अग्निरुपसमाहितो-
भवति ॥ १२ ॥

पाणिग्रहणे कर्म्मणि प्रकान्ते पुरस्तादयतः शालायाः गृहस्य—
चत्वर इत्यर्थः । अग्निरुपसमाहितः स्थापितो भवति, पूर्वोक्तामावृतं
कृत्वा । अनुपदेशात् कर्त्तुरनियमः । तेन यावदरो बधूमादाय
गृहास्त्रिंशत्यागच्छति, तावदन्य एव कश्चिदग्निं स्थापयति ।
आवृतमपि स एव करोति । अतएव सूत्रयिष्यति—“वर्हिषोऽन्नं
कटान्नं प्रापयेत्”—इति ।

यद्यप्याचार्येण कन्याप्रदानं प्रतिग्रहश्च न सूचितम्, तथापि
 “अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यात्”—इत्येवमादिगृह्यान्तरदर्शनात्
 तदप्यादरण्यम् । पाणिग्रहणे शिष्यजिज्ञासा समुत्कटेति तच्चिर-
 भिसिषया क्रमप्राप्तानां पाणिग्रहणलिङ्गानां मन्त्राणां विनियोग-
 विवक्षया वा खल्वाचार्यस्तदेव सूत्रयाञ्चकार, न कन्याप्रदानम्—
 इति श्लिष्यते । प्रदानञ्चेदं कन्यादातुः कर्म, न प्रतिग्रहीतुः ।
 प्रतिग्रहोऽपि दानाधौन एव ॥ १० ॥ ० ॥

अथ जन्यानामेको ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा
 सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्नेर्णाभिं परिक्रम्य दक्षि-
 णत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥ १३ ॥

अथानन्तरं स्थापितेऽग्न्यावित्यर्थः । जन्याः नवोदाज्ञातयो वर-
 द्धिग्धा वा । तेषामेकोऽन्यतमः ध्रुवाणां सन्ततानां सम्यग्विस्तृ-
 तानाम्,—

“महानदीषु या आपः कौषान्याश्च हृदेषु च ।

गन्धवर्णरमैर्युक्ता ध्रुवास्ता इति निश्चयः” ॥

इति गृह्याभंगहोक्लचणानाम् । अपां, ध्रुवाभिरङ्घ्रिरित्येतत् ।
 कलसं कुम्भं पूरयित्वा वर्द्धयित्वा, सह उदकुम्भेन उदकपूरितेन
 कुम्भेन वर्त्तमानः—तमादायेत्यर्थः । प्रावृतो वस्त्रेणाच्छादितः ।
 कृतोष्णीषः—इत्यन्ये । वस्तुतस्तु, प्रावृत इत्यनेन प्रावृतांभोऽभिप्रेष्यते ।
 स खल्वयं गन्धमात्यैरलङ्कृत्य सकुम्भो वाग्यतः शुचिः ।

“गन्धमात्यैरलङ्कृत्य सकुम्भो वाग्यतः शुचिः ।

धारयेद्विषु वर्षेषु प्रावृतांभो दिजोत्तमः ” ॥

इति । ‘वाग्यतोऽग्नेषाग्निं परिक्रम्य’—इति कृतभाष्यम् । दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिग्ग्रेः ब्रह्माऽऽसनं परित्यज्य इत्यर्था-
लभ्यते । उदङ्मुखः कौबरीदिग्भिमुखः अवतिष्ठते ऊर्ध्वमिष्ठति ।
अवपूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति । अत्रापि वाग्यमनलां पे-
पूर्वाक्रमेव प्रायश्चित्तं, कारणस्याविशेषात्—इति द्रष्टव्यम् । एव-
मन्यत्रापि ॥ १३ ॥ ० ॥

प्राजनेनान्यः ॥ १४ ॥

प्राजनेन मह प्रतोदेन अन्यः कुम्भधारिणोऽपरः जन्यः प्रावृतो-
वाग्यतोऽग्नेषाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥ १४ ॥ ० ॥

शमोपज्ञाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमावान् सूर्य-
णोपसादयन्ति पश्चादग्नेः ॥ १५ ॥

प्रभौ प्रमिष्टा । तस्याः पलाशानि पत्राणि, तन्निश्चान् लाजान्—

“अवतास्तु यवाः प्रोक्ता सृष्टा धाना भवन्ति ते ।

सृष्टास्तु व्रीहयो लाजा घटा स्थाण्डक उच्यते ” ॥

इत्युक्तलक्षणात् । चत्वारोऽञ्जलयः परिमाणमेषाम्—इति चतु-
रञ्जलिमावान् । परिमाणे माचट । यावद्विचत्वारोऽञ्जलयः पृथक्ते
तावत्—इत्येतत् । सूर्यणोपसादयन्ति सूर्यस्यान् हत्वा स्थापयन्ति
पश्चादग्नेः । वङ्गावचनात् कर्तुरनियमः । चः समुद्भवे पूर्वोक्तमेव
समुच्चिनोति ॥ १५ ॥ ० ॥

दृशत्पुत्रञ्च ॥ १६ ॥

दृशत् गिला पेषणाधारात्मिका, पुत्रोपलः पेषणकरण-
स्वरूपः । सा च स चेतिद्वन्द्वैकवद्भावः । तच्चोपमादयन्ति पश्चादग्रे ।
कुतः पुनः पुत्र उपल इति वक्ष्यते ? सन्निधानादित्याह । सन्नि-
हितैव दृशज्जातिरागच्छति हृदयमिति सेव पुत्रस्यापि कल्पयितु-
मुचिता । अत्रैकमपि उदाहरन्ति ।

“प्रमिद्धार्थस्य सान्निध्ये योऽप्रमिद्धार्थ उच्यते ।

तत्सन्निधानमामर्थ्यान्तज्जातीयोऽवगम्यते ” ॥

इति । दृशज्जातीयपुत्रस्यैवामादनं न तु दृगदः पुत्रस्य च—इति
वा व्याख्येयम् ॥ १६ ॥ • •

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का
साऽऽसृता भवति ॥ १७ ॥

अथेति पूर्वोक्ताभिषेकानन्तरमिदानीमाश्रयनान्तरं दर्शयति ।
यस्याः कन्यायाः पाणिं ग्रहीष्यन् ग्रहीतुमिच्छन् भवति—ग्रहीष्यति
वरः, सा कन्या सशिरस्का आसृता अविधोपनौतमद्रुल्लोदकैः
स्नाता भवति । अस्मिंश्चाश्रवने,

“सवर्णाभिरनिन्दाभिरङ्गिरक्षतमिश्रितैः ।

स्नानं चतुर्भिः कलशैः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्र श्रावणम् ” ॥

इति शृङ्गासंयुक्तो विगेषो प्रष्टव्यः ॥ १७ ॥ • •

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्याद्,—या अहन्त-
न्नित्येतयर्चा, परिधत्त धत्त वाससेति च ॥ १८ ॥

अहतेनाचुषेणाक्षिण्डतेन यन्त्रनिर्मुक्तेन नदनेत्येतन् । आह-

तेन—इति केचित् पठन्ति । तदनाकरम् । वसनेन वाममा, पतिः
यस्याः पाणिं ग्रहोऽयन् भवति तां परिदध्यात् अन्तर्भूतणिजयंतया
परिधापयेत् संयोजयेत्—अहतं वाममां परिधापयेदित्यर्थः । अत-
एव परिधत्स्व—इति, परिधत्त—इति च मन्त्रनिष्क्रमणगृह्यते ।
गृह्यान्तरे परिधापनोपदेशाच्चैवमवगन्तव्यम् । तच्चोदाहरिष्यामः ।
वरस्य परिधापनोपदेशादेव बध्नाः परिधानमप्याचिष्यते । तद्विना
तदनुपपत्तेः । आचार्यस्याध्यापनविधिनेव माणवकस्याध्ययनमप्या-
चिष्यते—इति यदत् । या अहन्तन्त्रित्येतया कृत्वा, परिधत्त धत्त
वाममा—इति मन्त्रेण च परिदध्यादिति गतेन सम्बन्धः । अथ
एतया—इत्यवाच्यम्?—इति चेत् । न । स्वरवर्णनियमायत्वात् ।
कथं नाम ? एतया एवमूतस्वरवर्णयैव न तु व्यत्यस्तस्वरवर्णयेत्यर्थः ।
तदनेन स्वरवर्णमप्यादनार्थमवश्यं यतितव्यम्—इति दर्शयति ।
तथा चोक्तम् ।

“मन्त्रो ह्येनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” ॥

इति । अथ किञ्चिदन्वयमस्ति । द्वयौ खल्वत्र परिधापनक्रिया-
ऽवधार्यते । कस्मात् ? भेदोपदेशात् । ‘एतयर्ह’—इति, ‘इति
च’—इति चानयोर्मन्त्रयोर्भेदोपदेशो विभिन्नक्रियाविनियोगं
मन्त्रयोरवगमयति । यदि पुनरेकस्यामेव परिधापनक्रियायास्तुभयो-
र्विनिर्गोऽभिप्रेषेत, तद्धोत्रं भेदोपदेशेन । तस्मादसनद्वयपरिधापने

मन्त्रद्वयस्य विनियोगः—इत्यादिमो मन्त्रोऽधरौयवसनपरिधापने,
 ऽन्तिमथोत्तरीयवसनपरिधापने करणम्—इति द्रिश्यते । गृह्या-
 न्तरे चोपदेशात् । गृह्यान्तरे च वसनद्वयस्य—अधरौयस्य उत्तरी-
 यस्य च परिधापनमुपदिश्यते—इतीहापि तथैव वर्णयितुमुचितम् ।
 तथाच गृह्यान्तरम् । “अथेनां वामः परिधापयति”—इति ।
 “अथोत्तरीयम्”—इति च ।

“दिकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवामा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः कृतः” ॥

इत्येकवामसोनग्नवस्त्ररणाच्चेतदवगन्तव्यम् ॥ १८ ॥ ० ॥

प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन् अपेत्—सोमो-
 ददन्नन्धर्व्यायेति ॥ १९ ॥

प्रावृतां ज्ञतोत्तरीयाम् । कथं प्रावृताम् ? यज्ञोपवीतिनीं
 यज्ञोपवीतिनीमिव, यज्ञोपवीतवत् ज्ञतोत्तरीयाभित्यर्थः ।

एवं वा—

प्रावृतां प्रकर्षणावृताम् आच्छादिताम्,—“न नाभिं दर्शयेत्
 कुक्षवधूगङ्गाभ्यां वामः परिदृष्ट्वा न स्तनौ विवृतौ कुक्ष्यात्”—
 इति कृत्वा करौत्या परिहितः अधरौयवसनाम्—इत्येतत् । यज्ञोपवीतं
 यज्ञोपवीतवत् विन्यामविशिष्टमुत्तरीयं, तत् यस्या अस्ति, सेयं
 यज्ञोपवीतिनी, ताम् । यज्ञोपवीतवत् परिहितोत्तरीयवसनामि-
 त्यर्थः । तदाभ्यां पदाभ्यां पूर्ववत् सूचितयोर्वाससोर्विन्यामविशेषमिह

दर्शयति । यज्ञोपवीतपदञ्चोत्तरौघेऽपि प्रदुज्जते दिव्यासनिशेव-
साभार्थम्—इति पुरस्तादभिहितमस्माभिः ।

यज्ञोपवीतवतीमित्येव कुतो न वर्ण्यते ? तदभावादिदृष्टाह । न
खल्वस्ति योषितां यज्ञोपवीतं, येनानूद्यते । अनुमीयतामिति चेत् ।
स्यान्मतम्, अस्मादेवानुवादात् योषितामपि यज्ञोपवीतमनुमीय-
ताम् । न । अन्यथोपपत्तेः । अन्यथैवोपपन्नोऽयमनुवादो न विधि-
मनुमापयितुमक्षमम् । अन्यथासिद्धः सत्त्वनुवादो विधिमनुमाप-
यति । सिद्धवदुपदेशाच्चासिद्धिः । सिद्धवत् सत्त्वेतदुपदिश्यते—
यज्ञोपवीतिनीम्—इति । सिद्धं खल्वामां यज्ञोपवीतशब्दमुत्तरौघं
न यज्ञोपवीतम् । तस्मादसिद्धिर्योषितां यज्ञोपवीतस्य ।

तत्र ब्रूमः । यज्ञोपवीतिनीमित्यस्य यज्ञोपवीतवतीमित्यय-
मेवार्थः शब्दस्य अवर्णमात्रादवगम्यते । स खल्वयमर्थः श्रुत्याऽवगम्यते
इति न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । यज्ञोपवीतवदिव्यास-
विशिष्टे चोत्तरौघे यज्ञोपवीतशब्दो गौणः । न चात्र लक्षणाकारण-
मस्ति । प्रमाणान्तरावगम्या हि सा न खल्वपि प्रमाणान्तराभावे
षेदुमर्हति । न चात्र प्रमाणान्तरमस्ति । तथा चोक्तम् ।

“ गौणे मदपि सामर्थ्ये न प्रमाणान्तरं विना ।

आविर्भवति मुखे तु शब्दादेवाविरस्ति तत् ।

तात्पर्यञ्च स्ततो मुखे गौणार्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति ” ॥

इति । योषितां यज्ञोपवीताभावादनुवादानुपपत्तिरिति चेत् ।
न । प्रावृतामित्यनुवादेन प्रावरणस्यैव यज्ञोपवीतिनीमित्यनुवादेन

यज्ञोपवीतस्यापि विध्यनुमानोपपत्तेः । अग्निमेऽपि सूत्रे अनुवादा-
दिधेरनुमाने न विवादः । अन्यथोपपत्तेरितं चेत् । इति चेत्
भवान् पश्यति, अन्यथाऽपि उत्तरौघे गौणतयाऽणुपपद्यमानोऽय-
मनुवादो न विधिमनुमापयितुमर्हतीति । तन्न । गौणतायाः
प्रमाणाभावेनासम्भवात्,—इत्युक्तमादावेव । एतेन सिद्धवदुपदेशो-
ऽपि व्याख्यातः । अपिच पुराकल्पे किल पुंसामिव योषितामपि
यज्ञोपवीतमासीत् । तदाह यमः ।

“पुराकल्पे कुमारौघां मौञ्जीवन्धनमिच्छते ।

अध्यापनं च वेदानां भाविचैवचनं तथा ॥

पिता पित्र्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।

स्रग्दहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥

वर्जयेदजिनं चौरं जटाधारणमेव च” ।

इति । तथा हारीतः । “द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः
मद्योबध्नस्य”—इति । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नौन्धनं वेदा-
ध्ययनं स्रग्दहे भिक्षाचर्या इति । बधूनां तृपस्थिते विवाहे कथञ्चि-
दुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कर्त्तव्य इति माधवाचार्याः । तस्मात्,
यज्ञोपवीतिनीमित्यस्य यज्ञोपवीतवतीमिति यथाश्रुत एवार्थ-
आदरणीयः ।

तामिमां प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं बधूं अभ्युदानयन्—“पिवा
प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्कामयति”—इति गृह्यान्तरदर्शनात्
करेण करे गृहीत्वा गृहादग्रेरभिमुखीमानयन् जपेत् पतिः—
मीमोदददित्येतं मन्त्रम् ॥ १८ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवंजातीयं वाऽन्यत् पदा
प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत्—प्र मे पतिवानः पन्थाः कल्पता-
मिति ॥ २० ॥

पश्चादग्नेरित्युक्तार्थम् । संवेष्टितं सम्यग्वेष्टितमधश्चोपरि च
पायै चाच्छादितमहतेन वसनेनेत्यर्थः । कटं, कटः प्रभिद्धः
वीरणपदैर्यज्यते । तस्य खल्वमन्त्रवे एवजातीयं हणजातीयम् अन्यदा
किञ्चित् हणवेष्टकादिः पदा चरणेन प्रवर्त्तयन्तीं प्रमारयन्तीम्—
अग्निममीपं नयन्तीं वधूं वाचयेत् भाषयेत् पतिः । किं वाचयेत् ?
प्र मे पतिवानः—इत्येतं मन्त्रम् । गतमन्यत् । अचानुवादादिधि-
रनुमौयते,—वरवध्वोरुपवेशनार्थं कटः कर्त्तव्यः इति । कर्त्तव्या-
नियमः । एतदुक्तं भवति, वरेण नौयमाना वधूः चरणेन कटं
प्रसार्याग्निसमीपं नयत्युपवेशनार्थम्, मन्त्रञ्च तत्कालमेव पठति—
इति । अत्र विशेषमाह गृह्यसंग्रहः ।

“यदा निष्कामयेत् कन्यां वरः पाणिं जिहृक्षयन् ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटस्त्रीणं पदं नयेत् ।

पदा प्रपद्य पन्थानं पतिवान् जपेद्बधूः ।

वरो वाऽत्र जपेन्मन्त्रमा कटान्तादिति स्थितिः ” ।

इति ॥ २० ॥ ० ॥

स्वयं जपेदजपन्त्यां प्रास्यादिति ॥ २१ ॥

सुज्जया अन्तेन वा केनचित् कारणेन तं मन्त्रमजपन्त्यां वध्वां
पतिः स्वयमेव जपेत् । तत्र च, प्र मे—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने प्रास्या-
इत्येष विशेषः कार्यः २१ ॥ ० ।

पदा प्रवर्त्तयन्तीजिह्वाम् । तत् कियन्तं प्रवर्त्तयेत् ? उच्यते,—

वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् ॥ २२ ॥

वर्हिषः—इति जात्याग्रयमेकवचनम् । वर्हिषाम् आसृतानामन्तं कटस्थानं प्रापयेत् । अयमर्थः । कटस्तथा पदा प्रवर्त्तयितव्यो बध्वा, यथा तदन्तभाग आसृतवर्हिषां किञ्चिदुपरि स्यादिति । तस्मादवगच्छामः,—यावद्वामः परिधाय वरो बधूमादायागच्छति, तावद्वर्हिषास्तरणदिका सर्वाऽप्यावृत्त्येनैव कर्त्तव्या—इति ।

रघुनन्दनस्नाह—“अन्तग्रन्थौ समीपवचनौ, आसृतवर्हिषां कटस्य च समीपं देशं—कटवर्हिषोरन्तरालरूपं बधूं प्रापयेत् पतिः”—इति । तदसङ्गतम् । उपात्तं कर्षदयमुक्तव्यानुषङ्गेन बध्वाः कर्षत्वकल्पनाऽनौचित्यात् । नायन्तरालदेशं गतया बध्वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । उपविष्टया खल्वेतथा प्रयोजनम् । “प्रापयेत्”—इत्यत्र “प्रेरयेत्”—इति केचित् पठन्ति । तच्चापि तथेवार्थः ॥ २२ ॥ ० ॥

एवं वरगृहोत्तरा बधूरागत्य,—

पूर्वे कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति ॥ २३ ॥

पूर्वं कटान्ते कटस्य पूर्वस्मिन् भागे दक्षिणतोदक्षिणस्यां दिशि उपविशति । कस्य दक्षिणतः ? पाणिग्राहस्य । यः पाणिमन्यायहीष्यति, तस्य ॥ २३ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमङ्गमन्वारब्धायाः षड्वाज्याहुतार्ज्जुहोत्यग्निरेतु प्रथम इत्यतत्प्रमृताभिः ॥ २४ ॥

दक्षिणेन मध्येतरेण । वामाचारा योषितः—इति ज्ञाचक्षते ।

तस्मात् सन्निहितत्वाच्च सव्येनैवेदमन्वारम्भणं मा भूदिति हव्या-
चार्योदक्षिणेनेत्याह । अन्वारम्भायाः—इति कर्त्तरि निष्ठा । षष्ठी
चेयं सम्बन्धार्था । तदयमर्थः । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसं
स्क्रभं वरस्येत्यर्थात् । अन्वारम्भायाः अन्वारभमाणायां बध्वा,
पाणिषाहः षडाज्याहुतौः षट्स्थानाका आज्यहविष्का आहुतौर्जु-
होति, अग्निरेतु—इत्येवमादिभिः षड्भिर्भन्त्रेः । होमस्य हव्यस्या-
व्यहविष्कतया आज्यतन्त्रविहितो महाव्याहृतिहोमः पुरस्तादपि
भवति । आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतिभिश्च पृथक् ॥ २५ ॥

महाव्याहृतिभिर्हस्ताभिः, अतएव पृथक् नानेत्यनर्थान्तरम् ।
एकैकशः—इत्येतत् । आज्याहुतौर्जुहोतीत्यनुवर्त्तते । एवं खलु तिस्र-
आहुतयो भवन्ति ॥ १५ ॥ ० ॥

समस्ताभिश्चतुर्थीम् ॥ २६ ॥

समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिश्चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति । सेयं
संख्या महाव्याहृतिहोमापेक्षया बोद्धव्या । ताः हक्तेताश्चतस्र-
आहुतयः षडाहुतीनां परस्ताद् भवन्ति । कुतः ? तथैवोप-
देशात् ॥ २६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाचार्या-
त्मज श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमा खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके द्वितीया खण्डिका ।

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १ ॥

उपेति संहतहस्तत्वमुच्यते । तदनेन होमानन्तरं दम्पत्यो-
रञ्जलिकरणमुपदिशति । विनियोगस्तु तस्योत्तरसूत्रे वक्ष्यते । ऊत्वा
संहतहस्तौ दम्पतौ उत्तिष्ठतः । 'उप'—इत्यत्र, 'उपेत्य'—इति
केचित् पठन्ति । उपेत्य अञ्जलिं बध्वा—इति व्याचक्षते च । आह ।
एककर्तृकत्वाभावात् कथं ऊत्वेति क्वाप्रत्ययः ? पाणिग्राहो हि
जुहोति । उच्यते । पृष्ठांपरौभावमात्रमत्र क्वाप्रत्ययार्थः, न त्वेक-
कर्तृकत्वमपि । तत्राप्येष दृश्यते—“आज्याहुतिं ऊत्वा मुख्यं धनं
दद्यात्”—इत्येवमादौ वक्तव्यम् । अत्र खल्वन्यो जुहोति, अन्यस्य
ददाति । अध्वर्युर्हि जुहोति, यजमानस्य ददाति । होमं कुर्वाणस्य
पचुरंसमन्वारभमाणा बधूरपि कस्याचिद्विवक्षया होमानुकूलचेष्टा-
वतौ भवति—इत्यस्ति समानकर्तृकत्वम्—इति तत्त्वकारः ।

अथ ऊत्वेत्येतदवाच्यं नन्वभिधानादेव तत् प्राप्यते—इति चेत् ।
न । ऊत्वा अनन्तरमेवोत्तिष्ठतः न तु तत्त्वसमापनादिकमपि
ऊत्वा—इत्येवमर्थत्वात् ॥ १ ॥ • ॥

अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवति-
ष्ठते बध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥ २ ॥

पृष्ठम् अनु लक्ष्मीकृत्य अनुपृष्ठं, बध्वा इत्यत्र । बध्वाः पृष्ठतः

पश्चिमया दिशा पतिः परिक्रम्य गत्वा, दक्षिणतो बध्वा एव, उद-
 ष्मुखोऽवतिष्ठते ऊर्ध्वमिष्ठति कृत्वा बध्वञ्जलिं गृहीत्वा,
 खेनाञ्जलिना—इति भट्टनारायणभवदेवभट्टादयः । पूर्वमञ्जलि-
 करणमनयोः सूचितं तदुभयमेवमुपयुज्यते । रघुनन्दनस्नाह—
 “बध्वञ्जलिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा”—इति । तदत्र पञ्च-
 रञ्जलिकरणस्यार्थवत्तां न पश्यामः ।

स खल्वयमञ्जलिः पाणिराहणपर्यन्तं स्यात्सति । पतिश्च तावन्तं
 कालममुमञ्जलिमनापस्तु न त्यजेत् । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“कृत्वाऽऽज्यमथ जायाया अन्वारभाञ्जलिं पतिः ।

न विमुञ्चेदनापस्तु यावत् पाणिराहो जपः ” ॥

इति ॥ २ ॥ ० ॥

पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा बधूमाक्रा-
 मयेदश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन ॥ ३ ॥

पूर्वा पूर्वदिश्ववस्थिता—इत्यर्थः । यत्तु—‘पूर्वामातेत्येकं पदम्,
 पूर्वदिश्ववस्थिताया बध्वा एव माता’—इति । तदसुन्दरम् । मामा-
 नाधिकरणेनान्वयसम्भवे वैयधिकरणेनान्वयानौचित्यस्य उद्भिदा-
 यधिकरणे दर्शितत्वात् । यच्च वर्णयन्ति—‘पूर्वा बक्रीणां मातृणां
 मध्ये या प्रथमा माता’—इति । तदप्यमङ्गलम् । अमुख्यत्वापत्तेः ।
 जनन्यां हि मातृशब्दं स्मरन्ति । सा खल्वेकैव । मातृपदस्य पितृ-
 पत्नीपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गः । स चान्वायः । यः पुनरेवं समा-
 धत्ते—‘एकमातृकायां पूर्वापदस्थानर्थक्याप्रसङ्गात्’—इति । सोऽप्यने-

नैव निरस्तः । किञ्च । स तावदविद्यमानमाहकायां माहपद-
स्यार्थत्वं पर्यनुयोक्तव्यः । तावदेव दृष्टौ मासिद्यते ।

सूचमिदानीं योज्यते । पूर्वदिश्वस्थिता जननौ भ्राता एक-
पितृजातो वा पूर्वदिश्वस्थित एव । अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चित्-
इति भवदेवरघुनन्दनौ । वधूं अश्वानम् आक्रामयेत्, दक्षिणेन
प्रपदेन पदाघेजेत्यर्थः । किं कृत्वा ? लाजान् सूर्पास्तान् आदाय
गृहीत्वा । मत्सेन पाणिना लाजान् सूर्पेण गृहीत्वा दक्षिणेन वधू-
मश्वानमाक्रामयेत्—इति भट्टभाष्यम् । अन्ये लाङ्गः—अञ्जलिनेव
लाजानादाय वधूमाक्रामयेत्—इति । अश्वानमाक्रामयेत् इति वच-
नादवगम्यते,—वध्वा अग्रतोऽश्वान् निधातव्यः—इति ॥ ४ ॥ ० ॥

तथा चाश्वान्याक्रम्यमाणे—

पाणिग्रहो जपति,—इममश्वानमारोहेति ॥ ४ ॥

अज्वर्यम् ॥ ४ ॥ ० ॥

सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जला-
वावपति ॥ ५ ॥

सकृदेकवारं संगृहीतं सम्यक् गृहीतं, यथा न विकीर्यते तथा
गृहीतम्—इत्यर्थः । 'संगृहीतं कृत्वा'—इति केचित् पठन्ति । अकि-
रन् इत्यर्थः—इति वर्णयन्ति च । 'लाजानामञ्जलिम्' अञ्जलि-
परिमितान् लाजान्—इत्येतत् । लाजाञ्जलिम्—इति पाठेऽपि
तथैवार्थः । 'वध्वञ्जलौ' 'आवपति' ददाति । कः ? भ्राता । माता
वा । कुतः ? पूर्वच विकल्पवचनात् । अभावे चान्योऽपि ब्राह्मणः ।

कस्मात् ? कर्त्तव्यः प्रधानत्वात् । होमः खल्वच प्रधानं, तद्वाचापो-
गुणभावेनोपकरोति, तमपि भ्राता माता वा । न खलु गुणस्य
गुणानुरोधेन प्रधानमेव न कर्त्तव्यम्—इति युक्तम् । मुख्यं कथं
मगुणं स्यात्—इति खल्वभौ गुणेषु प्रवर्त्तते । स यदि गुणस्य गुणं
विनिपातयति,—नास्य किञ्चिद्भूयते । न ह्यभौ गुणं मगुणं कर्त्तुं
प्रवृत्तः । अथ यदि गुणं मगुणं कुर्वाणः प्रधानं विनिपातयति,
स्वार्थोऽस्य भूयते,—अनर्थिका अस्य प्रवृत्तिः स्यात् । तस्मादन्योऽप्या-
वपेदिति मिदम् । भ्राता—इत्यच माता भ्रात्रादिर्त्वा—इति केचित्
पठन्ति, तदा व्यक्त एवार्थः ॥ ५ ॥ ० ॥

तत्सोपस्तीर्णाभिधारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्य-
ञ्जलिम्—इयं नार्युपनूते—इति ॥ ६ ॥

तं लाजाञ्जलिं सोपस्तीर्णाभिधारितम्—उपस्तीर्णञ्च अभि-
धारितञ्च उपस्तीर्णाभिधारितं तत्सहितम्—इत्यर्थः । तस्मात्
लाजावापस्य पुरस्ताच्चोपरिष्टाञ्च वृत्तमुवेणाग्राव्यितव्यम् । तत्र
लाजानां मल्लन्मात्रावापस्य सूचितत्वात् चोष्णाग्रावनान्पेक्षितानि
चतुरवृत्तिनाम्, अन्वेषाञ्च चलारि । चतुरवृत्तिनां तावत् पुरस्ता-
देकमाग्रावनं परस्तात् द्वे आग्रावने । अन्वेषान्तु पुरस्तादग्रावन-
द्वयं परस्तादपि । कस्मात् ? स्निग्धदवदाने तथा दर्शनात् ।

सोपस्तीर्णाभिधारितम्—इत्युच्यते, न ज्ञायते,—कोवा उपनू-
णयात् कोवा अभिधारयेत् ?—इति । तद्वक्तव्यम् । उच्यते । माता
भ्राता वा उपनूणयात् अभिधारयेच्च । कस्मात् ? यस्मात् लाजा-

वापे तावन्निर्दिवादमनयोः कर्तृत्वं, तस्मादुपस्तरणमभिधारणयोरपि
 तयोरेव कर्तृत्वं कल्पयिष्यमुचितम् । लाजावापः खलु होमस्योप-
 करोति, उपस्तरणमपि तस्योपकरोति अभिधारणमपि । तस्मा-
 दितरत्र यः कर्त्ता इतरत्रापि स एव भवितुमर्हति । यः खल्वेकमर्थं
 करोति, प्रकरोति सोऽपरमपि कर्त्तुं, प्रकरोति चेत् करिष्यतितराम् ।
 न चान्यः कश्चिदिह सन्निहितः । वरस्तर्हि करोतु ? नेत्युच्यते ।
 कुतः ? अशक्यत्वात् । अशक्यं हि वरस्योपस्तरणमभिधारणञ्च
 कर्त्तुम् । किं कारणम् ? बध्यञ्जलिः खल्वेवं परित्यजेत । तच्चा-
 निष्टम्—इत्युच्यते । अपि च । लाजानावपत उपस्तरणमप्यर्था-
 दाहिष्यते । तदिना तस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । तस्मान्मास्यादभिधार-
 णेऽपि तथा । एतेन—यत् रघुनन्दनादयो वर्णयन्ति,—वर एवोप-
 स्तृणोति अभिधारयति च—इति । तदसङ्गतम् । प्रमाणाभावाच्च ।
 अत्र च शमीपलाशमिश्राणां लाजानां पूर्वमासादितानामभिधार-
 णार्हता न केवलानामित्याह गृह्यामंग्रहः ।

“सोमः प्रकृतिरेखा हि लाजानाश्रित्य तिष्ठति ।

विरुद्धमाज्यं सोमेन नाभिधारणमर्हति ॥

शमीपलाशमिश्राणां लाजानामभिधारणम् ।

पूर्वाणां घृतमिश्राणामाचार्यैः कल्पितं तथा ” ॥

इति । सूत्रेणोपस्थाप्यते । अग्नौ जुहोतीत्युक्तार्थम् । कथं
 जुहोति ? लाजाञ्जलिम् अविच्छिन्दती विच्छेदमकुर्वती—अञ्जलि-
 मेदमकुर्वतीत्यर्थः । “अविच्छिन्नमञ्जलिम्”—इति पाठेऽपि तथे-
 वार्थः । होमप्रकारस्य शाखान्तरे पठ्यते ।

“ अङ्गुल्यैर्न होतव्यं तथा चाञ्जलिभेदतः ।

अञ्जलीवामपार्श्वेन लाजहोमो विधीयते ” ।

इति । वस्तुतस्तु,

“ तथा लाजाञ्जलिर्बन्धा ह्यथेऽङ्गुलिपर्वभिः ” ।

इति गृह्यासंग्यहोक्तप्रकारेणास्माकमयं होमो भवति, न शाखान्तरोक्तप्रकारेण । स्वशाखाश्रयमुक्तञ्च परशाखाश्रयकरणस्य निषेधादिति द्रष्टव्यम् । केन मन्त्रेण जुहोति ? इयं नार्युपब्रूते— इति मन्त्रेण वरेण पठितेन—इत्यर्थः ।

कस्मात् पुनः कारणात् वरो मन्त्रं पठति ? न माता न वा भ्राता न वा वधूरेव । उच्यते । माता तावन् न पठति, अमन्त्रत्वात् । नापि भ्राता, प्रमाणाभावात् । वरस्तु पठति शरीरार्द्धत्व-कारणात् । “ शर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया ”—इति च वाजसनेये ब्राह्मणे । शरीरार्द्धेन चेत् क्रियते, तर्हि स्वयमेव क्रियते—इति शक्यं वक्तुम् । पत्नीपात्यमन्त्राणामप्यस्य पाठः समान्नायते । पत्नी स्वयमेव पठतु—इति चेत् । न, अमन्त्रत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । आक्षिप्यतामिति चेत् । न । अन्यथोपपत्तेः । काममाक्षिपेत पत्न्या-मन्त्रपाठो यद्यन्यथा होमो नोपपद्येत । न तु नोपपद्यते । वाक्यादिति चेत् । इति चेत् पश्चमि वाक्यात् पत्न्या मन्त्रपाठः— इति । तदपि न । कुतः ? वाक्याद्वि लिङ्गं बलीयः । लिङ्गं स्वस्वेवमुपहृष्यते—इयं नार्युपब्रूते—इति । अथ कस्मादियं श्रुतिरेव न भवति ;—‘इयं नार्युपब्रूते—इति जुहोति’—इति । नेतुच्यते । होमकरणत्वमात्रं हि मन्त्रस्य श्रुत्याऽवगम्यते, न तु करणमन्त्रस्य

पठ्याः पाठोऽपि । एतेन वाक्यमपि व्याख्यातम् । तदपि तावदेव
 कृतकृत्यं नातीवास्या मन्त्रपाठमाह । तस्मात् बधूर्जुहोति, वरो-
 मन्त्रं पठति—इति साधुक्रमम् । कथमन्यो जुहोति अन्यश्च मन्त्रं
 पठति ? शास्त्रतात्पर्यवत्तादित्याह । दृग्गते खल्वध्वं जुहोति
 होता वषट्कारोति । तस्माद्वधूरेव मन्त्रं पठति—इत्यमौमांसकवचनं
 हेयम् ॥ ६ ॥ ० ॥

अर्थ्यमणं नु देवं पूषणमित्युत्तरयोः ॥ ७ ॥

उत्तरयोर्लाजहोमयोर्धयाक्रमम् 'अर्थ्यमणं नु देव' 'पूषणम्'—
 इयेतौ मन्त्रौ विनियोक्यौ । प्रसङ्गात्तावदाह अथैतदुच्यते ।
 एकस्मादव हि लाजहोमात् परं परिणयनमभिधास्यति, ततोऽपरं
 होमम् । 'एवं त्रिः'—इति च सूचयिष्यति । होमव्यस्यैव
 चित्त्वमिति चेत् । न । असम्भवात् । चतुरञ्जलिमावाणां लाजा-
 नामामादनस्य सूचितत्वात्, एकाञ्जलिमावावापविधानाच्च ॥ ७ ॥ ० ॥

**हुते पतिर्यथेतं परिव्रज्य* प्रदक्षिणमग्निं परिणयति
 मन्त्रवान् वा । ब्राह्मणः—कन्यला पितृभ्यः—इति ॥ ८ ॥**

हुते—इत्येकवचनसंयोगादेकस्मिन्नेव लाजाञ्जलौ हुते—इत्यर्थः ।
 अन्यथेतदनर्थकं स्यात् । हुते पतिः परिव्रज्य पुनरागत्य । कथं

* पतिकस्य—इति, पतिस्त्वस्य—इति च पाठान्तरम् ।

† अस्मदवलोकिनेषु सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यमेव पाठः । तत्त्वकारस्तु
 समतरक्षणापेक्षी 'वा'—शब्दं न पपाठ ।

पुनरागन्तव्यम् ? यथेतं, यथा येन प्रकारेण पत्नी-पृष्ठदेशेन दत्तं गतं गमनं कृतं पत्नीदक्षिणस्यां, तथैव पत्नी-पृष्ठदेशेन पुनरागन्तव्यम् इत्यर्थः । तदेवमागत्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पत्नीमग्निं परिणयति परि सर्वतोभावेन नयति—अग्नेः प्रादक्षिण्येन भ्रामयेदित्येतत् । कन्यला—इत्यनेन मन्त्रेण । याती-यम्—इति मन्त्रलिङ्गात् मन्त्रं पठन् परिणयतीत्यर्थः । सोऽयं पतिरञ्जलिमविमुञ्चन्नेव पत्नीं परिणयति—इत्यवोचाम् ।

कस्याञ्चिच्चापदि पत्युरमामर्थ्य—अन्यो वा मन्त्रवानधीतवेदो-ब्राह्मणः परिणयति । मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः—इत्येकस्मादाशब्दा-द्वगम्यते—जघन्योऽयं पत्नः—इति । अस्मिन्नपि कन्ये पतिरेव मन्त्रं पठति । कस्मात् ? 'त्वया वयं द्विषोऽतिगाहेमहि'—इति मन्त्रलिङ्गात् ।

तस्मात् मन्त्रलिङ्गविरोधादन्यो न परिणयति—इति रघुनन्दन-मतमसङ्गतम् । अर्थवत्त्वोपपत्तेश्च । मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः—इति वचनस्यार्थवत्त्वमेवं सत्युपपद्यते । अन्यथाऽनर्थकं स्यात् । यच्च—मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिः—इति वर्णितम् । तदप्यनर्थकमेव । न खल्वस्य विशेषणस्य कमप्यर्थमुपलभामहे । सोऽयमनर्थिकां योज-नामनुजानानोऽर्थवतीञ्च प्रत्याचक्षाणः प्रेक्षावतामनपेक्षणीयवचनो-भवति । यदपि—व्यवहारापरिगृहीतत्वादन्यो न परिणयति—इत्युक्तम् । तदप्युक्तम् । आपत्कल्पत्वादेव तस्य कादाचित्कत्वा-वगमात् । अनाचाररूपस्य च व्यवहारापरिगृहीतत्वस्य अपवर्त्त-कत्वमेव परं, न प्रवृत्तिनिरोधकत्वम् । अनाचारस्य श्रुतिकल्प-

नानिमित्तवानुपपत्तेः । आचारस्यापि शास्त्रमपेक्ष्य दुर्बलत्वं
वक्ष्यामः ।

अत्र चाग्निप्रदक्षिणे लाजादीनामपि प्रदक्षिणम् । तथाच
स्मरणम् ।

“लाजानाज्यं सुवं कुशं प्राजनाम्नानमेवच ।
प्रदक्षिणानि कुर्यातां दम्पती न विनाऽग्निकम् ।
प्राजयाहमुदयाहं ब्रह्माणमृत्विजं तथा ।
एतानि वाह्यतः कृत्वा शेषाणान् प्रदक्षिणम् ।
दक्षिणां दिशमास्थाय यमोमृत्युश्च तिष्ठतः ।
तयोस्तु रक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा वर्हिभवेत्” ।

इति । यथायं होमात् परतः परिणयः सोऽयं ब्राह्म्यादिषु
विवाहेषु द्रष्टव्यः । गान्धर्वादिषु पुनर्विवाहेषु प्रथममेव परिणय-
स्ततो होमः करणीयः । तथाच गृह्यसंग्रहः ।

“ब्रह्मस्यार्षस्य दैवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकैः ।
पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात्परिणयः स्मृतः ।
गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहाराक्षसाश्च ये ।
तेषां परिणयः पूर्वं पश्चाद्भोमो विधीयते” ।

इति । सप्तत्त्वयमाचार्य्यो ब्राह्म्यादीन् प्रशस्तान् विवाहानभिप्रेत्य
होमात् परतः परिणयनं सूचयाश्चकारेति स्मियते । ब्राह्म्यादीनां
प्राशस्त्यश्च,

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः” ।

इत्यादिकृत्यन्तरदर्शनादवशेषम् । इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाऽऽक्रामति, तथा जपति, तथाऽऽवपति, तथा जुहोति ॥ ६ ॥

परिणीता बधूः, तथैव अनुष्ठगमनेन दक्षिणस्यामुदङ्मुख-
वस्थितेन पत्या गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखी, अवतिष्ठते ऊर्द्धां
तिष्ठति । तथा, यथा पूर्वं तेनैव प्रकारेण माचादिभिः प्रेष्यमाणा
दक्षिणेन प्रपदेन, आक्रामति अग्नानम् । तथा पूर्व्ववत् जपति
पाणिग्राहः—इममग्नानम्—इति मन्त्रम् । तथा पूर्व्वोक्तेनैव प्रकारेण,
आवपति बध्वञ्जलौ माता भ्राता वा सहत् संगृहीतं लाजाञ्ज-
लिम् । तथा पूर्व्ववत्, उपस्तीर्णाभिघारितं लाजाञ्जलिमवि-
च्छिन्दतौ बधूर्जुहोति—इयं नार्युपब्रूते—इति मन्त्रेण वरेण पठि-
तेन । तथा—इति पूर्व्वोक्तातिदेशात् जपादीनां प्राचीना एव
कर्तारो भवन्ति—इत्यवगन्तव्यम् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

एवं चिः ॥ १० ॥

एवम् अनन्तरोक्तं सर्व्वं चिः कर्त्तव्यम् । एवम्—इति प्रधान-
लादवस्थानादिका क्रिया भण्यते । तस्मात्—प्रथमेन सहैव
चित्तम् । उत्तरयोर्दन्तोरेव मन्त्रान्तरोपदेशाच्च जुहोतीनां चित्त-
मवगम्यते । तस्मान्मान्यादन्याभ्यामपि क्रियाणाम्, प्रागेव तु
तदावृतामपि—इत्यवधेयम् । नाप्यन्यविधं चित्तं सम्भवति—
इत्यवोचाम । अत्र च—इममग्नानम्—इति, कन्यस्ता पित्रभ्यः—
इति च मन्त्रावावर्त्तनीयौ । उत्तरयोर्मन्त्रान्तरानुपदेशात् ॥ ० ॥
॥ १० ॥ ० ॥

चतुर्थाञ्च वेलायाम्—

सूर्येण शेषमग्नावोष्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्त्येक-
मिष इति ॥ ११ ॥

सूर्येण सूर्यजिह्वया । कस्मात् ?

“ एवं लाजहविःशेषं ह्वयते सूर्यजिह्वया ” ।

इति गृह्यासंप्रवचनात् । शेषं लाजशेषम्—उपस्तीर्णाभिघारि-
तम्—इति भवदेवभट्टादयः । शेषम्—इति वचनात् सर्वावापोऽव-
गम्यते, न किञ्चिदवशेष्यमित्यर्थः । ‘अग्नौ’ समिद्धे, ‘ओष्य’ आ उष्य—
प्रक्षिप्य ऊलेत्येतत् । ‘आरोष्य’—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । कथमिदं
होतव्यम् ? ढूष्णीम्—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । कस्मात् ? मन्त्र-
देवतयोरनुपदेशात् । तस्मादत्र स्विष्टकृन्निवर्तते । इत्यमेव शेषस्यो-
पचयात् । तथा गृह्यान्तरम् । “सूर्यपुटेनाभ्यात्मं ढूष्णीं चतुर्थम्”—
इति । ‘चतुर्थवचनादत्र स्विष्टकृन् स्यात्’,—इति गार्ग्यनारायणः ।
‘ढूष्णीं’-वचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम्—इत्यपि स एव । युक्तश्चैतत् ।
कुतः ?

“ मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ” ।

इति कर्मप्रदोपस्मरणात् । “चिः परिणीता प्राजापत्यं
जुहोति”—इति च गृह्यान्तरम् । तस्मादधूः शेषं जुहोति, वरश्च
प्रजापतिं ध्यायति—इति मिद्धम् । स्मरन्नि च ।

“सूर्याग्नेयौव होतव्यं ढूष्णीं निरवशेषतः ।

तस्यां ढूष्णीन्तु जुह्व्यां वरो ध्यायेत् प्रजापतिम्” ।

इति ।

प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्नाहायुक्तं वरः स्मरेत् ।

इति चैवमादि । तस्मात्—“अग्नये स्निष्टकृते स्नाहेति लाजशेषं जुहुयात्”—इति भवदेवरघुनन्दनादिमतमसङ्गतम् । प्रमाणविशेषाभावाच्च । एतदनन्तरं वामदेव्यगानम्—इति मरलाकल्पनायामपि प्रमाणं न पश्यामः ।

तदेवं कृत्वा । पूर्वापरौभावमात्रं क्वाप्रत्ययार्थः । शेषहोमं कृत्वाऽवस्थितां वधूम्—इति वा वर्णनीयम् । प्रागुदीचीम्, अपराजितां दिशम्, अभ्युक्तामयन्ति—आभिसुख्येन वरगृहीताञ्चलिकामुक्तामयन्ति दक्षिणं पादमुच्चास्य वामञ्चानु—नयन्ति—एकमिषे—इत्येवमादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रमेकैकः पादन्यासः—इत्यर्थः । वज्रवचनादनियतः कर्त्ता ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

मा चोत्कामन्तौ—

दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेत् ॥ १२ ॥

दक्षिणेन पादेन प्रक्रम्य गत्वा, अनु पश्चात् सव्येन क्रामेत् गच्छेत् । सव्यं पादमगतो न कुर्यादित्यर्थः ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

ताञ्च कामन्तौ पतिः,

मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामेति ब्रूयात् ॥ १३ ॥

सव्येन पादेन दक्षिणं पादं मा अतिक्राम—अगतो वामपादन्यासं मा कुरु—इति कथयेत् । आक्राम इति पाठे, सव्यपादेन दक्षिणपादस्याक्रान्तिं मा कुरु,—दक्षिणपादस्योपरि सव्यपादं मा कुरु—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

एवं बध्वा सप्तपदाक्रमणे हते तथैवावस्थितः पाणिग्राहः,—

ईक्षकान् प्रतिमन्त्रयेत् सुमङ्गलौरियं बधूरिति ॥१४॥

ईक्षकान् विवाहप्रेक्षकान् । प्रतिमन्त्रणमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणमित्यनर्थान्तरम् । तच्चात्र ईक्षकानवलोकयता कर्त्तव्यम् । योग्यत्वात् । तदाह कर्षप्रदीपः ।

“स्पृशन्नामिकायेण कचिदालोकयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्व्वं सर्व्वदेवानुमन्त्रयेत्” ।

इति । अभिमन्त्रयेत,—इति कचित् पाठः । ऋज्वन्त्यत् ॥०॥१४॥०॥

**अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽव-
सिञ्चति तथेतरां समञ्जन्वित्येतयर्चा ॥ १५ ॥**

अपरेणाग्निम् अग्नेः पश्चिमया दिशा, अनु संव्रज्य आगत्य सप्त-
पदीस्थानमिति भवदेवभट्टः । मौदको गृहीतोदकुम्भः पूर्वाव-
स्थितः पाणिग्राहं मूर्द्धदेशे उत्तमाङ्गे अवसिञ्चति,—कलसस्थाभि-
र्भुवाभिरङ्गिः । तथा तेनैव प्रकारेण इतरां वरेतरां बधूमपि अव-
सिञ्चति । समञ्जन्तु—इत्येतया च्छा वरेण जप्यमानया—इत्यर्थः ।
कस्मात् पुनः कारणात् वर एव च्छं जपति, न पुनरौदकः ?
लिङ्गात्—इत्याह । ‘समापो हृदयानि नौ’—इति ‘नौ’ आवयो-
रित्युच्यते । न चैतत् बध्वा सहौदकस्योपपद्यते ।

यच्च वर्णयन्ति,—‘करणत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पाथः न सिच्य-
मानस्य, नाविति तु युवथोरित्यर्थे कान्दसो व्यत्ययः’—इति ।

तदसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । न खल्वौदकस्य मन्त्रपाठे प्रमाण-
मस्ति । करणत्वन्तु नानन्यथासिद्धम्—इत्यवोचाम । वाक्यमपि
दुर्बलमेव लिङ्गात् । न च वाक्यस्यापि तथा सामर्थ्यम् । न
खल्वियं श्रुतिरित्यपि शक्यते वक्तुम् । सोऽयमकाण्ड एव यदृच्छया
हान्दसं व्यत्ययमभ्युपगच्छन् वाक्यञ्चानुरोधं लिङ्गमुपरुन्धन्नभि-
नन्दनीय एव । ‘मन्त्रलिङ्गाद् वर एवावमिञ्चति’—इति वीरेश्वर-
मतमप्यनादरणीयम् । औदकोऽवमिञ्चति—इति वचनविरोधात् ।
मन्त्रलिङ्गस्य च वरपाठमात्रेण कृतार्थत्वात् । तस्मादियमेवाव-
धारणा,—पाणिग्राहो मन्त्रं जपति औदकोऽवमिञ्चति—इति ।
तथाच गृह्यसंग्रहः ।

“ विवाहे यो विधिः प्रोक्तो मन्त्रादान्मत्यवाचकाः ।

वरस्तु तान् जपेत् सर्वान् ऋत्विक् राजन्यवैश्वयोः ” ।

इति । इदमिदानीं मन्दिष्यते । किं वरस्य वध्वाश्च तन्त्रेणैवाव-
सेकः उत भेदेन—अन्योऽवसेको वरस्य अन्यश्च वध्वाः ?—इति ।
भेदेन—इति ब्रूमः । कुतः ? तचेतराम्—इति भेदेनैवोपदेशात् ।
यदि पुनस्तन्त्रेणैवावसेकः स्यात्, तर्हि स वध्वा इव वरस्यापि
भवति । तचेतरवचनमसञ्जसम् आपद्येत । तन्त्रेण चावसेके सम-
स्याभिधानं स्यात् । तथा-शब्दाच्च । यथा वरस्यावसेकस्तेनैव प्रका-
रेण वध्वा अप्यवसेकः—इति भेदेनैवावसेकस्तथाशब्दादवगम्यते ।
अतएव मन्त्रोऽप्यावर्त्तनीयः । प्रधानावृत्तावङ्गावृत्तेर्युक्तत्वाच्च । तथाच
सूत्रान्तरम् । “भेदे मन्त्रावृत्तिः संपातित्वात्”—इति । तथा
चोक्तम् ।

“कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिगृह्यकर्माणि” ।

इति । अस्माच्चावसेकात् परं प्राजनिनोऽनुगमनमाह गृह्यासंग्रहः ।

“अवसिक्तं तु विधिना पाणिग्रहन्तु प्राजनी ।

रक्षणार्थमनुगच्छेत् सप्ताहं ग्रहसेवया” ।

इति । सोऽयं “प्राजनेनान्यः”—इति सूत्रोपदिष्टस्य प्राजनिनो-
विनियोगः ॥ १५ ॥ ० ॥

अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽञ्जलिमुपोद्गृह्य* दक्षि-
णेन पाणिना दक्षिणं पाणिःसाङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः
षट् पाणिग्रहणीया जपति—गृभ्नामि त—इति ॥ १६ ॥

अवसिक्तायाः कृतावसेकायाः । नन्वेतदवाच्यं अर्थादेव प्राप्तत्वात् ?
देशलक्षणार्थम्—इत्याह । तेनावसेचनदेशस्थिताया एव वध्वाः
पाणिग्रहणम् । अवसिक्तायाः—इति वचने श्रूयमाणे खल्ववसेचनं
तावत् प्रतीयते, तत्प्रतीतौ च तस्य स्थानमप्यागच्छति हृदयं,
तत्र युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । यथा “अवसृतं यन्ति”—इत्य-
वसृतेन देशं लक्षयति ; यस्मिन् देशेऽवसृतस्तं देशं यन्ति—इति,

* उपोद्गृह्योत्क्षिप्य—इति तत्त्वकारः पठति । उत्क्षिप्य अञ्जलि-
सकाशात् दक्षिणं पाणिं विच्छिद्य—इति व्याख्याति च । परं सर्वेषु सूत्र-
ग्रन्थेष्वसदवलोकितेषु भट्टभाष्ये च ‘उत्क्षिप्य’—इति प्रतीकं न दृश्यते ।
नाप्यतौव समीचीनम् । तथाहि सव्येनाञ्जल्युपोद्गृहणस्य सूत्रणात् दक्षिण-
स्याञ्जलिसंयोग एव नास्ति, कुतस्तद्विच्छेदसूत्रणम् । प्राचीनञ्चाञ्जलिग्रहण-
मिदानीं निवृत्तं । दक्षिणेन पाणिना—इति परंप्रतीकेन चास्य गतार्थता-
इत्यवधेयम् ।

“देशार्था अवभृताश्रुतिः”—इति चतुर्थाध्याये निर्णीतं, तथा-
ऽवापौत्यवगन्तव्यम् ।

अवभृताया वध्वा अञ्जलिं मध्येन पाणिना, उपोद्गृह्य-
उपेति सामीप्ये, उप समीपे अञ्जलेः—‘मणिवन्धप्रदेशे’—इति
भट्टनारायणोक्तमादरणीयम् । यच्च—मणिवन्धसमीपे ग्रहणम्—
इति मतम् । तदमङ्गतम् । उपस्थितमञ्जलिमपेक्ष्यैव सामीप्यवर्ण-
नौचित्यात् । उद्गृह्य—उद्गृत्य गृहीत्वा, दक्षिणेन पाणिना सूक्ष्मी-
येन, वध्वाः दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठमहितम्, उत्तानम्
ऊर्ध्वतलं, गृहीत्वा, गृह्णामि ते—इत्येवमादिकाः षट्संख्याकाः पाणि-
ग्रहणीयाः पाणिग्रहणकर्माणि विनियुक्ताः ऋचः जपति पाणि-
ग्राहः । ‘उत्तानम्—इत्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते’—इति
रघुनन्दनवर्णनन्वसारमेव । नियमतस्तत्प्रतीतौ कारणविशेषा-
भावात् । न ह्युत्तानस्य करस्योपरिष्ठाद्ग्रहणं न सम्भवति—इति
शक्यते वक्तुम् । मानाभावात् । “उत्तानेनोत्तानं गृह्णाति नौचेन
चोत्तानम्”—इति शास्त्रान्तरे चोत्तानस्यापि करस्योपरिष्ठादपि
ग्रहणोपदेशात् ॥ १६ ॥ • ॥

समाप्तासूद्वहन्ति* ॥ १७ ॥

समाप्तासु पाणिग्रहणक्रियासु पाणिग्रहणीयासूचु वा रथेनाद्या-

* सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यमेव सूत्रमत्रैव च खण्डिका समाप्तिः ।
भट्टभाष्ये तु—समाप्तासु—इति सूत्रच्छेदः खण्डिकासमाप्तिश्चात्रैव दृश्यते ।
उद्वहन्ति—इति परसूत्रावयवतया तत्रोपलभ्यते । तत्त्वकारेण तु समस्तमेव
सूत्रमुत्तरसूत्रेण सहैकत्र लिखितम् ।

दिना वा वधूसुदहन्ति उत्थाप्य नयन्ति । वरसहायाः । समाप्ता-
स्त्रिति सूचनादत्रैव पाणिग्रहणक्रियायाः परिसमाप्तिः अत्रैव च
तन्त्रसमापनम् ।

दक्षिणा चानादेशात् पूर्णपाचादिका । सोऽयं विवाहः ।
इतः परमुत्तरविवाहः । केचित् 'समाप्तासु'—इति सूचच्छेदं मन्यन्ते ।
'समाप्तासु पाणिग्रहणीयासु । किम् ? तन्त्रं समापयेदिति वाक्य-
शेषः'—इति व्याचलते च । उदहन्ति—इति तु उत्तरखण्डिकायाः
प्रथमसूचप्रतीकम्—इति मन्यन्ते ॥ १ ७ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिड्डान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौघ-गृह्यसूचभाष्ये द्वितीय-
प्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके तृतीया खण्डिका ।

उदहन्ति—इत्युक्तम् । कुत्र उदहन्ति ? तदभिधीयते,—

प्रागुदौच्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपम् ॥ १ ॥

प्रागुदौच्यामैशान्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलं ब्राह्मणगृहं, तपः-
स्वाध्यायव्रतादिभिरभिरूपं रमणीयं भवति, तत्र उदहन्ति—इति
गतेन सम्बन्धः । तत्राग्निरूपसमाहितो भवतीत्यनागतेन वा ।
प्रागुदौच्यामभिरूपब्राह्मणकुलस्यालाभे अन्वस्थामपि दिशि अन्य-
स्मिन्नपि ब्राह्मणकुले उदहेयुः । दिक् आभिरूप्यञ्च ब्राह्मणकुलं
विशिषदस्य गुणो भवति । स चेदुपादौयमानो प्रधानमुपकृण्वि
गुणत्वमस्य नावकल्पते । गुणो हि प्रधानमुपकर्तुं व्याप्रियते,
नैतदुपरोद्धुम् । अतएव वेद्यामेवान्ततः कर्म कर्त्तव्यम् । कर्मणः
प्रधानत्वात् । तथाच गृह्यान्तरम् । “अथोत्तरविवाहः प्रागुदौ-
च्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुले मन्त्रवति वेद्यां वा”—इति । अस्मादप्य-
वगम्यते,—इतः प्रभृति उत्तरविवाहसमाख्यानं कर्म—इति ॥ १ ॥ ० ॥

तत्राग्निरूपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

तत्र ब्राह्मणकुले अग्निरूपसमाहितः लक्षणं कृत्वा स्थापितो-
भवति । लक्षणं कृत्वा—इति सूत्रशेषतयैव केचित् पठन्ति । वेद्याञ्च

करणे प्रधानमात्रस्यैव कर्त्तव्यता, आद्यस्य तन्त्रेणैव स्यात् । कुतः ?
 “गणेश्वेकं परिभ्रमूहनम्”—इति वचनात् । एवञ्च वेद्यां करणपक्षे
 एतस्यापि कर्मणोऽनन्तरमेव तन्त्रप्रमाणं न तु पाणिग्रहणकर्मणः
 परत एव—इति बोद्धव्यम् ॥ २ ॥ ० ॥

अपरेणाग्निमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्धौवमुत्तर*
 लोमास्तीर्णं भवति ॥ ३ ॥

अपरेणाग्निम् अपरस्यान्दिश्वग्नेः, आनडुहं वार्षभं रोहितं
 लोहितवर्णं चर्म—शुष्कमित्यर्थः । प्राग्धौवं पूर्वशिरस्कम्, उत्तरे
 उपरिष्ठाक्षोमानि यस्य, तदिदमुत्तरलोम, आस्तीर्णं प्रसारितं
 भवत्युपवेशनार्थं वध्वाः । कर्तुरनियमः । अत्रापि, लौहित्यस्य
 उपरिष्ठादा लोम्नामन्नामे अन्यादृशमपि चर्मास्तीर्णं भवति ।
 चर्मणः प्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥ ४ ॥

तस्मिन् चर्मणि एनां वधूं वाग्यतां नियमितवचनां कृतमौ-
 नाम्—इत्येतत् । उपवेशयन्ति, य एव केचित् ॥ ४ ॥ ० ॥

सा खल्वास्तएव नक्षत्रदर्शनात् ॥ ५ ॥

सा खल्वेवमुषविष्टा वाग्यता अभुञ्जाना आस्त एव नोत्तिष्ठति,—
 मूत्रपुरीषकरणादन्यत्र—इत्यर्थः । खल्वित्यनर्थको निपातः ।

* उपरिलोम—इति तत्त्वकारः पठति ।

† आस्तृतम्—इति तत्त्वकारः पठति ।

अभुञ्जाना—इति कुतो वर्ण्यते ? एवमशब्दादित्याह । कथञ्चाम ?
 आस एव नान्यत् किञ्चिदपि भोजनादिकं कुर्यात्—इति ।
 कियन्तं कालमाप्ते ? आ नक्षत्रदर्शनात् । नक्षत्रस्याभिमतस्य
 दर्शनपर्यन्तम् ॥ ५ ॥ ० ॥

प्रोक्ते नक्षत्रे षडाज्याहुतौ जुहोति—लेखासन्धि-
 धित्येतत्प्रभृतिभिः । ६ ॥

यस्य नक्षत्रस्य दर्शनमपेक्षितं तस्मिन् प्रोक्ते—दृष्टमिदानीं
 वर्ण्यते—इति केनापि कथिते । प्रोङ्गते—इति पाठे उदिते—
 इत्यर्थः । षडाज्याहुतौ जुहोति पतिः, लेखासन्धिधित्येतत्-
 प्रभृतिभिः षड्भिर्मन्त्रैः । तदत्राज्यतन्त्रविहितो महाव्याहृतिहोमः
 पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च भवति, आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यव-
 गन्तव्यम् । एवमन्यत्रापि ॥ ६ ॥ ० ॥

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धनि बध्वा अवनयेत् ॥ ७ ॥

आहुतेराहुतेर्हतायाः पश्चात् सम्पाततीति सम्पातः सुवविग-
 लितघृतविन्दुरुच्यते । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

ऊत्वाऽऽज्यं परिशेषेण यत् द्रव्यमुपकल्पितम् ।

सुवेणैव तु तत् स्पृष्टं सम्पातञ्चैव तं विदुः ॥

इति । तं सम्पातं । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । बध्वा मूर्द्धनि
 अवनयेत् पातयेत् । अथ, आहुतेराहुतेः—इति शक्यमवक्तुम् ?
 मैवम् । आहुतेराहुतेः—इति सन्निहितपरिग्रहात् अनन्तरोक्तायाः
 षडाहुतेरेव सम्पातानां बध्वाः शिरस्यवनयनं, न महाव्याहृत्यादौ-

नामपि—इत्येवमर्थत्वात् । अतएव, तु-शब्द इतराशामाहुतीनां व्यवच्छेदकः सुखार्थो भवति ॥ ७ ॥

हुत्वोपोत्थायोपनिष्क्रम्य भुवं दर्शयति ॥ ८ ॥

हुत्वा यथोक्ताज्यहोमादनन्तरमेव, न तु तन्त्रसमापनादपि परम्—इत्यर्थः । उप—इति समीपे । बध्वाः समीप एवोत्थानं न व्यवधाने—इत्ययमर्थः । अतएव लोके अञ्जलमन्दामनरुद्धिः । उपनिष्क्रम्य,—उप समीपे होमस्थानस्य, निष्क्रम्य वह्निर्गत्वा भुवं तन्नामस्थानतन्त्रविशेषं बध्नुं दर्शयति पतिः । भुवं पश्य—इति प्रैषोऽर्थादवगम्यते ॥ ८ ॥ ० ॥

मा खल्वेवमुक्ता बध्नुर्भुवमवलोक्य—

भुवमसि भुवाऽहं पतिकुले भूयासममुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च ॥ ९ ॥

भुवमसि—इत्यादिकं पठति । तत्र च, अमुष्य—इति षष्ठ्यन्तस्थाने षष्ठ्यन्तं पतिनाम, असौ—इति प्रथमान्तस्थाने च प्रथमान्तमात्मनो नाम बध्नुर्गृह्णीयात् । अथ वाग्यताया मन्त्रपाठो विरुद्धते ? न विरोक्ष्यते । कुतः ? वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । मनसैव वा मन्त्रं पठिष्यति । प्रतिषिद्धेऽपि वाग्यापारे मनसो व्यापारस्याप्रतिषिद्धत्वात् ॥ ९ ॥ ० ॥

अरुन्धतीञ्च ॥ १० ॥

सप्रर्विममौपवर्त्तिनीं काञ्चित् सूक्ष्मतमां तारामरुन्धतीमाच-

चते । ताच्च दर्शयति—इत्यनुवर्तते । अरुन्धतीं पश्य—इति प्रयोगः

॥ १० ॥ ० ॥

बधूश्चारुन्धतीं दृष्ट्वा जपति,—

रुद्धाहमस्मीत्येवमेव ॥ ११ ॥

स्रजुरचरार्थः । एवमेव—इति कोर्यः ? उच्यते । एवमेव जप्यम्, न तु पूर्व्ववक्त्राम गृह्णीयात् । मोऽयमस्यार्थः । एवं रघुनन्दनभवदेवभट्टादयः । एवमेव—इत्यनेन पूर्व्ववदेव पत्युरात्मनश्च नाम ग्रहीतव्यम् । तत्र च, पत्युर्नाम्नः द्वितीयान्तत्वम्—इत्ययमेव विशेषः । एवं भट्टनारायणोपाध्यायाः । इदमेव तावन्मतमनुमन्यामहे । कस्मात् ? यस्मात् एवमेवेत्यवचनेऽपि तावन्मात्रस्यैव पाठः स्यात् । पत्युरात्मनश्च नामग्रहणस्य प्रापकाभावात् । तद्भावावर्त्तनार्थम् 'एवमेव' वचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् 'एवमेव' शब्दस्यार्थवत्त्वाथं व्यवहितस्यापि नामग्रहणस्य बुद्ध्या मन्त्रिकृत्य एवमा परामर्शः ॥ ११ ॥

अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवा द्यौरित्येतयर्चा ॥ १२ ॥

अथानन्तरमेव न तु तन्त्रसमापनमपि कृत्वा, ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण एनां बधूमनुमन्त्रयते पतिरनामिकापेण स्पृशन् । 'बधूं पश्यन्'—इति भवदेवभट्टः ॥ १२ ॥ ० ॥

अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ॥ १३ ॥

अनुमन्त्रितैव बधूरभिवादयते, न तु तन्त्रसमापनमपि प्रतीचते—इति पूर्व्ववदर्थः । अभिवादनं पादग्रहणमित्यनर्थान्तरम् ।

कमभिवादयते ? गुरुम् । कः पुनरसौ ? पतिरित्याह । कुतः ?
 “पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्”—इति स्मरणात् । कथमभिवादयते ?
 गोत्रेण । अभिवादनप्रयोगः परतो वक्ष्यते ।

इदमिदानीं सन्दिश्यते । किं पितृगोत्रेणाभिवादयते, उत
 पतिगोत्रेण ? पितृगोत्रेण इति ब्रूमः । कस्मात् ? इदानीमपि
 तस्याः पितृगोत्रत्वात् । तत् कस्य हेतोः ?

“ विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकलमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ” ॥

इति भवदेवभट्टधृतमनुवचनात् । लिखितमंहितायामप्येतत् ।
 वक्ष्यमाणदृहस्यतिवचनाच्च । यत् पुनर्हारीतस्मरणम्—

“ खगोचाद्गुम्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ” ॥

इति । तत् सप्तमे पदे हताया अन्येन पुनर्भूतताया बोद्धव्यम् ।
 तदेतदाह स एव ।

“ पदे तु सप्तमे या तु वलात् काचित् हता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत्तस्यास्तच्च भूयो विगिष्यते ॥

पैतृकन्वप्रसूतायास्ततः पौर्व्विकमर्हकम् ” ।

इति । तच्च स्वामिगोत्रं भूयः पुनरपि विगिष्यते,—इति
 ब्रुवाणो विशेषान्तरमपि द्योतयति । तच्च प्राक्तनस्य वचनस्यैतद्व-
 चनोक्तं पुनर्भूकरणमेव—इत्यवधार्यते । अन्यस्य विशेषस्यानुपल-
 म्भात्—इत्यवधेयम् । यच्च दृहस्यतिस्मरणम्—

“ पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डादिकं ततः ।

इति । तदपि पाणिग्रहणमन्त्राणां पिण्डगोत्रापहारकत्वमाह,
न तेषामेव । केषां तर्हि ? तेषां चतुर्थीहोममन्त्राणाञ्च ।
कस्मात् ? यस्मादनन्तरमेवाह वृहस्पतिः ।

“चतुर्थीहोममन्त्रेण तन्नामहदयेन्द्रियैः ।

भर्वा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत्” ।

इति । अथवा । पाणिग्रहणिका मन्त्राः—इति वचनं सप्तमे
पदे गतायां बध्वाभवगन्तव्यं हारीतसमानार्थम् । तथाच मनुः ।

“पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” ।

इति—सप्तमे पदे गतायां बध्वां पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठां
स्मरति । तदिदं पाणिग्रहणात् परं सप्तपदीगमनमन्येषामेव
नास्माकम् । अस्मादाचार्यैः पाणिग्रहणात् पूर्वमेव तत्सूचनात् ।
आश्वलायनपारस्कराभ्यां हि पाणिग्रहणात् परं तत् सूचितम् ।
यदपि ज्ञातातपस्मरणम्—

“संस्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।

पैतृकं भजते गोत्रमूर्द्धन्तु पतिपैतृकम् ।

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नी पतिपितृणान्तु तस्मात्तद्गोत्रभागिनी” ।

इति । तदपि चतुर्थीतः पूर्वमेव संस्थितायां बोद्धव्यम् ।
सपिण्डीकरणेनेकमूर्त्तित्वप्राप्तेरुत्तरवचने हेतुत्वकीर्त्तनात् । वृत्तायां
खलु चतुर्थ्यां तथैव त्वगादिमंसर्गादिकमूर्त्तित्वं पूर्वमेव निष्पन्नम्—

इति, पुनरिदानीं सपिण्डीकरणस्य तत्र हेतुलोपन्यासो नोपपद्यते ।
एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि ।

सपिण्डीकरणपर्यन्तं पित्रगोत्रभजनमासुरादिनिन्दितविवाहो-
ढाविषयम्—इति स्मृतिमञ्जरीकारादिमतम् । तदपि सङ्गतम् ।

“आसुरादिविवाहेषु पित्रगोत्रेण धर्मवित्” ।

इति वृद्धशातातपवचनात् । परं सपिण्डीकरणपर्यन्तमित्य-
वधिकौर्त्तनमप्रमाणम् । सपिण्डीकरणमपि तस्या न भर्त्तादिभिः
किन्तु माचादिभिरित्यपि तेनैवोक्तम् । यथा ।

“तन्माचा तत्पितामह्या तत्सुखा वा सपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु विघ्नानां योषितां भवेत्” ।

इति । तस्मादासुरादिविवाहोढानां पित्रगोत्रमेव । अन्यामान्तु
सप्तमे पदे बलात् हताया अप्रसूतायाः पित्रगोत्रं प्रसूतायाः
पूर्वभर्तृगोत्रम् । इतरासां चतुर्थीहोमपर्यन्तं पित्रगोत्रं ततः परं
भर्तृगोत्रम् । चतुर्थीतः पूर्वं संस्थितायान्तु सपिण्डीकरणपर्यन्तं
पित्रगोत्रं सपिण्डीकरणात् परं भर्तृगोत्रमित्याख्येयम् ।

यच्च ‘आसुरादिविवाहोढाया अथप्रजाया मृतायाः सपिण्डी-
करणपर्यन्तं पित्रगोत्रभागित्वं; तद्धूने पितुरधिकारस्मरणत्,
गोत्रच्छेदयोश्च युगनद्ध्वाह्निस्रौत्सर्गिकत्वात्’—इति नारायणोपा-
ध्यायवर्णनम् । तन्मन्दम् । मरणादनन्तरमेव पितुरधिकारेण
सपिण्डीकरणपर्यन्तमित्यवधिकरणानुपपत्तेः । मरणात् प्रागेकतर-
गोत्रग्रहणानध्यवसायापत्तेश्च । कथम् ? यदि नामेयमप्रजैव संस्थास्यते,
तर्हि सपिण्डीकरणादूर्ध्वं भर्तृगोत्रमेषा प्रतिपत्स्यते । अथ सप्रजा,

तदा पूर्वमेव । न खल्वादितः एकतरद्वधारयितुं शक्यते,—सप्रजा वा संस्थास्यते, अप्रजा वा—इति । तदिदानीमेकतरगोचपरिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति । एतच्चानिष्टम् । तत्रैव व्यभिचाराच्च । अपुत्रस्य भर्तुरादितः संस्थाने खल्वेवैव तद्धनमधिकरोति—इति भवन्नाते तत्रैव गोत्रच्छत्ययोर्युगनद्धुवाहितं व्यभिचरति । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

अपरे पुनरप्रजाया विवाहाष्टकोढाया एव भर्त्ता प्रेतकृत्ये क्रियमाणे तत्पितृगोत्रेण कर्त्तव्यम्—इति प्रलपन्ति । रघुनन्दनस्तु,—हारीतवचनमवलम्ब्य सप्तपदीगमनात्; बृहस्पतिवचनञ्चाश्रित्य पाणिग्रहणात् गोत्रापहारमभिधाय, 'सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्व-प्रतिपादकवचनं शाख्यन्तरौयं शिष्टव्यवहाराभावात्'—इति कल्पयामास । तदप्यनादरणीयम् । शिष्टव्यवहाराभावस्य शाख्य-न्तरौयत्वहेतुत्वे महाविप्लवापत्तेः । प्रादेशिकस्य च व्यवहारा-भावस्याकिञ्चित्करत्वात् । मन्वादिवचनविरोधस्य तावताऽप्यप-रिहाराच्च ।

—मेयं शिष्टव्यवहाराभावव्यपदेशेन शाख्यन्तरौयत्वकल्पना, वचन-विरोधभयात् सुखपरिहारत्वादा समुज्जमिता, न शिष्टव्यवहारा-भावात्—इति श्लिष्यते । शिष्टव्यवहारस्यापि शाख्यौयमयमन्यथ-यितुं नास्ति सामर्थ्यम्—इति वक्ष्यामः । अपि च । पाणिग्रहणात् पूर्वमेव बध्नाः संस्थाने कतरद्गोत्रमेतस्या भवतामनुमतम्—इति नावगच्छामः । “ऊढाणां भर्तृगोत्रता”—इति सामान्यञ्चाभिधानं विशेषवचनमपेक्ष्यैव प्रवर्त्तमानं न स्नातन्व्येण कञ्चिदर्थं साधयितुं

प्रभवति । विशेषवचनास्थानर्थक्यप्रसङ्गात् । अपि च । विवाहादपि गोचापहारः सप्तमे पदे गतायामेव बध्वा भवति । कुतः ?

“स्वगोचात् भक्ष्यते नारौ विवाहात् सप्तमे पदे” ।

इति वचनात् । विवाहात् कारणात् यः स्वगोचभंशः, स खल्वेव सप्तमे पदे भवतीत्युच्यते । तत् कुत एव विवाहमाचाङ्गो-
चभंशः शक्यते वक्तुम् । न च भवत्कल्पनायां किञ्चित् प्रमाण-
मस्ति । तस्मादस्मादुक्त एव वचनार्थः ।

यदपि पतिगोचेण पत्युरभिवादनं वर्णितं, तदपि पूर्वोक्त-
वचनानामनवलोकनेनेति हेयमेव । सप्तमे पदे गोचापहारबोधक-
वचनस्य तु पुनर्भूविषयतया हारीतेनैव प्रतिपादनाच्च यदृच्छा-
कल्पितोऽयमर्थः प्रमाणपरतन्त्रैरतन्त्रीकर्तव्य एव विदद्भिरित्यस्य
किं विस्तरेण ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

वाग्यताया बध्वा उपवेशनमुक्तमित्येतावन्तं कालं वाग्यतैवेयमा-
सीत् । अथेदानीं योऽयं पत्युभिवादो विहितः,—

सोऽस्या वाग्विसर्गः ॥ १४ ॥

चञ्जुरुचार्थः । अचोत्तरविवाहकर्षणः परिसमाप्तिः—इति
भट्टनारायणप्रभृतयो वृद्धाः । कथं ज्ञायते ? परच समग्रनीयचरु-
होमोपदेशात् । समग्रनीयचरुहोमः खलु कर्मान्तरम् ।

“चरुः समग्रनीयोयस्तथा गोयज्जकर्षणि” ।

इत्यादौ गोयजादिमाहचर्यान्तथाऽवगतेः । अर्घ्यमयन्तराल-
विहितं प्रकान्तस्य कर्षणः परिसमाप्तिं द्योतयति । खकर्षण्यापृतस्य
तदनुपपत्तेः । उत्तरविवाहकर्षणो मध्ये ब्रह्मचर्यादिनियम-

विधानस्यास्तिष्ठत्वाच्च । तस्माद्विवाहकर्मण इवोत्तरविवाहकर्मणः
परिसमाप्तिः साक्षादसूचिताऽप्यर्थतः प्रतिपत्तव्या । तस्मात् तन्त्र-
समापनमिदानीं करणीयम् । दक्षिणा चानुपदेशात् पूर्णपाचा-
दिका देया स्यादिति केचित् ।

अन्ये त्वाहुः । नावोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिः । प्रमाणा-
भावात् । उत्तरसूत्रे ब्रह्मचर्यादिविधानात्—इति चेत् । एतदपि
तादृगेव । न ह्युत्तरविवाहकर्मणः परत एव ब्रह्मचर्यादि विधा-
तव्यम्—इत्यत्रापि किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अपि च । ब्रह्मचर्यादि-
सूत्राणादानुमानिकौ खल्वत्र कर्मणः परिसमाप्तिः । समग्रनीय-
चरुशेषप्रतिपत्तेस्तु परतः प्रत्यक्षामेव तामुपलभामहे । न खल्वनु-
मानं प्रत्यक्षमपि बाधितुमीष्टे । अथापि स्यात्—तस्यैव कर्मणः
सा परिसमाप्तिः न उत्तरविवाहकर्मणः—इति । न—इति ब्रूमः ।
कुतः ? समग्रनीयचरोर्होमस्य प्रतिपत्तेश्च सूत्राणादेव तदपवर्गस्य
सुखमवगमात् । तदर्थमपवर्गसूत्राण्यनतिप्रयोजनत्वात् । तस्माच्च-
परत्वे प्रमाणाभावाच्च । तस्मादुत्तरविवाहकर्मणोऽपवर्गस्यान्यत्राऽसू-
चितत्वात् तस्यैव सोऽपवर्गः—इत्यपगच्छामः । दक्षिणा च गौरेवं
सति कर्मणोऽनुरूपा स्यात् । अत इदानीं तन्त्रसमापनं न
कर्तव्यम्—इति । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥०॥१४॥०॥

तावुभौ तत्प्रमृति चिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्म-
चारिणौ भूमौ सह शयौयाताम् ॥ १५ ॥

तावुभौ दम्पतौ, तत्प्रमृति विवाहकर्मारभ्य । तदिति विप्र-

कृष्टस्य विवाहकर्माणः परामर्शः । नोत्तरविवाहस्य पत्युभिवादनस्य वा । एवं खल्वेतदो निर्देशः स्यात् । अतो यदि दैवान्मानुषाद्वा कुतश्चिदन्तराद्यादिविवाहदिने पत्युभिवादनान्तं न क्रियते, तदापि तत एवारभ्य यथामस्त्वममौ नियमा भवन्ति ।

चिराचं तिस्रो रात्रयो यत्र, चौण्णशोराचाणि—इत्येतत् । अचारलवणाग्निनौ, चारं राजिकादि, लवणं सैन्धवादि । चार-
त्वेऽपि लवणस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात् पृथगुपादानम् । चारञ्च लवणञ्च चारलवणं, तन्न भवतीत्यचारलवणम्—

“ गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

अचारलवणा द्योते चाराश्चान्ये प्रकीर्त्तिताः ” ॥

इति स्मृत्युक्तलक्षणं वा । अग्नितुं गौलं ययोः, तौ अचार-
लवणाग्निनौ स्याताम् । यत्तु अचारलवणमकृचिमलवणम्—इति रघुनन्दनवर्णनम् । तदसङ्गतम् । चारपदस्य कृचिमपरत्वे लवणा-
प्रसङ्गात् । अथ, चारमृत्तिकादिकृतं लवणं चारलवणमुच्यते ? एव-
मपि लक्षणैव । अपि च । एवं खल्वकृचिमलवणाग्रनममकालमेवा-
न्यस्मिन्नपि चारादावग्निते दोषो वा न स्यात्, अकृचिमलवणा-
दन्यद्वा किमपि न अग्नितव्यं स्यात् ।

ननु “ हविष्यमन्नं ” भुञ्जीत—इति सूत्रचिह्न्यति, तेनैवा-
चारलवणाग्रनं सेव्यति ? न—इति ब्रूमः । एतस्मिन्नसूचिते हि
‘ हैमन्तिकं सितास्त्रिभम् ’—इत्यादि पारिभाषिकस्य हविष्यस्य,—

“ हविष्ये गोघृतं मुख्यं तदभावे तु माहिषम् ” ।

इत्येवमादिकस्य वा भोजनं स्यात् न अचारलवणस्य । अत-

इदानीमिदं सूचितम् । अन्यार्थत्वाच्च निर्देशस्य । तच्चोत्तरत्र
वक्ष्यामः । परमार्थतस्तु परत्र “हविष्यमन्नम्”—इति सूत्र्यचेत-
देवाचारलक्षणं व्याकरोति । तथाच गृह्यामंगदः ।

“अयुक्तमन्त्रलवणैरपर्युषितमेवच ।

हविष्यमेतदन्नाद्यमसुरैश्चाप्यभ्युतम्” ॥

इति । अतएवोत्तरसूत्रे, हविष्यमन्नमित्युक्तार्थमिति भट्टनारा-
यणेन व्याख्यातम् । ‘ब्रह्मचारिणौ’ च स्यातां दम्पती । ‘तत्र-
भृति चिराचम्’—इत्यनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि । ब्रह्मचर्यमिह
व्यवायवर्जनमुच्यते । विवाहस्य वृत्तत्वात् व्यवायः प्राप्नोति । वैदे-
हेषु च मद्य एव व्यवायो दृष्टः । सोऽयमिदानीं प्रतिषिध्यते ।

“चिंशदधीं वहेत् कन्या ह्यथां दादशवार्षिकीम्” ।

इत्येवमादिके च कल्पे व्यवायस्य नामभावः—इति द्रष्टव्यम् ।
‘भूमौ’ अधस्तात् ‘सह’ मिलित्वा ‘शयौयातां’ दम्पती । भूमा-
विति पञ्चङ्गादीनां प्रतिषेधो न स्वस्तरकमलादीनाम् । सह—
इत्येकस्वस्तरनियमार्थम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अचार्यमित्याहुः ॥ १६ ॥

अचेतस्मिन्नवसरे अर्घ्यमर्हणं वरस्य, कन्यापित्रा कर्तव्य-
मित्याहुराचार्याः । ‘षडर्घ्या भवन्ति’—इति वक्ष्यति । तत्र यो-
विवाहः, सोऽयम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

आगतेष्वित्येके ॥ १७ ॥

विवाहार्थमागतमाचेध्वैवाहणं कर्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ॥

० ॥ १७ ॥ ० ॥

हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत ॥ १८ ॥

हविष्यं माषकोद्व्यादिवर्जमन्नम् । अचारलवणमित्येतत् ।
हविषि साधु हविष्यं—इति भक्ष्या वा होमोऽच सूच्यते इति
होमावशिष्टमेव भुञ्जीत । युक्तञ्चेतत् ।

“अथं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् पतामन्नं विधीयते” ॥

इति स्मरणात् । “केवलाघो भवति केवलादौ”—इति च
ब्राह्मणम् । न चेदेवं, पूर्वमेव चिरात्रमचारलवणाशनसूचनात्
‘हविष्यमन्नम्’—इति पुनरुपादानमनर्थकं स्यात् । अथवा । हविष्य-
मन्नमित्यनेन पूर्वोक्तमचारलवणं व्याख्यातमित्युक्तमादावेव । ‘परि-
जपितम्’ अन्नपाशेन मणिना—इत्यादिना इत्यर्थः । कुतः ? उक्त-
रच तथा सूचनात् । प्रथमं भुञ्जीत, वरः । तदिदमस्य विवाहात्
परतः प्रथमं भोजनम् । यत्तु—शशुरगृहे प्रथममिदं भोजनम्—
इति वर्णयन्ति । तन्मन्दम् । मानाभावात् । शशुरगृहादागत्य
प्रागुदौच्या ब्राह्मणकुले चेदानौमस्यावस्थानात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

शोभृते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ १९ ॥

यः अनागतदिने भूते—प्रभाते जाते—इत्येतत् । वाशब्दो विक-
ल्पार्थः । रात्रौ भोजनकालादुपरि विवाहे, होमविधिना वा
भोजनकालातिक्रमे एतद् बोद्धव्यम् । सम्यगशनार्थं क्रियते इति
समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

तस्य देवता अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमति-
रिति ॥ २० ॥

तस्य—इति तच्छब्देन पूर्वदिने परदिने वा करणेऽपि स्थाली-
पाकस्थेता देवताः—इति दर्शयति । श्वन्वत् । असमासकरणं
पृथङ्निर्व्वापहोमप्रज्ञापनार्थम् । देवतानाञ्च प्राधान्यात् त्रिस्तण्डु-
लानां प्रचालनम् । देवताभ्यः स्ववेताभ्यो भेदणेनोपघातं होतव्यम् ।
तदिदमधस्तादुक्तम् ॥ २० ॥ ० ॥

उद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाऽभिमृशेद-
न्नपाशेन मणिनेति ॥ २१ ॥

उद्धृत्य पाचान्तरे कृत्वा स्थालीपाकमवशिष्टम् । व्यूह्य पाचान्तरे
स्थापयित्वा । एकदेशं न सर्व्वमपि भाण्डस्यमन्नम् । स्थालीपाक-
शेषात् एकदेशं पाचान्तरेणावदाय पाचान्तरे स्थापयित्वा—इत्येतत् ।
दक्षिणेन पाणिना अभिमृशेत् अन्नपाशेन मणिना—इति मन्त्र-
चयेणेत्यर्थः । अत्र अमावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने सम्बोधनान्तं वधू-
नाम प्रयोक्तव्यम् । “अमाविति नाम गृह्णाति”—इति सूचान्त-
रात् । अत्र, अमावित्यूहं विनैव, विनैव होममग्नमाञ्च लिखन्
भवदेवोऽनादिवचन एव ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

भुक्तोच्छिष्टं बध्वै प्रदाय यथार्थम् ॥ २२ ॥

परिजपितमन्नं पतिः किञ्चित् भुक्त्वा उच्छिष्टं बध्वै प्रदाय
यथार्थम्—इति कर्म्मणः परिसमाप्तिरिह विज्ञायते । तदिदानीं

तन्त्रं समापयितव्यम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण—“यद्यशक्तेः कुलाचारादा
तद्दिन एव धृतिहोमादि चतुर्थीहोमान्तं कर्म क्रियते, तदाऽभि-
मन्वितं कदलादिकं स्वयमाग्राय बधूमाग्रापयेत्”—इति । तद-
सङ्गतम् । कस्मात् ? अशक्तेः स्वकालात् पूर्वं कर्मकरणे माना-
भावात् । विहितकालाच्चात्वात् कृतस्यापि कर्मणः स्वल्पागते काले
पुनः करणमेवानुशिष्यते ।

“अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ” ।

इत्यादिवचनैः । एतच्च स्वयमपि वर्णितम् । तत् कथमत्र विप-
रीतमुच्यते—इति स एव जानाति । अथास्तु कुलाचारादन्यथापि
काले कर्मणः करणम् ? नेत्युच्यते । न खल्वयमाजानिकः समा-
चारः । किन्तुर्हि ? आलस्यादर्वाचीनानां उपरिष्ठादेव प्रवृत्तः—
इत्यनुमीयते । न हि पूर्वेषामथवा क्रिया युक्ता सम्भावयितुम् ।
मोऽयमाचारः चागाद्यशनाचार इव दुराचार एव न कुलाचारः ।
अपि च । स्मृतिमूलः खल्वाचारः तथा विरोधे स्वयमेव बाध्यते न
जातुचिदपि तां बाधितुमीष्टे । न हि पश्चिममिद्वेनाचारेण पूर्व-
मिद्वं शास्त्रमुपरोद्धृत्य—इति युक्तम् । तथा चोक्तम् ।

“स्मृतिमूलो हि सर्व्वेव शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ” ॥

इति । गौतमोऽपि स्मरति । “देशजातिकुलधर्माश्चास्माद्यैर-
विरुद्धाः प्रमाणम्”—इति । तथा वशिष्ठः । “देशधर्मजातिधर्म-
कुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः”—इति ।

येषामपि आचारमूलकत्वं स्मृतीनाम्—इति दर्शनम्, तेषामपि

मृत्युक्त एव प्राक्तनाचारोऽनुसरणीयः न त्वपरिष्ठात् यदृच्छ्या
 प्रवृत्तः—इत्याख्येयम् । पूर्वं खलुष्टयः साक्षात्कृतधर्माणः सर्वज्ञ-
 क्त्या लोकस्थितिचिकीर्षया यमाचारं प्रवर्त्तयन्तिस्म, नाय-
 मर्वाचीनानामतथाभूतानां यदृच्छ्या कल्पितमात्रेणाचारेणोप-
 रोद्धुमुचितः । “अथ खलुच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च
 तान् विवाहे प्रतीयान्” “यत्तु समानं तद्वद्ग्रामः”—इति
 गृह्यान्तरसूत्राभ्यामपि गृह्योक्तधर्माणां जनपदादिधर्माणाञ्च
 विरोधे गृह्योक्तधर्माणामेव करणम्—इति गृह्यकाराणां मतं
 विज्ञायते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ २३ ॥

ममशनीयसहोमस्य,—इति केचित् । उत्तरविवाहकर्माणः,—
 इत्यन्ये ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य द्वितीयो गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थौ सर्गिका ।

अथ भर्हगृहगमनार्थं बध्नाम्—

यानमारोहन्त्याः सुकिः सुकः शाल्मलिमित्येतामृचं
जपेत् ॥ १ ॥

पाणिग्राहः—इति मन्त्रधत्ते । आरोहन्त्याम्—इति निर्देशादा-
रोहणकालौनत्वं जपस्य । एतामितिकरणाच्च यथासम्भवे अश्वादि-
यानपक्षेऽपि एताम्—एवभूतामेव जपेत् न विलोपनमूहं वा
कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ ० ॥

अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदीश्च विषमाणि
च महादृक्षान् श्मशानञ्च,—मा विदन् परिपन्थिन-
इति ॥ २ ॥

बध्ना मह अध्वनि मार्गं वर्त्तमानः पाणिग्राहः मा विदन्—
इति मन्त्रेण चतुष्पथान् समीपस्थानतुमन्त्रयेत् अवलोकयन् । एवं
नदीश्चेत्यादावपि व्याख्येयम् । नद्यः—

“धनुःमहस्ताण्डौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गतांस्ते परिकीर्त्तिताः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणाः । विषमाणि सिंहव्याघ्रचौरादि-
भयाकुलानि, उन्नताननानि वा । महावृक्षा अतिप्रवृद्धास्तरवः ॥ ० ॥
॥ ९ ॥ ० ॥

अश्वभङ्गे नहविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्सु
यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा-
ऽन्यत् द्रव्यमाहृत्य यज्यतेचिदभिश्चिपे—इत्याज्यशेषेणा-
भ्यज्जेत् ॥ ३ ॥

अध्वनि अश्वभङ्गे । अश्वो रथचक्रं, तस्य भङ्गे । नहस्य योक्ता-
दिवद्धस्य अश्वदेव्या विमोक्षे । यानस्य रथस्य विपर्यासे औत्तरा-
ध्येप्रातिलोम्ने अन्यथागमने वा । अन्यासु च आपत्सु यानात्
परिपतनादिकासु चौरव्याघ्रादिकृतासु वा । यमेवाग्निमौपामनं
हरन्ति नयन्ति,—यमेव वा कश्चिदग्निं लौकिकं मन्त्रिधौ लब्ध्वा
आनयन्ति । ‘तमेव’ अग्निम् ‘उपसमाधाय’ इन्धनादिना मन्वुक्ष्य ।
तदेतद् ययार्थमभिप्रेतम् । कथन्नाम ? शास्त्राग्रेसरैव, अनग्रेस्तु
यमेव लब्ध्वा आनयन्ति, तत्र—इति ।

ननु यमेवाग्निं हरन्ति—इत्येतत् शक्यमवक्तुं, नित्यनेमित्तिक-
काम्यहोमार्थमेव हि सोऽग्निरुपादीयते, अथोच्यते कारणं वक्तव्यम् ?
उच्यते । ‘मायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्धे गृह्येऽग्नौ होमो विधी-
यते’—इति सूत्रणात् मायमाहुतेः पूर्वमश्वभङ्गादौ जाते होमोऽयं
विवाहाग्नौ न प्राप्नोति । तदर्थं ‘यमेवाग्निं हरन्ति’—इति
सूचितम् । ‘व्याहृतिभिः’ आज्येन सुवेण ‘हुत्वा’ । “व्याहृतिभिरिति

वचनं परिसङ्ख्यानार्थम् । तेन चिप्रहोमः स्यात् न तन्त्रहोमः । एवञ्च
 व्यञ्जकरणपर्युत्तरे कृत्वा आज्यं संस्तुत्य समिधमाधाय प्रायश्चित्तार्थ-
 त्वात् व्याहृतिचतुष्टयं कृत्वा अनुपर्युत्तेत्—इति भट्टभाष्यम् ।
 ततश्च 'अन्यत्' अचादि 'द्रव्यं' आनीय, यच्छतेचिदित्यनया चचा
 न साक्षा, च्छगधिकारात् सास्त्रेति चावचनात् । 'आज्यशेषेण'
 होमावशिष्टेनाज्येन अभ्यञ्जेत् अभ्यञ्जयेत्—इत्यर्थः । कश्चित्तथैव
 पाठः । अभ्यञ्जनमिह सचणम् । अञ्जु व्यक्तिषवणगतिषु—इति
 स्मरणात् । अभ्युत्तणम्—इत्यसङ्गता वर्णना ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

वामदेव्यं गौत्वाऽऽरोहेत् ॥ ४ ॥

वामदेव्यं नाम साम गौत्वा बधूंसहितः पतिर्यानिमारोहेत् ।
 आरोहयेत्—इति पाठे बधून् यानमारोहयेत्—इत्यर्थः । ननु
 इदमवाच्यम् 'अपवृत्ते कर्षाणि वामदेव्यगानम्'—इति सिद्धत्वात् ।
 मैवम् । कर्षापवर्गविहितादामदेव्यगानादपरस्यैव वामदेव्यगानस्यै-
 तदर्थत्वात् । अन्ये त्वाङ्कः,—सिद्धस्यापि वामदेव्यगानस्य पुनरुपादानं
 कमार्थम् अन्यथा अनुपर्युत्तणान्त एव स्यात्—इति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

प्राप्तेषु वामदेव्यम् ॥ ५ ॥

बध्वा प्राप्तेषु पतिगृहेषु वामदेव्यं गायेत् पतिः । वामदेव्यं
 गौत्वा प्रवेष्टयेत्—इति रघुनन्दनवर्णनायां प्रमाणं नास्ति । बधून्वे-
 दानौमपि यानस्थितैव वर्तन्ते, त्राह्मण्यः स्वस्वेनां यानादवरोपयि-
 ष्यन्ति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

गृहागतां पतिपुत्रशैलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरोप्या-
नडुहे चर्मण्युपवेशयन्ति—इह गावः प्रजायध्वमिति ॥
॥ ६ ॥

पतिगृहागतां बधूम् । गृहं याताम्—इति पाठेऽपि पतिगृहं
प्राप्तामित्येक एवार्थः । पतिः, पुत्राः, शैलं ब्रह्मण्यतादि चयो-
दशविधं हारौतोक्तम् । एतैः सम्पन्नाः—अवियुक्ताः ब्राह्मण्यः,
अवरोप्य यानादवतार्य, आनडुहे चर्मण्युपवेशयन्ति—इत्युक्तार्थम् ।
इह गाव इतिमन्त्रेण वरेण पठितेनेत्यर्थः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तस्याः कुमारमुपस्य आदध्युः ॥ ७ ॥

तस्या आनडुहे चर्मण्युपविष्टाया बध्वा उपस्ये उत्सङ्गे
कुमारमकृतचूडं यं कश्चिदालकमादध्युः स्थापयेयुः । ता एव
ब्राह्मण्यः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तस्मै शकलोटानञ्जलावावपेयुः ॥ ८ ॥

तस्मै—इति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य बधूत्सङ्गोपविष्टस्य
कुमारस्याञ्जलौ शकलोटान् आवपेयुर्दद्युस्ता एव ब्राह्मण्यः । आह ।
क इमे शकलोटा नाम ? उच्यते । शके कर्दमे लोटन्ति—इति
शकलोटाः शालूकान्यूचन्ते । तानि च कङ्गारकुमुदनीलोत्पल-
मूलानि ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

फलानि वा ॥ ९ ॥

फलानि वा चूतादीनि तस्याञ्जलावावपेयुः ॥ ९ ॥ ० ॥

उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतौर्जुहोत्यष्टाविह
धृतिरिति ॥ १० ॥

वधूसङ्गादुत्थाप्य कुमारम्, 'सन्निधायुपवेश्य'—इति भट्टनारा-
यणः । ध्रुवाः ध्रुवफलकाः । ध्रुवत्वं स्थिरत्वं वा बध्नाः पतिगृहे जन्यते
आभिरित्याहुतयो ध्रुवा इत्युच्यन्ते । अथवा । ध्रुवाः आवश्यकाः ।
यद्यपि सर्वामामण्याहुतौनामावश्यकत्वमस्ति, तथापि खगृहाग-
मनात् परं सूचितत्वात् अश्वरुगृहावस्थानपक्षे एता आहुतयो न
प्राप्नुवन्ति, इति, तत्राप्यवश्यमासां होतव्यत्वार्थान्तदुपादानम् ।
'आज्याहुतौर्जुहोति'—इत्युक्तार्थम् । कियत्वं पुनस्ताः? अष्टौ ।
कथं जहोति? इह धृतिरित्यष्टभिर्मन्त्रैः । अष्टाविति किमर्थम्?
आहुतौनामष्टवप्रज्ञापनार्थम् । इह धृतिरिति कतमे मन्त्राः
इहाभिप्रेयन्ते, तच्चैवावधार्यन्ते । तस्मादष्टाविति वचनं सुखेन तदव-
गमार्थम् । 'आन्वाये ह्यवधानत्वान्मन्त्रस्याहुतिदयमेकैकेन मन्त्रेण
माभूदित्यष्टावित्युक्तम्'—इति भट्टभाष्यम् ।

तदत्र, इह धृतिः स्वाहा—इत्यादिः प्रयोगः । ननु स्वाहा-
योगे चतुर्थी प्राप्नोति? सत्यं प्राप्नोति, आन्वायविरोधान्तु न
क्रियते । चतुर्थी हि कृतायाम्—इह धृतिः—इत्यान्वाय उपह-
स्येत । 'मन्त्रान्ते स्वाहाकारः'—इति च सूत्र्यन्वाचार्यः समा-
न्वायपठितस्य मन्त्रस्य स्वाहाकारान्तत्वमेव विशेषो नान्यः कश्चि-
दिति दर्शयति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ धृतिहोमे न प्रयुज्याद्गोनामसु तथाऽष्टसु ।

चतुर्थैर्मध्यरत्येतद्गोनाम्बि न हि ह्यते ” ॥

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

समाप्तासु समिधमाधाय यथावयसं गुरून् गोषे-
णाभिवाद्य यथार्थम् ॥ ११ ॥

समाप्तासु—इति, समिधमाधाय—इति च, इयमपि कमार्य-
मुच्यते । कयस्वाम ? समाप्तासु ध्रुवाङ्गतिषु अन्यास्त्रपि आन्व-
तन्मविहितास्त्राङ्गतिषु समिधमाधायैव अभिवादयेत् न त्वनुपस्थु-
चणादिकमपि कृत्वा । यथावयसं वससोऽनतिक्रमेण—यो यो-
वयसा दृढस्तं तमित्यर्थः । गुरून् विद्यागुरुपितृमातृप्रभृतौन् ।
गोषेण अभिवाद्य—इत्युक्तार्थम् । तत्रापि प्रथमं विद्यागुरुमेवाभि-
वादयेत् । कुतः ?

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ।

आददौत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ” ॥

इति ।

“न चानिष्टुष्टो गुरुणा स्नानं गुरून् अभिवादयेत् ” ।

इति च स्मरणात् । पित्रोस्तु प्रथमं मातरमेव ।

“सहस्रेण पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ” ।

इति गौरवातिरेकस्मरणात् ।

“उत्पादकब्रह्मदाचोर्गरीशान् ब्रह्मदः पिता ” ।

इति च गौरवातिरेकस्य गुरोः पितृभ्यामादितोऽभिवादनस्य

दर्शनात् । तस्मात् मातुर्गौरवातिरेकस्मरणं पोषणरत्नार्थम्—इति मतममङ्गतम् । अथ,—

“कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जघाह सत्वरम् ।

देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवमहायवान्” ।

इति पौराणिकलिङ्गात् क्रमः कल्प्यताम् ? उच्यते । कल्पनीयः क्रमः—इति सत्यम् । स च तावत् स्मार्त्तनैव लिङ्गेन कल्पयितुमुचितः । न तु एतदनादृत्य पौराणिकेन लिङ्गेन । कस्मात् ? स्मृतेर्बलवत्त्वात्, विशेषतस्तु मनुस्मृतेः । ‘भगवानपि सर्वात्मा’—इत्युपक्रम—

“ननाम दण्डवद्भूमौ मातरं पितरन्तथा” ।

इति पुराणान्तरगतेन लिङ्गेन सप्रतिपक्षितत्वाच्च ।

“मातरं पितरञ्चोभौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्षयित् ।

प्रणम्य मातरं पश्चात् पितरं प्रणमेद्गुरुम्” ।

इति पुराण एव प्रथमं मातुः प्रणामाभिधानाच्च । तस्मात्—पितुरादौ पादग्रहणं ततो मातुः—इति तत्त्वकारमतममङ्गतम् । यथार्थम्—इति कर्षणः परिसमाप्तिरुच्यते । तेनानुपर्युचणादि तन्वमिदानीं समापयेत् । दक्षिणा चानादेशात् पूर्णपाचादिका स्यात् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागौशमहाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयग्रन्थसूत्रभाष्ये द्वितीय-
प्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमो खण्डिका ।

अथातश्चतुर्थीकर्म ॥ १ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ विवाहारात्रेयां चतुर्थीं रात्रिः
तस्यां कर्म चतुर्थीकर्म, वर्जिष्यते—इति सूत्रशेषः । अथ, मन्त्रि-
हिततरुधृतिहोममेवापेक्ष्य चतुर्थीं कथं न स्यात् ? तर्हि अथशब्दो-
ऽनर्थकः स्यात् मन्त्रिधानादेव तदवगतेः । तस्मादथेति विवाहस्य
परामर्गः । चतुर्थी—इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च चतुर्थीं रात्रिरित्य-
वगम्यते । इतरथा चतुर्थीकर्म इति निर्देशः स्यात् ।

“विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थीहनि रात्रिषु ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके” ।

इति ।

“चतुर्थीहोममन्त्रेण तड्मांसदयेन्द्रियैः ।

भर्ता संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत्” ।

इति शानयोर्वचनयोस्तात्पर्यपर्यालोचनयाऽप्येतदवगम्यते ।
कथम् ? इत्यम् । अत्र खल्वेकस्मिन् वचने चतुर्थीहनि रात्रौ
गोत्रेक्यमनुशिष्यते । अन्यस्मिंस्तु तस्य चतुर्थीहोममन्त्रफलत्वम् ।
तस्मादनुमिनुमः,—विवाहाच्चतुर्थदिने रात्रावयं होमः—इति । एवं
खल्वत्र रात्रेरपेक्षा दृष्टार्था भवति । अन्यथा अदृष्टार्थत्वमस्याः
कल्पनीयम् । तच्चानिष्टम् ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेतस्मिन् कर्मण्यकृते याऽस्याः पापौ लक्ष्मीः—इत्यादयो दोषाः शरीरादस्या नापद्यन्ति, अतः एतस्मात् कारणात् इदमवश्यं कर्त्तव्यम्—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतौर्जुहोति अग्ने प्रायश्चित्त इति चतुः ॥ २ ॥

अग्निमुपसमाधाय—इत्युक्तार्थम् । प्रायश्चित्तलिङ्गैर्मन्त्रैराज्याहुतयः प्रायश्चित्ताज्याहुतयः, ताः जुहोति, अग्ने प्रायश्चित्ते—इति मन्त्रेण । किं भक्तत् ? न । कति तर्हि ? चतुः । अच, चतुरिति वीक्षितमवगन्तव्यम् । तत्र हेतुं वक्ष्यामः ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

किं समाधायपठितमेव अग्ने प्रायश्चित्ते—इति मन्त्रमविशेषेण अभ्यस्य चतुश्चतुर्होतव्यम् ? न । कथन्तर्हि ? उच्यते । प्रथमा तावदाहुतिर्यथापठितेनैव मन्त्रेण होतव्या । अन्यासु पुनराहुतिषु—

अग्नेः स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्याः ॥ ३ ॥

क्रमशः प्रयोक्तव्याः—इति सूत्रशेषः । समाधायपाठादेतावानेव विशेषः न पुनरपरः कोऽपि । कुतः ? प्रथमस्यैव मन्त्रस्याग्निपद-स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्यपदप्रचेपमात्रेणाभ्यासोपदेशात् । तस्मात्, चतसृखण्डाहुतिषु पापौ लक्ष्मीः,—इति पदमेव स्यात् ॥ ० ॥ ३ ॥

समस्य पञ्चमौ बहुवदूह ॥ ४ ॥

समस्य अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः—इत्युच्चार्य, बहुवदूह प्राय-श्चित्तयो यूयम्—इत्येवमादि बहुवचनमूहित्वा पञ्चमौमाहुतिं

जुहोति । अथमपि सूचितविशेषमात्रेण प्रथमस्यैव अग्ने प्रायश्चित्ते—
इत्यादिमन्त्रस्याभ्यासोपदेशः । तेनात्रापि पापी लक्ष्मीः—इति
पदमेव स्यात् । अत्रापि, पञ्चमौ पञ्चमीम्—इति वीष्वा बोद्धव्या ।

अत्र किञ्चिदक्तव्यमस्ति । पद्यमानमन्त्रकाण्डे प्रायश्चित्ता-
व्याज्जतिलिङ्गाः पञ्च मन्त्राः पद्यन्ते । तत्र, “अग्ने प्रायश्चित्ते तं
देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
याऽस्याः पापीलक्ष्मीस्तनूत्तामस्या अपजहि”—इति प्रथमो मन्त्रः ।
“वायो प्रायश्चित्ते तं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम-
उपधावामि याऽस्याः पतिग्नौ तनूत्तामस्या अपजहि”—इति
द्वितीयो मन्त्रः । “चन्द्र प्रायश्चित्ते तं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः अपुत्र्या तनूत्तामस्या-
अपजहि”—इति तृतीयो मन्त्रः । “सूर्य प्रायश्चित्ते तं देवानां
प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपसव्या
तनूत्तामस्या अपजहि”—इति चतुर्थो मन्त्रः । “अग्नि-वायु-चन्द्र-
सूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्य ब्राह्मणो वो-
नाथकाम उपधावामि यास्याः पापीलक्ष्मीः पतिग्नौ अपुत्र्या
अपसव्या तनूत्तामस्या अपहत”—इति पञ्चमो मन्त्रः । एवन्तावत्
पञ्चमन्त्राः पद्यन्ते ।

तत्राचार्येण प्रथमेनैव मन्त्रेण पञ्च आहुतयः सूचिताः । प्रथमा
तावदाहुतिर्यथापठितेनैव मन्त्रेण होतव्या । ‘अग्ने’—इत्यस्य स्थाने,
‘वायो’—इत्युक्त्वा तेनैव द्वितीया, ‘चन्द्र’—इत्युक्त्वा तेनैव तृतीया,
‘सूर्य’—इत्युक्त्वा तेनैव चतुर्थी, ‘अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः’—इत्युच्चार्य

वज्रवदूहिता तेनैव पञ्चमी । एवं प्रथमपठितेनैव मन्त्रेण पञ्च मन्त्राः सम्पद्यन्ते, पञ्च चाहुतयोभवन्ति । अत्र मन्त्रपञ्चक-
एव पापौ लक्ष्मीः—इति पदं स्यात् । सूत्रितविशेषमात्रेण प्रथम-
पठितस्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात्—इत्यवोचाम ।

तत्र च, प्रथमपठितमन्त्रस्य अग्निपदस्थाने एकैकशो वायु-
चन्द्र-सूर्यपदप्रत्येकेण ये चत्वारो मन्त्राः सम्पद्यन्ते, यास्य चतस्र
आहुतयो भवन्ति, तेषां चतुर्णां चतुर्धा अभ्यासः कर्त्तव्यः । कुतः ?
चतुश्चतुरिति वीष्मावज्ञात् । तत्र, चतुर्णां मन्त्राणां चतुर्द्वे
चत्वारो मन्त्राः चतुर्भिर्गुणिताः षोडश सम्पद्यन्ते । आहुतयोऽपि
षोडशैव भवन्ति । एवं समस्ताग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्यपदवान् वज्रवच-
नान्तः पञ्चमोऽपि मन्त्रः चतुर्ध्वाभ्यमितव्यः, पञ्चमौ पञ्चमौमिति
वीष्मावज्ञादेव । एवञ्च समस्ताम्यादिपदवन्तो वज्रवचनान्ता अपि
मन्त्राश्चत्वार एव सम्पद्यन्ते । आहुतयश्च चतस्रो भवन्ति । एवं
मिक्षित्वा प्रयोगकाले विंशतिर्मन्त्राः, विंशतिश्चाहुतयः सम्पद्यन्ते ।
तथाच “व्यस्तस्य चतुष्टयस्य समस्तस्य चैकस्य चतुर्धा आवृत्तिः
मिद्धा”—इति नारायणोपाध्यायाः ।

तदेवं चत्वारि मन्त्रपञ्चकानि भवन्ति । समस्य पञ्चमीम्—इति
सर्वेषामेव वज्रवचनान्तमन्त्राणां पञ्चमीत्वानुरोधात् । तत्र प्रथमं
मन्त्रपञ्चकं यथा पठितव्यं, तथा पुरस्तादस्माभिर्दर्शितम् । उत्तर-
पञ्चकत्रयेऽपि प्रथमपञ्चकमन्त्रा एवाभ्यमितव्याः । तत्र द्वितीयपञ्चके
पापौ लक्ष्मीः—इति पदस्थाने पतिघ्नी—इति पठितव्यम् । अयमेव
विशेषः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । एवं तृतीयपञ्चके तत्रैव स्थाने,

‘अपुञ्चा’—इति, चतुर्थपञ्चके तत्रैव स्थाने ‘अपमञ्चा’—इति विशेषः । सर्वमन्यत् पूर्ववदेव । कुतः पुनः पतिष्ठादिपदप्रयोगो-
वर्णते ? न खल्वेतत् सूत्रितम् । उच्यते । मन्त्रमन्त्राद्या
पतिष्ठादिपदपाठबलादेवमुज्जीयते । अन्यथा तत्र मन्त्रपञ्चक-
पाठोऽनर्थक एव स्यात् । प्रथमपठितेनैव मन्त्रेण पञ्चमन्त्राणां
सूत्रितत्वात् । तस्मात् द्वितीय-तृतीय-चतुर्थमन्त्रपाठः, तत्तत्पञ्चके
पतिष्ठादिपदप्रत्येकप्रज्ञापनार्थः । पञ्चममन्त्रपाठस्तु समस्तान्वादि-
पदवति मन्त्रे एकैकशः पापीलक्ष्म्यादिप्रत्येकपदपाठसूचनार्थः ।
तदेतत् सर्वं कर्मप्रदौपकृता कात्यायनेन स्पष्टीकृतम् ।

“मन्त्राद्याऽग्न इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः ।

पथते, तत्प्रयोगे स्यात् मन्त्राणामेव विंशतिः ।

अग्नेः स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्या वज्रवदूषा च ।

समस्य पञ्चमौ सूत्रे चतुश्चतुरिति श्रुतेः ।

प्रथमे पञ्चके पापीलक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।

अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः ।

द्वितीये तु पतिष्ठा स्यादपुञ्चेति तृतीयके ।

चतुर्थे तपमथ्येति इदमाहुतिविंशकम् ” ।

इति । “यद्यपि, सूत्रे वीष्णा न श्रूयते, तथापि कल्प्या ।
अन्यथा पापीलक्ष्मीपदावृत्त्या व्यस्यसमस्ताः पञ्चैवाहुतयः स्युः ।
तदा चास्त्रायपठितस्य वायो—इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य बहुदोषो-
पशमनार्थस्य प्रायश्चित्ताङ्गस्य बाधापत्तिः । आस्त्रायपठितस्य सम-
स्तान्वादिपुतस्य पञ्चमस्यापि, पापीलक्ष्मीः—इत्याद्येकैकप्रदव्याहारेण

वीष्णापचे अनुरोधात्”—इति नारायणोपाध्यायाः । व्याख्यानान्न-
राणि परेषां न दूषितानि ग्रन्थगौरवभयात् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपाचेऽवनयेत् ॥ ५ ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

तेनैनां सकेशनखामभ्यज्य ह्रासयित्वाऽऽस्त्रायन्ति ॥ ६ ॥

तेन उदकपाचस्यसम्पाताज्जेन एनां बधूं, सकेशनखां सप्त केशैश्च
नखैश्च वर्त्तमानाम्, अभ्यज्य सचयित्वा, ह्रासयित्वा उदर्त्तनादिना
तदभ्यञ्जनमपनीय । अथवा । ह्रासतिर्गतिकक्षा । तस्मात् प्रदेश-
ज्ञात् प्रदेशमन्यं गमयित्वा । कामयित्वा—इति पाठे व्यक्त एवाद्य-
मर्थः । वस्तुतस्तु, उदर्त्तनं नखरोमच्छेदनं मेखलायाः संमनस्य
ह्रासनमुच्यते । कथं ज्ञायते ?

“उदर्त्तनं नखच्छेदो रोमच्छेदनमेव च ।

संमनं मेखलायाश्च ह्रासनानि विदुर्बुधाः” ॥

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । एतदविद्वान् एव ‘कामयित्वा’—
इति पठन्ति । आस्त्रायन्ति स्त्रायन्ति । बहुवचनादनिष्टतः
कर्त्ता । अत्र चतुर्थीकर्मणः परिसमाप्तिः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

ऊर्द्धं चिराचात् सम्भव इत्येके ॥ ७ ॥

प्रकृतात् चिराचादूर्द्धं परतः, सम्भवत्यनेन—इति सम्भवः सम्भोगः
व्याप्यः कर्त्तव्यः—इत्येके आचार्या मन्यन्ते । अथ, सुचमिदं
शक्यमवक्तुम्, सम्भवस्य रागत एव प्राप्तेः । विवाहात् प्रभृति

चिरात्रं ब्रह्मचर्यविधानाच्च तदूर्द्ध्वं ब्रह्मचर्यनियमाभावस्यावगतेः ।
 उच्यते । उपरिष्ठात् स्वातकव्रतेषु सूचयिष्यति—“नाजातलोभ्या
 सहोपह्वासमिच्छेत्”—इति, तदपवादार्थमिदमुच्यते । कथञ्चाम् ?
 यद्यजातलोभ्येवातीव पुरुषोपभोगाभिलाषिणौ भवति, तर्हि
 चिरात्तदूर्द्ध्वं तद्रत्नायं सम्भवितव्यम् । अपि च । अतुकालादन्यत्र
 रागमात्राधीनत्वात् सम्भवस्य स्त्रीणां तदभिलाषेऽपि पुंसो रागा-
 भावादकरणमपि प्राप्नोति । तदनेन निरस्यते । अन्यथा खल्व-
 भिलाषपरवशा कदाचिदकार्यमपि कुर्यात् । तस्मादिनाऽपि अतु-
 कालं स्त्रीणां रत्नायं सम्भवितव्यम्—इति । रत्नं खल्वसामवश्य-
 मेव कर्तव्यम् । अकुर्वतो दोषश्रवणात् । तथा च मनुः ।

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः” ।

इति । सोऽयं रत्नोपायः सम्भवोऽपि नियम्यते । तथाच स्मरणम् ।

“यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरणम् ।

स्वदारनिरतस्यैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः” ।

इति ।

“अतुकालाभिगमनं कार्यं पुंसां प्रथमतः ।

मदैव वा, पर्व्ववर्ज्जं स्त्रीणामभिमतं हि यत्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

यदर्तुमती भवत्युपरतशोणिता तदा सम्भवकालः ॥ ८ ॥

यदा अतुमती भवति । अतुर्नाम गर्भधारणयोग्यावस्थोपल-

चितः कालविशेषः । स च शोणितनिःस्रणादारभ्य षोडशाहो-
राचात्मकः । तदाह मनुः ।

“ ऋतुः स्वाभाविकः स्वीर्णां राचयः षोडश स्मृताः ” ।

इति । किम् ऋतुमत्यां सत्यामेव सम्भवकालः ? न । कदा
तर्हि ? यदा उपरतशोणिता अपगतरक्तयोनिद्वारा भवति तदा
सम्भवकालः पर्ववर्जम् । कुतः ? “पर्ववर्जं व्रजेदृतौ”—इति स्मर-
णात् । अयमयकरणे दोषश्रवणान्नियम एव । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“ ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

अवाप्नोति स मन्दात्मा भूणहत्यामृतावृतौ ” ।

इति । यच्च वर्णयन्ति—

“ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु सदा कायं शौचं मुचपुरौषवत् ” ॥

इत्यनृतौ मैथुनिनः शौचविशेषोपदेशान्नेयं परिसंख्या, अपि तु
नियममोऽयम्—इति । तदसङ्गतम् । अस्पृशस्पर्शनादिवत् यद्-
च्छोपनतमैथुनानुवादेन तस्य कृतार्थत्वात् । तस्मादस्मदुक्तादेव-
हेतोर्नियमः । नेयं परिसंख्या भवितुमर्हति । निषेधरूपत्वान्तस्थाः ।
यथाऽऽहुः ।

“ अन्यार्थश्रूयमाणा च याऽन्यार्थप्रतिषेधिका ।

परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनम् ” ॥

इति । तथात्वे ‘सदैव वा’—इत्यादिस्मृत्यन्तरविरोधापत्तेः ।
अकरणे दोषश्रवणानुपपत्तेश्च । दोषवयदुष्टा च सा न खल्वा-
श्रयितुमुचिता सम्भवन्त्यां गतौ । तथाचोक्तम् ।

“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या चिदोषिका ” ॥

इति । विधिस्तावदसौ न भवत्येव । स्वरमतः प्राप्त्वात् ।

अत्यन्ताप्राप्तविषयो हि सः । तथाचाहुः ।

“विधिर्विधायकं वाक्यं चोदनार्थं प्रवर्त्तकम् ।

अत्यन्ताप्राप्तविषयं कर्त्तव्यास्त्वष्टका यथा ” ॥

इति । तस्माद्वातिरेके दोषश्रवणादावश्वकत्वावगतेर्नियम एवा-
यम् । तथाचोक्तम् ।

“स्वरूपा क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् ।

नियमः सोऽत्र विज्ञेयः आहुतेर्मांसाशनं यथा ” ॥

इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद्विष्णुर्योनिं कल्प-
यत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि शिनीवालीति च ॥ ६ ॥

कुक्षितप्रदेशानां मध्येनैव पाणिना कृत्योपदेशात् प्रदेशस्य
चास्य कुक्षितत्वात् मध्येनैवायमभिमर्शः स्यादिति दक्षिणेनेत्याह ।
दक्षिणेन पाणिना उपस्थं योनिमभिमृशेत् स्पृशेत् विष्णुर्यो-
निमित्येतया च्छवा गर्भं धेहीत्येतया च । पृथङ्निर्देशात्
पृथगेव स्पर्शः । स खल्वयं स्पर्शो मन्त्रपाठसमकालमेव स्यात् ।
कुतः ? उत्तरसूत्रात् । अतएव, उपस्थं स्पृशन् जपति—इति
भवदेवभट्टोऽप्याहस्य । तस्मात्, मन्त्रपाठानन्तरं स्पर्शः—इति रघु-
नन्दनमतमसङ्गतम् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

समाप्यचौ सम्भवतः ॥ १० ॥

अचुरचरार्थः । ननु, समाप्यचौ—इति शक्यमवक्तुम् । उच्यते ।
 ‘समाप्य सम्भवत—एव नेतरत् किमपि कुर्यात् । इतरथा कर्माप-
 वर्गविहितं वामदेव्यगानमत्र स्यात्’—इति भट्टनारायणः । नेतत्
 सारम् । कुतः ? यतो न खल्वभिमर्शाऽव कर्म, येन तदन्ते कर्मा-
 पवर्गविहितं वामदेव्यगानं प्रसज्येत । किन्तर्हि ? सम्भवः—इति ब्रूमः ।
 कस्मात् ? तथैवोपक्रमात् । अतः सूत्राच्च । तत् कुत एवेदानौ
 वामदेव्यगानं प्रसज्येत, येन तन्निरासार्थमेतत् सूचितमुच्यते ।
 सम्भवात् परतः खल्वेतत् स्यात् । “गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं
 मन्दधाति”—इति शास्त्रान्तरमपि, गर्भाधानविधिना; विष्णु-
 खीनिं कल्पयत्वित्यादिना, उपेतः स्त्रियमुपगतः—इति सम्भवाद-
 न्यदावृद्धिति दर्शयति । तस्मात्, दर्शारम्भणौययोरिव कालार्थं
 वचनं वर्णनीयम् । कथञ्चाम ? अचौ समाप्य सम्भवत एव न
 पुनरन्तरा किञ्चिदन्यत् कुर्यात्—इति । तेन पूर्वञ्च सूचितो-
 ऽभिमर्शाऽपि अचौः परतो न स्यात्, किन्तु तत्पाठसमकालमेव—
 इति सिध्यति । यत्तु तत्त्वकारेण, अचोरन्ते स्पष्टं व्याख्यायापि,
 अचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये—इति वर्णितम् । तदप्य-
 मङ्गलम् । न हि तस्मिन्ने अचोरनन्तरभाविनोऽभिमर्शादपि पराचौ-
 नस्य सम्भवस्य अचोर्मध्ये प्रसङ्गः शक्यते वक्तुं, येन तन्निरासार्थं
 समाप्यैव—इति नियमनमर्थवत् । तस्मादस्मदुक्तैवावधारणा ।

तदस्य गर्भाधानस्य पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याप्तिभिर्हो-
 तव्यम् । कस्मात् ?

“अग्नेस्तु मास्तजो नाम गर्भाधाने विधीयते” ।

इति गृह्यासंगहोक्तस्याग्नेर्यवन्तोपपत्तेः । यत्र यत्र खल्वग्नि-
रुच्यते न होमः, तत्र तत्रैवमवोचाम. “आव्याहृतिस्वनादिशे पुर-
स्तादोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्होमः”—इत्यत्र । तदत्र पूर्णाहुतिर्न
कर्त्तव्या । कुतः ?

“विवाहे व्रतवन्धे च शालायां चौलकर्म्मणि ।

गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत्” ॥

इति स्मरणात् । केचिदत्र,—

“विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो-

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्” ॥

इति कर्म्मप्रदौपवचनं पश्यन्तः आहुं निषेधन्ति । तदसङ्गतम् ।
यतो न खल्वेतत् गर्भाधाने आहुं निषेधति । कुत्र तर्हि ?
गर्भाधानादूर्वाचौनेषु विवाहादिषु प्रत्येकम्—इति ब्रूमः । कुतः ?
यस्य कर्म्मगणस्यान्ते गर्भाधानं शुश्रुम—इति गणाद्विर्भूतस्यैव
गर्भाधानस्य गणलक्षणत्वावगतेः । तुकारार्थेन चकारेण तस्य
गणवाङ्मत्वप्रज्ञापनाच्च । ननु यथा विवाहो गणान्तर्भूतएव तदादि-
त्वलक्षणः, तथा गर्भाधानमपि तथैवान्तलक्षणमस्तु । नैष दोषः ।
उक्तादेवहेतोस्तस्य गणवाङ्मत्वप्रतिपत्तेः । वैयधिकरण्येन चोपदेशात् ।
यस्यान्ते गर्भाधानं शुश्रुम—इति वैयधिकरण्येनोपदिश्यते । तेना-
वगच्छामः, गणाद् विर्भूतमेव सद्गर्भाधानं तदन्तलक्षणम्—इति ।

शुश्रुम—इति करणाच्च गर्भाधानस्य गणान्ते अवणमेव परं, न पुनरिदमपि तदन्तर्गतम्,— इति दर्शयति । सन्दिग्धस्य शास्त्रार्थः शास्त्रान्तरादवधार्यते । स्फुटमत्र शास्त्रान्तरेषु आह्वमुपलभ्यते ।

“ निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

इष्टौ पुंसवने चैव आह्वं कर्माङ्गमेवच ” ।

इति ।

“ जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकन्ययोः ।

पितृश्रान्दौमुखाग्राम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ।

देवव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।

नवाक्षभोजने खाने ऊढायाः प्रथमार्त्तवे ” ।

इति चैवमादौ वञ्चलम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण । अन्तशब्दोऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः पट इति वत् । समौपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणलोपलक्षणत्वसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । गर्भाधाने आह्वविधायकं वचनं कन्दोगेतरविषयमिति । तदसमौचीनम् । सिद्धे हि आह्वविधायकवचनस्य कन्दोगेतरविषयत्वेऽन्तशब्दोऽवयवार्थः स्यात्, सिद्धे चावयवार्थत्वे अन्तशब्दस्य आह्वविधायकवचनं कन्दोगेतरविषयमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । सत्यर्थसन्देहे सत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णय इति च स एवाह । तत्कथमत्रैवं ब्रवीतीति न खल्वधिगच्छामि ।

‘गर्भसंस्कारश्चायं गर्भाधानाख्यः पाचद्वारेण स्यात् । ततश्च, सकृत्संस्कृते स्त्रीद्रव्ये यो यो गर्भ उत्पद्यते, स स संस्कृत एव भवति । तस्मात् सकृदेव स्नातृ प्रतिगर्भमपि । एवं पुंसवनसीम-

नोन्नयनयोरपि द्रष्टव्यम्—इति भट्टनारायणप्रभृतयः । ‘वयोऽप्यसौ संस्काराः प्रतिगर्भमावर्त्तन्ते, अन्यथा परेषां गर्भाणामसंस्कारः स्यात्’—इति कर्कोपाध्यायः । गर्भाधानं प्रतिगर्भमावर्त्तते न पुंसवनसौमन्तोन्नयने—इति विज्ञानेश्वरः । सौमन्तोन्नयनं प्रतिगर्भं नावर्त्तते, गर्भाधानपुंसवने आवर्त्तते एव—इति शूलपाणिगार्ग्य-नारायणप्रभृतयः । किं पुनरत्र युक्तम् ? गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिर्न सौमन्तकरणस्य—इति ब्रूमः । कुतः पुनरियमवधारणा ? परतो वक्ष्यामः । गर्भाधानमपि प्रतिगर्भं नावर्त्तते—इति तु विप्रतिषिद्धमेव । सम्भवरूपत्वादस्य । तदन्तरेण गर्भसंस्थितेरेवाभावात् । प्रतिच्छतु खल्वेतदावर्त्तते । ‘क्षतावृतौ’—इति स्मरणात् । अभिमर्शः ह्यावृदित्यवोचाम । परमन्वाहार्य्यश्राद्धस्य नावृत्तिः ।

“अमहद्दयानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्मृतातरः श्राद्धमेवच” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् । प्रतिमासकर्त्तव्यदर्शपौर्णमासादीनामिव प्रतिच्छतुकर्त्तव्यगर्भाधानस्याप्यविशेषात् । ‘उदायाः प्रथमार्त्तवे’—इति वचनाच्च ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौथगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके षष्ठी खण्डिका ।

गर्भाधानानन्तरं पुंसवनमुपदिशन्निदमाह—

तृतीयस्य गर्भमासस्यादिसदेशे पुंस्वनस्य कालः ॥ १ ॥

गर्भो यस्मिन् मासि जायते सोऽयं गर्भमासः । तस्य षष्ठतृतीयोमासः । संवत्सलक्षणा षष्ठी । तृतीयो यो गर्भमासः—गर्भादारभ्य षष्ठतृतीयोमासः—इति वा व्याख्येयम् । तदस्य आदिषदेशे आदि-समौपप्रदेशे प्रथमे तृतीयभागे—इत्येतत् । ‘आदिमदश’—इति पाठान्तरम् । तदा व्यक्त एवायमर्थः । एतस्मिन् काले यत् पुण्यमहः, तत् पुंसवनस्य कालः । पुमान् सूयते येन कर्मणा तदिदं पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मविशेषस्य नामधेयम् । अनेन हि कर्मणा अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं करोति । ‘पुंसवनात् पुंसीकरोति’—इति स्मरणात् । यदि पुनर्देवान्मानुषादा कुतश्चिदन्तरायात् यथोक्तकालोऽतिपतति, तदा कालान्तरे प्रायश्चित्तं कृत्वा करणीयम् । तथाच कर्मप्रदौषः ।

“देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।

सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥

संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।

ऊतैतदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनादधः” ॥

इति । उपनयनादधः—इति करणात् ब्रूडाकरणपर्यन्तमेव सर्वप्रायश्चित्तहोमः प्रायश्चित्तम् । उपनयनातिपाते तु प्रात्यस्तोमः शास्त्रान्तरे पद्यते, स एव प्रायश्चित्तं दोषगुरुत्वात्—इत्यभिप्रायः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्रातः सशिरस्काऽऽमुतोदगग्रेषु दर्भेषु,* पश्चादग्रेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ २ ॥

प्रातः उदयसन्निधौ । अन्यथा 'प्रागावर्त्तनात्'—इति प्राप्तत्वात् पुनरुक्तत्वापत्तेः । तथाच स्मरन्ति । "प्रातःकालोऽमुहर्त्तांस्त्रीन्"—इति । 'उदगग्रेषु दर्भेषु' उपविश्य 'सशिरस्काऽऽमुता' सती, बधूः 'पश्चादग्रेरुदगग्रेषु दर्भेषु' 'प्राची' प्राक्मुखी 'उपविशति',—दक्षिणतः पाणिग्राहस्य । कस्मात् ? "दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति"—इति दर्शनात् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

उपविष्टायां खन्वस्थां महाव्याहृतिहोमानं कृत्वा—

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमङ्ग-
समन्ववमृश्यानन्तर्हितं नाभिदेशमभिमृशेत् पुमाँसौ
मित्रावरुणावित्येतयर्चा ॥ ३ ॥

'पश्चात्' पृष्ठदेशे 'पतिरवस्थाय' प्राक्मुख ऊर्ध्वः स्थित्वा, 'दक्षिणेन पाणिना' बध्वाः 'दक्षिणमङ्गं' 'अन्ववमृश्य' स्पृष्ट्वा, 'अनन्त-

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । संस्कारतत्त्वे तु अत्र 'उदगग्रेषु दर्भेषु'—इति न दृश्यते ।

र्हितम्' अव्यवहितं वस्त्राद्यनाच्छादितम्,—इत्येतत् । 'नाभिदेशम्'
'अभिमृशेत्' स्मृशेत्, पुमांभाविति मन्त्रेण । तूष्णीमंसंस्थाभिमर्शनं
मन्त्रेण नाभिदेशस्य—इति भट्टनारायणप्रभृतयः । वस्तुतस्तु मन्त्राना-
देशे व्याहृतयः प्रयोक्तव्या भवन्ति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्मा समाचरेत्” ।

इति । चरुश्रपणादिकमेव तूष्णीं कर्त्तव्यम् । तदप्याह स एव ।

“इधः सन्नहनादानं चरुश्रपणमेव च ।

तूष्णीमेतानि कुर्वीत समस्तशेषमाददेत्” ।

इति । तस्मात् व्याहृतिभिरंसंस्थाभिमर्शनं मन्त्रेण नाभिदे-
शस्येत्यादरणौयम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ यथार्थम् ॥ ४ ॥

अथानन्तरं यथार्थम्—इति कर्मणः परिसमाप्तिश्च्यते ।
तन्त्रसमापनमत्र कर्त्तव्यम् । दक्षिणा चानुपदेशात् पूर्णपात्रादिका-
स्यात् । एवमन्यत्र ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ ५ ॥

अथैतस्मात् पुंसवनकर्मणोऽनन्तरम्, अपरमन्यत् पुंसवनकर्म
कर्त्तव्यम् । पाठादेवानन्तर्यलाभादथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थो वा वर्ण-
नीयः । पूर्ववदिदमपि पुंसवनं पूर्वप्रकृत एव काले करणीयम्—
इत्यर्थः । तच्चैकदिने दिनद्वये वा—इति न गम्यते विशेषः ।

एकदिने चेत् द्वयं क्रियते, तर्हि नान्दीमुखश्राद्धमपि तन्त्रेणैव कर्त्तव्यम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु ” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्रागुदीच्यां दिशि न्ययोधशुक्रामुभयतःफलामसामा-
ममहमिपरिसृप्तां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रौयोत्था-
पयेत् ॥ ६ ॥

प्रागुदीच्यामैशान्यां दिश्ववस्थिता या न्ययोधस्य वटस्य शुक्रा-

“सतायपल्लवो गूढः शुद्धेति परिगौयते ।

पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाऽश्रुतः” ॥

इत्युक्तलक्षणा, सुकुलितपल्लवः—इत्येतत् । तामेतां शुक्रां परि-
क्रौय क्रौत्वा उत्थापयेत् गृह्णीयात् । शुक्रां विशिनष्टि । उभयतः-
फलाम्, उभयतः पार्श्वद्वये फले यस्याः सेयमुभयतःफला । ताम् ।
असामाम् अश्वानाम् । अहमिपरिसृप्ताम्, हमिभिः परिसृप्ता
परिच्याप्ता—हमिपरिसृप्ता, सा न भवतीत्यहमिपरिसृप्ता । ताम् ।
हमयः प्रसिद्धाः । कियता मूलेन परिक्रयणम् ? त्रिःसप्तैः त्रिरा-
वृत्तैः सप्तभिः । केचित्तथैव पठन्ति । एकविंशतिभिरित्येतत् । यवै-
र्माषैर्वा । यवान् माषान् वा वृक्षमूले निःक्षिप्य परिक्रयणम् ।
एवमेके । कथञ्च वृक्षसामिनो न वृक्षात्, तेन वृक्षसामिने यवा-
माषा वा देयाः । एवमपरे ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

किमिदं परिक्रयणमुत्पापनञ्च तृष्णौमेव । न । कथन्तर्हि ?
मन्त्रैः । कतमे पुनस्ते मन्त्राः ? उच्यते । परिक्रयणन्तावत्—

यद्यसि सौमौ सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रौणामि,
यद्यसि वारुणौ वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रौणामि, यद्यसि
वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परिक्रौणामि, यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रे-
भ्यस्त्वा परिक्रौणामि, यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा
परिक्रौणामि, यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रौणामि,
यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परिक्रौ-
णामि ॥ ७ ॥

एतैः सप्तभिः क्रयलिङ्गैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यवचयेण माषचयेण वा
कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

ततश्च,—

ओषधयः सुमनसो भूत्वाऽस्यां वीर्यं समाधत्तेयं
कर्म करिष्यतौत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं
निदध्यात् ॥ ८ ॥

ओषधय इत्यनेन मन्त्रेणेतिकारान्तेनेत्यर्थः । उत्थाप्य उच्यते,
तृणैः परिधाय वेष्टयित्वा, आहृत्य आनीय, वैहायसीं विहायः स्वा-
माकाशस्थां निदध्यात् धारयेत् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तां खन्वाहतां शुङ्गाम्—

दृशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारौ व्रतवती वा ब्रह्मवन्धुः
कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि ॥ ८ ॥

दृशदं पेषणाधारात्मिकां शिलाञ्च पेषणकरणरूपां प्रक्षाल्य,
पिनष्टि चूर्णीकरोति । कः पिनष्टि ? ब्रह्मचारौ प्रथमाश्रमीः ।
व्रतवती पतिव्रता योषिदा । गर्भवती—इति भवदेवलेखोऽप्रमाणः ।
ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो यः, सोऽयं
ब्रह्मवन्धुरनधीतवेद इहाभिप्रेतः । तथा चोक्तम् ।

“पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाऽश्रुतः” ।

इति । स वा । ‘अब्रह्मवन्धुः’—इति केचित् पठन्ति । तदा
ब्रह्मवन्धुर्यो न भवति सः, अधीत वेदः—इत्यर्थः । कुमारी अनूढा
स्त्री । सा वा । कथं पिनष्टि ? अप्रत्याहरन्ती प्रत्याहरणमकुर्वन्ती ।
कथन्नाम ? तिर्य्यक् पुत्रकेण न पेषणं कर्त्तव्यम् । एवं खलु प्रत्या-
हरणं पुत्रकस्य स्यात् । कथन्तर्हि ? उच्छ्रितपुत्रकेण आहत्याहृत्य
पेषणं कर्त्तव्यम् । अथवा । सकृत् प्रयोगेनैव यथा पेषणं निर्व्वहति,
तथा कर्त्तव्यम्—इत्यप्रत्याहरणस्यार्थः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

बधूय—

प्रातः सशिरस्काऽऽसुतोदगग्रेषु गर्भेषु, पश्चादग्रे-
दगग्रेषु दर्भेषु* प्राक्शिराः संविशति ॥ १० ॥

प्राक्शिराः पूर्व्वदिगवस्थितशिरस्का । ईशानकोणमस्तका—

* संस्कारतत्त्वे तु, ‘पश्चादग्नेदगग्रेषु दर्भेषु’—इति प्रतीकं नास्ति ।

इति भवदेवमतमसङ्गतम् । संविशति खपिति कृतभाष्य-
मन्यत् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

एवं संविष्टायां वध्वा—

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोप-
निष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य दक्षिणे नासिका-
स्रोतस्यवनयेत्—पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा ॥११॥

पश्चादग्नेः पतिरवस्थाय । वध्वन्धोरन्तराले—इत्यर्थः । पिष्टां
शुक्लामभिसंगृह्य गृहीत्वा, दक्षिणे सव्येतरे, नासिकास्रोतसि
नामापुटरन्ध्रे वध्वा एव, अवनयेत् क्षिपेत् पुमानग्निरिति-
मन्त्रेण । व्याख्यातमन्यत् । वस्त्रवद्धां शुक्लां गृहीत्वा निष्पीड्य
दक्षिणनासापुटे रमं निक्षिपेत्—इति भवदेवभट्टः । अत्रापि पुर-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिर्होमो द्रष्टव्यः । एवमन्यच ॥ ० ॥
११ । ० ॥

अथ यथार्थम् ॥ १२ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य षष्ठौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके सप्तमी खण्डिका ।

अथ सौमन्तकरणम्* प्रथमगर्भे ॥ १ ॥

अथानन्तरं सौमन्तकरणं वर्त्तिष्यते—इति सूत्रशेषः । सौमान-
मन्तति बध्नाति—इति सौमन्तः केशरचनाविशेषः । सकम्वादिवात्
साधु । तस्य वक्ष्यमाणेन विधिना करणम्—इति कर्षणो नाम-
धेयम् । तदिदं सौमन्तकरणं 'प्रथमगर्भे' प्रथमस्यासौ गर्भेति
प्रथमगर्भस्तस्मिन् कर्त्तव्यम्, न द्वितीयादिष्वपि गर्भेषु । किं कार-
णम् ? संस्कारः खल्वयं स्त्रीपात्रस्य तत्दारेण च गर्भस्य स्यात् ।
कुतः ? सौमन्तकरणम्—इति समाख्यानात् । तस्मात् सकृदेव
कर्त्तव्यम् । सकृत् संस्कृतपात्रजातानां सर्व्वेषामपत्यानां खल्वेवमेव
संस्कारः सम्यस्यते । स खल्वयं सूत्रार्थं चाचार्य्यपुत्रेणापि दर्शितः ।
तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“यथा सिमन्तिनी नारी पूर्व्वगर्भेण संस्नुता ।”

एवमान्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः ” ॥

इति । तदिदं सौमन्तकरणं प्रथमगर्भे सूत्रयन्नाचार्य्यो गर्भा-
धानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिं दर्शयति । तथा चारौतः ।

“सकृच्च कृतसंस्काराः सौमन्तेन कुलस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् ” ।

इति सौमन्तेन सङ्कृतसंस्कारत्वे सर्व्वेषां गर्भाणां संस्कृतत्वं स्मरन् एतदेवाह । अन्यथा सौमन्तेनेत्यानर्थक्यापत्तेः । तथा आश्व-
लायनगृह्यपरिशिष्टम् । “सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे, सौमन्तो-
न्नयनसंस्कारो गर्भपाचसंस्कार इति श्रुतिरिति” । गर्भस्य पाचञ्च
गर्भपाचे, तयोरयं गर्भपाचः स चासौ संस्कारश्चेति स तथा ।
गर्भ उदरस्थमपत्यम् । पाचं तदाधारः स्त्री । तद्वच ‘सौमन्तो-
न्नयनं प्रथमे गर्भे’—इति सुव्यक्तमुपदेशात् गर्भाधानपुंसवनयोः
प्रतिगर्भमावृत्तिरवगम्यते । अन्यथा सौमन्तोन्नयनपदस्य प्रसक्त-
गौतता स्यात् । श्रौतज्ञास्य गर्भपाचसंस्कारत्वमुपपन्नस्य न्यूनिरन्ययोः
पाचसंस्कारत्वं नास्तीति ज्ञापयति । ‘यथा सिमन्तिनौ’—इत्या-
चार्य्यपुत्रवाक्येऽपि सौमन्तिन्या नाय्याः पूर्व्वगर्भेण संस्कृतत्ववचना-
देवमवगम्यते । “सौमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे”—इति च गृह्यान्तरम् ।
तथा स्मृत्यन्तरम् । “विज्ञाते गर्भे तिथ्येण पुंसवनं, तत् तृतीये-
मास्यन्यत्र गृहेः”—इति । गृष्टिः प्रथमगर्भः—गार्ग्यनारायणः ।
तद्वच, प्रथमगर्भादन्यत्र तृतीये मासि पुंसवनम्—इति स्फुटमस्य
प्रतिगर्भमावृत्तिः स्मर्य्यते । न चैतदसंस्कृतप्रथमगर्भविषयमिति
सन्नव्यम् । तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । ‘तिथ्येण पुंसवनम्’—इति
शाखान्तरविषयं स्मरणम् । “तिथ्येणोपोषितायाः”—इत्यादि शाखा-
न्तरगृह्यकारसूत्रणात् । ‘अन्यत्र गृष्टेस्तृतीये मासि’—इत्यपि
नादरणीयम् । आचार्य्यसूत्रविरोधात् । केवलमस्मावृत्तिप्रदर्शनार्थ-
मिदमुक्तम् ।

तस्मात् गर्भाधानपुंसवनयोः गर्भसंस्कारतैव परं न तु पाच-
संस्कारताऽपि । तस्मात्ते प्रतिगर्भमावर्त्तनीये । कुतः पुनर्गर्भ-
संस्कारतैव तयोर्न पाचसंस्कारतापि ? पाचसंस्कारतायां प्रमाणा-
भावात् । समाख्यानाच्च गर्भसंस्कारताऽवगतेः । “गर्भाधान-पुंसवन-
सौमन्तोन्नयन-जातकर्म्म-नामकरणान्मृगश्रन-चौड़ोपनयनम्”—इति
गौतमादिभिः पुरुषसंस्कारमध्ये गणनाच्च । तथाऽन्यत्र । “गर्भाधान-
वदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति, पुंसवनात् पुंसौकरोति”—इति ।

“वैदिकैः कर्म्मभिः पुष्टैर्निषेकादिर्दिजन्मनाम् ।

कार्म्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेह च ।

गार्भैर्हर्मैर्जातकर्म्मचौड़मञ्चौनिवन्धनैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” ॥

इति चैवमादि वज्रलम् । ननु, उपस्यमभिमृशेत्—इति वचना-
दभिमर्श उपस्यमपि संस्करोति ? संस्करोतु नाम, किमतो भवि-
ष्यति ? यद्येवमेतदतो भविष्यति । उपस्यस्य संस्क्रुतत्वात् सौमन्त-
करणस्येव गर्भाधानस्यापि न पुनरावृत्तिरिति । मैवम् । न
खल्वेतावता गर्भाधानस्यावृत्तिः शक्यते वारयितुं, तस्य गर्भ-
संस्कारत्वात् सम्भवरूपत्वाच्च । तदावृत्तौ तु प्रयोगवचनेन प्राप्तत्वात्
दीक्षादिमंस्काराणामिवाभिमर्शस्यावृत्तिर्भवत्येव । उलूखलादि-
संस्कारवच्चैतदवगन्तव्यम् । यथा हि यागसाधनानामुलूखला-
दीनां संस्कारकर्माणि प्रोक्षणादीन्यपूर्वप्रयुक्तानि—इति संस्क्रुता-
ग्र्युलूखलादयः उपादीयमानाः प्रयोगवचनवलात् पुनः प्रोक्षणा-
दिभिः संस्क्रियन्ते । यथा चावघातस्य वितुषीकरणार्थत्वेऽपि प्रयोग-

वचनेन प्राप्तत्वात् तण्डुलमण्युपादीयमानमवहन्यते । तथाऽपि गर्भाधानसाधनस्योपस्यस्य संस्कारकर्तृणोऽभिमर्शस्याप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात् गर्भाधानान्तरे संसृजतोऽप्युपस्यः प्रयोगवचनवत्त्वात् गर्भाधानान्तरे पुनः संस्करिष्यते । तस्मात्, अङ्गत्वादिव यावत्प्रधानमभिमर्शोऽप्यावर्त्तनीयः—इति न किञ्चिदनुचितम् । पुंसवनेऽप्ययमेव न्यायश्चिन्तनीयः ।

सौमन्तकरणमपि तर्हि प्रतिगर्भं क्रियताम् ? ननु प्रयोगवचनवत्त्वात् स्यपि पुनः संस्करिष्यते । न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? यस्मात् सौमन्तकरणमिति समाख्यानात् प्राधान्येन स्त्रीसंस्कारतैवास्थावगम्यते—इति नेतत् प्रतिगर्भं क्रियते । शास्त्रप्रामाण्याच्च । सोऽयं शास्त्रोपोदलितोऽर्थः शास्त्रैकशरणैरादरणीयः । यत् पुनर्देवत्ववचनम्—

“सकृच्च संसृजता नारी सर्वगर्भेषु संसृजता ।

यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः संसृजतो भवेत्” ।

इति । तदपि सौमन्तकरणाभिप्रायमेव वर्णनीयम् । सकलवचनानां सामञ्जस्यात् । सकृत् संसृजता नारी—इत्यस्योद्देशानुवादक तथा च यथाप्राप्तानुवादस्यैव वर्णयितुमुचितत्वात् । न खल्वच सकृत् संसृजतत्वं नार्था विधित्तितम्, अपि तु सकृत्संसृजतायाः सर्वगर्भेषु संसृजतत्वम्—इत्यनुवाद एवायम् । तस्मात् संस्कारोऽच सौमन्तकरणमेव । तत् हि सकृत् क्रियते । ‘संसृजता नारी’—इति वचनाच्च । सौमन्तकरणेन हि सा संस्क्रियते, न गर्भाधानपुंसवनाभ्याम्—इत्यवोचाम । तस्माद्गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिर्न सौमन्तकरणस्य—इति सिद्धम् ।

दैवाच्च सौमन्तकरणादव्यगिव गर्भनागे पुनर्गर्भोत्पत्तौ तत् करणीयम् । अन्यथा खल्वस्य संस्कारस्थाभावेन असंस्कृतं पात्र-
मपत्यञ्च स्यात् । न चैतदुचितम् । शास्त्रान्तरवत्त्वाच्च । तथाच
स्मरणम् ।

“पूर्वञ्च सावितो यस्य गर्भो यस्याप्यसंस्कृतः ।

द्वितीये गर्भसंस्कारस्तेन शुद्धिर्विधीयते ” ।

इति । तदिदं सौमन्तकरणविषयं वचनम् । न खल्वत्र प्रति-
गर्भमावृत्तिर्निषिध्यते संस्कारस्य, किन्तुहि ? प्रथमगर्भविहितस्य
संस्कारस्य दैवादकरणे गर्भान्तरे करणमुपदिश्यते । सौमन्तकरणञ्च
प्रथमगर्भे विहितं, न गर्भाधानपुंसवने । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“या नार्य्यकृतसौमन्ता प्रसूयेत कदाचन ।

अङ्गे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ” ।

इति । असंस्कृतगर्भप्रसवे द्वितीयगर्भे संस्कारस्तु प्रकृतबालविनाश-
विषयो बोद्धव्यः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

यस्मिन् काले सौमन्तकरणं कर्त्तव्यं, तदाह—

चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ॥ २ ॥

अजुरचरार्यः । वागशब्दैश्चाक्षेते कालास्तुल्यवदिकल्पन्ते ।
तस्मादेतेषु कालेषु यत्रोदगयनादि मम्ययते, स काल इहाद-
रणीयः—इति भट्टभाष्यम् । अन्ये त्वाहुः—पूर्वपूर्वकालासम्भवे
अपरापरः कालः—इति ।

केचित् पुनर्गर्भाधानपुंसवनयोरपि प्रतिगर्भमावृत्तिमसहमानाः

‘प्रथमगर्भे’—इति पूर्वसूचप्रतीकेनास्य एकसूचतां कल्पयन्तोवर्णयन्ति । ‘प्रथमगर्भे’—इत्युपादानात् प्रथमगर्भे एव सौमन्तकरणे चतुर्थमासादिकालविकल्पः । कथञ्चिदुक्त एवैतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे, गर्भान्तरोत्पत्तौ तु नायं कालविकल्पः । किन्तु “गर्भस्पन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः”—इति शङ्खलिखितोक्तकाल एव यावत् । तदिदमर्थं प्रथमगर्भे—इति वचनं न गर्भाधानपुंसवनकर्षणोरावृत्तिप्रज्ञापनार्थम्—इति ।

तदप्रमाणमसङ्गतञ्च । यदि तावत् इयं वचनव्यक्तिराश्रीयते,—सौमन्तकरणस्य प्रथमगर्भे एते कालविकल्पाः—इति । तदा गर्भान्तरे सौमन्तकरणं न प्राप्नोत्येव । कुतः ? विहितस्य सौमन्तकरणस्य प्रथमगर्भे चतुर्थमासादिकालविधानात् तदपि प्रथमगर्भे एवावतिष्ठते । अक्ताधिकरणन्यायात् । न हि विहितकालादन्यत्र कर्षणः करणमस्ति । सन्दिग्धोपक्रमं हि वाक्यमुपसंहारवशाञ्जीयते—इति च पूर्वोत्तरमीमांसयोरसहदुपलभ्यते । तथाच सौमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भे विधानात् सिद्धा गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरित्यफलः प्रयासः । अथ, प्रथमगर्भे एवैते कालविकल्पाः, द्वितीये तु गर्भे नायं कालविकल्पः—इत्यभिप्रायः । तर्हि द्वितीयादिष्वपि गर्भेषु कालान्तरे सौमन्तकरणं स्यादेव । तथाच वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टम्—इत्यहो प्रमादः ।

स्थान्तं—शास्त्रान्तरबलाच्च द्वितीयादिषु गर्भेषु सौमन्तकरणम्—इति । एवन्तर्हि प्रथमे एव गर्भे सौमन्तकरणं शास्त्रार्थः—इति

‘प्रथमगर्भे’—इति पूर्वसूचकैव प्रतीकम्—इति मिथ्यति । एतत्-
 सूत्रप्रतीकत्वे खल्वभिप्रेयमाणे भवन्मते गर्भान्तरेष्वप्यनेवंकाले नित्य-
 वत् सौमन्तकरणमायाति । तच्चानिष्टम् । न चाकृते एव संस्कारे
 प्रथमगर्भविनाशविषयं तदिति वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे प्रमाणा-
 भावात् । अथ, शास्त्रान्तरादन्यत्र सौमन्तकरणाभावावगमादगत्या
 एवं कल्प्यते । तर्हि शास्त्रान्तरे सौमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भे
 उपदेशात् गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरिच्छताम् । न हि
 तयोरनावृत्तावस्तच्छास्त्रमस्ति, येन तद्विरोधात् शास्त्रान्तरमना-
 दरण्यं स्यात् । न च परशास्त्रमपि तयोरावृत्तिनिषेधकमुप-
 लभामहे । स्वशास्त्रञ्च किञ्चिदस्यार्थस्योपोदलकमुदाहराम । प्रथम-
 गर्भनाशे तु विशेषशास्त्रान्तरादपरगर्भे तत्करणसुक्तम् । तच्च
 भवतामथवलम्बनीयमेव । अन्यथा खल्वेतत् सौमन्तकरणं प्रथमगर्भ-
 विनाशेऽपि गर्भान्तरे वा न स्यात्, सर्व्वेऽपि वा गर्भेष्वविशेषेण
 स्यात् । न चैवमिष्यते ।

नापि गर्भान्तरे सौमन्तकरणे कालान्तरकल्पना युक्ता ।
 प्रथमगर्भविनाशे लाघवेनापरगर्भमात्रविधिपरतया शास्त्रान्तरस्य
 वर्णयितुमुचितत्वात् । कालश्चावृद्धिव म एवानुवर्त्तिष्यते । यदि
 पुनः प्रथमे एव गर्भे एष कालविकल्पो द्वितीयगर्भे नैवानुवर्त्ति-
 तुमर्हति—इति निर्व्वन्धातिशयः क्रियते । तथाप्येष एव कालस्तत्र
 कल्पयितुमुचितः । स्वशास्त्रानुगतात् । प्रथमगर्भस्थाने द्वितीय-
 गर्भमात्रविधानेन तदनुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । शङ्खलिखितोक्त-
 सु कालो नास्माकमास्माद्यते । केषां तर्हि ? येषामसौ सूचकारः

येषां वा पारस्करौषादीनां संस्कार एव परमाद्यायते न कालः,
 तेषामिति ब्रूमः । न च तदचनस्य द्वितीयगर्भमात्रविषयतायां
 प्रमाणमस्ति । सौमन्तोन्नयनस्य खल्वेष कालो विहितः । स च
 शास्त्रान्तरवत्तात् प्रथमगर्भविषय एव । न त्वेकस्य वचनस्य प्रथमगर्भे
 एकेषां कालविधायकत्वं, गर्भान्तरे तु तेषामन्येषाञ्च—इत्यर्द्धजर-
 तीयमुचितम् । तस्मादन्येषामेवैष कालविधिः । स खल्वयं कालो-
 ऽस्माकं चिकित्सयिषितः । तद्वरं स्वशास्त्रोक्त एव कल्प्यताम् ।
 तस्मात्, शास्त्रान्तरानुमतं स्वशास्त्रोपोदलितञ्च सूत्रच्छेदमननु-
 जानानाः अन्यादृशमेव यदृच्छ्या कल्पयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते ।
 तदिदं शास्त्रैकशरणैरनादरणीयम् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्रातः सशिरस्काऽऽसुतोदगग्रेषु दर्भेषु, पश्चादग्रेरुद-
 गग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ३ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

पश्चात् पतिरवस्थाय युग्मन्तमौदुस्वरं शलाटुग्रथन-
 मावध्नाति अयमूर्जावतो वृक्ष इति ॥ ४ ॥

पश्चात् पतिरवस्थाय—इत्युक्तार्थम् । युञ्जि युग्मानि फलानि
 यस्मिन्, सोऽयं युग्मान् तं युग्मन्तम् । युज्शब्दात्पुनरापा सिद्धम् ।
 अथवा । युग्ममिति च्छेदः युग्मसुभयतःफलम् । तं पूर्वमाहृतम् ।
 उदुस्वरः प्रसिद्धः, तत्र भवमौदुस्वरम् । शलाटुग्रथनम् । शलाटु-
 नीलं, यष्टुः स्तवकः । तथा चोक्तम् ।

“शलाटु नौलमित्युक्तं यद्यः स्रवक उच्यते” ।

इति । शलाटुशामौ यद्यस्येति शलाटुयद्यः तं, नौल-
स्रवकमित्यर्थः । वध्वाः कण्ठे आवध्नाति अयमूर्ज्जावतोदृच-
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ सौमन्तमूर्द्धमुन्नयति* भूरिति दर्भपिञ्जलीभि-
रेव प्रथमं, भुवरिति† द्वितीयं, स्वरिति तृतीयम् ॥ ५ ॥

अथेति स्थाननियमार्थम् । तत्रस्य एव पतिः । सौमन्तो-
व्याख्यातः । तम् ऊर्द्धमुन्नयति भूरित्यनेन मन्त्रेण । केन उन्नयति ?
दर्भपिञ्जलीभिरेव ।

“अनन्तर्गभिणं भायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुचचित् ॥

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु ॥

एतत्प्रमाणमेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरौम् ।

शुष्कां वा शौर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते” ॥

इति कर्षप्रदौपोक्तलक्षणाभिः । ‘दर्भपिञ्जलीशब्देन प्रादेश-
प्रमाणं कुशपचयं कुशान्तरेण वेष्टितमुच्यते’—इति स्तनन्वाज्ञा
तु प्राज्ञैरवज्ञेयैव । कतमाभिर्दर्भपिञ्जलीभिरुन्नयति ? तिसृभि-
रित्याह । कुतः ? कपिञ्जलन्यायेन बज्रवचनस्य तदर्थत्वस्यौत्सर्गिक-

* ‘ऊर्द्धं नयति’—इति पाठान्तरम् ।

† ‘भुव इति’—इति पाठान्तरम् ।

लात् । तदिदं प्रथममुन्नयनम् । भुवरिति द्वितीयं दर्भपिञ्जली-
भिरेव । स्वरिति तृतीयं दर्भपिञ्जलीभिरेव । तदेवं तिसृभि-
स्तिसृभिरेकैकमुन्नयनमित्युन्नयनत्रित्वाद्दर्भपिञ्जल्योऽपि नवैव सन्-
द्यन्ते । तस्माच्च तिसृभिरेकमुन्नयनं, तावतीभिरपरं, तावतीभि-
रेवापरम्—इति भवदेवभट्टमतम् । अतएव, 'भूरिति दर्भपिञ्ज-
लीभिः'—इति सूचयित्वा 'प्रथमम्'—इति सूचितम् । यदि
पुनस्तिस्र एव दर्भपिञ्जल्यः स्युः, तर्हि चादित एव 'दर्भपि-
ञ्जलीभिः'—इति सूचयित्वा 'भूरिति प्रथमं भुवरिति द्वितीयम्'—
इति विनियोगममूषामसूचयिष्यत् । न चैवम् । तस्मादनुमिमौ-
महे, भूरिति प्रथमएवोन्नयने तिस्रो दर्भपिञ्जल्यो व्याप्रियन्ते ।
एवमुत्तरयोः ।

भट्टनारायणप्रभृतयस्तु वर्णयन्ति,—“दर्भपिञ्जलीभिरित्येव-
कारकरणात् यावन्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव, तिसृभिरित्यर्थः ।
प्रथमं द्वितीयं तृतीयम्—इति व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनि-
योगार्थम् । तथाचैकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनम्”—इति ॥

तत्र ब्रूमः । यत्तावदुक्तं, प्रथम एवोन्नयने तिस्रोदर्भपिञ्जल्यो-
व्याप्रियन्ते, एवमुत्तरयोः,—इति । एतद्दृष्टं क्लीमः । यत् पुनरुक्तम्,
उन्नयनत्रित्वाद्दर्भपिञ्जल्योऽपि नवैव संपद्यन्ते,—इति । एतत् नानु-
जानीमः । किं कारणम् ? “भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं भुव-
रिति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम्”—इति वचनादेवकाराच्च या-
एव दर्भपिञ्जल्यः प्रथमेनोन्नयनेन संबध्यन्ते, ता एव द्वितीयेन, ता एव
तृतीयेनेति तावत् प्रतीयते । प्रतीयते चेत्, न युज्यते विना कारण-

सुतसृष्टम् । तस्मात् तिस्र एव दर्भपिञ्जल्यस्ताभिरेव प्रथममुज्जयनं
ताभिरेव द्वितीयं ताभिरेव तृतीयमिति न दर्भपिञ्जलीनां नवत्वं
न वा एकैकया पिञ्जल्या एकैकमुज्जयनमिति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“सौमन्ते दर्भपिञ्जल्यस्तिस्रस्ताभिस्तिस्रश्चयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा ॥ ६ ॥

अथेति व्याख्यातम् । वीराक्षरन्वयेन संग्रामम्,—इति वीरतरः
शरः—इत्येके । वीरतरस्तरुविशेषः—इत्यपरे । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“श्राविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः” ।

इति । अत्रापि ‘वीरतरः शरः’—इत्येकेषां पाठः । ‘वीरतर-
स्तरुः’—इति चापरेषाम् । वाजसनेयिनान्तु वृक्षविशेषे रुद्धिः ।
तद्वच भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । तदनेन वीरतरेण, येनादि-
तेरित्येतया चचा सौमन्तमूर्द्धमुज्जयति—इत्यनुवर्तते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथ पूर्णचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा ॥ ७ ॥

सूत्रपूर्णेन चात्रेण तर्कुणा, सौमन्तमूर्द्धमुज्जयति—इति प्रकृतं
सम्बध्यते । गतमन्यत् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

चिश्चेतया* च शलल्या यास्ते राके सुमतय इति ॥ ८ ॥

चिश्चेतया चिषु स्थानेषु श्वेतया शुक्लवर्णया, शलल्या शलली

* इत्यमेव पाठो भाष्यपुस्तकद्वये । सूत्रपुस्तकेषु संस्कारतत्वे च ‘चिः
श्चेतया’—इत्यशुद्धः पाठो दृश्यते ।

व्याख्याता, तथा, यास्ते—इति मन्त्रेण, मौमन्तमूर्द्धमुच्यति—इति च-शब्दस्यार्थः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

हसरः स्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् ६ ॥

हसरः—

“ तिलतण्डुलसम्पकः हसरः सोऽभिधीयते ” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणः । स्थाल्यां यः पचते सोऽयं स्थालीपाकः । तदनेन स्थालीपाकावृता हसरस्य पाकोऽवगम्यते । निर्वपणन्वच नास्ति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“ चूडाकर्मणि मौमन्ते यस्तु पाकः सदा गृहे ।

विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्वपणो विधिः ” ।

इति । मनुव्याख्यासु दिक्षु तण्डुलानां प्रचालनम् । उत्तरे उपरि घृतं यस्य सोऽयमुत्तरघृतः, उपरिदत्तघृतः—इत्यर्थः । तमिमं हसरं स्थालीपाकं अवेक्षयेत् पत्नीं दर्शयेत् पतिः । स खल्वयं हसरः, स्थालीपाकावृता यच्च कुचचित् येन केनापि पक्वः । सिद्धस्य तस्यावेक्षणमात्रस्यैव सूत्रणात् । तस्मादवेक्षणार्थमेवास्यासादनम्—इति सिद्धम् । ननु—

“ आश्वं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् मन्त्रस्य देवतायाश्चानादेशाच्च प्राजापत्य-एव स्थालीपाकः कुतो न स्यात् । नैव दोषः । यच्च हि होमस्योपदेशो न मन्त्रस्य न वा देवतायाः, तत्रैव प्राजापत्यो मन्त्रः

प्रजापतिश्च देवता—इति शास्त्रमर्यादा । अतएव, जुहोतिषु—
इति वचनमुपपद्यते । तदिदं वचनं मतीषु जुहोतिषु मन्त्रदेव-
तयोः प्राजापत्यत्वमुपदिशति न पुनर्जुहोतिमपि चोदयति ।
जुहोतिषु—इति सिद्धवदुपदेशात् ।

अथैवं वृथापकः—इत्येव कुतो न सूचितम् ? चूडाकरणे खल्वेवं
सूचयिष्यति,—“हमरः स्थालीपाको वृथापकः”—इति । तस्मादेव-
मसूचनादस्यैव स्थालीपाकस्य प्रयोजनमित्यवगच्छामः । उच्यते ।
मत्यमस्ति प्रयोजनं स्थालीपाकस्य । अस्मादेव कारणात् वृथापकः—
इति न सूचितम् । तच्च प्रयोजनं न होमः । असूचनात् ।
किन्तर्हि ? अवेक्षणं भोजनञ्च । तथैव सूचनात् । तस्मात् यथोक्त-
एवार्थः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

एवं स्थालीपाकं पश्यन्तीं बधूम्—

किं पश्यसीत्युक्ता, प्रजामिति वाचयेत् ॥ १० ॥

किं पश्यसि?—इति मन्त्रभागं पतिरुक्ता, प्रजाम्—इति
मन्त्रभागं बधून् भाषयेत् । एवञ्च, मन्त्रे मन्त्रं पत्युः—इति पदद्वयं
वैयधिकरणेन समन्वयते । मम बध्वाः—पत्युः—इत्यर्थः । तथाच
लिङ्गस्य बलवत्ताद्भङ्गा वाक्यं, ‘किं पश्यसि’—इति भागस्य प्रश्ने,
‘प्रजाम्’—इत्यादिभागस्य च प्रतिवचने विनियोग आदरणीयः ।
भवदेवभट्टस्तु, किं पश्यसि—इत्यादि सर्वमेव मन्त्रं पतिः प्रश्नपूर्व-
मुच्चास्येत् । सर्वं भवदुक्तं पश्यामि—इति बधूर्ब्रूयादित्याह ।
तदत्र सूत्रमङ्गतिं नावगच्छामः । पत्युः सर्वमन्त्रपाठे च, किं

पश्यामि—इत्युक्त्वा—इति, प्रजामिति वाचयेत्—इति च, पृथगुप-
देशोऽसङ्गतः स्यात् । “किं पश्यामि प्रजां पशून् सौभाग्यं मद्यां
दीर्घायुस्त्वं पत्युः”—इति हि मन्त्रः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

तँसा स्वयं भुञ्जीत ॥ ११ ॥

तमवेक्षितं ह्रसरं स्थालीपाकम् । ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

वौरसूजीवसूजीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गस्थाभिर्व्या-
ग्भिरुपासौरन् ॥ १२ ॥

वौरान् विक्रान्तान् सूते—इति वौरसूः । जीवान् जीवतः
सूते—इति जीवसूः । जीवस्य जीवतः पत्नी जीवपत्नी, अविधवे-
त्यर्थः । वाक्यत्रयेऽपि ‘त्वं भव’—इति वाक्यशेषो बोद्धव्यः । इति
एवंप्रकाराभिर्मङ्गल्याभिर्मङ्गलादनपेताभिर्व्याग्भिर्ब्राह्मण्यो बधूमुपा-
सौरन् गायेरन् अनुनयेयुरित्येतत् । “अविधवाः पुत्रवत्यो नार्यो-
बधूं वेद्यामुत्थाप्य कलशोदकेनाभ्युचणादिकं मङ्गलकृत्यं कुर्युः”—
इति भवदेवकल्पनायान्तु प्रमाणं न पश्यामः । ह्रसरभोजनमप्य-
स्मात् परं तेनोक्तं न युक्तमेव । पूर्वमेव तदुपदेशात् । ‘इदानीमेव
तन्वसमापनम्’—इति एके मन्यन्ते । कुतः ? उत्तरत्र कर्षान्तरोपदे-
शेन पूर्वस्य कर्षणोऽपवर्गावगतेः । अन्ये तु ‘प्रजाम्—इत्येतन्वसवा-
चनात् परमेव तन्वसमापनं ततः ह्रसरभोजनमुपासनञ्च’—इति
वर्णयन्ति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ सोष्यन्तौ होमः ॥ १३ ॥

अथेत्ययमपूर्वप्रकरणोपन्यासायः । सोष्यन्तौ शृण्वायन्तौ आसन्न-
प्रसवा—इत्येतत् । सुप्रसवे—इत्यस्माद्धातोः । तामिमां सोष्यन्तौ
ज्ञात्वा यो होमः, सोऽयं सोष्यन्तौहोमः । कर्त्तव्यः—इति वाक्य-
शेषः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

कस्मिन् काले कथञ्च होमोऽयं कर्त्तव्यः ? उच्यते ।

प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुतौ जुहोति,—
या तिरश्चीत्येतयर्चा विपश्चित् पुच्छमभवदिति च ॥ १४ ॥

वस्तिर्घोनिदारम् । प्रतीत्ययमुपसर्गः । वस्तौ स्थिते गर्भे सतीत्ये-
तत् । ‘अग्निं परिस्तीर्य’ अग्निपरिस्तरणं व्याख्यातं, तच्छ्रुत्वा, दे
आज्याहुतौ जुहोति, या तिरश्चीत्येतया चर्चा विपश्चिदित्येतया
च । भेदेनोपदेशात् भेदेनैव होमः । अथ, अग्निं परिस्तीर्य—इति
भिद्भत्वादवाच्यम्, अथोच्यते; कारणं वक्तव्यम् ? परिसंख्यानार्थ-
मित्याह । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । अग्नि-
परिस्तरणमेव न तु ब्रह्मोपवेशनादिकमपि—इति । तस्मात्
क्षिप्रहोमः स्यादितिभिद्भम् । परिस्तरणमात्रमेवात्राधिकम् । ननु,
आज्यपदमयनर्थकं, हविषोऽनादेशे खल्वाज्येनैव ह्ययते । उच्यते ।
आज्यग्रहणमाज्यसंस्कारप्रज्ञापनार्थम् । तेनाज्यसंस्कारोऽपि कर्त्तव्यः ॥

पुमानयं जनिष्यतेऽसौनामेतिनामधेयं गृह्णाति ॥ १५ ॥

पुमानयं जनिष्यतेऽसौनाम—इत्यमावितिमन्त्रस्थाने जनिष्यमा-
नस्य च्छदि कल्पितं नामधेयम् । नामैव नामधेयं, स्वार्थं धेयट् ।
गृह्णाति उच्चारयति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

यत्तद्गुह्यमेव भवति ॥ १६ ॥

यन्नामधेयं गृह्णाति, तन्नामधेयं गुह्यम् अप्रकाशमेव भवति ।
एवकारात् सर्वदैवास्तु गुह्यता बोद्धव्या ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथेदानौ जातकस्मोपदिदिचुरिदमाह—

यदाऽस्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्नथ ब्रूयात् ;—काङ्क्षन्त
नाभिहन्तनेन स्तनप्रतिधानेन चेति ॥ १७ ॥

यदा यस्मिन् काले अस्मै पित्रे कुमारं जातमाचक्षीरन् शिष्या-
दयः कथयेयुः, अथ तदा अनन्तरं वा, पिता ब्रूयात् व्यक्तं कथ-
येत्—उच्चैरुच्चारयेदित्येतत् । किं ब्रूयात् ? उच्यते । काङ्क्षन्त प्रति-
पालयत, नाभिहन्तनेन स्तनप्रतिधानेन च । कथन्नाम ? नाभि-
हन्तनं स्तनप्रतिधानञ्च मा तावत् कुरुत—इति । तदिदमुच्चैरुच्चा-
रयेत् । नाभिर्नाभिलग्नौ नाडी नालमित्यनर्थान्तरम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

ब्रौह्मिवौ पेषयेत्तयैवाऽऽवृता यया शुक्राम् ॥ १८ ॥

ब्रौह्मिव यवयु ब्रौह्मिवौ । समासकरणादुभावपि मिलितौ
युगपत् पेषयेत् न त्वेकैकशः । तयैव परिपाद्या पेषयेत् ; यया परि-
पाद्या शुक्रां पूर्वांकां पेषयेत् । अन्यतरालाभेऽपि तत्प्रतिनिधि-

रूपादेयः । न तु प्रत्येकमेवादाय कर्म करणीयम् । इतरेतरयोग-
स्वार्थवत्त्वोपपत्तेः । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“यथोक्तवस्त्वस्यन्तौ याज्ञं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहौणामिव शालयः” ॥

इति । यच्च,—‘उभयालाभे प्रत्येकम्—

“यद्यालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः” ।

इति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तथा दर्शनेनान्यत्राप्यशक्ता तथा
कल्प्यते,—इति रघुनन्दनमतम् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मात्
न खलु याज्ञवल्क्येन आहुपात्राणि वचनान्तरेणोक्तानि । नापि
मिलितानां पात्राणां प्रत्येकमुपादानमनेन वचनेनोच्यते । न हि
शास्त्रान्तरेऽपि समुच्चयेन पात्रविधिरस्ति । वैकल्पिकानां पात्राणां
खल्वच यद्यालाभोपपन्नत्वमुच्यते । ब्रीहियवौ लाचार्येण मिलिता-
वुच्येते । तत् कथमत्र दर्शनं कल्पनामूलम्—इति कल्पयितैव
जानाति । न ह्यत्रोदगयनादिवदेकैकानुगुण्यद्योतकं वचनमस्ति ।
सेयं यदृच्छाकल्पना आचार्यवचनविरोधात् बुद्धिमद्विरनादर-
णीया ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तदेवं पिष्टौ ब्रीहियवौ,—

दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभि-
संगृह्य कुमारस्य जिह्वायां निमाष्टौयमात्रेति ॥ १९ ॥

निमाष्टिं निश्च्योतयति । व्याख्यातमन्यत् । आह । कुमार-
ग्रहणं किमर्थम् ? कुमारीनिवृत्त्यर्थम् । एवमेके । तदसत् । कुतः ?

एतयैवावृता स्त्रियाः—इति वृद्धाकरणान्तसंस्काराणां कुमार्या-
 अपि सूचनात् । मन्त्रनिवृत्त्यर्थं तर्हि ? न । तत्र 'दृष्णीम्'—
 इति करणात् । कुमारग्रहणं तर्हि न कर्त्तव्यम्, अथ क्रियते,
 प्रयोजनं वक्तव्यम् ? अधिकारार्थम्—इति ब्रूमः । तेनोपनयना-
 दौनि व्रतानि कुमारस्यैव भवन्ति न कुमार्याः । ननु, 'गर्भाष्टमेषु
 ब्राह्मणमुपनयेत्'—इति सूचयिष्यति । स खल्वयं पुंलिङ्गनिर्देशः
 स्त्रियं व्यावर्त्तयिष्यति ? न । कुतः ? यतो न खल्वत्र ब्राह्मणो-
 विधिस्तितः । किन्तर्हि ? उपनयनव्रतम् । तदर्थं ब्राह्मणोऽनूद्यते ।
 तस्मात् जातिनिर्देशाच्च लिङ्गमविवक्षितं स्यात् । यथा 'ब्राह्मणो-
 न हन्तव्यः'—इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते । तस्मात् कुमारग्रहणम्
 उपनयनादिव्रतेषु कुमारौ व्यावर्त्तनार्थम् । मनुरपि—

“अमन्त्रिका तु कार्य्यं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृह्यार्थोऽग्निपरिक्षिप्ता ” ।

इत्याभ्यां वचनाभ्यां जातकर्मादिसंस्कारमुपनयनादिव्रताभावश्च
 स्त्रिया दर्शयति । अथवा । प्राधान्यात् कुमारग्रहणं क्रियते ।
 अनुपादेयलिङ्गाविवक्षया तु कुमार्यपि अवगम्यमाना न निरा-
 क्रियते । उपनयनव्रतादिकमपि तर्हि कुमार्याः स्यात् ? न स्यात् ।
 किं कारणम् ? अध्ययनार्थानि हि तानि व्रतानि । स्त्रियाः खल्व-
 अध्ययनं नास्ति । 'स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्'—इति हि ब्राह्मणम् ।
 पुराकल्पे चासामध्ययनमासीत्, तद्विशेषश्च पूर्वमेवाभिहितः ।

तदिदं जातकर्म । एवमेके । अपरे तु 'वक्ष्यमाणमपि सर्पिः-
प्राशनं जातकर्मान्तर्गतम्'—इति मन्यन्ते । तच्च जातकर्माणि
अन्वाहार्यश्राद्धाभिधानं भवदेवस्यासङ्गतम् । कस्मात् ?

“ नाष्टाकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोऽयन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ” ॥

इति कर्मप्रदौपकृता निषेधात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशयेत् ॥ २० ॥

तथैव—इयमाज्ञेतिमन्त्रेण, तथैव—दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोप-
कनिष्ठिकया चाङ्गुल्या गृहीतं, मेधां धारणावतीं बुद्धिं जनयतीति
मेधाजननं सर्पिर्घृतं प्राशयेत् पिता । सर्पिषो मेधाजननत्वज्ञायुर्वेद-
प्रसिद्धम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘तन्वान्तरप्रोक्तं मेधाजननं
ब्रौह्मादि, सर्पिश्च प्राशयेत्’—इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति,—
मेधान्ते मित्रावरुणावित्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमिति
च ॥ २१ ॥

जातरूपेण सुवर्णेन । वाशब्दः समुच्चये । केचित् चशब्दमेव
पठन्ति । जातरूपेण सर्पिरादाय । अश्वन्यत् । जुहोतिचोदना-
बलात् स्नाहान्तता मन्त्रयोरवगम्यते । मन्त्रयोर्भेदेनोपदेशात् भेदे-
नैव होमः । केचित् पूर्वसूत्रेणास्त्रैकसूचतां मन्यमाना वर्णयन्ति ।
'तथैव दक्षिणस्य पाणेरित्याद्युक्तप्रकारेण गृहीत्वा प्राशयेत्, जात-

रूपेण वा जुहोति । सोऽयं विकल्पः,—‘इत्नेन वा षहीतव्यं जात-
रूपेण वा’—इति । परमवापि पक्षे वाग्रब्दस्य समुच्चयार्थतैव
युक्ता । कुतः ? तथैव—इत्येवकारेण तन्निश्चयमात् । विकल्पपक्षे
खल्वयमुपदिश्यते ! तस्मादेकसूत्रतापक्षे, ‘दक्षिणहस्तानामिका-
ङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन जातरूपेण धृतं गृहीत्वा’—इति तत्त्वकारव्याख्यान-
मादरणीयम् ।

अत्रैके वर्णयन्ति,—‘अन्नप्राशनञ्चैतदेव इन्दोगानाम्, अन्यस्या-
विधानात्’—इति । तेषामयमाशयः । सर्पिषः प्राशनोपदेशः ताव-
दिहोपलभ्यते । सर्पिषाञ्चम् । तस्मादन्नप्राशनमेतत् । तदिह
कर्मान्तरोपदेशादितः पूर्वमेव जातकर्षणः परिश्रमाभिरवगम्यते ।
अतो नानधोरैक्यमाशङ्कनीयम् । शास्त्रप्रामाण्यबलाच्चैकेनापि
कर्षणा संस्कारदयनिष्पत्तावपि न किमप्यनुचितम् । ननु, षष्ठे-
ऽन्नप्राशनं मासि—इति नियतकालत्वमन्नप्राशनस्य स्मर्यते नाम-
करणेन व्यवहितत्वञ्च । उच्यते । अस्माच्छास्त्रे खल्विदानीमेवा-
न्नप्राशनमुपदिश्यते,—इत्यन्येषामेव नियतकालत्वं नामकरणेन व्यव-
हितत्वञ्च । नास्माकम् । नापि नियतकालत्वमस्यन्नप्राशनस्य । अत-
एव यमः ।

“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।

अष्टमेवाऽथ कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले ” ॥

इति कालदयमुपदिश्य कालान्तरमपि कुलानुगतमुपदिशति ।

आचार्यः किलोपदेष्टा इन्दोगकुलधर्माणाम् । मनुरपि—

“षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ” ।

इति तथैवोपदिशति । अन्ये तु मन्यन्ते । 'जातकर्मरूपत्वादेतस्य नामप्राशनत्वम् । न खल्वेकेन कर्मणा संस्कारद्वयनिष्पत्तिर्युक्ता । नियतकालत्वादन्नप्राशनस्य नामकरणेन व्यवहितत्वाच्च प्राङ्नाभिवर्द्धनात् करणं न युक्ततरम् । स्वशाखायामन्यस्य विधानाभावेऽपि पारशाखिकमेवानुष्ठेयम् । तस्मादध्वर्युभ्यो गृहीयात् । प्रधानहोमदेवतामात्रमेवादध्वर्युभ्यो गृहीतव्यम्, पूर्वापरैतिकर्त्तव्यताकलापस्तु स्वशाखोक्त एव स्यात्'—इति । तद्वच भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

एतस्मिन् कर्मणि कृते पिता—

कृन्तत नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिधत्तेति ॥ २२ ॥

कृन्तत नाभिम—इति, स्तनञ्च प्रतिधत्त—इति च ब्रूयात् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अत ऊर्ध्वमसमालम्भनमादशराचात् ॥ २३ ॥

अतः अस्मान्नाभिवर्द्धनात् स्तनप्रतिधानाच्च ऊर्ध्वं परतः, असमालम्भनमस्पर्शनम् आदशराचात् दशराचपर्यन्तम् । तेन, "सूतिकां स्पृष्ट्वा सचेलः स्वायात्"—इत्येवमादिस्मृतौ मातुरस्पृश्यत्वं यदभिहितं, तदस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमिति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके अष्टमौ खण्डिका ।

जननाद्यस्तृतीयो ज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः
सशिरस्कं कुमारमाश्राव्यास्तमिते वीते लोहितिमन्य-
ञ्जलिहृतः पितोपतिष्ठते ॥ १ ॥

जननात् जन्मत आरभ्य तृतीयां यो ज्यौत्स्नः ज्योत्स्नायुक्तः
पचः शुक्लपचः—इत्येतत् । तस्य तृतीयायान्निधौ प्रातः सशिरस्कं
कुमारमाश्राव्य स्नापयित्वा । रात्रौ कर्मणो विधानात् रात्रावेव
स्नानं माभूदित्येवमर्थं प्रातरिति सूचितम् । अस्तमिते सवितरि,
वीते विगते लोहितिस्त्रि लौहित्ये, मन्ध्योपरमे—इत्यर्थः । अञ्ज-
लिहृतः हृतोऽञ्जलिर्येन सोऽयमञ्जलिहृतः । आहिताग्न्यादिपाठात्
हृतशब्दस्य परनिपातः । पिता उपतिष्ठते आराधयति चन्द्रमसं
तदभिमुखः सन् । कुतः ? ‘पितोपतिष्ठते * * अभिमुखश्चन्द्रम-
सम्’—इति सिद्धात् । यत्तु,—दिशोऽनादेशात् ‘प्राङ्मुखकरणञ्चा-
नादेशे’—इति सूचकारवचनात् प्राङ्मुख उपतिष्ठते—इति वर्णनम् ।
तदसङ्गतम् । शुक्लतृतीयायां चन्द्रमसः पश्चिमदिगवस्थितत्वेन प्राङ्मु-
खेन पित्रा तदाराधनवर्णनस्थानुचितत्वात् । सिद्धविरोधाच्च ।
‘उत्तिष्ठते’—इति पाठे चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वं तिष्ठति—इति आख्ये-
यम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षि-
णत उदक्षं पित्रे प्रयच्छत्युदकुशिरसम् ॥ २ ॥

अथानन्तरमेव माता शुचिना निनिर्गतेन वसनेन कुमारम्
आच्छाद्य । आभ्यर्च्यादायाम् ईषदर्थं वा । कथञ्चाम् ? सुखवज्जं
च्छादयित्वा । दक्षिणतः पितुर्दक्षिणस्थां दिशि भूत्वा उदक्ष-
मुत्तानम् उदकुशिरमञ्च कुमारं पित्रे प्रयच्छति प्रददाति
॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्रदाय च सा,—

अनुष्टुभं परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते ॥ ३ ॥

अनुष्टुभं पत्युः पृष्ठदेशेन परिक्रम्य गत्वा उत्तरतः पत्युश्च-
रस्थां दिशि अवतिष्ठते ऊर्द्धां तिष्ठति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ जपति,—यत्ते सुसौम इति ; यथाऽयन्न प्रमौ-
येत पुत्रो जनिच्या अधीति ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । परिक्रम्योत्तरतः स्थितायां तस्याम्
अनन्तरं पिता जपति, न तु परिक्रममाणायामेव । किं जपति ?
यत्ते सुसौम—इति श्रुचम् । किमन्तः पुनरयं श्रुचः ? उच्यते ।
यथाऽयन्न प्रमौयेत पुत्रो जनिच्या अधि—इत्येवमन्तः । तदिदं
श्रुचस्यान्तप्रज्ञापनार्थमुक्तम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

एवं जपित्वा अथ कुमारम्—

उदञ्चं मावे प्रदाय यथार्थम् ॥ ५ ॥

अनुराधार्थः । यथार्थमिति कर्मणः परिममाग्निरुच्यते । तेन वामदेव्यगानमिदानीं कर्त्तव्यम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेश्वन्ते वक्ष्यन्ते वैश्वदेविके” ।

इति । तदिदं कर्म चन्द्रदर्शनमिति निष्क्रमणमिति चाख्यायते । केचिदच,—

“वृहत्पञ्चपुद्रपशुस्वस्ये परिविश्रतोः ।

सूर्येन्द्रोः कर्मणौ ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते” ।

इति कर्मप्रदीपवचनपराङ्मुखाः पशुन्तोऽन्वाहार्यश्राद्धं निषेधन्ति । तदमङ्गलम् । पूर्वाङ्गानवलोकनात् । वृहदाहनानां पुद्रपशुनाञ्च स्वस्वयनाथं परिविश्रमाने सूर्यं चन्द्रमसि च ये कर्मणौ वक्ष्यमाणे, तयोः श्राद्धं नास्ति—इति स्वत्वर्थोपपन्नम् ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ येऽत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसम् ॥ ६ ॥

अथेत्यपूर्वकर्मापन्यासार्थम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘अथ शब्दोऽधिकारानुवृत्त्यर्थः । कथञ्चाम् ? पूर्ववदिदमपि चन्द्रदर्शन एव—इति । अतोऽस्मात् तृतीयात् शुक्लपञ्चादूर्ध्वं ये ज्यौत्स्नाः शुक्लपञ्चाः, तेषु प्रथमोद्दिष्ट एव,—प्रथमं यः काल उद्दिष्टः कथितः तस्मिन्नेव काले तृतीयाद्यामित्येतत् । प्रथमोदित एव,—इति पाठेऽपि प्रथममुदितः कथितो यः कालस्तस्मिन्निति स एवार्थः । अपरे

त्वाङ्गः,—‘प्रथमोद्दिष्ट एव प्रथमोदित एव चन्द्रमसि प्रतिपदि
द्वितीयाद्यां वा, न यथापूर्वं द्वितीयाद्याम्’—इति । पिता अभि-
मुखः सन् चन्द्रमसं उपतिष्ठते आराधयति । किं कृत्वा ? अपाम-
द्भिरञ्जलिं पूरयित्वा ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तथाञ्जलिम्—

यददश्चन्द्रमसौति सल्लदयजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य
यथार्थम्* ॥ ७ ॥

यददश्चन्द्रमसि—इति मन्त्रेण सल्लचन्द्रमसं प्रत्युत्सृज्य अञ्जलिदयं
तूष्णीमुत्सृजेत् । यथार्थमिति कर्षणः परिसमाप्तिरुच्यते । एतच्च-
कर्षं देशान्तरस्योऽपि कुर्यात् । मातृकुमारयोरस्मिन् कर्मस्थानङ्ग-
त्वात् । किञ्चनं कालं कुर्यात् ? संवत्सरपर्यन्तम् । कुतः ? तावतैव
कृतत्वात् । वर्षान्तरेऽपि तएव ज्यौत्स्नाः तएव मासाः तएव चर्त्तवः
पुनरावर्त्तन्ते । ‘अत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नेषु’—इत्यकृत्वा, ‘ये अत ऊर्ध्वं
ज्यौत्स्नाः तेषु’—इति करणाच्चैवमवगच्छामः । सर्वनाम्ना खल्वभि-
मतेषु ज्यौत्स्नेष्वेतदुपदिश्यते । असमास-गृह-कर्मभेद पुनर्वचनाया-
पत्तयः खल्वर्थविशेषप्रतिपादनार्था भवन्ति । शिष्टाच्चैवमाचरन्ति ॥
० ॥ ७ ॥ ० ॥

* एतत् सूत्रानन्तरं ‘अत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नेष्वेतत् कस्मासंवत्सरम्’—इति
सूत्रतयैव संस्कारतत्त्वेऽधारि । परमस्मदवलोकितेषु सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु
भाष्यपुस्तकद्वये च तददर्शनात् यत्तथा तन्निर्णयस्य भाष्ये दर्शनाच्च भाष्य-
प्रतीकमेव तत् ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेय-
करणम् ॥ ८ ॥

जननात् जन्मदिवसात् आरभ्य दशरात्रे व्युष्टे अतिक्रान्ते,
शतरात्रे व्युष्टे, संवत्सरे वा व्युष्टे नामधेयकरणं, नामैव नामधेयम्,
तस्य करणम्—इति कर्षणो नामधेयम् । कर्त्तव्यम्—इति सूत्रशेषः ।
एकस्मादाग्रव्याजैते कालास्तुल्यवदिकल्प्यन्ते । किन्तु यदि दैवा-
न्मानुषादा कुतश्चिदन्तरायात् दशरात्रे व्युष्टे नामधेयकरणं न
सम्पद्यते तदा शतरात्रे व्युष्टे, तत्राप्यसम्पत्तौ संवत्सरे व्युष्टे—
इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राङ्मुपविशति ॥ ९ ॥

अथेति जातगृहनिधनार्थम् । कथं नाम ? यस्मिन् गृहे
कुमारोजातः, तस्मिन् एव गृहे एतत् कर्त्तव्यम् । अन्यथा प्रागेव
चन्द्रदर्शनात् कुमारस्य वह्निर्गमनं स्यात् । तथा चोक्तं बह्वृचशा-
खायाम् । ‘तन्मध्ये जुहुयात् यस्मिन् जातः स्यात्’—इति । यः—
इति सामान्याभिधानात् पितुरभावेऽन्योऽप्यधिकारी—इति दर्श-
यति । यः कश्चित् पित्रादिः तत् नामधेयकरणं करिष्यन्
कर्त्तुमिच्छन् भवति, स पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उप-
विशति । स खल्वयमग्निः शालाग्निरपि लौकिक एव बोद्धव्यो न
पुनः स्वयमाहितः । गर्भसंस्कारहोमानामेव तत्रानुष्ठानात् ।
नामधेयादौ लौकिकाग्नेरुपदेशाच्च । तथाच कर्षप्रदीपः ।

“ न स्वेऽग्रावन्महोमः स्यान्मुक्तीकां समिदाहुतिम् ।

स्वगर्भसक्तियार्यांश्च यावन्नामौ प्रजायते ।

अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वे च लौकिकः ।

न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति कश्चित् ” ।

इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य
दक्षिणत उदङ्घ्रं कर्त्वे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ १० ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

प्रदाय च माता,—

अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ ११ ॥

उक्तार्थमेतत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवताया-
इति ॥ १२ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । कथं नाम ? उपविष्टायां तस्यां कुमारं
प्रदाय जुहोति । इतरथा गृहीतकुमारस्य हवनाऽसम्भवात् ।
एवमेके । गृहीतकुमार एव जुहोति । एवमपरे । कस्मै जुहोति ?
प्रजापतये जुहोति । यस्यां तिथौ कुमारोजातस्तस्यै तिथये
जुहोति । यस्मिन् नक्षत्रे जातः तस्मै नक्षत्राय जुहोति ।
तिथेर्नक्षत्रस्य च या देवता तस्यै च जुहोति । अनादेशादाज्यं
ब्रह्मम् । इति-शब्दो होमस्य प्रकारविशेषं सूचयति । तत्र तिथयः

प्रतिपदाद्याः । तासां देवतास्यामावस्थापर्यन्तानां ब्रह्म-त्वष्ट-विष्णु-
यम-सोम-कुमार-मुनि-वसु-पिशाच-धर्म-रुद्र-वायु-मन्त्रय-यक्ष-
पितरः । पौर्णमास्यास्तु विश्वेदेवाः । तच्च तिथिहोमे, प्रतिपदे
स्वाहा—इत्यादिकः प्रयोगः । तिथिदेवताहोमे विशेषमाह कर्म-
प्रदीपः ।

“नामधेये मुनि-वसु-पिशाचा वज्रवत् सदा ।

यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्यास्तथिदेवताः ।

इति । तेन, मुनि-वसु-पिशाच-यक्ष-पितरो विश्वेदेवाश्च वज्र-
वचनान्ता होतव्याः, शेषा एकवचनान्ताः । नक्षत्रान्यश्विन्यादौनि ।
नक्षत्रहोमेऽपि विशेषमाह स एव ।

“अग्नेयाद्येऽय सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैवच ।

आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैवच ।

इन्दान्येतानि वज्रवदृक्षाणां जुहुयात् सदा ।

इन्द्रदधं दिवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ” ।

इति । कृत्तिकाद्ये दे नक्षत्रे, अश्लेषाद्ये दे, विशाखाद्ये दे,
आषाढाद्ये दे, धनिष्ठाद्ये दे, अश्विन्याद्ये दे,—एतानि दिकानि;—
कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, रोहिणीभ्यः स्वाहा,—इत्यादिवज्रवचनयुक्तानि
जुहुयात् । शेषमवशिष्टं इन्द्रदधं—भाद्रपदादयं फल्गुनौदयश्च;—
पूर्वभाद्रपदाभ्यां स्वाहा, उत्तरभाद्रपदाभ्यां स्वाहा,—इत्यादिदिव-
चनयुक्तं जुहुयात् । अवशिष्टानि मृगशिरः प्रभृतीनि नक्षत्राणि,—
मृगशिरसे स्वाहा,—इत्याद्येकवचनान्तानि जुहुयात् । तत्रापि
निङ्गनिर्णयस्तन्वान्तरे ।

“हस्ता-स्नाति-अवणा अक्षौवे
 मृगशिरो न पुंसि स्यात् ।
 पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ
 मूलान्वस्त्रौ स्त्रियः शेषाः” ।

इति । तस्मात्, मूलायै स्नाहा-इति प्रामादिकः प्रयोगः ।
 नक्षत्रदेवताश्च यथाक्रमम्, अश्वि-यम-अग्नि-प्रजापति-सोम-रुद्र-
 अदिति-वृहस्पति-सर्प-पितृ-भग-अर्यमन्-सवित्र-त्वष्टृ-वायु-इन्द्राग्नि-
 मित्र-इन्द्र-निर्वृति-अप्-विश्वेदेव-विष्णु-वसु-वरुण-अजपाद-अहि-
 ब्रध्न-पूषाणः । नक्षत्रदेवताहोमेऽपि विशेषमाह कर्मप्रदौपः ।

“देवता अपि ह्यन्ते वज्रवत् सर्पवस्त्रपः ।

देवाश्च पितरश्चैव द्विवदेवाश्चिनौ तथा” ।

इति । तेन सर्पवस्त्रपो विश्वेदेवाः पितरश्च वज्रवचनान्ताहो-
 तव्याः । अश्चिनौ द्विवचनान्तौ होतव्यौ । अथादन्यादेवता एक-
 वचनान्ता होतव्याः । सोऽयं विशेषः,—इतिशब्देन द्योतितः ॥
 ० ॥ १२ ॥ ० ॥

तस्य मुख्यान् प्राणान् संमृशन् कोऽसि कतमोऽसौ-
 त्येतं मन्त्रं जपति ॥ १३ ॥

तस्य कुमारस्य मुख्यान् मुखे भवान् प्राणान् प्राणनिर्गमोपाय-
 भूतान् सप्त च्छिद्रविशेषान्—मुखमचिणौ नाभिके कर्णावित्येतद्रू-
 पानिति यावत् । संमृशन् संस्पृशन् । क्वचित्तथैव पाठः । कोऽसि—
 इत्येतं मन्त्रं जपति । अवसानोऽयं मन्त्रः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तस्मिंश्च मन्त्रे,—

‘आहस्यत्य’ मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य
घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम
दध्यात् ॥ १४ ॥

‘आहस्यत्य’ मासं प्रविशासौ—इत्यत्र असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने,
अन्ते च मन्त्रस्य ‘परिददात्वसौ’—इत्यसाविति सर्वनामस्थाने, नाम
दध्यात् उच्चारयेत् । कौटुशं नाम ? उच्यते । कृतं कल्पितं,
कृतं वा । अथवा । कृतप्रथमान्तं, “दादग्नेऽहनि पिता नाम
कुर्यात्”—इति श्रुतेः पित्रादिकृतं वा । नामैव विशिनष्टि ।
घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् । घोषवदादि । वर्गाणां
प्रथमद्वितीयाः शेषसाश्चाघोषाः, तदन्ये व्यञ्जनवर्णा घोषवन्तः ।
घोषवदचरमादि यस्य नास्ति, तत् घोषवदादि । अन्तरन्तस्थम् ।
अन्तस्थाचरन्तवाः । अन्तर्मध्ये अन्तस्थमचरं यस्य तदन्तरन्तस्थम् ।
दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् । दीर्घादिमात्रोवर्णः, अभिनिष्ठानं वि-
सर्जनीयमचरम् । राणायनीयानां ऋकृतन्त्रे प्रसिद्धा विसर्जनीय-
स्याभिनिष्ठानाख्येति भट्टभाष्यम् । दीर्घस्य अभिनिष्ठानञ्च दीर्घा-
भिष्ठाने, ते अन्ते यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् । एकस्मिन्
नास्ति, दीर्घस्य अभिनिष्ठानस्य च समुच्चयेनान्तवासम्भवादर्थ-
दनयोर्विकल्पः,—दीर्घान्तम् अभिनिष्ठानान्तं वा । तद् यथा,—
दीर्घान्तं नाम गोविन्दशर्मा—इत्यादिरूपं, अभिनिष्ठानान्तञ्च
गोविन्दः—इत्यादिरूपम् ।

इति भट्टनारायणप्रभृतयोवृद्धाः । गर्गाऽप्याह ।

“आदौ घोषवदचरं यरत्नवान् मध्ये पुनः स्थापये-

दन्ते दीर्घविमर्जनीयमहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्” ॥

इति । तथा चोभयथा दर्शनम् । “श्रुतग्रीकनाम्ने वराय”—
इत्याश्रयायनगृह्यपरिशिष्टे । “गिरिशर्मैवमुक्तवान्”—इति कर्म-
प्रदीपे । एवमन्यत्र । गृह्यान्तरवृत्तिकारैरपि, झञ्जरस्य चतुरञ्जरस्य
च नाम उदाहरणतया भवः इति विष्णुशर्मा इति चैवमादिकं
लिखितम् । दीर्घाभिनिष्ठानान्तमित्यत्र ‘दीर्घाभिनिष्ठानम्’—इति
पठन्यन्ते । दीर्घनाचरेण अभिनिस्तिष्ठते समाप्यते यन्नाम तद्दी-
र्घाभिनिष्ठानं, यथा गोविन्दशर्मा—इति व्याचक्षते च ।

तदिदं नाम्नः प्रतीकचयमादिमध्यान्तभेदेन सूचितम् । ये
त्वाङ्कः, शर्मादीनां न नामावयवत्वं किन्तु नामभिन्नत्वं तदुपपद-
त्वञ्च,—इति । ते तु न्यायेन न सङ्गच्छन्ते । परमप्रेक्षावान् खल्वा-
चाख्यो नाम्न आदिं मध्यं चावयवं सूचयित्वा क्रमागतमवयवसूच-
यितव्यमन्तमवयवमुपेक्ष्य नाम्न उपपदं सूचितवानित्यस्यासम्भवदुक्ति-
कत्वात् । को हि प्रेक्षावानेवमाचक्षीत । ‘अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्’—
इत्यपिमसूत्रे दाकारस्य नामावयवत्वस्य तेषामप्यनुमतत्वेनात्रापि
तथैव वर्णयितुमुचितत्वाच्च । तात्पर्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । उत्तर-
सूत्रे दाकारस्य दीर्घाभिनिष्ठानयोरपवादरूपेण प्रवृत्तेस्तस्यैव तयो-
रपि नामप्रतीकत्वप्रतीतेश्च । पाठान्तरे तु शर्मैत्यस्य नामावयवे न
सन्देहगन्धोऽपि । तथा स्नानसूत्रपरिशिष्टम् ।

“गोचं स्नानं सर्व्वं गोत्रस्यावयवकर्मणि ।

गोचस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चति ।
 सर्वेचैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि ।
 पितुरचक्षुकाले तु श्रद्धयां तृप्तिमिच्छता ।
 शर्मान्छर्मादिके कार्य्ये शर्मा तर्पणकर्म्मणि ।
 शर्माणोऽचक्षुकाले च पितृणां दत्तमचक्षुः ” ।

इति । तद्वच गोचसंबन्धस्यास्मासुल्लेखप्रकारोपदेशपरे ग्रन्थे
 गोचसंबन्धयोरुल्लेखप्रकारमुपदिश्य ‘शर्मान्छर्मादिके कार्य्ये’— इत्याद्य-
 भिधानात् शर्माशब्दस्य नामप्रतीकत्वं स्पष्टमवगम्यते । तस्य नाम-
 भिन्नत्वे तदुपपदत्वे च क्रमागतस्य नास्त्र उल्लेखप्रकारमनभिधाय
 तदुपपदस्योल्लेखप्रकाराभिधानमसङ्गतं भवेत् । न च सङ्गतं शास्त्र-
 मसङ्गतं कर्त्तुमुचितम् । तथा मनुः ।

“नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाऽथ कारयेत् ।
 पुष्टे त्रिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ।
 मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
 वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ।
 शर्मावद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञोरनाममन्वितम् ।
 वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम् ” ।

इति । नामधेयमिति विशेष्यमुत्तरवचनद्वयेऽनुवचनीयम् ।
 शङ्खस्त्वन्निमं वचनमन्यथा पठितवान् । तद्यथा ।

“शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
 धनान्तश्चैव वैश्यस्य दामान्तश्चान्यजन्मनः ।

इति । शातातपस्थाप्येतत् । यच्चाह धमः ।

“ शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा चाता च भृशुजः ।

भृतिर्गुप्तस्य वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ” ।

इति । भृतिर्दत्तश्चेति पाठान्तरम् । तदनेन शर्मा देवस्येत्य-
नयोर्विकल्पेनोत्तरप्रतीकत्वं विप्रनाम्नामिति तस्य मतं लक्ष्यते ।
अस्मिन् विषये मुनीनां मतभेदोपलम्भात् । यथेहैव तावत्, ‘धनान्त-
श्चैव वैश्वस्य’—इति, ‘भृतिर्गुप्तस्य वैश्वस्य’—इति चैवमादि । चकारात्
समुच्चयावगतिस्तु ‘ब्राह्मणो वैश्वपात्ताग्रौ’—इत्यादिवत् समर्थनीया ।
तथाच ‘ब्राह्मणो वैश्वपात्ताग्रौ’—इत्यत्र व्याख्यातं कुल्लूकभट्टेन, ‘वैश्वः
पात्ताग्रो वा दण्डः—इति वाशिष्ठे विकल्पदर्शनादेकस्यैव दण्डस्य
धारणम् । विकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसंख्यात् समुच्चयो दत्तेनानू-
द्यते’—इति । तद्वदत्रापि स्यात् । कस्यचिद्विप्रस्य शर्मा,—इति
कस्यचिच्च देवः,—इति सर्वथाऽपि खलु दयमेतद्विप्रस्यैव भवति न
चचिद्यादेरिति । न त्वेकस्मिन् नास्ति देवशर्माणोः समुच्चयः ।
मन्वादिविरोधात् । तथात्वे वर्माचाचोभृतिर्गुप्तयोरपि समुच्चयः
स्यात् । वस्तुतस्तु मन्वादिभिः कैरपि देवशब्दस्य नामप्रतीकत्वानुप-
देशात् प्रतीकद्वयाभिप्रायेण यमवचनं वर्णनीयम् । मन्वादिस्मर-
मात् । तथाच शर्मादीनामेकप्रतीकत्वं, देवावबोधक-चाणावद्योतक-
भृत्यभिव्यञ्जक-शब्दानामपरप्रतीकत्वं तस्यार्थः । प्रतीकयोः पौर्वा-
पर्यन्तु वचनान्तरानुसारेणावसेयम् । विष्णुपुराणम् ।

“ ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।

देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिमयुतम् ।

शर्मैति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मैति चचियस्य च ।

शुभदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वशृङ्गयोः ।

इति । नराख्यमेव प्रतीकद्वयेन विशिनष्टि ; देवपूर्वमिति, शर्मावर्मादिसंयुतमिति च । तत्र च “देवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत”—इति “देवपूर्वं पितृभ्योऽन्नम्”—इति चैवमादिवत् देवः पूर्वोयस्येति वज्रब्रीहिसमामाश्रयणेन देवबोधकशब्दस्य पूर्वप्रतीकत्वं शर्मावर्मादेशोत्तरप्रतीकत्वं पारिग्रेष्यादवसीयते । तथाच शङ्खलिखितौ । “देवतानचचादिसंबद्धं पिता नाम कुर्यात्”—इति । तथा शङ्खः । “कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यात्”—इति । इदं ‘कुलसंबद्धं देवतासंबद्धं वा’—इति मदनपारिजाते व्याख्यातम् । आचार्योंऽप्यभिवादनौघे नास्ति सूचयिष्यति, “देवताश्रयं वा नचचाश्रयं वा गोचाश्रयमपेक्षे”—इति ।

न च देवात् पूर्वं देवपूर्वमिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम् । पूर्वलिखितशास्त्रान्तरानुसारेण वज्रब्रीहिसमामस्यैव युक्तत्वात् । तस्मिन् ‘शर्मा देवस्य विप्रस्य’—इति यमवचनानुसारेण विप्रनाम्न-एव देवशब्दपूर्ववर्त्तित्वेन वर्मादिस्य चरित्रादिनाममात्रविषयत्वेन देवपूर्वस्य नाम्नो वर्मादिसंयुतत्वानुपपत्तेश्च । क एवमाह देवपूर्वस्य नाम्नो वर्मादिसंयुतत्वमिति, तस्य शर्मासंयुतत्वमेव ब्रूमः । तच्चैतद्विप्रविषयमिति मन्यामहे । सत्यमेवं ब्रवीति भवान्, मन्यते चैवम् । न त्वेवं वाक्यार्थो घटते । किं कारणम् ? देवपूर्वस्यैव नाम्नः शर्मावर्मादिसंयुतत्वस्य वचनादवगतेः । किञ्च भवतां देवपूर्वस्य नाम्नो विप्रविषयतया उपात्ते देवपूर्वं नास्ति शर्मासंयुतत्वमन्वीयते इति वक्तव्यम् । उक्तञ्चैवमेव भवद्भिः । एवञ्च नामान्तरस्यानुपादानात्

वर्णादियुतत्वमिदानीं कुत्रान्वीयताम् । न ह्यनन्वितमेवेदमिति शक्यं
वक्तुम् । तथा सति बालोन्मत्तादिवाक्यवदपार्थक्यमेतदित्यापत्तिः ।
न चैतदुचितम् । न वा वृत्तिशब्दैकदेशार्थस्यैवमभिसंवन्धोऽनुमतः
प्रामाणिकानाम् । तस्मात्, देवपूर्वस्य नाम्नः शर्मावर्णादिसंयुत-
त्वान्वयोपपत्तये पूर्वोक्तैव व्याख्या धीमद्विरादरणीया ।

तदत्र शर्मादिपदोत्तरमिति कारकात् 'गुप्तदामात्मकं
नाम'—इति चाभिधानात् तावन्मात्रस्यैव परप्रतीकत्वं न देवादि-
शब्दसमुचितम् । तथा शर्मादीनां नामावयवत्वञ्च सुव्यक्तं प्रतीयते ।
तच्चकृतस्तु, 'ततश्च नाम कुर्वीत'—इत्यनेनोपपदत्वं नामभिन्नत्वञ्च
शर्मादीनामिति, 'शर्मान्नाद्यादिके कार्ये'—इत्यत्र च शर्माश्रित्यनेन
'गोचरसंबन्धनामानि' इत्येकवाक्यतया शर्मानां नाम प्रतीयते,—
इति च परस्परविरुद्धमेव किमित्युक्तवन्त इति तएव प्रष्टव्याः ॥

० ॥ १४ ॥ ० ॥

एतदतद्धितम् ॥ १५ ॥

एतदिति नाम्नः परामर्शः । सूचितनाम्नस्तद्धितत्वमन्वादेत-
दतद्धितान्तमिति व्याख्येयम् । दीर्घाभिनिष्ठानान्तत्वसूत्रणादेवा-
तद्धितान्तत्वे सिद्धे पुनरुपादानं नियमार्थम् । एतदेव नामाऽत-
द्धितान्तं न पुनरन्यदिति नियम्यते । तेन, 'यत्तदुच्चमेव भवति'—
इति 'अभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा'—इति चैवमादिनाम्नां
तद्धितान्तत्वमपि स्यात् । पूर्वप्रतीकाभिप्रायं वा सूत्रं वर्णनीयम् ।
तचाप्येतदितिकरणादन्येषां नाम्नां पूर्वप्रतीकस्य तद्धितान्तत्वम-
निषिद्धम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अयुग्दान्तस्त्रीणाम् ॥ १६ ॥

अयुक् अयुग्माचरम्, दान्तं दाकारान्तं नाम स्त्रीणां दधा-
दित्यनुवर्तते । अयमेव विशेषः । सर्वमन्यत् पूर्ववत् । तेन,
स्त्रीणां नाम 'गौरौदा'—इत्यादिरूपं—मिथ्यति । यत्तु "देव्यन्तास्तु
स्त्रियः स्मृताः"—इति वचनम् । तत् कौशुमादिव्यतिरिक्तविषयम् ।
दादेव्योः समुच्चयमिच्छन्त्यन्ते । उदाहरन्ति च 'गौरौ देवी दा'—
इति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् ॥ १७ ॥

तच्च नामधेयं प्रथमं पूर्वं मात्रे आख्याय कथयित्वा यथार्थ-
मिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते तेन तन्त्रममापनमिदानीं
कुर्यात् । चशब्दात् पुरुषनाम्नः स्त्रीनाम्नश्च प्रथमं मात्रे कथनम् ।
एवशब्दो मातुरेव प्राथम्यं नियमयति । चैवेति वा निपातसमु-
दायः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ १८ ॥

नामधेयकरणकर्मणः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कुमारस्य मासि मासि संवत्सरे सांवत्सरिकेषु वा
पर्वस्वग्नौन्द्रौ द्यावापृथिवौ विश्वान्देवाँश्च यजेत ॥ १९ ॥

जननाद्यस्तृतीयोज्यौत्स्रः—इति जननाद्ग्नरात्रे व्युष्टे—इति च
जन्मनः प्रकृतत्वात् 'कुमारस्य' जन्मतिथौ वक्ष्यमाणादेवता 'यजेत' ।
किथन्तं कालं यजेत ?—इत्यत्राह 'मासि मासि', प्रतिमासमित्यर्थः ।

तेन वत्सरपर्यन्तं यागः । ऊर्द्धं हि वत्सरात् तएव मामा आव-
र्त्तन्ते । 'संवत्सरे' वा, पूर्ण—इति वाक्यशेषः । अत्रापि जन्मतिथौ
यजेत,—इति द्रष्टव्यम् । 'सांवत्सरिकेषु वा पर्वसु' यजेत । संवत्स-
रस्य इमानि सांवत्सरिकानि, तेषु पर्वसु चयाणां चतुर्नामवसान-
तिथिषु—कार्तिकीफाल्गुन्याषाढीषु । अथवा । द्वावच कालवि-
कल्पा । संवत्सरपर्यन्तं मासिमासि कुमारस्य जन्मतिथौ यजेत,
सांवत्सरिकेषु वा पर्वसु यजेत । कतमाः पुनस्तादेवताः ? उच्यते ।
'अग्नीन्द्रौ' । 'द्यावापृथिव्यौ' । एते इन्द्रदेवते । 'विश्वान्देवांसु'
यजेत ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

दैवतमिष्ट्वा तिथिं नक्षत्रञ्च यजेत ॥ २० ॥

जन्मतिथेर्दैवतमिष्ट्वा जन्मतिथिम्, जन्मनक्षत्रस्य दैवतमिष्ट्वा
जन्मनक्षत्रञ्च यजेत ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं
परिगृह्य जपेत्, यदा वा पिता म इति विद्यादुपेतस्य
वाऽङ्गादङ्गात् सञ्श्रवसौति ॥ २१ ॥

विप्रोष्य प्रवासमनुभूय गृहमागतः पिता, ज्येष्ठस्य पुत्रस्य
मूर्द्धानम्, उभाभ्यां पाणिभ्यां परिगृह्य अङ्गादङ्गादिति षडवसानं
श्रुचं जपेत् । यदा वा कुमारः, अयं मे पिता जनयिता,—इत्येवं
विद्यात् जानीयात्, (शक्त्यर्थे लिङ्) ज्ञातुं शक्नोतीत्येतत् । तदा वा
जपेत् । उपेतस्य उपनीतस्य वा कुमारस्य मूर्द्धानं परिगृह्य
जपेत् । त इमे त्रयः कालविकल्पाः ॥ ० ॥ २१ । ० ॥

पशूनां त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्रामीत्यभिजिघ्र यथार्थम् ॥ २२ ॥

पशूनामिति मन्त्रेण अभिजिघ्र आभिमुख्येनाप्रायः—मूर्ध्ना-
मिति प्रकृतेन सम्बन्धः । यथार्थमिति कर्षणः परिसमाप्तिरुच्यते ।
तेन वामदेव्यमिदानीं गातव्यम् । अत्रापि मन्त्रे असावित्येतस्मिन्
सर्वनाम्नि सम्बोधनविभक्त्या पुचनाम प्रयोक्तव्यम् । अभिजिघ्रामि
गोविन्दशर्मन्.—इति । तदिदं प्रोषितागतकर्षेत्युच्यते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

एवमेवावरेषाम् ॥ २३ ॥

अवरेषां कनिष्ठानामप्येवमेव मूर्ध्नालम्बनन्तदभिप्राणञ्च कर्त्त-
व्यम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

यथाज्येष्ठं यथोपलम्भं वा ॥ २४ ॥

यो यो वयसा ज्येष्ठस्तस्य तस्य प्रथमं कर्त्तव्यम्, योयः पूर्वं
सन्निधानमागच्छति तस्य तस्य वा ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

स्त्रियास्तूष्णीं मूर्धन्यभिजिघ्रणं मूर्धन्यभिजिघ्रणम् ॥
२५ ॥

स्त्र्युरचरार्यः । ननु तूष्णीं मूर्धन्यभिजिघ्रणमिति सूचणात्
मूर्ध्नालम्बः समन्त्रकः प्राप्नोति ? न । मन्त्रलिङ्गविरोधात् ।

“अमन्त्रिका तु कार्य्यं स्त्रीणामावृद्धशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्” ।

इति स्मरणाच्च । तस्मात्, मूर्द्धालम्बोऽमन्त्रकः सिद्धः । अतो-
 ऽभिघ्राणमात्रस्य तृष्णीन्त्वं सूचितम् । तर्हि स्त्रियास्तृष्णीमित्येव
 कर्तुमुचितम्, अत्र मूर्द्धन्यभिजिघ्रणमित्यनेन ? उच्यते । एवं कुर्वन्
 अभिघ्राणादन्यत् वक्ष्यमाणं होमादिकं समन्त्रकमेव स्यादिति दर्श-
 यति । तथाच वक्ष्यति “मन्त्रेण तु होमः”—इति । तस्मान्न केवलं
 प्रोषितागतकर्षैव स्त्रियाः स्यात्, अपितु जातकर्षादिकमपि—
 इति सिद्धम् । ननु तथाप्यनर्थकम् । मन्त्रेण तु होमः—इति
 सूचनादेव तत्सिद्धेः । उच्यते । तस्य चूडाकरणकर्षणोऽनन्तरं
 सूचितत्वात् तस्माच्चविषयत्वमप्याशङ्क्यत कश्चिन्नन्दमतिः कदाचि-
 दिति तच्चिरासार्थमेतत् सूचितम् । पुनरुक्तं वैतदादरार्थम् ।
 पुनरुक्तं खल्वाचार्य्यस्ये विद्यत एवेत्यावेदितम् । दिवंचनं प्रकरण-
 समाप्त्यर्थमादरार्थं वा ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य द्वितीयो गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य अष्टमो खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके नवमो खण्डिका ।

अथातस्तृतीये वर्षे चूड़ाकरणम् ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । अथ पूर्वप्रकृतात् जन्मनस्तृतीये वर्षे वर्तमाने उदगयनादीनां समुच्चयोपलब्धौ चूड़ाकरणं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः । कपुष्पिका-कपुष्कलाख्याः केशाश्चूड़ा इति कथ्यन्ते । तासां वक्ष्यमाणेन विधिना संस्करणं चूड़ाकरणमिति कर्म्मणो-
नामधेयम् । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वैजिकं गार्भिकञ्च पापमनेन कर्म्मणाऽपमृज्यते, तस्मादिदमवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
यथा मनुः ।

“गार्भैर्हिमैर्जातकर्म्मचौडमञ्जौनिबन्धनेः ।

वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते” ।

इति । अन्ये तु वर्णयन्ति । ‘अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् श्रुत्यन्तरे अन्योऽपि पक्षः श्रूयते—“प्रथमेऽब्दे”—इति, सोऽपि द्रष्टव्यः । तथाच मनुः ।

“चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

पुरस्तादालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

व्याख्यातार्थमेतत् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

तच्चैतान्युपकृतानि भवन्ति ॥ ३ ॥

तच्च तस्मिन्नुपलिप्ते देशे एतानि वक्ष्यमाणानि उपसमीपे अग्नेः,
कृतानि आसादितानि भवन्ति । कर्तुरनियमः ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि ? कस्यां वा दिशि अग्रेरासादयितव्यानि ?
उच्यते ।

एकविंशतिर्दर्मपिञ्जूल्य उष्णोदककंस औदुम्बरः
क्षुर आदर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः ॥ ४ ॥

एकविंशतिस्त्रिःसप्त । दर्मपिञ्जूल्यो व्याख्याताः । सप्त सप्त
हत्वा दर्मपिञ्जूल्यः स्थानचये आसादयितव्याः । एवमेकविंशतिस्ता-
भवन्ति । कुतः पुनर्भेदेनासादनम् ? भेदेनैव विनियोगोपदेशात् ।
उदगपाणाञ्चामूषामासादनं स्यात् । 'प्राचीसौम्यापराजिताः'—इति
वचनात् । उष्णमुदकं यस्मिन् स उष्णोदकः, स चासौ कंसः—
पाचविशेषश्चेति उष्णोदककंसः । उदुम्बरस्यायमौदुम्बरः क्षुरः । स
खल्वयमौदुम्बरः क्षुरस्तासमय एव न दारुमयः । कुतः ? 'प्रोक्ष-
त्यप्रच्छिन्दन्'—इत्युपरिष्ठादनेन केदनस्याशङ्क्यमानत्वात् । सा
खल्वाशङ्कैवमुपपन्ना भवति । न हि दारवेण केशच्छेदनं शक्यं
कर्तुम् । तदभावे, आ सम्यक् दृश्यते मुखमस्मिन्—इत्यादर्शो-
दर्पणो वा । क्षुरं पाणौ यस्यासौ क्षुरपाणिर्नापितः । इत्येतानि

दक्षिणतोऽग्रेरुपकृष्टानि भवन्ति । प्राक्संस्थानाञ्चामीषामासादनं
स्यात् । कुतः ? प्रादक्षिण्योपपत्तेः । एवमुत्तरत्रापि प्रादक्षिणेना-
सादनं बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

आनडुहो गोमयः कसरः स्थालीपाको वृथापक्व-
इत्युत्तरतः ॥ ५ ॥

अनड्वान् वृषभस्तस्थायमानडुहोगोमयः, कसरः स्थालीपाकः—
इति पूर्वं व्याख्यातम् । स खल्वयं स्थालीपाको वृथापक्वः, संस्कार-
रहितत्वात्, कर्मण्यव्याप्रियमाणत्वाच्च । इत्येतत्तदयमुत्तरतोऽग्रेरामा-
दयितव्यम् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

त्रौह्यवैस्तिलमापैरिति पृथक् पात्राणि पूरयित्वा
पुरस्तादुपनिदध्युः ॥ ६ ॥

त्रौह्यादयः प्रसिद्धाः । त्रौह्यवैः—इतरेतरयोगनिर्देशात्
मिश्रितैः । तिलमापैर्मिश्रितैरेव । इतिशब्दादेवामल्लाभे अन्यैरप्येवं
विधेः । पृथक् नाना, पात्राणि,—वज्रवचनस्यार्थवत्त्वार्थं त्रीणि,
पूरयित्वा, पुरस्तात् पूर्वस्थां दिग्गमेः, उपनिदध्युः स्थापयेयुः ॥
० ॥ ६ ॥ ० ॥

कसरो नापिताय सर्व्वबीजानि चेति ॥ ७ ॥

कसरो नापिताय दातव्यः । सर्व्वबीजानि च तस्मै दातव्यानि ।
इतिना अन्यदपि पारितोषिकं देयमित्युपदिशति । सा खल्वियं

प्रतिपत्तिः कृमरस्य बीजपात्राणाञ्च प्रसङ्गादवैव सूचिता । कर्मकम-
 एवायं कुतो न स्यात् ? एतस्य प्रतिपत्तिले नापितस्य कर्मसूच्यतया
 दृष्टार्थत्वमभावात् । अन्यथा अदृष्टार्थत्वमस्य कल्पनीयं स्यात् ।
 तच्चानिष्टम् । कृते च कर्मणि तन्मूल्यदानप्रसिद्धेः कर्मणोऽवसान-
 एवैतानि नापिताय देयानि ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य पश्चा-
 दग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ८ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । आच्यसंस्कारानन्तरमित्यर्थः । अथवा ।
 अथेति द्रव्यासादनानन्तर्यमभिधत्ते । तथाच पूर्वसूचोक्तं कृमरादि-
 दानं प्रतिपत्तिरेवेत्यवधार्यते । व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ यस्तत्करिष्यन् भवति, पश्चात् प्राङ्-वतिष्ठते ॥ ९ ॥

अथेति किञ्चित् पूर्वप्रकृतं स्मारयति । किन्तु ? 'यथा
 पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मणि'—इत्यतिदेशम् । तेनात्र पुरस्ताच्चो-
 परिष्ठाच्च चतस्र आङ्गतयो भवन्ति । यः कश्चित् पित्रादिः
 तत् कर्म करिष्यन् भवति, स महाव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिश्चतस्र-
 आङ्गतौर्ज्ज्वा अथानन्तरम्, गृहीतकुमारायामातुः पश्चात्, प्राङ्-
 प्राङ्मुखः (कश्चित्तथैव पाठः) अवतिष्ठते ऊर्ध्वंतिष्ठति । ननु अग्नेः
 पश्चादित्येव कुतो न वर्ण्यते ? आनर्थक्यादित्याह । एवं खल्वनर्थक-
 मेव पश्चादिति वचनं स्यात् । पश्चादग्निरिति खल्वनुवर्त्तत एव ।
 तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

अथ जपत्यायमगात् सविता क्षुरेणेति सवितारं
मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः ॥ १० ॥

अथ तथाविधावस्थानानन्तरमेव, सवितारं सूर्यम्, मनसा
अङ्गादिगुणयुक्तेनेत्यर्थः । अन्यथा ध्यानस्य मानसिकत्वप्रसिद्धेर्मनसे-
त्यनर्थकं स्यात् । ध्यायन् चिन्तयन्, नापितं क्षुरपाणिं प्रेक्षमाणो-
ऽवलोकयन् आयमगादित्येतं मन्त्रं जपति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

उष्णेन वाय उदकेनैधीति वायुं मनसा ध्यायन्नुष्णो-
दककं सं प्रेक्षमाणः ॥ ११ ॥

वायुं मनसा चिन्तयन्, उष्णोदकयुक्तं कंसपाचञ्चावलोकयन्
उष्णेन वाय—इति मन्त्रं जपति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिका-
मुन्दत्याप उन्दन्तु जीवस इति ॥ १२ ॥

दक्षिणेन पाणिना प्रकृतादुष्णोदककंसादप उष्णोदकमादाय
ग्रहीत्वा कुमारस्य दक्षिणां कपुष्णिकामुन्दति क्लेदयति, आर्द्रां
करोति—इत्येतत् । आप उन्दन्तु—इति मन्त्रेण । कं शिरः
पुष्णाति शीतातपादितो रक्षणेन,—इति कपुष्णिका शिरसः
पार्श्वद्वयावस्थिता केशजुटिका भण्यते । तथा चोक्तम् ।

“कपुष्णिकाऽभितः केशा मुर्द्धि पश्चात् कपुच्छलम्” ।
इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

विष्णोर्दक्षोऽसौत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत आदर्शं
वा ॥ १३ ॥

प्रेक्षते अवलोकयति । प्रेक्षेत इति पाठे अवलोकयेदित्यर्थः ।
स्मिष्टमन्यत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

ओषधे चायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां
कपुष्पिकायामभिशिरोग्रा निदधाति ॥ १४ ॥

आसादितानामेकविंशतिदर्भपिञ्जलीनां मध्यात् सप्त दर्भ-
पिञ्जलीर्गृहीत्वा कुमारस्य दक्षिणायां कपुष्पिकायाम्, ओषधे
चायस्वेति मन्त्रेण निदधाति स्थापयति । कथम् ? उच्यते ।
अभिशिरोऽप्याः, शिरसोऽभिसुखान्यपाणि यासां, तथाविधाः ॥
० ॥ १४ ॥ ० ॥

ता वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन पाणिनौ-
दुम्बरं क्षुरं गृहीत्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति स्वधिते
मैनर्हिःसौरिति ॥ १५ ॥

ताः दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणकपुष्पिकाश्च, वामेन 'पाणिना'
'निगृह्य' निःशेषेण गृहीत्वा । 'ता वामेनाभिगृह्य'—इति पाठे-
ऽप्येवमेवार्थः । 'दक्षिणेन पाणिना' 'अौदुम्बरं क्षुरमादर्शं वा'
पूर्वमासादितम्, 'अभि' सर्वतोभावेन, 'निदधाति' संलग्नं धार-
यति,—स्वधिते मैनमितिमन्त्रेण । क्षुर आदर्शो वा तथा निधा-

तद्यो यथा सर्वाः पिञ्जुः सर्वाश्च दक्षिणकपुष्पिकास्तप्तगाः
सुरित्यर्थः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

निधाय च.—

येन पूषा वृहस्पतेरिति चिः प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन्
सहस्रजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ १६ ॥

चिर्वारचयं प्राञ्चं प्रागतं प्रोहति प्रेरयति—प्रमारयतीत्येतत् ।
किं कुर्वन् ? अप्रच्छिन्दन् केशच्छेदनमकुर्वन् । चुरस्तथा प्रमार-
यितव्यो यथा केशा न च्छिद्यन्ते,—इत्यर्थः । किं तूष्णीमेव
प्रोहति ? न । कथन्तर्हि ? येन पूषा इति स्रजुषा सहस्रदेकवारं
प्रोहति, तूष्णीं वारद्वयम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति ॥ १७ ॥

अयेति पूर्वप्रकृतार्थम् । यः पूर्वप्रकृतः चुरपाणिर्नापितः,
तदीयेन आयसेन लौहमयेन चुरेण, प्रच्छिद्य प्रकर्षेण पिञ्जुलौभिः
सहैव दक्षिणां कपुष्पिकां क्षिप्त्वा, आनडुहे गोमये पूर्वमग्रेरुत्तरतः
समामादिते, निदधाति स्थापयति । मन्त्रानुपदेशाद्व्याहृतिभि-
रित्यर्थः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

एतयैवावृता कपुच्छलम् ॥ १८ ॥

एतया अनन्तरोक्तैवावृता परिपाठ्या कपुच्छलं संस्कार्यादिति
वाक्यशेषः । के शिरसि पश्चाद्भागे पुच्छवत् लम्बते यः केशपाशः,
स कपुच्छलः—इत्याख्यायते ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

एतयोत्तरां कपुष्णिकाम् ॥ १९ ॥

उत्तरशब्दो वामवचनः । वामामपि कपुष्णिकामेतयैवावृता संस्क्रुष्यात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

किमेतया समस्तयैवावृता,—अथ जपत्यायमगादित्येवमादिकया संस्क्रुष्यात् ? न । कतमया तर्हि ? उच्यते ।

उन्दनप्रभृति त्वेवाभिनिवर्त्तयेत् ॥ २० ॥

प्राक्तनं सूत्रद्वयमनेन विशिष्यते । उन्दनप्रभृति क्लेदनप्रभृत्येव आवृतम्, अभि सर्वतोभावेन निवर्त्तयेत् आवर्त्तयेत्, न पुनः सर्वाऽप्यावृदावर्त्तनीया । तस्मात् 'दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय'—इत्येवमादिकामावृतमावर्त्तयेत्, न ततः पूर्वामपीत्यर्थः । तुशब्दो विशेषणार्थः । कथञ्चाम ? कपुच्छले संस्क्रियमाणे कुमारमुदङ्मुखं धारयेत्; यथा प्राञ्चं प्रोहणादि कर्त्तुं शक्यते । 'उन्दनप्रभृति देधा अभिनिवर्त्तयेत्'—इति केचित् पठन्ति । तत्र व्यक्त एवार्थः ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् चायुषं जमदग्नेरिति ॥ २१ ॥

मूर्द्धानं कुमारस्य । अज्वन्यत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

एतयैवावृता स्त्रियाः ॥ २२ ॥

एतया प्रकृतया आवृता स्त्रियाः सर्वे अधस्तनोक्ताः संस्कारा-

भवन्ति । न पुनरानन्तर्याक्षूडाकरणाभिप्रायमेव वचनं वर्णनीयम् ।
कुतः ? एवकारेण व्याप्तवगमात् ।

“अमन्त्रिका तु कार्य्यं स्त्रीणामावृद्धेषतः” ।

इत्यादिवचनाच्च ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किमेवम्भूतयैवावृता ? न । कथन्तर्हि ?

तूष्णीम् ॥ २३ ॥

मन्त्रवर्जमित्यर्थः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

किं सर्वमेव कर्म तूष्णीं भवति ? न । कथन्तर्हि ? उच्यते ।

मन्त्रेण तु होमः ॥ २४ ॥

यो यो होमः पूर्वमभिहितः, स मन्त्रेणैव भवति । तुशब्दश्च-
शब्दार्थः समुच्चये । तेनान्वाहार्य्यश्चाहमपि मन्त्रवदेव स्यात् ।
तदन्यतूष्णीं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

उदगग्रेरुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोचकुल-
कल्पम् ॥ २५ ॥

अग्रेरुत्तरत उत्सृप्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति नापितेन
मुण्डयन्ति । कर्त्तुरनियमः । कथम् ? यथागोचकुलकल्पम् ।
कल्पो विधिरित्यनर्थान्तरम् । यथा गोचविधिर्यथा च कुलविधि-
स्तदनतिक्रमेणेत्यर्थः । गोचकल्पस्यावत्,—

“वाशिष्ठाः पञ्चचूडाः सुस्त्रिचूडाः कुण्डपायिनः” ।

इत्याद्युक्तः । तथा गृह्यासंगः ।

“दक्षिणाकपर्दाः शिष्टा आचेषास्तिकपर्दिनः ।

आङ्गिरसः पञ्चचूडा मुण्डाभृगोः शिखिनोऽन्ये” ।

इति । कुलकल्पोऽपि, यथा । भद्रादित्यानामायतनसन्निधा-
विति । कौथुमराणायनीयादीनां प्राक् समावर्त्तनात् सशिखमेव
वपनम् । कुतः ? “केशम्भुरोमनखानि वापयौत शिखावर्जम्”—
इति तत्र विशेषोपदेशादध्वाक् सशिखवपनावगतेः । उक्तञ्च
कर्म्मप्रदौपकृता ।

“सशिखं वपनं कार्यमाखानाद्ब्रह्मचारिणाम् ।

आ शरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्यं न चेद्भवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

आनडुहे गोमये केशान् कृत्वाऽरण्यं हृत्वा निख-
नन्ति ॥ २६ ॥

पूर्वमासादिते आनडुहे गोमये समस्तान् केशान् निधाय,
अरण्यं कृत्वा नीत्वा, निखनन्ति अरण्येव । बद्धवचनादनियतः
कर्त्ता । ‘अरण्यं गत्वा’—इति, ‘अरण्ये गत्वा’—इति च पाठान्तरम् ।
तत्र शक्त एवार्थः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

स्तम्बे हैके निदधति ॥ २७ ॥

च—इत्येतिह्यर्थको निपातः । एके किलाचार्याः त्रीहियवा-
दिस्तम्बे तान् केशान् निदधति ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

यथार्थम् ॥ २८ ॥

तन्त्रसमापनं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमेके । अपरे तु मन्यन्ते,—
 “यथार्थमिति यस्य येनार्थः प्रयोजनं स तं कुर्यात्—इति ।
 कथञ्चाम् ? आयुषमित्यादिना मूर्द्धपरिपहे कृते उत्तरतोऽग्नेः
 कुशलीकारयन्ति, अमावपि कर्मशेषं समापयेत्”—इति ॥ ० ॥
 २८ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ २९ ॥

चूडाकरणकर्मणः ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य नवमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके दशमौ खण्डिका ।

अत ऊर्ध्वमुपनयनलिङ्गाः मन्त्राः, तेषां विनियोगं विवचुरिद-
माह,—

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु, गर्भत आरभ्य गणनया ये अष्टमावर्षास्तेषु ।
वज्रवचनं व्यक्त्यभिप्रायम् । तेषु वर्षेषु वर्त्तमानेषु यदोदगयनादीनां
समुच्चयस्तदैव ब्राह्मणमुपनयेत् उपनयनकर्मणा योजयेत् । उप-
नयनं नाम, वेदाध्ययनार्थम् उप समीपे (गुरोः) नौयते येन
कर्मणा तदुच्यते । तथाचाहुः ।

“गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नौयते गुरोः ।

वास्तो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयं विदुः” ।

इति । अपि चाहुः ।

“गुरोर्व्रताय वेदस्य यमस्य मिथमस्य च ।

देवतानां समीपं वा येनासौ नौयते द्विजः” ॥

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

गर्भैकादशेषु क्षत्रियम् ॥ २ ॥

उपनयेदिति वर्त्तते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

गर्भैद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

उपनयेत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदि दैवान्मानुषादा कारणादुक्तकालातिपातः स्यात्, तदा कथम् ? उच्यते ।

आषोडशादष्टाद्व्राह्मणस्यानतीतः कालोभवत्या-
दाविंशत् क्षत्रियस्याचतुर्विंशद्दैत्यस्य ॥ ४ ॥

सजुरवरार्थः । अत्र किञ्चिदुक्तमस्ति । आङ्गशब्दोऽत्राभिविधौ न मर्यादायाम् । कुतः ? अभिविध्यर्थमसम्भवे मर्यादाऽर्थस्यान्यास्य-
त्वात् । भट्टभाष्येऽप्युक्तम् । आङ् अभिविधौ । असम्भवे हि मर्यादायां कल्प्यते । यथा आ पर्वतात् चेत्राणि—इति । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“अपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः ।

दाविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः” ।

इति ।

“विप्रस्य षोडशादष्टात् राज्ञो दाविंशतेः परम् ।

वैश्यस्याष्टशिकादब्दात् सावित्रीपतनं भवेत्” ।

इति ।

“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ।

सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्धं निवर्त्तते” ।

इति चैवमादि । यच्च यमवचनम्—

“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषण तथा राजन्यवैश्ययोः ।

प्राच्यश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतावरः ।

विवस्त्रतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्थतत्त्ववित् ।

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।

हविष्यं भक्षयेदन्नं ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।

एकविंशतिराचन्तु पिबेत् प्रसूतिथावकम् ।

अतो थावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ” ।

इति । तत् पतितमाविचौकत्वाभावेऽपि पञ्चदशवर्षोपरि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थम् । न पुनः पञ्चदशवर्षोपरि पतित-
माविचौकलमस्यार्थः । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । लघुनः प्राय-
श्चित्तस्योपदेशाच्च । पतितमाविचौकाणां हि ब्राह्मणसोमः क्रतुः
प्रायश्चित्तम् । राजन्यवैश्यायोद्याविशषात् । तथा राजन्यवैश्यायोः,—
इति ब्राह्मणवत् चचियवैश्यायोरपि पञ्चदशवर्षोपरि तत् प्राय-
श्चित्तमविशेषेणोपदिश्यते । तयोश्च पतितमाविचौकत्वाभावेऽपि
वचनबलात् तत्प्रायश्चित्तमित्यकामेनापि वाच्यम् । तस्मान्मान्यात्
ब्राह्मणस्यापि तथैव वर्णयितुं युक्तम् । तस्मात् ‘पतिता यस्य
माविचौ’—इत्यस्य यस्य माविचौग्रहणं न सम्यक्समित्ययमर्थः ।

न हि दश पञ्च च वर्षाणि माविचौ पततीति शक्यते वक्तुम् ।
भवतामपि तदूर्द्धमेव पतनस्यानुमतत्वात् । विज्ञानेश्वरेणापि,—
यस्योपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य यमोक्तप्रायश्चित्त-
मभिधाय,—अनापद्यतिक्रमे तु मानवं चैमासिकम्, तत्रैव पञ्चदश-
वर्षादूर्द्धमपि कियत्कालातिक्रमे तृह्नालकव्रतं ब्राह्मणसोमोवा,—इति
वदता एतदेवमतमङ्गीकृतमित्यवगम्यते ।

तस्मात्, अस्माद्यमवचनादाडोमर्यादार्थतां ब्रुवन् शूलहस्तः

परास्तः । ब्राह्मस्तोमे सपादनवधेनूनाम्, अत्र तु सपादधेनु-
त्रयाणां स्वयमेव सङ्कलितत्वेन वैषम्यापत्तेः । याज्ञवल्क्यौकायां
स्वयमेवाभिविध्यर्थतायावर्णनाच्च । पतितमाविचौकपरतया वर्णने
च चत्विष्वेग्रथोरपि तावतैव पतितमाविचौकताऽऽपत्तेः । न
चैवमिष्यते ।

रघुनन्दनस्तु,—यमवचनस्य प्रथमश्लोकार्द्धत्रयमात्रमुपन्यस्यन् पर-
प्रतीकञ्चापङ्गवानः ‘एभिः षोडशवर्षोपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि
यत् पतनमभिहितं, तद्गर्भजन्मप्रभृतिगणनयाऽविरुद्धम्’—इत्याह ।
तदप्यनादरणीयम् । पूर्वोक्तयुक्त्वा यमेन पञ्चदशवर्षोपरि पतन-
स्थानमिहितत्वात् । गर्भप्रभृतिगणनयाऽपि षोडशवर्षान्तिममासत्रय-
स्याऽभ्यंशहाच्च । किञ्च । पतितमाविचौकलाभावेऽपि “द्वादश-
षोडशविंशतीश्चेदतीता अविरुद्धकालाभवन्ति”—इति पैठिनमिवच-
नात् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायात्पलञ्चापनं स्वयमेव वर्णितम् ।
तत् किमवापि तथैव न वर्णितमिति स एव जानाति ! तस्मात्,
तस्मतेऽपि द्वादशवर्षोपरि ब्राह्मणस्य महाव्याहृतिहोमः प्राय-
श्चित्तम्, पञ्चदशवर्षोपरि यमोक्तमेकविंशतिराचव्रतम्, ब्राह्मप्राय-
श्चित्तं पुनरतोऽप्युद्धं भवितुं युक्तम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि
महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमपि स्वयमेवोक्तम् । ब्राह्मणस्य विशे-
षेण प्रायश्चित्तम्—इति वदन् यमोऽपि पुरस्तात् सामान्यप्राय-
श्चित्तमस्य बोधयति ।

वयन्तु पश्यामः । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिहोम-
प्रायश्चित्ताभिधानमप्यनुचितमेव । अष्टवर्षोपरि खल्वेतत् स्यात् ।

कस्मात् कारणात् ? तस्य मुख्यकालत्वात् । कुतस्तस्य मुख्यकालत्वम् ?
प्रथमोपदिष्टत्वात् । 'समर्थस्य त्रेपायोगः'—इति न्यायात् । “अष्टवर्षं
ब्राह्मणमुपनयौत”—इति च श्रुतेः । तस्माद् ब्राह्मणस्याष्टवर्षोपरि,
चत्रियस्यैकादशवर्षोपरि, वैश्यस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिहोमः
प्रायश्चित्तम् । तथाच स्मरणम् ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्” ।

इति । यत्तु,—

“संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।

ऊतैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ।

इति कर्मप्रदीपे, उपनयनादधः,—इति करणादुपनयनकालाति-
पाते न महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते । तद् गौण-
कालस्याप्यतिपाते बोद्धव्यम् । कुतः ? अविरोधात् । उपनयन-
कालातिपाते च तदभावावगतेः । षोडशवर्षादिपर्यन्तं खल्व-
नतीतकालता उपनयनस्याचार्य्येणोच्यते । एतदेवेत्येवकारकरणा-
द्युपनयनात् पूर्वं महाव्याहृतिहोम एव प्रायश्चित्तम्, उप-
नयने तु न तावन्मात्रम्, अपितु प्रात्यक्षमोऽप्येति वा वर्णनी-
यम् । एतच्च भवतोऽप्यनुमतम् ।

पैठिनमिवचनेन तु ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि प्रायश्चित्तान्तरम् ।
यमवचनात् तु सर्वेषामेव पञ्चदशवर्षोपर्य्येकविंशतिरात्रव्रतम् ।
चत्रियवैश्ययोः पुनः षोडशविंशतिवर्षादूर्ध्वं प्रायश्चित्तान्तरं पैठि-
नमिवचनादुच्येयम् । सर्वेषानूत्तरावधेरूर्ध्वं प्रात्यक्षमोः,—इति

बोद्धव्यम् । अस्मिन् पक्षे, पञ्चदशवर्षोपरि यथा ब्राह्मणस्य विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेत्, तथा राजन्यवैश्यायोरपि विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेदिति यमवचनस्यार्थः । तदनेन सर्वेषामेव सामान्यप्रायश्चित्तं पुरस्तादस्ति,—इति दर्शयति ।

वस्तुतस्तु पैठिनभिवचनं शाखान्तरविषयमेव नास्मच्छाखाविषयम् । विभिन्नशाखिनः खल्वाचार्या भिन्नानि वचनानि रचयाम्भूवुः । तन्नास्ति सर्वेषामेकविषयत्वम् । अतएव, अवरुद्धकाला भवन्ति,—इत्युक्तम् । भिन्नौ खल्विमावयौ,—यश्च कालावरोधो यच्चाक्षप्रायश्चित्तम्—इति । एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि । केचित् पुनर्निबन्धारः एतदननुसन्धानादां लोकप्रज्ञासंग्रहादां पाण्डित्यातिशयस्थापनादां विभिन्नशाखाविषयाणामपि वचनानां सामञ्जस्यं वङ्गायासमकुर्वन्त । तदस्माभिरपि कथञ्चित् सामञ्जस्यकरणाय कृतः प्रयत्नः । अन्यथा खल्वर्वाचौनाः प्राचीननिबन्धेषु वङ्गमानात् पक्षपाताच्चास्मत्कृते व्याख्याने न श्रद्धापातस्तस्माच्च कुर्युरिति । परमार्थतस्तु विभिन्नविषयाणां वचनानां नास्त्येकविषयत्वम् । अशक्यमप्यादञ्च सर्वेषां सामञ्जस्यमिति शङ्कामो वयं प्रदर्शयितुम् । परन्तु शन्यगौरवभयादत्र मूकीभवामः । धीमद्भिरेव तदूहनीयनित्यस्तु किं विस्तरेण ? ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ५ ॥

अतोऽस्मात् कालादूर्ध्वं त्रयोऽप्येते पतितसावित्रीका भवन्ति । सकाले सावित्र्याम्—गायत्र्यामनुच्यमानायां ये पतन्ति प्रायश्चित्त-

विशेषभागिनो भवन्ति, त इमे पतितसावित्रीका ब्रात्याश्च
भञ्जने ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नैभिर्विव-
हेयुः ॥ ६ ॥

एनः प्रकृत्यन्तरमेतदर्थः । नैतान् इति केचित् पठन्ति । एतान्
पतितसावित्रीकान् चयाणां प्रकृतत्वादङ्गवचनम् । नोपनयेयुर्ब्रात्य-
सोमात् क्रतोर्विना । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“अत ऊर्ध्वं चयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्रात्या ब्रात्यसोमादृते क्रतोः ” ॥

इति । उपनयेयुरिति वङ्गवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणामपि प्राय-
श्चित्तप्रश्नापनार्थम् । तथाच स्मरणम् ।

“ब्रात्याचार्यस्य भुक्त्वाऽन्नं कच्छपादेन शुध्यति ।

यस्योपनयते ब्रात्यान् त्रिभिः कच्छैः स शुध्यति ” ।

इति । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् । नैनानध्यापयेयुः । नैनान्
याजयेयुः । अविशेषात् पाकयज्ञैरपि । न एभिः सह विवहेयुः—
विवाहं कुर्युः । विवाहयेयुरिति पाठे, एभिः सह विवाहं न
कारयेयुरिति व्याख्येयम् । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्व्वत्र प्रतिषेधे
सिद्धे यदि केनचित्सोभादज्ञानादा उपनीताः स्युः, तथापि नैवो-
त्तराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्यान्—इति सर्व्वेषां
पाठः कियते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

यदहर्षपैष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं तदह-
र्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्तावयन्त्यलङ्कुर्वन्त्यहतेन
वाससाऽऽच्छादयन्ति ॥ ७ ॥

यदहर्षस्मिन्नहनि । माणवकः—इत्यनधीतवेदो भण्यते । तथा
चोक्तम् । “अनूचो माणवको ज्ञेयः”—इति । यदहर्माणवक-
उपैष्यन् उपनयनं कारयिष्यन् भवति,—यस्मिन्नहन्मुपनयनमस्य
करिष्यते—इत्यर्थः । तदहर्षस्मिन्नहनि, प्रगे एव प्रातरेव, एनं
माणवकं भोजयन्ति । एवकारकरणात् प्रग एवैनं भोजयन्ति, न
तु भोजनात् परं कथं कर्ष्य,—इत्याशङ्कनीयमित्युपदिशति । किं
भोजयन्ति ? चौरादिकम् । कस्मात् ? “पयोयवाग्वामिवाहाराः
क्रमशो दिजातीनाम्”—इति तन्वान्तरदर्शनात्,—इति तत्त्वकृतः ।

कुशलीकारयन्ति सुण्डयन्ति । आप्तावयन्ति स्तपयन्ति । अल-
ङ्कुर्वन्ति केयूरकुण्डलादिभिः । अहतेनाक्षुषेनामृदितेन वाससा-
वच्छमाणेन वसनेन आच्छादयन्ति । वाससा,—इत्येकवचननिर्देशात्
अधरौयवसनमेवैतत् । उत्तरौयन्तु,—उपरिष्ठात् यदजिनं सूत्रयि-
ष्यति, तदेव स्यात् । सर्व्वत्र वज्रवचनात् कर्तुरनियमः । अस-
मासकरणादुपन्यासमाचमेवैतत्, न पुनरेष एव क्रमः । ज्योतिःशास्त्र-
विरोधात् । तत्र हि भुक्तस्य चौरप्रतिषेधोऽनुशिष्यते । यथा ।

“न स्नातमाचगमनोन्मुखभूषितानां

नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।

सन्धानिशाकुजदिने च तिथौ च रिक्ते

चौरं हितं न नवमेऽङ्गि न चापि विद्याम् ” ॥

इति । तस्मादादौ कुशलौकारयन्ति, तत आम्नावयन्ति, ततो-
भोजयन्ति । एवमके । वयन्तु पश्यामः । असमासकरणमेकैकक्रि-
यापरिसमापनानन्तरमपरापरा क्रिया यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन
पाठकमादेवामूषां क्रियाणां क्रमः प्रत्येत्यः । ज्योतिःशास्त्रनिषेधस्तु
नात्र निविशते । कुतः ? आचार्यसूत्रावगतक्रमविरोधात् । सामा-
न्यशास्त्रस्य विशेषेतरपरताया न्याय्यत्वाच्च । अतएव समावर्त्तनेऽप्य-
सुमेव क्रमसूषां क्रियाणां सूत्रयिष्यति ।

‘यज्ञोपवीतमपि इदानीमेव देयम् । कुतः ? यज्ञोपवीति-
नाऽऽचान्तदेकेन कृत्यम्—इति वचनात्’—इति केचित् । तदसङ्ग-
तम् । प्रमाणाभावात् । यज्ञोपवीतिना कृत्यम्—इति वचनञ्च
पुरुषार्थस्यैव सतो यज्ञोपवीतस्य कर्म्मार्थतामात्रमुपदिशति न तु
तदपि विदधाति,—इति खल्ववोचाम । किन्तु द्विराचमनमिदानीं
कर्त्तव्यम् । “सुप्ता सुक्ता चुत्वा स्नात्वा विपरिधाय च”—इति
वचनात् । यज्ञोपवीतधारणक्रमं परतोवक्ष्यामः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

वाससाऽऽच्छादयन्ति,—इत्युक्तम् । इदानीं ब्राह्मणादीनां
वासांसि विशेषतो विधातुमाह,—

क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनानि ॥ ८ ॥

चुमा अतप्ती, तस्या इदं क्षौमं तमरादि । शणस्त्रेदं शाणम् ।
कार्पासस्त्रेदं कार्पासम् । उर्णा मेषादिलोम, तस्या इदमौर्णम् ।
पश्चात् इदममासः । एषां ब्राह्मणादीनामेतानि वसनानि भवन्ति ।
ब्रह्मचारिणां चित्तेऽपि वसनानां चतुष्टयमुपरिष्टादुपपादयिष्यति ।
तदिदमधरीयवसनविषयं सूचम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अशेयरौरवान्यजिनानि ॥ ६ ॥

एणः कृष्णमृगः कृष्णमारुह्य भण्यते । रुरुगौरमृगः । तथा चोक्तम् ।

“अनुचो माणवको ज्ञेयः एणः कृष्णमृगः स्मृतः ।

रुरुगौरमृगः प्रोक्तस्ताम्रलः शण उच्यते ” ।

इति । अजश्वहागः । एण्णा इदमैषेयम्, “एण्णाढक्”—इति पाणिनिस्मरणात् । एणस्तेदमित्यर्थे तु ऐणमिति स्यात् । भट्टनारायणस्तु, एणस्तेदमित्येवाह । रुरोरिदं रौरवम्, अजस्तेदमाजम् । एतान्यजिनानि चर्माणि यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां भवन्ति । तदिदमुत्तरीयाभिप्रायं सूचम् । कुतः ? “चर्माण्युत्तरीयाणि”—इति गृह्यान्तरसूत्रणात् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

मुञ्जकाशताम्रल्यो रशनाः ॥ १० ॥

मुञ्जकाशौ प्रसिद्धौ । ताम्रलः शणः । कुतः ? ‘ताम्रलः शण उच्यते’—इति वचनात् । केचित्तु,—‘मुञ्जकाशताम्रल्यो रशनाः’—इति सूत्रपाठं मन्यन्ते । ताम्रलः शण उच्यते—इत्यत्रापि, ताम्रलः शण उच्यते,—इति पठन्ति । उभयथाऽप्यर्थो न भिद्यते । तदेतन्मर्थो रशनाः मेखलाः यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां भवन्ति । तथा मनुः ।

“मौञ्जी चितृत् सम्राज्ञा कार्या विप्रस्य मेखला ।

चचियस्य च मौर्वी ज्या वैश्वस्य शणतान्तवौ ।

मुञ्जालाभे तु कर्तव्या कुशाग्रान्तकवस्त्रजैः ।

चितृता यन्विनैकेन विभिः पञ्चभिरेव वा ” ।

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पार्णवैल्वाश्वत्यादण्डाः ॥ ११ ॥

पर्णः पलाशः । विल्वाश्वत्यौ प्रसिद्धौ । ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं पार्णादयोदण्डा भवन्ति । दण्डोदधातेर्धारयतिकर्षणः । अत्रापि स्वत्यनरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । यथा मनुः ।

“केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।

ललाटमस्मितो राज्ञः स्नात्तु नामान्तिको विशः ।

अजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः मौम्यदर्शनाः ।

अनुदेगकरा नृणां मत्त्वचो नाग्निदूषिताः” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

इदानीमुक्तानां वसनानां विषयव्यवस्थामुपदिशति,—

क्षौमंशणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रि-
यस्याविकं वैश्यस्य ॥ १२ ॥

अज्वर्य्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

एतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ १३ ॥

एतेनैवालुसारेण इतराण्यपि द्रव्यानि,—अजिन-रगना-दण्ड-
रूपाणि, ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं व्याख्यातान्युक्तानि । तथाच,
क्षौण्ड्यमजिनं मौञ्जी रगना पार्णादण्डश्च ब्राह्मणस्य, रौरवमजिनं
काशी रगना वैल्वादण्डश्च क्षत्रियस्य, आजमजिनं ताम्बूली रगना
आश्वत्योदण्डश्च वैश्यस्य ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अलाम्बे वा सर्वाणि सर्व्वेषाम् ॥ १४ ॥

स्वस्वजात्युक्तवसनादीनामलाम्बे सर्वाणि वसनादीनि सर्व्वेषां
भवन्ति यथालाम्बम् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥

१५ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अग्ने व्रतपत इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राङ्नाचार्य्योऽवतिष्ठते ॥ १६ ॥

‘यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्म्मण्युपनयने’—इत्यतिदेशादुप-
नयनकर्म्मणः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिश्चतस्र आहुतयो-
भवन्ति । तदाहुतिचतुष्टयं कृत्वा, अग्ने व्रतपते—इत्यादिपञ्चभि-
र्मन्त्रैः (अनादेशादाज्येन) पञ्चाहुतीश्च कृत्वा आचार्य्यः पश्चाद-
ग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुखः कर्हं स्तिष्ठति । कृत्वा आचार्य्योऽवति-
ष्ठते—इति श्रवणात् कर्त्तव्यन्तरानुपदेशाच्च आचार्य्य एव जुहोति ।
मन्त्रन्तु माणवक एव जपति । कस्मात् ? व्रतं चरिष्यामि—
इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् ।

तस्मात्,—‘करणत्वादाचार्य्य एव मन्त्रं जपति’—इति ब्रुवती
भरुणाऽनादेयवचनैव । व्रतान्ते व्रतमचार्यमित्यादेर्ब्रह्मचारिपाठस्य
स्वयमेव वर्णनादचापि तथैव वर्णयितुमुचितत्वाच्च । ‘व्रतं चरि-
ष्यामि’—इति मन्त्रलिङ्गे तु अलिकृत्स्थानीयत्वादाचार्य्यस्य याज्य-
स्थानीयत्वाच्च माणवकस्य मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचारिणो नाचा-
र्य्यस्य । तथाच, ‘थां वै काञ्चन यज्ञश्चलिज आशिषमाशासते मा
यजमानस्यैव’—इत्यप्यस्थान एव तस्याः संरम्भः । आचार्य्यमाणवकयोः
अलिग्ययजमानस्थानीयत्वे आचार्य्यस्य मन्त्रपाठे च प्रमाणस्यैवाभा-
वात् । अधिकञ्च पूर्वमेवोक्तमिति नेह पुनरुच्यते ।

अथच, व्रतं चरिष्यामि—इति मन्त्रस्य साकाङ्क्षत्वाच्चिरा-
काङ्क्षीकरणाय व्रतनामकालपरिणामथोरादेशः कर्त्तव्यः ;—एतद्व्रत-
मित्यत्कालिकम्—इति । कुतः ?

“ब्रह्मचारौ व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत् ।

चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रे चान्तकौर्त्तनम्” ।

इति गृह्यामंथवचनात् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अन्तरेणाग्न्याचार्य्यो माणवकोऽञ्जलिस्ततोऽभिमुख-
आचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु ॥ १७ ॥

अन्तरेणशब्दो मध्यवचनः । तद्योगाच्च ‘अग्न्याचार्य्यो’—इति
षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अग्न्याचार्य्ययोर्मध्यदेशे ‘माणवकः’ अञ्जलिस्तः
हताञ्जलिः, अञ्जलिश्चात्र प्रसारितो न मुकुलितः । कथं ज्ञायते ?
उपरिष्ठात् तस्यापां पूरणोपदेशात् । अभिमुख आचार्य्यम्, आचा-
र्य्याभिमुखः—प्रत्यङ्मुखः—इत्येतत् । उदगग्रेषु दर्भेषु ‘अवतिष्ठते’—
इत्यनुवर्त्तनीयम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽपाम-
ञ्जलिं पूरयति ॥ १८ ॥

तस्य अनन्तरोक्तस्य माणवकस्य, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि
न दक्षिणपार्श्वे । कस्मात् ? माङ्गलिकत्वात् । प्रत्यङ्मुखस्य माणव-
कस्य दक्षिणपार्श्वे खन्ववस्थाने दक्षिणामुखत्वमवस्थातुः स्यात् ।
तच्चामङ्गलम् । तस्मात्, प्राची सौम्याऽपराजिता—इति परिशिष्टा-
नुगहाच्च, यथोदङ्मुखत्वं भवति तथाऽवस्थातव्यम् । अवस्थाप्य ऊर्द्धः

स्थित्वा । कः ? मन्त्रवान् अधीतवेदो ब्राह्मणः । किं करोति ? अपामद्भिरञ्जलिं माणवकस्य पूरयति । मन्त्रानुपदेशाद् व्याचक्षतिभिः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

उपरिष्ठाच्चाचार्यस्य ॥ १९ ॥

उपरिष्ठात् माणवकाञ्जलिपूरणात् परस्मात्, आचार्यस्याञ्जलिमद्भिः पूरयति । स एव ब्राह्मणः ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

प्रेक्षमाणोजपत्यागन्त्वा समगन्महीति ॥ २० ॥

माणवकं प्रेक्षमाणः आगन्त्वा—इति श्रवमानं मन्त्रं जपति । कोजपति ? आचार्यः । कस्मात् ? स्वस्ति चरतादयम्—इति मन्त्रलिङ्गात् । परस्मात् सिंहावलोकितन्यायेनानुषङ्गाच्च ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

जपित्वा चाचार्यः,—

ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥ २१ ॥

ब्रह्मचर्यमिति मन्त्रं माणवकं पाठयति ॥ ० ॥ २१ ॥

कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्यः ॥ २२ ॥

कोनामासि,—इति तस्य माणवकस्य नामधेयमाचार्यः पृच्छति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किं कृत्वा ?—

अभिवादनौयं नामधेयं कल्पयित्वा ॥ २३ ॥

अभिवादनं पादपद्ममित्यनर्थान्तरम् । तत्र हितमभिवाद-

नीयं नामधेयं तदानीमेवाचार्यः कल्पयित्वा । अभिवादनीयमिति
करणात् सर्वत्रैवाभिवादनकाले इदमेव नामोच्चारणीयमिति-
गम्यते ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

अभिवादनीयं नाम विगिनष्टि,—

देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा ॥ २४ ॥

देवताश्रयं हरिप्रभृतिकं वा, नक्षत्राश्रयं शतपदचक्रोक्तजन्म-
कालीननक्षत्रपादानुसारि वा ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

गोत्राश्रयमध्येके ॥ २५ ॥

गोत्राश्रयं ग्राण्डित्यः—इत्यादिरूपमपि नामैके आचार्याम-
न्यन्ते । ‘गोत्राश्रयमित्येके’—इति पाठेऽपि व्यक्त एवार्थः । एवञ्च,
इदानीमेवाभिवादनीयनामकल्पनानन्तरं नाम-पृच्छासूत्राणाम्माणव-
कोऽप्येतदेव नाम कथयेदित्यर्थादवगम्यते ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

माणवकेन असुकनामाऽस्मीति नास्ति कथिते,—

उत्सृज्यापामञ्चलिमाचार्यो दक्षिणेन पाणिना
दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णाति,—देवस्य ते सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्य-
साविति ॥ २६ ॥

अपामञ्चलिमुत्सृज्य त्यक्त्वा आचार्यः स्वेन दक्षिणेन पाणिना
माणवकस्य दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठमहितं गृह्णाति देवस्य ते—
इति मन्त्रेण । मन्त्रपाठानन्तरं हस्तगृहणं बोद्धव्यम् । असाविति
सर्वनामस्थाने च सम्बोधनविभक्त्यन्तं माणवकनाम प्रयोज्यम् ।

हस्तं गृह्णामि अमुकशर्कन्,—इति । एवमन्यत्रापि असावित्यत्र संबोधनविभक्त्या नामग्रहणं बोद्धव्यम् । अत्रच, आचार्यस्येव माणवकस्यापि जलाञ्जल्युत्सर्गो बोध्यः । कुतः ? अविशेषेणोपदेशात् । अतएव माणवकस्य साङ्गुष्ठदक्षिणपाणिग्रहणमाञ्जल्येनोपपद्यते । क्वाप्रत्ययस्य तु पूर्वापरौभावमात्रमर्थो न पुनरेककर्तृकत्वमपि,—इत्यधस्तादुपपादितम् । आचार्यस्यापि जलाञ्जल्युत्सर्गादत्रैककर्तृकत्वमप्यस्येव, परमेकमात्रकर्तृकत्वमेव नास्ति,—इति न किञ्चिदनुचितम् ।

इदानीं गृहीतमाणवकहस्तस्याचार्यस्य, अग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति मन्त्रजपो भवदेवभट्टाद्यनुमतः । प्रमाणन्तु मृग्यम् । मन्त्रब्राह्मणेऽप्यस्मिन्नवसरे मन्त्रोऽयं न पद्यते ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्तस्वासाविति ॥ २७ ॥

अथेति तद्देशनियमार्थम् । अथ तस्मिन्नेव देशे प्रत्यङ्मुखमवस्थितम् एनं माणवकं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा आवर्त्तयति—प्रादक्षिणेन प्राङ्मुखं करोति, आचार्यः, सूर्यस्येति मन्त्रेण । तस्मिन्नेव देशेऽवस्थित आचार्यः—इति वा वर्णनीयम् । अत्राप्यसावित्यत्र पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ० ॥ २७ ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमक्षमन्ववमृश्यान्तर्हितां नाभिमभिमृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसौति ॥ २८ ॥

आचार्यः स्नेन दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य दक्षिणमंसम्

अन्ववस्तुश्च स्पृष्टा व्यावृत्तिभिरित्यर्थः । अनन्तर्हितामन्तर्धानरहि-
ताम्—वसनाद्यनाच्छादितामित्येतत् । नाभिं अभिसृजेत् अभि-
मुख्येन स्पृजेत्, प्राणानामिति मन्त्रेण । अत्रासुमिति मन्त्रस्थाने द्विती-
यान्तं माणवकनाम ग्रहीतव्यम् । एवमन्यत्रापि असुमिति मन्त्रस्थाने
द्वितीयान्तमाणवकनामग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

उत्सृप्य नाभिदेशमहुर इति ॥ २९ ॥

सर्पतिर्गतिकर्मा । नाभिदेशमिति द्वितीया समीपार्था ।
उत्सृप्य करं नाभिदेशसमीपमृद्धं नीत्वा,—माणवकस्योदर एवावस्था-
प्येत्येतत् ।

एवं वा—

नाभिदेशमिति व्यत्ययात् पञ्चमर्थं द्वितीया । नाभिदेशात्
करमुत्सृप्य,—ऊर्द्धमुदरं नीत्वा—इत्यर्थः । परतो हृदयदेशोत्सर्पणस्य
सूत्रणात् इदानीं नाभिदेशादूर्द्धं हृदयदेशाच्चाधस्तात् करस्याव-
स्थानमवगम्यते । पूर्व्ववन्नाभिमित्यनभिधाय नाभिदेशमित्यभि-
धानात् उत्सृप्येति करणाच्च यस्मिन् प्रदेशे नाभिस्तं प्रदेशमृद्धं
नीलेति तथैवावगम्यते । तदेवं कृत्वा, अहुर इति मन्त्रं जपत्या-
चार्यः । भट्टनारायणोऽप्याह । 'अहुर इति जाठरोऽग्निरुच्यते ।
तस्मात् नाभिदेशोपरि जाठराग्निस्थानमुदरमालभ्य जपेत्—इति ।
तदधिष्ठातृत्वात्तस्य'—इति । केचित् 'अमुर' इति पठन्ति । अमुर
—इति वायुनाम—इति व्याचक्षते च । अत्राप्यसुमित्यत्र द्वितीयान्तं
माणवकनामोच्चार्यम् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन् इति ॥ ३० ॥

उत्सृप्य जठरादूर्द्ध्वं हृदयदेशं करं नीत्वा,—तमालभ्येत्यर्थः ।
कृशन् इति मन्त्रं जपत्याचार्यः । कृशन्शब्देन हृदयपुरुषो-
भण्यते । तस्मात् हृदयमालभ्य जपति ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमङ्गुलसमन्वालाभ्य प्रजापतये
त्वा परिददाम्यसाविति ॥ ३१ ॥

आचार्यो दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य दक्षिणमङ्गुलं स्पृष्ट्वा
प्रजापतये इति मन्त्रं जपति । अवासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या
माणवकनामग्रहणम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति ॥ ३२ ॥

आचार्यः सव्येन वामेन पाणिना माणवकस्य सव्यमङ्गुलसमन्वालाभ्य
देवाय त्वा—इति मन्त्रं जपति । अत्रापि पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ० ॥
३२ ॥ ० ॥

अथैनं संप्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्यसाविति ॥ ३३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतमङ्गुलं स्पर्शितमेवैनं माण-
वकं संप्रेष्यति समादिशति आचार्यः । संप्रेष्यति,—इति पाठेऽपि
तथैवार्थः । किं समादिशति ? ब्रह्मचार्यस्यसाविति । इतः प्रसूति त्वं
ब्रह्मचार्यमि, अतो ब्रह्मचर्यनियमं मधुमांसवर्जनादिकं कुरु आब्रह्म-
चर्यपरिसमाप्तेरित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ३३ ॥ ० ॥

किमेष एवादेशः ? न । किन्तर्हि ?—

समिधमाधेह्यपोऽशान कर्मकुरु मा दिवा स्वाप्सौ-
रिति ॥ ३४ ॥

यत्तु वक्ष्यति,—अस्मामिते समिधमादधाति,—इति ; तां समिधं
सायं प्रातराधेहि । यच्च श्रुतावभिहितम्,—‘तस्मादा एतदन्नम-
ग्निं पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्छाद्भिः परिदधाति’—इति ; तदिदमा-
दिश्यते,—अपोऽशान—इति । अप उदकम् अशान भक्ष्य भोजन-
कालात्पुरस्तादुपरिष्ठाचेत्यर्थः । मन्त्रौ तु शास्त्रान्तरादुपादेयौ,—
अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्, अमृतस्यापिधानमसि
स्वाहेति चोपरिष्ठात् । अपर आह,—‘अपोऽशान—इत्याचमन-
मेव समादिश्यते तेषु तेषु निमित्तेषु’—इति । अन्ये तु, ‘अपो-
शान’—इति पठन्तः ‘कर्मकुरु’—इत्युत्तरेणास्त्रैकवाक्यतां मन्यमाना-
वर्णयन्ति,—‘भोजनपूर्वापरयोर्जलपानरूपं यदापोशानं विहितम्,
तत् कर्म कुरु’—इति । तदनाकरम् । कर्मपदञ्चैवमनर्थकं स्यात् ।
पथमानमन्त्रकाण्डेऽपि ‘अपोशान’—इत्येवमेवायमादेशः पथ्यते ।
तस्मात्, अन्यच्च यत् किञ्चिद्विहितं कर्म—गुरुश्रूषादिलक्षणम्,
तत् कुरु,—इत्यपर एवायमादेशः । मा दिवा स्वाप्सौः, दिवा
स्वापं मा कार्षीरिति । गुरुणा चैवमादिष्टो ब्रह्मचारौ सर्व्वचैव
वाढम्—इति ॐ—इति वा ब्रूयात् । तच्चादेशमनुपालयेत् ।
तदाह कर्मप्रदीपः ।

“ब्रह्मचारौ समादिष्टो गुरुणा व्रतकर्मणि ।

वाढमोमिति वा ब्रूयात्तत्तथैवानुपालयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

उदगग्रेरुत्सृप्य प्राङ्गाचार्य्य उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥३५॥

उदगुत्तरस्यामग्रेरुत्सृप्य गत्वा । प्राङ् प्राङ्मुखः । अञ्जयत् ।
उदङ्ग्रेरिति पाठ उदङ्मुखोऽर्थादग्रेरुत्तरतो गत्वा प्राङ्मुख उप-
विशतीति आख्येयम् ॥०॥ ३५ ॥०॥

प्रत्यङ्माणवको दक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख आचार्य्य-
मुदगग्रेष्वेव दर्भेषु ॥ ३६ ॥

माणवकस्तु दक्षिणजान्वक्तोभूमिगतदक्षिणजानुकः आचार्याभि-
मुखः प्रत्यङ्मुख उदगग्रेषु दर्भेषु उपविशति । अग्रेरुत्तरत एव
॥०॥ ३६ ॥०॥

अथैनं चिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचय-
तीयं दुरुक्तात् परिवाधमानेत्यृतस्य गोप्नीति च ॥३७॥

अथ अनन्तरमेव—उपविष्टमेव, एनं माणवकं वाचयत्याचार्य्यः ।
किं वाचयति ? इयं दुरुक्तादिति कृतस्य गोप्नीति च मन्त्र-
द्वयम् । किं कुर्वन् वाचयति ? मुञ्जमेखलां तस्य कटिदेशे चिः-
प्रदक्षिणं परिहरन् प्रादक्षिण्येन वारचयं परिवेष्टयन् । परिहरन्—
इति वर्त्तमाननिर्देशात् परिहरणसमकालत्वं मन्त्रवाचनस्य ।
सत्यामपि परिहरणावृत्तौ सकृदेव मन्त्रपाठः स्यात् । कस्मात् ?
“एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवचनं कृत्वा”—इति वचनात् ।

“अस्मिन्नवसरे प्रसिद्धा यज्ञोपवीतमिच्छन्ति”—इति कर्कोपा-
ध्यायाः । “गृह्यानुक्तमपि यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत् ।

मेखलाऽनन्तरम्—‘कार्पासमुपवीतं स्यात्’—इति मनूक्तेः । ‘पवित्र-
ज्ञासौ प्रयच्छति’—इति जादूकर्णात् । ‘यज्ञोपवीतिनं कृत्वा’—
इति सांख्यायनाच्च—इति तत्त्वकारः । भवदेवभट्टप्रभृतयोऽप्येवम् ।
तत्र,—

“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत्” ।

इति मनुनोपवीतग्रहणस्यापि मन्त्रवत्त्वाभिधानात् गृह्ये च
तदनुपदेशात् शाखान्तरान्मन्त्रमुपादधात्—यज्ञोपवीतमसि—इत्येव-
मादिम् । अजिनमपि इदानीमेव परिधापयेत्—इति भवदेवरघु-
नन्दनौ । वस्तुतस्तु अजिनधारणक्रमं वक्ष्यामः ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

अथोपसौदत्यधीहि भोः सावित्रीं मे भवाननुव्र-
वीत्विति ॥ ३८ ॥

अथेति पूर्वोक्तविशिष्टानन्तर्यस्योक्तनार्थम् । अथ यज्ञोपवीतधार-
णानन्तरम् । माणवक आचार्यमुपसौदति—कृताञ्जलिपुट आचार्य-
गतचक्षुरपसज्जो भवति । अधीहि—इत्यनेन । अधीहि अध्यापय ।
भोरिति आचार्यसम्बोधनम् । अध्ययनस्थानेकत्वात् विशेषप्रतिपत्तये
पुनरुच्यते,—सावित्रीम्—इति । सावित्रीं गायत्रीम् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

माणवकेनैवमभिहितः खल्वाचार्यः,—

तस्मा अन्वाह,—पच्छोऽर्द्धचंश ऋक्श इति ॥ ३९ ॥

तस्मै माणवकाय, अन्वाह अनुब्रूयात् । अनुरूपसर्गः । कामनु-

ब्रूयात् ?—सावित्रीम् । कथम् ? प्रथमन्तावत्, पच्छः—अचः
पादं पादं कृत्वा । ततोऽर्द्धचर्चः—अचोऽर्द्धमर्द्धं कृत्वा । ततः
अक्षुण्णः—सर्वास्तृचम् । अक्षुण्णः—इत्यच, 'सर्वांम्'—इत्येव केचित्
पठन्ति । एवन्तावत् सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

महाव्याहृतीश्च विहृताऽङ्कारान्ताः ॥ ४० ॥

महाव्याहृतीश्च अन्वाह—इत्यनुषव्यते । कथम्भूताः ? विहृताः
विशेषण हृताः पृथक् कृताः—पृथक् पृथगित्येतत् । विहृताः,—इति
पाठे, विहृताः पृथग्भूताः न मंहृताः—इति स एवार्थः । विहृताः—
इति केचित् पठन्ति । तथापि तथैव व्याख्येयम् । अङ्कारान्ताः ।
अङ्कारः प्रणवोऽन्ते यामां तादमा अङ्कारान्ताः । महाव्याहृतीः—
इति कृत्वा अङ्कारान्ताः—इति करणात्तामामन्त एव अङ्कारोऽव-
गम्यते । पथमानमन्त्रकाण्डेऽपि, अस्मिन्नेवावसरे व्याहृतीनां परत-
एव अङ्कारः पथ्यते । तथाच, भूः ॐ, भुवः ॐ, स्वः ॐ—इत्येव
मनुब्रूयादिति भट्टनारायणोपाध्यायः । ॐ भूः,—इत्यादिरूप-
मिति भवदेवभट्टाः । उभयमतानुरोधौ वीरेश्वरस्तु ॐ भूः ॐ,—
इत्यादिरूपम्—इत्याहम् । यद्यपि पथमानमन्त्रकाण्डे तिसृणां
महाव्याहृतीनां परत एवोद्धारः पथ्यते, तथापि चतुर्थीहोममन्त्र-
पाठवत् निदर्शनमात्रेण तथा पाठः । कथं ज्ञायते ? 'विहृता
अङ्कारान्ताः'—इति वचनात् विहृतानामोद्धारान्तत्वागतेः । अन्यथा
विहारोपदेशोऽनर्थक एव स्यात् । शिष्टाश्च प्रतिव्याहृत्येवोद्धारं
कुर्वन्ति ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

वार्धश्चास्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति—सुश्रवः सुश्र-
वसं मा कुर्विति ॥ ४१ ॥

वृचस्त्रायं वार्धः तं वार्धम्, प्राप्तदण्डानुवादेन प्रदानमात्रवि-
धानात् पाणादिरूपम्—इत्यर्थः । तमिमं दण्डम् अस्मै ब्रह्मचा-
रिणे प्रयच्छन् ददत् सुश्रवः—इत्येतं मन्त्रं वाचयति ब्रह्मचारिण-
मेव । चण्डोदजिनमपि इदानीमेव प्रयच्छति । कस्मात् ? “सुश्रव-
इति दण्डं प्रदाय अजिनं प्रयच्छति”—इति स्वशाखाभेदे पठित-
त्वात् । तस्मात्—आचार्येणानुपदेशादिच्छया यस्मिन् कस्मिंश्चित्
क्रमे धारणमजिनस्य,—इत्यसङ्गतं वचनम् । अजिनधारणस्यापि
मनुना मन्त्रवत्त्वोपदेशात् तन्मन्त्रस्य स्वशाखायामभावात् ‘मित्रस्य
चतुर्वर्णं वस्त्रायः’—इति तैत्तिरीयशाखापरिपठितोद्गृह्यः । अपरे
पुनरेतद्विद्वांसोभाषन्ते,—मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमजिनस्य धार-
णम्—इति ।

“वार्धश्चास्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति”—इत्युपरिष्ठाद्गोदानादिषु
दण्डप्रदानादेशयोः सक्षोपदेशादिहापि इदानीमाचार्य आदि-
शति—इति बोद्धव्यम् । निर्देशसामान्यात् । एतदर्थमेवोभयत्र
तुल्यवन्निर्देशः । तस्मात्तदपि चकारेण समुच्चीयते अविशेषात् ।
ते चादिगाः परतो वक्ष्यन्ते । ब्रह्मचारी च सर्वत्र पूर्ववत्
वाङ्म—इति ॐ—इति वा ब्रूयात् । अन्ये तु मन्यन्ते, स्वशा-
खाभेदे पाठादेव इदानीमजिनप्रदानं सिध्यति, तदर्थं चण्डो-
नातीव प्रयोजनवान्, तस्मात् वक्ष्यमाणदेशसमुच्चयार्थ एव चण्डः
—इति ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥

अथ भैक्षं चरति ॥ ४२ ॥

अथशब्दो विग्रहितमानन्तर्यं द्योतयति । कथञ्चाम् ? दण्डम-
जिनञ्च प्रतिगृह्णादेशांयाङ्गीकृत्य भास्करमुपस्थाय अग्निं प्रदक्षि-
णीकृत्य अयानन्तरं भैक्षं भिक्षाकदम्बकं चरति आहरति । तथाच
मनुः ।

“प्रतिगृह्णेष्वितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि” ।

इति ॥ ० ॥ ४२ ॥ ० ॥

किं यामेव काञ्चिदपि भिचेत ? न । कान्तर्हि ?

मातरमेवापि, दे चान्ये सुहृदौ, यावत्यो वा सन्नि-
हिताः स्युः ॥ ४३ ॥

मातरं जननीमेव अथ प्रथमं भिचेत । दे च अन्ये सुहृदौ—
स्निग्धहृदये स्वस्वाद्ये भिचेत । यावत्यो वा योषितः सन्निहिताः
सन्निधौ स्थिताः स्युः भवेयुः, न चैनं विमानयन्ति, तावतीर्णा
भिचेत । तथाच मनुः ।

“मातरं वा स्वभारं वा मातुर्णा भगिनौ निजाम् ।

भिचेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत्” ।

इति । सन्निहिताः—इति करणात् तच्च एव भिचेत न
पुनः स्थानान्तरं गत्वा—इति बोद्धव्यम् । ‘भवति ! भिक्षां मे
देहि’—इति ब्राह्मणस्य भैक्षचरणप्रयोगः । ‘भिक्षां भवति ! मे
देहि’—इति चवियस्य । ‘भिक्षां मे देहि भवति !’—इति वैश्वस्य ।

तथाच गृह्यान्तरम् । “भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिचेत, भवन्मध्यां राजन्यो, भवदन्त्यां वैश्यः”—इति । गौतमोऽप्याह । “आदिमध्यान्तेषु भव-
च्छब्दः प्रयोज्योवर्णान्तुपूर्व्येण”—इति ।

“आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्यां यथाक्रमम् ” ॥

इति च स्मृत्यन्तरम् ॥ ० ॥ ४३ ॥ ० ॥

आचार्याय भैक्षं निवेदयति ॥ ४४ ॥

ब्रह्मचारौ—इत्येव । क्षत्रुरचरार्थः । संस्कारार्थे भैक्षस्य निवे-
दनमात्रं न पुनराचार्याय दानमेव । कस्मात् ? तृत्थ्यत्वाद्भैक्ष-
चरणस्य । मनुष्येऽपि स्मरति ।

“समाहृत्याथ तद्वैचं यावदक्षममायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ” ।

इति । अश्रीयात्—इत्यत्रापि प्रचीनमेव कर्मपदमनुषञ्जनीयं
निराकाङ्क्षत्वर्यम् । ‘भैचं भोः’—इत्ययं भैक्षनिवेदनप्रयोगः । तथाच
गृह्यान्तरम् । “भैचं भोरित्याचार्याय भैचं निवेद्य दत्तं प्रति-
गृह्णीयात्”—इति । तस्मात् आचार्यः पुनरस्मै भैचं प्रदाय कर्म-
शेषं समापयेदिति बोद्धव्यम् । कुतः ? परतो ब्रह्मचारिण एव
कर्मोपदेशादिदानौमाचार्यकर्मणोऽवसानावगतेः ॥ ० ॥ ४४ ॥ ० ॥

अवसितमुपनयनकर्म । प्रामाणिकमिदानीं ब्रह्मचारिणः कर्त्त-
व्यमनुवर्त्तामहे । स खल्वयं ब्रह्मचारौ,—

तिष्ठत्यहःशेषं वाग्यतः ॥ ४५ ॥

वाग्यतः संयतवागद्गः शेषमवशिष्टं तिष्ठति,—वक्ष्यमाणकर्त्तार्यम्
॥ ० ॥ ४५ ॥ ० ॥

अस्तमिते समिधमादधात्यग्नये समिधमहार्घमिति ॥ ४६ ॥

अस्तमिते सवितरि, (मृत्युन्तरप्राप्तं मन्ध्योपासनं कृत्वा) अग्नये
समिधमिति मन्त्रेण समिधमुक्तलक्षणांमादधाति अग्नौ प्रक्षिपति ।
इयमेवात्र प्रधानाहुतिः । ततश्चात्रापि पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्ध-
नार्थं समिद्धवति । तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

“समिदादिषु होमेषु मन्त्रदेवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्धवेत् ” ।

इति । स खल्वयं क्षिप्रहोमः स्यादिति द्रष्टव्यम् । अत्र च अस्त-
मिते अस्तमिते,—इति वीष्ठा बोद्धव्या । कस्मात् ? समावर्त्तनपर्यन्त-
मेवाग्नौ समिदाधानस्य मृत्युन्तरे उपदेशात् । तथाच मनुः ।

“अग्नौन्धनं भैक्षचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् ।

आसमावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो दिजः ” ।

इति । आचार्योऽप्युपरिष्ठादुच्यति,—“मेखलाधारणभैक्षचर्य-
दण्डसमिदाधानोदकोपस्पर्शनप्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्माः”
—इति ।

सायमारम्भात् कर्म्मणः अस्तमिते,—इत्येव सूचितं न प्रातरि-
त्यपि । प्रातः खल्ववर्गः कर्म्मणः—इत्यारम्भे सूचिते असूचितोऽपि
तदपवर्गोऽवगम्यत एव । अतो ज्ञातवार्थं प्रातरित्यवचनं न प्रात-

हेमानुज्ञानार्थम् । तस्मात् सायं प्रातश्च समिधमादध्यात्
तथाच मनुः ।

“प्रातराहृत्य समिधं सन्निदध्यादिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्वितः” ।

इति । “सायं प्रातः समिधमादध्यात्”—इति च गृह्यान्तरम् ।
तस्मात् प्रातः समिदाधानं नास्ति,—इत्यसङ्गतं वचनम् । समि-
दाधानानन्तरञ्चाग्निमाचार्यश्चाभिवादयेत् । तथाच गृह्यान्तरम् ।
“उभयचाग्निं समिधं गोचनामनौ प्रोच्याग्निमभिवाद्याचार्यमभिवा-
दयेत्”—इति ॥ ० ॥ ४६ ॥ ० ॥

अथेदानीं ब्रह्मचारिणो भोजनकालः । कुतः ?

“कृताग्निकार्ये भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया” ।

इति स्मरणात् । स खल्वयं ब्रह्मचारौ उपनयनकर्माण ऊर्द्धम्—

चिराचमक्षारत्ववणाशी भवति ॥ ४७ ॥

व्याख्यातं सूत्रम् ॥ ० ॥ ४७ ॥ ० ॥

तस्यान्ते साविचक्षरः ४८ ॥

तच्छब्देनोपनयनव्रतस्य परामर्शः । तस्योपनयनव्रतस्य न पुन-
रुपनयनकर्माणः, न वा सन्निहिततरस्य चिराचस्य । कुतः ? तस्ये-
त्यानर्थक्यापत्तेः । अन्ते—इत्येतावतैव निर्वाहात् । गोदानादि-
व्रतान्तराणामन्ते होमान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादुपनयनव्रतान्तेऽपि
कस्यचिद्भुपगन्तुसुचितत्वाच्च । तथाच गृह्यान्तरम् । “सहप्रव-
चनव्रतान्ते साविचक्षरः गोदानादौन्यनुप्रवचनीयानि व्रतान्यैन्द्र-
स्थालीपाकागतानि भवन्ति”—इति । तस्मात्—उपनयनकर्माण-

स्यतुर्येऽङ्गि सावित्रीचरुहोमः—इति भवदेवभट्टमतम्, उपनयनकर्मदिन एव आचार्यो माणवकाथ भैक्षं प्रदाय सावित्रचरुहोमं कुर्यात्—इति रघुनन्दनमतश्चासङ्गतमेव । ‘उपनयनरूपव्रतस्यागते सावित्रश्चरुः’—इति रघुनन्दनस्य स्वव्याख्याऽप्येवं व्याकुष्येत । किञ्च । स स्वस्वयं व्रतागते सावित्रं चरुं व्याख्याय पुनरुपनयनकर्मणोऽनन्तरमेव तं वर्णयन् व्रतकर्मणोर्विवेकमविदांसमिवात्मानं ख्यापयति । भट्टभाष्येणुक्तम्—‘तस्य व्रतस्य न कर्मणः न च सन्निधानात् चिराच्चस्य । कुतः ? अव्यक्तं प्रधानगामि,—इति वचनात् । अन्यथा अस्यागते—इति ब्रूयात्’—इति । अलमिति प्रसङ्गेन ।

सविता देवता अस्थेति सावित्रश्चरुः कर्त्तव्यः,—इति प्रसङ्गादिहोच्यते । सवित्रे त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति निर्व्वापः । सवित्रे स्वाहा—इति प्रधानहोमः ॥ ० ॥ ४८ ॥ ० ॥

अवसिता प्रासङ्गिकौ कथा । प्रकृतमिदानीमनुवर्त्तामहे—

यथार्थम् ॥ ४९ ॥

उपनयनकर्मणः परिसमाप्तिरनेनोच्यते ॥ ० ॥ ४९ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ५० ॥

उपनयनकर्मण एव नोपनयनव्रतस्य । कुतः ? उपनयनकर्मणोऽनन्तरम् “आचार्याय वरोदक्षिणा”—इति गृह्यान्तरसूत्रणात् । अस्माच्च गृह्यान्तरात् दक्षिणायमाचार्याय दातव्या । तस्मात् व्रह्मचारिणे भैक्षप्रदानानन्तरमेवाचार्यः कर्मशेषं समापयेत्—इति

भट्टनारायणाद्यनुमतं समीचीनमवोचाम । समिदाधानस्य प्रधान-
कर्मान्तरतथोपनयनकर्मानङ्गत्वात् अहःशेषस्थितेस्तादर्थ्याच्च ॥ ० ॥
५० ॥ ० ॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

यथार्थम् ॥ ५१ ॥

प्रकृतस्य सावित्रचरोरवसाने यथार्थं यथाप्रयोजनं यथाप्राप्त-
मित्येतत् । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । उपनयन-
व्रतागते सावित्रहोमं कृत्वा, अग्रे व्रतपते—इत्यादिमन्त्रैः सूत्रयि-
ष्यमाणविशेषैराज्येन व्रतसमापकहोमञ्च कृत्वा, तन्त्रं समापयेत्—
इति । स खल्वयमाज्यहोमः सर्वेष्वेव व्रतागतेषु स्यादिति
वक्ष्यामः ॥ ० ॥ ५१ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ५२ ॥

इयं दक्षिणाऽप्युपनयनव्रतस्यैव । एतदपि परस्तादुपपादयि-
ष्यामः । अस्यामपि वर्णनायामुपनयनकर्माणः प्राचीनैव परिसमाप्तिः,
दक्षिणा च गौरेव स्यात्, पूर्वाक्तकारणात्—इति न कश्चिद्विरोधः ।
परन्तु सावित्रचरोः कर्मक्रमस्यासूत्रणात् यथार्थमित्यस्य कर्मापवर्ग-
परत्वावगतेषु पूर्वैव योजना समीचीनेति प्रतिपद्यामहे । अतिक्रान्त-
संबन्धस्याचार्यस्थानुमत इत्यावेदितमधस्तात् ॥ ० ॥ ५२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिद्वान्तवागौशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य दशमौ खण्डिका ॥ ० ॥

॥ समाप्तश्चायं द्वितीयः प्रपाठकः ॥

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.